

यां घंगदेशमभिव्याप्यासमुद्रतीरान्तर्गतपर्वतमासीत् । तद्देशीयाः साम-
भूपालास्तदाज्ञां शिरसाः पर्युह्यन्तु । यदा वरातिपाराखिलजीनामाकुतुबु-
नस्य सेनापतिर्नदियाशातिपुरं महात्तमुपद्रवमकरोत् । तदा राजा लक्ष्म-
नो नदियाशातिपुरं परित्यज्य जगन्नाथपुरं प्रतिजगाम । डेडीशाराजा-
नो घंगदेशश्च दिर्ह्याराज्येन सह समधत्त । अयं वृत्तांतः ग्रामाणिकभारतव-
पेतिहासग्रंथेषु लिखितोऽस्ति । अयमेव लक्ष्मणसेननृपः स्वयं पण्डित भा-
त । अस्य सभां जयदेवोमापतिगोवर्द्धनशरणप्रभृतयः पण्डिता अलंचक्रुः ।
यैव लक्ष्मणसेनस्य राज्ञः समये जयदेवकविना गीतगोविन्दं नाम काव्य प्र-
वृत्तमस्ति । गोवर्द्धनाचापादिभिरपि बहवो ग्रन्थाः प्रणीताः सन्ति । तत्र
तगोविन्दस्य प्रथमसर्गोऽयं चतुर्थः श्लोकोऽस्ति—

“ वाचःपल्लवपत्युमापतिधरः संदर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव शरणं श्लाघ्यो दुर्लभदुते । ”

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धन-

स्पृष्टो कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोर्दकविस्मापतिः ॥ ”

इति । अयं श्लोकश्च लक्ष्मणसेनभूपालेन विरचितः । यतः— “ अस्मिन्गीत-
विन्दकाव्ये संगीताष्टपदीगीतग्रन्थो जयदेवकविना निर्मितः, तत्रैव पद्य-
पञ्च लक्ष्मणसेनभूपतिना निर्मितः ” इत्ययं वृत्तांतो हि मानांकराजकृतगी-
तगोविन्दमानांकीदीक्षायां नारायणभट्टचामन्येषु च साकपाभृतसागराचने-
तिहासग्रंथेषु सुप्रसिद्धम् । एतावता च सिद्धमेतावत्,—पद्य जयदेवकवि-
क्रमाकसंवाद १२६३ वर्षपूर्वापरसमकालीन आसीदिति ।

अनेन जयदेवकविवरेणाथ चन्द्रालोकग्रयो विरचितः एत ग्रंथं मूलतया परि-
ल्प्य कुवलयानन्दग्रन्थनिर्माताद्रविडदेशान्तर्गतकाश्मीनगरनिवासीश्रीमद-
तविद्याचार्य श्रीमद्विजकुलजलधिकीस्तुभश्रीरङ्गराजाध्वरीन्द्रवरदाचार्यसू-
र्यपैद्यदीक्षित इति समाप्तिदण्डकादयगम्यतोऽयमेवाप्यपैद्यदीक्षितः कर्णा-
राजगुरोस्तातार्यस्य भागिनेय आसीत् । अनेनाद्वैतसिद्धान्त-शिवश्रैष्ठ्यादि-
ग्रंथैः नेकान् ग्रन्थान्विरच्यवादविवादान्कृत्या मातुलस्य ताताचार्यस्य द्वैतदु-
प्रसिद्धः खण्डित इति सुप्रसिद्धं सर्वतोमुखम् । तदेतदनयोर्मातुलभागिनेयस्य
सुप्रसिद्धमिति द्योतयन्निश्वगुणादशं कर्ता वेङ्कटाध्वरी विश्वगुणादशं च पूका-
यस्यारम्भे द्वितीयतृतीयश्लोकयोस्वनामनिर्देशालुब्धप्रसङ्गेन निजवंशपु-
ष्पनिर्देशं चकार । तद्यथा—

“ काश्मीरमण्डलमण्डनस्य मखिनः कर्णाटभृद्गुरो—

स्तातार्यस्य दिगन्तकान्तयशसो यं भागिनेयं विदुः ।

अस्तोकाध्वरकर्तुरप्ययगुरोरस्यैव विद्वन्मणे-

पुत्रः श्रीरघुनाथदीक्षितकविः पूर्णो गुणैरेधते ॥

तत्सुतस्तर्कचदान्ततन्त्रव्यावृत्तिचिन्तकः ।

व्यक्त विश्वगुणादशं विधत्ते वेङ्कटाध्वरी ॥ ”

इति । एतस्मात्सिद्धमिदं यद्यमप्येवदीक्षितः स एवायमिति । परमियमे-
का शंकोद्भवति । यद्यं वेङ्कटाध्वरी रामानुजसम्प्रदायान्तर्गतवदहलतैंगि-
लान्यतरसम्प्रदायानुसारं नभूय । तत्कथं घटतेत्यन्ताद्वैतसिद्धान्ताभिमानिनो-
ऽप्येवदीक्षितस्य संतते रामानुजमतानुगतमिति संदिग्धोऽप्रविषयश्चिन्त्य एव ।
परं नूनमनेनाप्येवदीक्षितेनैव सर्वथा भवितव्यम् । यतो रघुनाथाचार्याभि-
धस्येतत्तनयस्य श्लेषयमकचक्रवर्त्तित्वमालङ्कारिकत्वं च सुप्रसिद्धं साधकम् ।
यदुक्तं वेङ्कटाध्वरिणा विश्वगुणादर्शचम्पूसमाप्तिदण्डके- “ इति श्रीपञ्च-
मतभजननिबन्धनप्यालपाठतातयज्ञभागिनेयवाजपेयसायंमष्टातोऽर्थांमादिय-
ज्वात्रेयचंशमौक्तिकीभवदप्पय्याचार्यतनूभयश्लेषयमकचक्रवर्त्तिरघुनाथाचार्य-
दीक्षिततनयस्य श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिणः कृतौ विश्वगुणादर्शः समाप्तः ”
इति । अतः स एवायमप्येवदीक्षित इति सुनिष्ठमवधार्यते । अस्तु ।
यद्यमप्येवदीक्षितोऽयमेव वेङ्कटाध्वरिपितामहः स्यात्तर्हि तदीयका-
लश्च-ब्राह्मिवाहनसंघात्सरीय १७०० शतक आसीदिति लिख्यम् । यतो
विश्वगुणादर्शचंपूकाव्य वेङ्कटाध्वरिणा विरच्य महाराष्ट्रदेशे पुण्यपत्तने ‘पैशवे’
पदाधिष्ठितानां श्रीवाजीरायाणां सभायामानीतमासीत् । तदीयविश्वगुणा-
दर्शचम्पूकाव्ये महाराष्ट्रस्यब्राह्मणानां म्लेच्छनिर्णाशनैकवद्धकङ्कणानां वैदि-
कधर्माधनाय समाहृतक्षत्रियाचाराणां गुणवर्णनं समाकण्योक्तिसंतुष्टेभ्यः
श्रीवाजीरायेभ्यस्तेन भूरिपारितोषिकधनं लब्धमासीदिति किञ्चदन्ती तदीय-
ग्रन्थस्थमहाराष्ट्रब्राह्मणवृत्तान्तवर्णनादयितुंयेवेति । तस्यायं पितामहोऽप्येव-
दीक्षितस्तस्मात्किञ्चित्प्रागासीदित्यनवयम् । अप्येवदीक्षितेन बहवोऽद्वैतसि-
द्धान्तग्रन्थाः कृताः संति । अस्याप्येवदीक्षितस्य पूर्वजन्माने या पत्नी सा तास्मि-
न्जन्मनि शूद्रा भूत्वा शंभुनिदेशात् सिपेवे । सोऽपि तां, विना संगमं गृहे पा-
लयांभूय । अंतकाले च ब्राह्मणीं पत्नीं विहाय तया शूद्रपत्न्या सह शिवालय-
गत्वा तत्र प्रसुष्टिते शिवालये तया सह निळीनोऽभूदिति काचिद्ग्रन्थकथा सर्व-
सोऽपि प्राप्तिः इति । अनेनाप्येवदीक्षितेनाय कुचलयानन्दो विरचितः । न चैते-
नायं कुचलयानंदग्रन्थश्चन्द्रालोकग्रन्थमपलप्य स एव स्वरूपनामान्तरेण निर्मित
इति रामस्यमदसीपमिति शङ्क्यम् । तेन न चन्द्रालोकापलापः कृतः प्रयुत स-
कलजगदाह्लादनाय सर्वेभ्यः स प्रदर्शितः । तेन च ग्रन्थादौ चतुर्थश्लोके-

“ अलंकारेषु चालानामवगाहनसिद्धये ।

ललितः क्षिपते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः ॥ ”

इति लिखितं, तेन नवीन एवायं ग्रंथः कियत् इति प्रतिज्ञाय परग्रन्थापला-
पनं कृतमिति काश्चित्कुत्सितो जानातु नाम । परं नायमुपरितनः श्लोकोऽप्येव-
दीक्षितमिनिर्मितः, किंतु चन्द्रालोकस्य एव सः । मूलभूते केवलचन्द्रालोक-
ग्रन्थे न यथानुपूर्व्याकोट्यपत्तयेति तेन चाग्रिमश्लोके सुस्पष्टमेवोदितम् । यथा-

“ यथा चन्द्रालोके दृश्यन्ते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः ।
प्राप्यस्त एव तेषामितरेषामभिन्वा विरच्यन्ते ॥”

इति । तथाच नात्र परग्रन्थापहारशोकावकाशः । अत एवोक्तं समाप्तिपद्ये

“अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः ।
नियोगाद्वेङ्कटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः ॥
चन्द्रालोको धिजयतां शरदागमसंभवः ।
ह्यः कुवलयानन्दो यत्प्रसादमदयम् ॥”

इति । तस्मादिदमवधेयं सुधीभिः—अयं कुवलयानन्दः श्रीमद्वेङ्कटराजानियो-
गेन श्रीमदप्येयदीक्षितविरचितचन्द्रालोकनामकग्रन्थसविस्तरयोजनाविवेक-
रणेऽप्रतिमसाधारणभूत इति ।

अस्यापि कुवलयानन्दस्य सुबोधहेतवे श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदु-
पाख्यभट्टविट्ठलसूरिवरात्मजश्रीरामचन्द्रसूरिसूनुश्रीवैद्यनाथविद्वद्रैरलंका-
रचन्द्रिकाख्या व्याख्या विनिर्मिता । अयं च वैद्यनाथो वैजनाथापरनामधेयो
महाराष्ट्रदेशोद्भवो देशस्थब्राह्मणो वेङ्कळग्रामसमीपस्थ इति वृद्धाः संगिरन्ते ।
प्रायोऽनेन शालिवाहनसंवत्सरीय १८०० अष्टादशशतके भवितव्यम् । यतस्त-
त्पौत्रेण सहाय्येतारः केचिच्छास्त्रिणोऽस्माभिः श्रुताः । संमति ते न संति । भवे-
दिदं भवतु । प्रकृतं तावद्विचारयामः—

इदं सालंकारचन्द्रिककुवलयानन्दविभूषितचन्द्रालोकपुस्तकं पूर्वं लक्ष्य-
लक्षणग्रन्थात्मकमासीत् । तथैव च मुद्रितमासीत् । अस्माभिधेयं पुस्तकं संशो-
ध्य मुद्रयितुमिच्छद्भिः खानदेशीयरावेरग्रामनिवासिपरशुरामभट्टतनयगोवि-
न्दशास्त्रिषु सूचना कृता । ततस्तेगोविन्दशास्त्रिभिर्महता प्रयासेन संचिता-
स्मोथोनपुस्तकसग्रहात्समानीतैस्त्रिभिर्हस्तलिखितपुस्तकैरेकवाक्यतां कृत्वा
पाठभेदान्नविशेष्य खानदेशीयरावेरग्रामनिवासिनां तत्पितृपितृव्यपौत्राणां राम-
चन्द्रभट्टतनयानां बालशास्त्रिणां च साहाय्येन संशोध्य परिष्कृतम् । परिशो-
ध्य चास्माकं सविधे दत्तम् । तदेतदस्माभिः स्वकीये “श्रीवेङ्कटेश्वर” मुद्र-
णालये मुद्रयित्वा सकलविदुषानां सरस्वतीसमलङ्कारणायोपस्थापितम् ।

विज्ञापयामः सर्वान्विद्वज्जनान् । यदस्मिन्नशुद्धं नैसर्गिकचित्तविभ्रमदृष्टि-
दोषाभ्यां भवेत्तत्क्षमध्वमिति । शम् ।

विद्वज्जन कृपामिलापी—

खेमराज श्रीकृष्णदास.

“श्रीवेङ्कटेश्वर” छापाखाना—मुंबई.

अथ कुवलयानन्दस्थविषयानुक्रमणिका प्रारभ्यते ।

अनुक्रमः	विषयः	पृष्ठांकाः	अनुक्रमः	विषयः	पृष्ठांकाः
१	चन्द्रालोकप्रचारम्	१	२१	स्मृत्यलङ्कारः ८	४०
	तत्र प्रथममयूराः १.		२२	भ्राम्भ्यलङ्कारः ९	४०
२	तत्र काव्यदेतुः	१	२३	संदेहालङ्कारः १०	४०
३	काव्यलक्षणम्	२	२४	अपहृत्यलङ्कारः ११	४२
४	कवियौगिकम्	२	२५	उत्प्रेक्षालङ्कारः १२	४२
५	सामान्यपरिवृत्तिस्त्रिकयनम् २		२६	अतिशयोक्त्यलङ्कारः १३	५८
६	क्रमेण तदुदाहरणानि	२	२७	तुल्ययौगितालङ्कारः १४	६७
	द्वितीयमयूराः २.		२८	दीपकालङ्कारः १५	७१
७	काव्यदोषवर्णनम्	३	२९	भावृत्तिदीपकालङ्कारः १६	७४
	तृतीयमयूराः ३.		३०	प्रतिवस्तुपमालङ्कारः १७	७५
८	काव्यविशेषलक्षणम्	७	३१	दृष्टान्तालङ्कारः १८	७७
	चतुर्थमयूराः ४.		३२	निदर्शनालङ्कारः १९	७९
९	काव्यगुणवर्णनम्	८	३३	व्यतिरेकालङ्कारः २०	८७
	पञ्चममयूराः ५.		३४	सदोक्त्यलङ्कारः २१	८८
१०	शब्दालङ्कारपरिसंख्यानम् १०		३५	विनोक्त्यलङ्कारः २२	८९
११	अर्थालङ्कारपरिसंख्यानम् ११		३६	समासोक्त्यलङ्कारः २३	९०
	इतः परं कुवलयानन्दमिश्रश्चा- लोकग्रन्थः ।		३७	परिकरालङ्कारः २४	९७
१२	मंगलाचरणम्	१३	३८	परिकराङ्कुरालङ्कारः २५	१०७
१३	ग्रंथकरणप्रतिज्ञा	१४	३९	श्लेषालङ्कारः २६	१०९
१४	उपमालङ्कारः १	१५	४०	अप्रस्तुतप्रशंखालङ्कारः २७	१०६
१५	अनन्यपालङ्कारः २	२३	४१	प्रस्तुताङ्कुरालङ्कारः २८	११४
१६	उपमेवोपमालङ्कारः ३	२४	४२	पर्यायोक्तालङ्कारः २९	११८
१७	प्रतीपालङ्कारः ४	२५	४३	व्याजस्तुत्यलङ्कारः ३०	१२३
१८	रूपकालङ्कारः ५	२९	४४	व्याजनिन्दालङ्कारः ३१	१२६
१९	परिणामालङ्कारः ६	३६	४५	आक्षेपालङ्कारः ३२	१२७
२०	उल्लेखालङ्कारः ७	३७	४६	विरोधाभासालङ्कारः ३३	१३२
			४७	विभावनालङ्कारः ३४	१३३
			४८	विशेषोक्त्यलङ्कारः ३५	१३६
			४९	असंभवालङ्कारः ३६	१३७
			५०	असंगत्यलङ्कारः ३७	१३७
			५१	विषमालङ्कारः ३८	१४०

अनुक्रमः	विषयः	पृष्ठांकाः	अनुक्रमः	विषयः	पृष्ठांकाः
५२	समालङ्कारः ३९	१४७	८५	लेशालङ्कारः ११	२११
५३	विचित्रालङ्कारः ४०	१५०	८६	सुशालङ्कारः १२	२१२
५४	अधिकालङ्कारः ४१	१५१	८७	सुशालङ्कारः १३	२१३
५५	अल्पालङ्कारः ४२	१५२	८८	सुशालङ्कारः १४	२१४
५६	अन्योन्यालङ्कारः ४३	१५३	८९	सुशालङ्कारः १५	२१५
५७	विशेषालङ्कारः ४४	१५३	९०	सुशालङ्कारः १६	२१६
५८	व्याघातालङ्कारः ४५	१५५	९१	सुशालङ्कारः १७	२१७
५९	कारणालङ्कारः ४६	१५६	९२	सुशालङ्कारः १८	२१८
६०	एकाग्रालङ्कारः ४७	१५६	९३	सुशालङ्कारः १९	२१९
६१	मालादीपकालङ्कारः ४८	१५७	९४	सुशालङ्कारः २०	२२०
६२	सागलङ्कारः ४९	१५८	९५	सुशालङ्कारः २१	२२१
६३	यथास्तुपालङ्कारः ५०	१५९	९६	सुशालङ्कारः २२	२२२
६४	पर्यायालङ्कारः ५१	१५९	९७	सुशालङ्कारः २३	२२३
६५	परिवृत्तपालङ्कारः ५२	१६१	९८	सुशालङ्कारः २४	२२४
६६	परिस्तुपालङ्कारः ५३	१६२	९९	सुशालङ्कारः २५	२२५
६७	विकल्पालङ्कारः ५४	१६२	१००	सुशालङ्कारः २६	२२६
६८	समुच्चालङ्कारः ५५	१६३	१०१	सुशालङ्कारः २७	२२७
६९	कारकदीपकालङ्कारः ५६	१६३	१०२	सुशालङ्कारः २८	२२८
७०	समाध्यलङ्कारः ५७	१६५	१०३	सुशालङ्कारः २९	२२९
७१	प्रत्ययनीकालङ्कारः ५८	१६५	१०४	सुशालङ्कारः ३०	२३०
७२	अर्थापत्तलङ्कारः ५९	१६६	१०५	सुशालङ्कारः ३१	२३१
७३	कान्त्यालङ्कारः ६०	१६७	१०६	सुशालङ्कारः ३२	२३२
७४	अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ६१	१७२	१०७	सुशालङ्कारः ३३	२३३
७५	विकस्वरालङ्कारः ६२	१७७	१०८	सुशालङ्कारः ३४	२३४
७६	प्रौढोक्त्यलङ्कारः ६३	१७८	१०९	सुशालङ्कारः ३५	२३५
७७	संभावनालङ्कारः ६४	१७९	११०	सुशालङ्कारः ३६	२३६
७८	मिथ्याध्वनिस्त्यलङ्कारः ६५	१७९	१११	सुशालङ्कारः ३७	२३७
७९	ललितालङ्कारः ६६	१८०	११२	सुशालङ्कारः ३८	२३८
८०	महर्षणालङ्कारः ६७	१८४	११३	सुशालङ्कारः ३९	२३९
८१	विपादालङ्कारः ६८	१८६	११४	सुशालङ्कारः ४०	२४०
८२	उल्लासालङ्कारः ६९	१८६	११५	सुशालङ्कारः ४१	२४१
८३	अवज्ञालङ्कारः ७०	१८८	११६	सुशालङ्कारः ४२	२४२
८४	अनुशालङ्कारः ७१	१८९	११७	सुशालङ्कारः ४३	२४३

अथ कुवलयसन्दिग्धं नद्यां यान्ति पतत्रिणः ।

।।स्त्रैकगम्यं वीताऽनुमादिवत् ॥ ९ ॥

अनुरमः निष्ठा लिलये मञ्चितं ते शशिश्चियि ।

१ चन्द्रालोकप्रथारम्भः ॥ १० ॥

तत्र प्रथममयः १.

।।रादमनोहरम् ।

२ तत्र काव्यहेतुः ॥ ११ ॥

३ काव्यलक्षणम् ॥ १२ ॥

४ रुढियौगिकम् ॥ १३ ॥

५ सामान्यपरिवृत्तिसिद्धयन्तम् ॥ १४ ॥

६ क्रमेण रागद्वयानि ॥ १५ ॥

द्वितीयमयः २.

७ काव्यदोषवर्णनम् ॥ १६ ॥

तृतीयमयः ३.

।।दाक्षाः कामिनां हृदि ॥ १७ ॥

८ काव्यविशेषलक्षणम् ॥ १८ ॥

चतुर्थमयः ४.

।।अपयोधरा ॥ १९ ॥

९ काव्यसंग्रहः ॥ २० ॥

।।लाक्षरं विदुः ।

न मामङ्गद जानासि रावणं रणदारुणम् ॥ २१ ॥

यस्मिन्नुपहतो लुप्तो विसर्ग इह तत्तथा ।

कुसन्धिः पट्वागच्छ विसन्धिर्नृपतो इमौ ॥ २२ ॥

हतवृत्तमनुक्तोऽपि छन्दोदोषश्चकास्ति चेत् ।

विशाललोचने पश्याऽम्बरं तारातरङ्गितम् ॥ २३ ॥

नूनं त्वत्खड्गसम्भूतं यशः पुष्पं नभस्तलम् ।

अधिकं भवतः शत्रून् दशत्यसिलताफणी ॥ २४ ॥

कथितं पुनरुक्ता वाक्छायाञ्जश्यामलोचना ।

विकृतं दूराविकृतेरैरुः कुञ्जराः पुरम् ॥ २५ ॥

पतत्प्रकर्षहीनानुप्रासादित्वे यथोत्तरम् ।
 गम्भीरारम्भदम्भोलिपाणिरेप समागतः ॥ २६ ॥
 समाप्तपुनरात्तं स्यादेप पीयूषभाजनम् ।
 नेत्रानन्दीतुपारांशुरेत्यम्बुनिधिबान्धवः ॥ २७ ॥
 अर्द्धान्तरपदापोशि क्रीडानृत्येषु सस्मितम् ।
 मेधारम्भं स्तुमः शम्भुमर्द्धरम्भोरुविग्रहम् ॥ २८ ॥
 अभवन्मतयोगः स्यान्न चेदमभितोन्वयः ।
 येन वद्धोऽम्बुधिर्यस्य रामस्यानुचरा वयम् ॥ २९ ॥
 स एष लङ्कालङ्कारं रावणं हन्तुमुद्यतः ।
 द्विपां सम्पदमाच्छिद्य यः शत्रून्समपूरयत् ॥ ३० ॥
 अस्थानस्थसमाप्तं न विद्वंजनमनोरमम् ।
 मिथः पृथग्वाक्यपदैः सङ्कीर्णं यत्तदेव तत् ॥ ३१ ॥
 वक्रेण भ्राजते रात्रिः कान्ता चन्द्रेण राजते ।
 ब्रह्माण्डं त्वद्यशः पूरगर्भितं भूरिभूषणम् ॥ ३२ ॥
 आकर्णय पयःपूर्णमुवर्णकलशायते ।
 भग्नप्रक्रममारब्धशब्दनिर्वाहहीनता ॥ ३३ ॥
 अक्रमः कृष्ण पूज्यन्ते त्वामनाराध्य देवताः ।
 अमत्तार्थान्तरं मुख्येऽमुख्ये वार्थे विरोधकृत् ॥ ३४ ॥
 त्यक्तहारमुरः कृत्वा शोकेनालिङ्गिताङ्गना ।
 अपुष्टार्थो विशेष्ये चेन्न विशेषो विशेषणात् ॥ ३५ ॥
 विशान्ति हृदयं कान्ताकटाक्षाः सञ्जनत्वयः ।
 कष्टः स्पष्टावबोधार्थमज्ञो वाच्यसन्निभः ॥ ३६ ॥

व्याहतश्चेद्विरोधः स्यान्मिथः पूर्वोपरार्थयोः ।

सहस्रपत्र मित्रं ते वक्रं केनोपमायते ॥ ३१ ॥

कुतस्तत्रोपमा यत्र पुनरुक्तः सुधाकरः ।

दुःक्रमग्राम्यसन्दिग्धास्त्रयो दोषाः क्रमादमी ॥ ३२ ॥

त्वद्भक्तः कृष्ण गच्छेयं नरकं स्वर्गमेव वा ।

एकं मे चुम्बनं देहि तव द्रास्यामि कञ्चुकम् ॥ ३३ ॥

ब्रूत किं सेव्यतां चन्द्रमुखी चन्द्रकिरीटयोः ।

अनौचित्यं कीर्तिलतां तरङ्गयति यः सदा ॥ ३४ ॥

प्रसिद्ध्या विद्यया वापि विरुद्धं द्विविधं मतम् ॥

न्यस्तेयं पश्य कन्दर्पप्रतापधवलद्युतिः ॥ ३५ ॥

केतकी शेषरे शम्भोर्धत्ते चन्द्रकलातुलाम् ।

सामान्यपरिवृत्तिः स्यात्कुण्डलच्छविविग्रहा ॥ ३६ ॥

विशेषपरिवृत्तिः स्याद्वयिता मम चेतसि ।

द्वे स्तः सहचराऽचारुविरुद्धान्योन्यसङ्गती ॥ ३७ ॥

ध्वाङ्क्षाः सन्तश्च तनयं स्वं परश्च न जानते ।

सरोजनेत्रपुत्रस्य मुखेन्दुमवलोकय ॥ ३८ ॥

पालयिष्यति ते गोत्रमसौ नरपुरन्दरः ।

पदे तदंशे वाक्यांशे वाक्ये वाक्यकदम्बके ॥ ३९ ॥

यथानुसारमभ्युद्देहोपाञ्छद्दार्थसम्भवान् ।

दोषमापतितं स्वान्ते प्रसरन्तं विशृङ्खलम् ॥ ४० ॥

निवारयति यस्त्रेधा दोषाङ्कुशमुशन्ति तम् ।

दोषो गुणत्वं तनुते दोषत्वं वा निरस्यति ॥ ४१ ॥

भवन्तमथवा दोषं नयत्यत्याज्यतामसौ ।
 मुखं चन्द्रश्रियं धत्ते श्वेतश्मश्रुकंराङ्कुरैः ॥ ४२ ॥
 अत्र आस्यरसोद्देशे ग्राम्पत्वं गुणतां गतम् ।
 तव दुग्धाब्धिसम्भूतेः कथं जाता कलङ्किता ॥ ४३ ॥
 कवीनां समयाद्विद्याविरुद्धो दोषतां गतः ।
 दधार शौरी हृदये देवं हि-मकराङ्कितम् ॥ ४४ ॥
 अत्र श्लेषोदयान्नैव त्याजं हीति निरर्थकम् ।

इति श्रीजयदेवकविवरचिते चन्द्रालोके दोषनिरूप-
 णोनामाद्वितीयो मयूखः ॥ २ ॥

तृतीयो मयूखः ३.

अथ लक्षणानि ॥

अन्त्याक्षरा विचित्रार्थख्यातिरक्षरसंहतिः ।
 उपाकान्तेनानुगतः शूरः शौरिरियं पुनः ॥ १ ॥
 शोभाख्यातोऽपि यद्दोषो गुणकीर्त्या निपिध्यते ।
 मुधा निन्दाति संसारं कंसारिर्यत्र पूज्यते ॥ २ ॥
 अभिमानो विचारश्चेद्ब्रूहितार्थनिषेधकृत् ।
 इन्दुर्यदि कथं तीव्रः सूर्यो यदि कथं निशि ॥ ३ ॥
 हंतुस्त्यक्त्वा बहून्पक्षान्युत्तयैकस्यावधारणम् ।
 नेन्दुर्नाकोयमौवाग्निः सागरादुत्थितो दहन् ॥ ४ ॥
 प्रतिषेधः प्रसिद्धानां कारणानामनादरः ।
 न युद्धे न भ्रुवोः स्पन्दे नैव धीरा निवारिताः ॥ ५ ॥
 निरुक्तं स्यान्निर्व्वचनं नाम्नः सत्यं तथानृतम् ।

ईदृशैश्वरितैर्जने सत्यं दोषाकरो भवान् ॥ ६ ॥
 स्यान्मिथ्याध्यवसायश्चेदसती साध्यंसाधने ।
 चन्द्रांशुसूत्रग्रथितां नभःपुष्पस्रजं वह ॥ ७ ॥
 सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्तये ।
 युवामेवेह विख्यातौ त्वं बलैर्जलधिर्जलैः ॥ ८ ॥
 युक्तिर्विशेषसिद्धिश्चैद्विचित्रार्थान्तरान्वयात् ।
 नवस्त्वं नीरदः कोपि स्वर्णं वर्पसि यन्मुहुः ॥ ९ ॥
 कार्यं फलोपलम्भश्चेद्व्यापाराद्वस्तुतोऽथवा ।
 असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवाम् ॥ १० ॥
 इत्यादि लक्षणं भूरि काव्यस्याहुर्महर्षयः ।
 स्वर्णं भ्राजिष्णुभानुत्वप्रभृतीव महीभुजः ॥ ११ ॥

इति श्रीजयदेवकाविवरविरचिते चन्द्रालोकालङ्कारे
 लक्षणनिरूपणो नाम तृतीयो मण्डलः ॥ ३ ॥

चतुर्थो मण्डलः ४.

अथगुणः ॥

श्लेषो विघटमानार्थघटमानत्ववर्णनम् ।
 सं तु शब्दैः सजातीयैः शब्दैर्वन्धः सुखावहः ॥ १ ॥
 उल्लसत्तनुतां नीतेऽनन्ते पुलककण्ठकैः ।
 भीतया मानवत्येव त्रियाश्लिष्टं हरिं स्तुमः ॥ २ ॥
 यस्मादन्तःस्थितः सर्वः स्वयमयोज्यभासते ।
 सलिलस्येव सूक्तस्य सं प्रसाद इति स्मृतः ॥ ३ ॥

समतालपसमासत्वं वर्णाद्यैस्तुल्यताथ वा ।
 श्यामला कोमला बाला मरणं शरणं गता ॥ ४ ॥
 समाधिरर्थमहिमा लसद्भनरसात्मना ।
 स्यादन्तर्विशता येन गात्रमङ्कुरितं सताम् ॥ ५ ॥
 माधुर्यं पुनरुक्तस्य वैचित्र्यचारुतावहम् ।
 वयस्य पश्य पश्यास्य चञ्चलं लोचनाञ्चलम् ॥ ६ ॥
 ओजः स्यात्प्रौढिरर्थस्य सङ्क्षेपो वातिभूयसः ।
 रिपुं हत्वा यशः कृत्वा त्वदसिः कोशमाविशत् ॥ ७ ॥
 सौकुमार्यमपारुष्यं पर्यायपरिवर्तनात् ।
 स कथाशेषतां यातः समालिङ्ग्य मरुत्सखम् ॥ ८ ॥
 उदारता तु वैदग्ध्यमग्राम्यत्वात्पृथङ्मता ।
 मानं सुञ्च प्रिये किञ्चिल्लोचनं समुदञ्चय ॥ ९ ॥
 शृङ्गारे च प्रसादे च कान्त्यर्थं व्यक्तिसंग्रहः ।
 अमी दश गुणाः काव्ये पुंसि शौर्यादयो यथा ॥ १० ॥
 तिलकाद्यमिव स्त्रीणां विदग्धहृदयङ्गमम् ।
 व्यतिरिक्तमलङ्कारप्रकृतेर्भूषणं गिराम् ॥ ११ ॥
 विचित्रलक्षणन्यासो निर्वाहः प्रौढिरौचित्यी ।
 शास्त्रान्तररहस्योक्तिः सङ्ग्रहो दिक् प्रदर्शिता ॥ १२ ॥

इति श्रीजयदेवकविवरविरचिते चन्द्रालोकाख्ये

गुणनिरूपणोपनाम चतुर्थो मण्डलः ॥ ४ ॥

पञ्चमो मयूखः

शब्दालंकारपरिसंख्यानम्

शब्दार्थयोः प्रसिद्ध्या वा कवेः प्रौढिवशेन वा ।

हारादिवदलंकारसन्निवेशो मनोहरः ॥ १ ॥

स्वरव्यञ्जनसन्दोहव्यूहाः सन्दोहदोहदाः ।

गौर्जगज्जाग्रदुत्सेकाच्छेकानुप्रासभासुरा ॥ २ ॥

आवृत्तवर्णसम्पूर्णं वृत्त्यनुप्रासवद्वचः ।

अमन्दानन्दसन्दोहस्वच्छन्दस्यन्दमन्दिरम् ॥ ३ ॥

लाटानुप्रासभूभिन्नाभिप्राया पुनरुक्तता ।

यत्र स्यान्न पुनः शत्रोर्गर्जितं तर्जितं जितम् ॥ ४ ॥

श्लोकस्यार्धे तदर्धे वा वर्णावृत्तिर्यदि ध्रुवा ।

तदा मता मतिमतां स्फुटानुप्रासता सताम् ॥ ५ ॥

उपमेयोपमानादावर्थानुप्रास इष्यते ।

चन्दनं खलु गोविन्दचरणद्वन्द्ववन्दनम् ॥ ६ ॥

पुनरुक्तप्रतीकाशं पुनरुक्तार्थसन्निभम् ।

अंशुकान्तं शशी कुर्वन्नस्वरान्तमुपेत्यसौ ॥ ७ ॥

आवृत्तवर्णस्तवकं स्तवकन्दाङ्कुरं कवेः ।

यमकं प्रथमाधुर्यं माधुर्यं वचसो विदुः ॥ ८ ॥

काव्यवित्प्रवरैश्चित्रं सङ्गवन्धादि लक्ष्यते ।

तेष्वाद्यमुच्यते श्लोकेद्वयां सज्जनराजिता ॥ ९ ॥

कामिनीव भवेत् खड्गलेखा चारुकरालिका ।

काश्मीरसेकरताङ्गी शत्रुकण्ठान्तिकासिका ॥ १० ॥

शब्दालङ्कारात्रिरूप्यार्थालङ्कारमाह ॥ तत्रैषामलङ्काराणामनुक्रमणिकां लिख्यते ॥

उपमानन्वयावादावुपमेयोपमानता ।

प्रतीपं रूपकञ्चैव परिणामस्ततो मतः ॥ १ ॥

उल्लेखः स्मृतिमद्भ्रान्तिमत्सन्देहा अपह्नुतिः ।

उत्प्रेक्षातिशयोक्ती च ततः स्यात्तुल्ययोगिता ॥ २ ॥

दीपकालङ्कृतिश्चैव तत आवृत्तिदीपकम् ।

प्रतिवस्तूपमा चैव स्याद्वृष्टान्तो निदर्शना ॥ ३ ॥

व्यतिरेकः सहोक्तिश्च विनोक्तिस्तदनन्तरम् ।

समासोक्तिः परिकरस्तथा परिकराङ्कुरः ॥ ४ ॥

श्लेषो द्वेयोऽप्रस्तुतप्रशंसा च प्रस्तुताङ्कुरः ।

पर्यायोक्तं ततो व्याजस्तुतिः स्याद्व्याजनिन्दनम् ॥ ५ ॥

आक्षेपालङ्कृतिश्चैव विरोधाभास एव च ।

विभावनाविशेषोक्तिरसम्भव उदाहृतः ॥ ६ ॥

असङ्गतिश्च विषमं समञ्चैव विचित्रकम् ।

अधिकालङ्कृतिश्चाल्पालङ्कृतिस्तदनन्तरम् ॥ ७ ॥

अन्योन्यञ्च विशेषश्च व्याघातालङ्कृतिस्ततः ।

हेतुमालैकावली च मालादीपकसाधकौ ॥ ८ ॥

यथासख्यञ्च पर्यायः परिवृत्तिस्ततो मता ।

परिसंख्यालङ्कृतिः स्याद्विकल्पस्तदनन्तरम् ॥ ९ ॥

समुच्चयस्ततः प्रोक्तस्ततः कारकदीपकम् ।

समाधिः प्रत्यनीकश्च काव्यार्थापत्तिरेव च ॥ १० ॥

काव्यलिङ्गं ततश्चार्थान्तरन्यासं उदाहृतः ।
 विकस्वरः स्यात्प्रौढोक्तिः सम्भावनमतः परम् ॥ ११ ॥
 मिथ्याध्यवसितिश्चैवं ललितं च प्रहर्षणम् ।
 ततो विषदनोल्लासाववज्ञालंकृतिस्ततः ॥ १२ ॥
 अनुज्ञा शैलमुद्रा च रत्नावल्यापि तद्गुणः ।
 स्यात्पूर्वरूपालङ्कारोऽतद्गुणाऽनुगुणावपि ॥ १३ ॥
 मिलितश्चैव सामान्यमुन्मीलितनिमीलितौ ।
 उत्तरं सूक्ष्मपिहितं व्याजोक्तिस्तदनन्तरम् ॥ १४ ॥
 गूढोक्तिर्विवृतोक्तिश्च युक्तिस्तोकोक्तिरेव च ।
 छेकोक्तिश्चैव वक्रोक्तिः स्वभावोक्तिश्च भाविकम् ॥ १५ ॥
 उदात्तं तत्तदात्युक्तिर्निरुक्तिस्तदनन्तरम् ।
 प्रतिषेधो विधिर्हेतुरित्यलंकृतयः शतम् ॥ १६ ॥

इत्यलङ्कारानुक्रमणिका ॥

एतदग्रेऽयं चन्द्रालोकग्रन्थः कुवलयानन्दे मिश्रितोऽस्ति ।
 सोऽस्माभिस्तत्र तत्र नाम्ना निर्दिष्ट एवास्तीति ततस्त
 तोऽवबोद्धव्यः ।

अथ कुवलयानन्दः सटीकः

प्राग्भ्यते ।

श्रीगणेशाय नमः ।

(कुवलयानन्दः) - अमरीकवरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम् ।

दूरीकरोतुं दुरितद्गोरीचरणपङ्कजम् ॥ १ ॥

(अलङ्कारचन्द्रिका) - अनुचिन्त्य महालक्ष्मी हरिलोचनचन्द्रिकाम् ।

कुर्वेत् कुवलयानन्दसदलङ्कारचन्द्रिकाम् ॥ १ ॥

चिकीर्षिताधिप्रसिद्धय इष्टदेशतां स्तौति - अमरीति । अत्र चरणमेव पङ्कज-
मिति मयूरव्यंसकादिसमासाभयनात्परिणामालङ्कारः । चरणं भारोप्यमाणस्य
पङ्कजस्यारोपविषयचरणात्मतापरिणतिं विना दुरितदूरीकरणक्रियार्पणा-
सम्भवात् ।

“परिणामः क्रियार्थश्रेष्ठिपपी विषयाप्रज्ञा ॥”

इति वल्लभाणात् । न च पङ्कजमिव चरणमिति पूर्वपदार्थप्रधान उपमितल-
मास एवासिष्यति शक्यम् । अमरीणां कवरीभारस्य केशपाशस्य सम्बन्धिनी
सौगन्ध्यलोभात्तत्संस्तुष्टाया भ्रमरी तथा मुखरीकृतमिति विशेषणस्यानुगुण्या-
भावात्तस्य पङ्कजमतत्वेनैव प्रसिद्धेरिति यत्प्रतिशेषणावगतेन च पादपतनेना-
भिगम्यमाना गौरीविषया सुपङ्कजागता रतिः कथिगतांतां पुष्पातीति प्रयो-
क्तव्योऽपि शीघ्रः ॥ १ ॥

(चन्द्रालोकः) - परस्परतपःसम्पत्फलायितपरस्परौ ।

प्रपञ्चमातापितरौ प्राञ्चौ जायापती स्तुमः ॥ २ ॥

(अ० चं०) - परस्परेति ॥ प्राञ्चौ पुरातनौ जायापती अर्थादुमामहेश्वरौ स्तुमः ।

किम्भूतौ प्रपञ्चस्य जीवस्य मातापितरूपौ निरुपाधिभूताभयताद्वितोपदे-
ष्टव्याश्च । तथा परस्परसम्बन्धिन्यास्तपःसम्पत्तेः फलयदाचरितं परस्पर-

१ अथ चन्द्रालोकः श्रीगणेशाय नमः । एतत्पूर्वं माननो मन्यो मूलरूपेण लि-
खितः । इमं श्रीकामरूपान्वेष्टीकृतैः सगृहीत एवास्ति । स चास्याभिर्नामोद्देशेन सत्रतप्र-
स्तुतीकृतोऽप्युक्तः । अपेक्ष्यदोषितेयार्थं श्लोकः । स्वपीयूषमूलाचरणरूपेणैव संस्तुतः ।

स्वरूपम् ययोस्तौ। अत्र परशब्दस्य क्रियाविनिमयविवक्षायाम् “कर्मव्यति-
हारं सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये” इति वार्तिकेन द्विर्भावे असमासवद्भावे “पूर्व-
पदस्यस्य सुपः सुर्वक्तव्यः” इत्यनेन सुपः स्वादेशे च परस्परशब्दव्युत्पत्तेः
पाठ्यतीतपःसमृद्धिफलापितः परमेश्वरः परमेश्वरतपःसम्पत्फलापिता च पा-
र्यतीत्यर्थो ह्यभ्येतोतपःसम्पत्तेश्च फलं निरतिशयानन्द इति तदुपमया पर-
स्परं परमप्रेमास्पदत्वलक्षणः शृङ्गारो व्यञ्जमानः सौभाग्यातिशयव्यञ्जन-
मुखेन शिवयोर्भावमकथं पर्यवस्यतीति सहृदयैराकलनीयम् । मातापितरा-
विति रूपकाभ्यामुक्तोपमयोः संसृष्टिः । परस्परश्चोपमयोः फलापितेत्ये-
कवाचक्रादुपवेशलक्षणः सङ्कर इति दिक् ॥ २ ॥

(कुव०)—उद्घाट्य योगकलया हृदयाब्जकोशं

धन्यैश्चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणः ।

यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः

श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुन्दः ॥ ३ ॥

(अ०च०)—ह्यस्मृतिं प्रतिषिपादयिषितानामलङ्कारणां व्युत्पत्तेः स्वतोऽप्युत्पाद्य-
तया फलुवायोगात्तस्या रसास्वादौषधिकत्वेन फलत्वं प्रेक्षावतं प्रकृतप्र-
त्यप्रवृत्तये सूचयितुं शृंगाररसाधिदेयतं श्रीकृष्णमिति रसास्वादानन्दं प्रा-
र्धयते—उद्घाट्येति । स मुकुन्दो मह्यं शश्वद्भवं शाश्वतिकं अम्रावरणतया
सदा प्रकाशमानं श्रेयोविगलितवेद्यान्तरमातन्दम् । “रखौ वै सः” इति
श्रुतेः । रत्नपद्मभिर्धेयं दिशतु दद्यादित्यर्थः । यथाश्रुते मुक्तिप्रार्थनायाः
प्रकृतेः सगत्यापत्तेः । स कः यो धन्यमहामहिमपुण्यशालिमिनारदादिमुनि-
भिर्योगकलया योगकाशलेन हृदयाब्जस्य उरखौ मय्यर्पितिनो हृदयपुण्ड-
रीवस्य वीर्यं मुकुलमधोमुपतया विद्यमानमुद्घाट्य रेचकप्राणायामेनो-
र्ध्वमुख कृत्या चिराद्दुःखकालं यथाएव चिर्यच्छं गृह्यमाणोपि रामकृष्णाद्य-
भिमतमूर्तिप्यानगोचरीक्रियमाणोपि परितः पूर्णं रूपमस्य तथाभूतोऽपरि-
च्छिन्नब्रह्मरूपोऽविरतं निरन्तरं मुक्तिदशायां प्रस्फुरति प्रकाशते इति विरो-
धात्तद्भारः । औपासनिकरूपस्य कल्पितत्वेन न्य तत्परिहारः । अथवा योगि-
भिरप्यनित्यम्वरूप इति माहात्म्यातिशयवर्णनम् । अत्र योगिमतमगणद्वि-
षपकरतिभावस्य कविगतं तं प्रत्येकतया मेयोलङ्कारः ॥ ३ ॥

(चन्द्रालो०)—अलङ्कारेषु बालानामवगाहनसिद्धये ।

उलितः कियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः ॥ ४ ॥

(अ०च०)—चिन्तनीयतस्य ग्रन्थस्य प्रयोमनाभिधेये प्रदर्शयति—अलङ्कारेण्यति ।
एतच्चोभयान्तरं । अलङ्कारेषु अर्थालङ्कारेष्वपि विषये बालानामव्युत्पत्त्या-

नां तेष्ववगाहनस्य व्युत्पत्तेः सिद्धय इत्यर्थः । तेषां तु लक्ष्यलक्षणे तयोः सं-
 ग्रह इति नित्यसापेक्षात्समासः । लक्ष्यमुदाहरणम् । अलङ्कारत्वं च रसा-
 दिभिन्नव्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयितासम्बन्धाव-
 च्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वम् । अनुपमासादि-
 विशिष्टशब्दज्ञानादुपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्चमत्कारोदयात्तेषु लक्षणसम-
 न्वयः । शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकतार्था विषयितयावच्छेदकत्वे-
 तद्विशेषणभूतानुपमासादेस्तन्निष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् । रसवदा-
 यलङ्कारसंग्रहाय व्यङ्ग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयगर्भसत्यन्तोपादानमर्थः ।

(कुव०)-येषां चन्द्रालोके दृश्यन्ते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः ।

प्रायस्त एव तेषामितरेषां त्वभिनवा विरच्यन्ते ॥ ५ ॥

(भ०च०)-परकीयग्रन्थापहारशङ्कानिरासायाह-येषामेति । येषामलङ्काराणां
 चन्द्रालोके चन्द्रालोवाख्यग्रन्थे । त एवेत्यनन्तरं लिख्यत इति शेषः । तत्र
 स्थितानामपि केषांचिदलेखनात्प्राप्य इत्युक्तम् । यथानन्तरम् एषस्योत्तरा-
 र्थम् । वक्ष्ये इत्येते “ तदप्ये खेलातोरुच्चैस्तन्वगीस्तनयोरिव ” इति । स्वयं
 त्यन्यदेव विरचितमिति । एव च तदीयत्वेन कथनादाशङ्कानिरासः ॥ ५ ॥

(चन्द्रा०)-उमेमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः ।

हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गङ्गावगाहते ॥ ६ ॥

(कुव०)-यत्रोपमानोपमेययोः सहृदयहृदयाह्लादकत्वेन
 चारुसादृश्यमुद्भूततयोल्लसति व्यङ्ग्यमर्यादां विना स्प-
 ष्टस्मकाशते तत्रोपमालङ्कारः । हंसीवेत्युदाहरणम् । इयं
 च पूर्णोपमेत्युच्यते । हंसी कीर्तिः स्वर्गङ्गावगाहनमिव शब्द-
 श्चेत्येतेषामुपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां च-
 त्तुर्णामप्युपादानं तत् । यथा वा-

“ गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुस्त्वेडाधिवेश्वरः ।

शिरसा श्लाघते पूर्व परं कण्ठे नियच्छति ॥ ”

अत्र यद्यप्युपमानोपमेययोर्नैका साधारणी धर्मः । उपमाने
 ईश्वरे चन्द्रगरलयोर्ग्रहणमुपादानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य चन्द्र-
 स्य शिरसा श्लाघनं वहनमुत्तरस्य गरलस्य कण्ठे नियमनं
 संस्थापनमुपमेये बुधे गुणदोषयोर्ग्रहणं ज्ञानं तयोर्मध्ये
 पूर्वस्य गुणस्य शिरसा श्लाघनं शिरस्कम्पेनाभिनन्दन-

मुत्तरस्य दोषस्य कण्ठे नियमनं कण्ठादुपरि वाचानुद्धाट-
नमिति भेदात् । तथापि चन्द्रगरलयोर्गुणदोषयोश्च विम्ब-
प्रतिविम्बभावैनाभेदादुपादानज्ञानादीनां गृह्यत्रित्येकश-
ब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायाच्च साधारणधर्मतेति पूर्व-
स्माद्विशेषः । वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः पर-
स्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं विम्बप्रतिविम्बभाव-
इत्यालङ्कारिकसमयः ॥ ६ ॥

(अ० बं०)-सम्प्रत्ययालङ्कारेषु निरूपणीयेषु बहुलालङ्कारयत्कतया सुमसिद्ध-
तया च प्रथममुपमालङ्कारं लक्षयति-उपमेति । अयं च लक्ष्यनिर्देशः । शेष
लक्षणम् । सादृश्यलक्ष्मीश्रमत्कृतजनकतात्प्रतिशिष्टसादृश्यमिति यावत् ।
धर्मधर्मिणोर्भेदोपचात्तद्वक्षणं व्याचष्टे-यत्रेति । यत्र कान्ये वृत्तिर्बलं सप्तम्य-
र्थः तच्च शक्तिलक्षणान्तरसहकारेण बोधकत्वसम्बन्धेन । उपमानमाधिक-
गुणं चन्द्रादि उपमेयं वर्ण्यमानं कामिनीविदनादि सत्त्वदयः काव्यसावनाप-
रिपक्वबुद्धिः व्यङ्ग्यस्य मर्यादां प्रतीतिनियमरूपा यया सा व्यञ्जनेत्यर्थः ।
अत्र चोपमानोपमेययोरिति रूपकयत्नं न तु लक्षणास्तर्गतं व्यावर्तनीयाभा-
वादात्माश्रयापादकत्वाच्च । उपमानित्वोपमेयत्वयोरुपमायद्विस्तृतात् । एव
ज्ञाप्रे व्यक्तीभविष्यति । इत्थं चालङ्कारत्वे सति सादृश्यमुपमालङ्कारलक्षणं
बोध्यम् । एवमत्राप्यधिकारभासमलङ्कारत्वविशेषणं बोध्यम् । हंसीत्यादि ।
अत्र तावदिवीर्यं सादृश्ये निरूपितत्वसंसर्गेण हंस्यादेरन्वयः । सादृश्यस्य
प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गद्वावगाहनाश्रयत्वरूपे साधारणधर्मं तस्य च स्व-
रूपसम्बन्धेन कीर्त्तौ सादृश्यस्य निपातार्थतया नामार्थं प्रति साक्षात्तन्मन्धे
न विशेष्यत्वे विशेषणत्वे च, बाधकाभावात् । तथा च हंसीनिरूपितसादृ-
श्यप्रयोजकस्वर्गद्वाकर्मकावगाहनाश्रयत्ववती कीर्त्तिरिति बोधः । नृचै-
स्वर्गद्वावगाहनमिवशब्दश्चेत्याद्यग्रिमग्रन्थे धात्वर्थस्य समानधर्मत्वोक्तिर्वि-
रुद्धेति याच्यम् । तदाश्रयत्वस्य समानधर्मत्वे तस्य तथात्यस्योचित्यायात्
त्वेन पिरोधाभावात् । तथा सति तत्रैव कुतोऽन सादृश्यान्वय इति चेन्न
धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण शब्दबोधे विशेष्यतय
विभक्त्यर्थोपस्थितेहेतुत्वात् । न च निपातार्थभिन्नवृत्तित्वेन प्रकारता वि-
शेषणीयेति याच्यम् । घटो न पश्यतीत्यादौ मध्यधन्विताभावस्य कर्मतासं-
सर्गेण दर्शनेऽन्यथापत्तेः । यदि तु धात्वर्थेऽपि सात्पर्यवशात्सादृश्यान्वयोऽनु-
भवसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन नान्वयबु-
द्धिं प्रति नञन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वमात्रं परिकल्प्य घटो न पश्यती-
त्यादौ पूर्वोक्तान्वयबोधोनिराकरणीय इति दिक् । एवमरविन्दमिव सुन्दर

वदनमित्यादावरविन्दादिनिरूपितसादृश्यस्य प्रयोजकतासंलग्नेन सुन्दर-
पदार्थैकदेशोपि सुन्दरत्वे बलादन्वयस्तुविशिष्टस्य चाभेदेन मुखादौ । इत्थं
चारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौन्दर्यमिदं । वदनमित्यन्वयबोधः ।
अरविन्दसुन्दरमिति समासे त्वरविन्दपदेनारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयो-
जकं लक्ष्यते । तच्चाभेदेन पदार्थैकदेशे सौन्दर्येऽन्वेति । एवं चारविन्दनि-
रूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौन्दर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः । एक-
देशान्वयायोगादरविन्दपदमेव लक्षणया स्वार्थबोधकं सुन्दरपदं तु तात्प-
र्यग्राहकमित्येके । अरविन्दमिव वदनमित्यत्रारविन्दनिरूपितसादृश्यवद्-
वतमिति बोधः । सादृश्यस्य निपातार्थतयाभेदेन नामान्वये बाधकाभावा-
त् । अरविन्दमिव भारतीत्यत्र भावेर्ज्ञानार्थकारत्वेऽरविन्दपदस्यारविन्दीनिरूपि-
तसादृश्य प्रकारकज्ञानविषये लक्षणा । तस्य चाभेदेन मुखादावन्वयः । शेषं
तात्पर्यग्राहकम् । पूर्वोक्तदिशो वा सादृश्यस्यैव प्रकारितासंलग्नेन धात्व-
र्थेऽन्वयः । अत्रैव सौन्दर्येणेति धर्मोपादाने तृतीयार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य सादृ-
श्येऽन्वयात्सौन्दर्यप्रयोज्यारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषय इति
बोधः । आद्यकल्पे त्वरविन्दपदमेव स्वार्थबोधकमितरतात्पर्यग्राहक-
मिति ध्येयम् । इयं च सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वमेव शब्दबोधरीति-
रुपदिशति । तस्य समानधर्मरूपत्वे तु चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्रवृत्ति-
धर्मयन्मुखमिति बोधः । अत्रैव ह्लादकमिति समानधर्मोपादानेऽस्वार्थस्य
धर्मस्याह्लादकत्वे पदार्थैकदेशेऽन्वयः । तदसहिष्णुतायां तु चन्द्रनिष्ठाह्लादक-
त्वमिति आह्लादकपदस्य लक्षणा । चन्द्रादिपदं तात्पर्यग्राहकम् । चन्द्रस-
दृशमित्यत्राप्येकदेशे सादृश्ये चन्द्रान्वयः । ससम्बन्धिकत्वात् । सदृशपदं
वा चन्द्रसादृश्यविशिष्टे लाक्षणिकम् । अत्रैवाह्लादकत्वेनेत्युक्तावभेदस्तृती-
यापस्तस्य च सदृशपदार्थैकदेशे धर्मेऽन्वयः । तथा आह्लादकत्वाभिन्नचन्द्र-
वृत्तिधर्मयदाभिन्नं मुखमिति बोधः । सदृशपदमेव वा स्वार्थबोधकमितर-
तात्पर्यग्राहकमित्येवंविधान्वयसरणिश्रेणयस्तत्र सत्र शब्दव्युत्पत्तिनिपुणै-
रनुसन्धेया इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तपदिचिन्तनेन । पूर्णोपमेतीत्यनन्तरमाल-
ङ्कारिकैरिति पूरणीयम् । तत्त्वं च विशेषत उपानिशब्दशक्तिमतिपादितोप-
मानोपमेयकत्वे सति विशेषतः शब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे च सति विशेष-
तः स्वनिरुद्धशब्दगम्यत्वं स्वपदमुपमापरम् । उपमानलुप्तायामपि लक्षण-
योपमानप्रतिपत्तेस्तद्वारणाय शक्तीति । उपमेयलुप्तायां स्मरवधूयन्तीत्यादा-
वात्मन उपमेयस्याप्याह्वेनात्मानमिति शब्देन बोधनादुपातेति शब्दविशे-
षणम् । एवमपि तन्वीत्यनेनात्रोपमेयस्य काव्यस्य सदृशं न दृश्यत इत्येवं-
विधायां लुप्तोपमायामुपमानस्य च सदृशपदोपात्तत्वाद्विशेषत इति उपमे-
योपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः । धर्मलुप्तायामप्युपमावाचकं सामान्यतो
धर्मस्योपात्तत्वाद्विशेषत इति । उपमाप्रयोजकत्वावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः । वा-

चकलुसायामपि लक्षणयोपमानादिपदेनोपमावसमानाद्वारणाय विशेषतः
 स्वनिरुद्धेति । उपमायां च निरुद्धा इववद्वाप्यशब्दा इत्याद्यभियुक्तोक्ति-
 संगृहीता इवावयः । अत्र निपातरूपस्येवादेरुपसर्गवद्द्योतकत्वमेव । कष-
 मन्वया “ शरैरुसैरिवोदीन्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ” इत्यादावुद्धादिपदो-
 सरत्तृतीयादिसङ्गतिः । उदादेरुद्धरणक्रियां प्रत्यकरणत्वात् इवार्थं सादृश्या-
 न्वयित्वेन करणीभूतशरविशेषणत्वाभावाच्च द्योतकत्वे तूद्धादि पदस्यो-
 द्धसदृशतयोद्धसदृशैश्वरैरिति शरविशेषणत्वेन तृतीयादिसङ्गतिरिति वैपा-
 करणमतं तु नादरणीयम् । उपास्यते गुरुरित्यादौ धात्वर्थसन्निध्याया
 अकर्मकतया कर्मलकारानुपपत्तिरूपवाचकस्योपसर्गवाचकतायामिवेषादि-
 वाचकतायामभावेन दृष्टान्तवैषम्यस्य स्फुटत्वात् । विशेषणविशेष्ययोः
 समानविभक्तिकतायां “ विशेष्येण सहैकार्यं भवेद्यत्र विशेषणम् । तत्र
 लिङ्गादयः प्रापो विशेष्यस्था विशेषणे ॥ ” इत्यनुशासनस्योपमानोपमेय-
 योरपि तस्यां “ लिङ्गसदृश्याविभेदेऽपि ह्युपमानोपमेयता । विभक्तिः
 पुनरेकैव उपमानोपमेययोः ” इत्यनुशासनस्य सत्त्वेनोपमानपदोत्तरत्वं
 तीयादेः साधुत्वावर्तयोपपत्तेश्च तस्मादाद्यकत्वमवेषादीनाम् । पुक्तं चैत-
 त् । अन्यथा सकलालङ्कारिकसम्मतस्वेषशब्दप्रयोगे धातौ तस्य इतज-
 लाश्रद्धावापत्तेः । कटिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेन चन्द्रादिपदेन चन्द्र-
 सदृशलक्षणायां निषिद्धलक्षणिकत्वरूपनेयार्थत्वरूपदोषापत्तेश्च । अपि
 च इयादेर्द्योतकत्वं नये चन्द्रादेरुपमानस्य पदार्थैकदेशतया तत्र साधार-
 णधर्मान्वयाद्युपपत्तिरिति दिक् । उपमानोपादि । उपमानार्थं चोपमानि-
 रूपकत्वेन विवक्षितत्वं तदाश्रयावेन विवक्षितत्वं चोपमेयायम् । साधारण-
 त्वं च धर्मस्वारसिकमौपचारिकं बिम्बमतिबिम्बभाषकृतं श्लेषकृतं य-
 स्तुप्रतिवस्तुभावेन समासभेदाश्रयणेनैतत्पनेकधा चित्रमीमांसायां प्रपञ्चि-
 तम् । तत्र स्वर्गावगाहनस्य तथात्वमौपचारिकं कीर्तौ तस्य स्वारसि-
 कत्वाभावात् । उपादानादिति वाचकस्योपादाननिर्देशः । इतरेषां तु शब्दे-
 न प्रतिपादनं प्रतिचिन्तनीयम् । साधारण्यप्रकार्यधोमोपदर्शनयोदाह-
 रणान्तरमाह । यथा वेति । शुण्दोषाविति । शुण्दोषावयोत्तरस्य गृह्णन्
 जानन् युधः पण्डित पूर्व पूर्वैति हिष्टं शुण शिरसा श्लाघते आन्दोलिते
 न शिरसा अभिनन्दयति पर परतो निर्दिष्टं दोषं कण्ठे नियच्छति निरु-
 गद्भि । वाचा कण्ठाद्गद्भिर्नोडाद्यतीत्यर्थः । क इव । इन्दुशेडौ चन्द्रगरले
 गृह्णन्पाददान ईश्वरो हर इव सोऽपि पूर्व चन्द्रं शिरसा श्लाघते तत्पूर्वकं
 धारयति । परं च गरल कण्ठे नियच्छति स्थापयतीति । “ श्वेद्वस्तु गरलं
 विषम् ” इत्यमरः । शङ्कते । अत्र यद्यपीति साधारण्यस्तत्त्वेनाभिमतो धर्मः
 गृह्णन् शिरसा श्लाघते पूर्वमिति त्यादिनोक्तो यद्यपि नैको न साधारण्य इति
 योजना । गृह्णन्तित्यादिनोक्त एकोपि धर्मः साधारण्यो नैति वा । यथाश्रते

साधारणस्य साधारणत्वाभावोक्तेरसङ्गतत्वापत्तेः साधारण्याभावे हेतुरु-
पमान इत्यारभ्य इति भेदादित्यन्तेनोक्तः । समाधत्ते । तथापीति । वस्तु-
गत्या साधारण्याभावेऽपीत्यर्थः । चन्द्रगरलयोरित्यादि यथाक्रमं चन्द्रगु-
णयोर्गरलदोषयोश्चेत्यर्थः । " विम्बप्रतिविम्बभावेन प्रतीयमानसादृश्ययो-
रुपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपात्तत्वरूपेणाभेदादभेदाध्यवसायात् । ए-
तच्च साधारणधर्मतेत्यग्रेतनेनान्वितम् ।" ज्ञानादीत्यादिना शिरसा वह-
नाभिनन्दनयोः कण्ठस्थापनतद्गहिरनुद्घाटनयोश्च संग्रहः । गृह्णीतत्या-
दिना च शिरसा श्लाघते, कण्ठे नियच्छतीत्यनयोः संग्रहः । अभेदाध्य-
वसायादिति । अभेदस्याध्यवसायादाहार्यनिषयादित्यर्थः । साधारणधर्म-
तेतीति । साधारणधर्मत्वाभिमानविषयत्वेतीत्यर्थः । पूर्वस्मात्पूर्वादाहरणा-
दिति विशेष इत्यन्वयः । न चैवं साधर्म्यप्रतीत्युपपादनेति । वस्तुतस्त-
द्भावात्कथमुपमालंक्षणसमन्वय इति वाच्यम् । चमत्कारविशेषप्रयोज-
कसाधारणत्वाध्यवसायविषयधर्मत्वस्यैवोपमालक्षणत्वमित्याभिप्रायादिति ।
श्लोके विम्बप्रतिविम्बभावपदपदेशस्य गगनजलाशयादिगत्तचन्द्रादिधि-
षयतया प्रसिद्धेः । कथं प्रकृते तद्वचपदेश इत्याशङ्कयामाह । वस्तुत इत्या-
दि । अभिन्नयौस्तथाध्यवसितयोः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः । विम्बप्रति-
विम्बभाव इति । विम्बप्रतिविम्बभावपदवाच्यमित्यर्थः । समय इति ।
सङ्केत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(चन्द्रालो०) - वृण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्य च ।

एकद्वित्र्यनुपादानैर्भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा ॥ ७ ॥

तुडिद्वौरीन्दुतुल्यास्या कर्पूरन्ती दृशोर्मम ।

कान्त्या स्मरवधूयन्ती दृष्टा तन्वी रहो मया ॥ ८ ॥

यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तद्रतेः ।

तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसम्भवम् ॥ ९ ॥

(कुव०) - उपमेयादीनां चतुर्णां मध्ये एकस्य द्वयो-
स्तयाणां वा प्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमेत्युच्यते । सा
चाष्टधा । यथा । वाचकलुप्ता १ धर्मलुप्ता २ धर्मवाचक-
लुप्ता ३ वाचकोपमेयलुप्ता ४ उपमानलुप्ता ५ वाचकोपमा-
नलुप्ता ६ धर्मोपमानलुप्ता ७ धर्मोपमानवाचकलुप्ता
च ८ इति । तत्रोपमानलोपरहिताश्रित्वारो भेदास्ताडिद्वौ-

रीत्यादिश्लोकेन प्रदर्शिताः । तद्वन्तो भेदा उत्तरश्लोकेन
 दर्शिताः । तत्र तद्विद्मोरीत्यत्र वाचकलोपस्तद्विदिव गो-
 रीत्यर्थे "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासविधा-
 यकशास्त्रकृतः । इन्दुतुल्यास्येत्यत्र धर्मलोपः स त्वेच्छिको
 न शास्त्रकृतः । कान्त्या इन्दुतुल्यास्येत्यपि वक्तुं शक्यत्वा-
 त् । कर्पूरन्तीत्यत्र धर्मवाचकलोपः । कर्पूरमिवाचरन्ती-
 त्यर्थे विहितस्य कर्पूरवद्भावेन नन्दात्मकाचारार्थकस्य क्षिप-
 इवशब्देन सह लोपात् । अत्र धर्मलोप ऐच्छिकः । नयनयो-
 रानन्दात्मकतया कर्पूरन्तीति तदुपादानस्यापि सम्भवा-
 दिति । कान्त्या स्मरवधूयन्तीत्यत्र वाचकोपमेयलोपः ।
 अत्र कान्त्येति विशेषणसाध्यात्स्वात्मानं कामवधू-
 मिवाचरन्तीत्यर्थस्य गम्यमानतया स्वात्मन उपमेयस्य ।
 सहोपमावाचकेनानुपादानात्स त्वेच्छिकः स्वात्मानं स्मर-
 वधूयन्तीत्युपमेयोपादानस्यापि सम्भवात् । काकताली-
 यमित्यत्र काकतालशब्दो वृत्तिविषये काकतालसमवेत-
 क्रियावर्तिनो तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काक-
 तालमितीषार्थे "समासाच्च तद्विषयात्" इति ज्ञाप-
 कात्समासः । उभयत्रोपमेयं स्वस्य कचिद्गमनं तत्रैव रहसि
 तन्व्या अवस्थानं चातेन स्वस्य तस्याश्च समागमः काकता-
 लसमागमसदृश इति फलति । ततः काकतालमिव काक-
 तालीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्थे "समासाच्च तद्वि-
 षयात्" इति सूत्रेण "इवे प्रतिकृतौ" इत्यधिकारस्थेन
 छप्रत्ययः । तथाच पतनदालितं तालफलं यथा काकेनो-
 पभुक्तमेवं रहोदर्शनं धुमितहृदया तन्वी स्वेनोपभुक्तेति
 तदर्थः । ततश्चात्र काकागमनतालपतनसमागमरूपस्य
 काककृततालफलोपभोगरूपस्य चोपमानस्यानुपादा-
 नात्प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः । समासार्थोपमायां
 वाचकोपमानलोपः । मन्तोत्पत्तिं लोपः ।

कशास्त्रकृतः । अवितर्कितसम्भवमिति साधारणधर्मस्या
 लुपादाने प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः । समासा
 र्थोपमायां धर्मोपमानत्राचकलोप इति सूक्ष्मया दृष्ट्या
 व्यवधारितव्यम् । एतेषामुदाहरणान्तराणि विस्तरमया
 त्रलिख्यन्ते ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

(अ० च०) - पूर्णापीमुपमानादिसमग्रतानियमश्लिष्टेस्ताद्विपरीतायां लुप्तोप
 माया सर्वलोपनियमाशङ्कानिरासाय लक्षणपूर्वकं ता विभजते-वर्ण्येत्या-
 दिना । चकारो वाशब्दार्थः । तदनन्तरं च लोपे इत्यध्याहार्यम् । एव
 चेतरेतरयोगाविचक्षया । घर्ण्यस्योपमानस्य । धर्मस्योपमावाचकस्य
 वा लोपेऽन्यतमानुपादाने लुप्तोपमा- । सा च एकद्विभ्यनुपादानैरष्टधा
 भिन्नेति पूर्वोपराभ्यामुक्तं भवति । तद्विदित्वाद्युदाहरणान्यर्थतो व्या-
 ष्ये । उपमेयादीनामिति । वस्तुतो लाघयात्पूर्णाभिन्नत्वं लक्षणम्बोधयम् ।
 लक्षणवाक्यगत क्रममुपेक्ष्योदाहरणक्रमानुसारेण विभागं दर्शयति । य-
 धेत्यादि । वाचकलुप्तेति । वाचकत्वं चात्रानुपूर्वाविशेषवत्तपोपमाबो-
 धेन निरूढावम् । तच्च शक्त्या निरूढलक्षणया वा । तत्राद्यमियादेर्द्विती-
 यन्तु सुहृत्पदादेरिति । तदभावात्तद्विपरीत्यादी वाचकलोपः । समासालु-
 शासनेन निरूढलक्षणावगमेऽप्यानुपूर्वाविशेषवत्तया शब्दविशेषस्य त-
 दबोधनात् । शास्त्रकृत इति । शास्त्रप्रयुक्त इत्यर्थः । कर्पूरन्तीत्यत्रेति ।
 अथ "सर्वमातिपदिकेभ्यः क्तिन्वा वक्तव्यः" इत्यनेन विहितः क्तिप् लु-
 प्तोपि स्वर्यमाणो धर्ममात्ररूपमाचारं बोधयति । कर्पूरपदं च लक्षणया
 कर्पूरसादृश्यम् । तस्य चातिरिक्तत्वे पूर्ववत्प्रयोजकतासंस्पर्शेणाचारेऽन्यथो
 धर्मरूपत्वे त्वभेदेन । वस्तुतस्तु क्तिवलोपाप्रतिसन्धानेपि तथा बोधात्कर्पू-
 रादिशब्दा एव कर्पूरादिसादृश्यप्रयोजकाभिन्नं तत्सादृश्याभिन्नं चाऽऽचारं
 लक्षयन्तीति युक्तम् । ननु वाचकस्येवादेरनुपादानाल्लोपो युक्तः । साधार-
 णधर्मस्य त्वाचाररूपस्य क्तिनुपात्ततया कथं लोपस्तत्राह । कर्पूरवदान-
 न्दात्मकाचारार्थस्य क्तिप् इति कर्पूरस्येवेतीवार्यं वतिः । आनन्दात्मको ज-
 नवतासम्बन्धेन । वस्तुमत्या आनन्दस्वरूपो य आचारस्तद्वोधकस्यै-
 त्यर्थः । ननु क्तिवलोपाज्ञानेऽप्याचारप्रतीतिः कर्पूरादिपदानामेव तद्वोध-
 कत्वपक्षे कथं धर्मलोपः सङ्गमनीय इति चेत् । अत्र प्राश्नः । एवमपि
 तद्विचकतया विहितस्य क्तिपो लोपाल्लोपव्यपदेशः । अत एवात्र समा-
 नार्थकः क्यच् नोपात्तस्त्वस्यालुप्तत्वादित्याहुः । नच्यास्तु धर्ममात्ररूप-
 स्याचारस्योपादानेऽप्यानन्दत्वादिना विशेषरूपेणानुपादानाद्धर्मलोपो युक्त
 एव । अन्यथा इन्दुतुल्यास्येत्यादेर्धर्मलुप्तोदाहरणस्यासङ्गतत्वापत्तेः । न
 चैव क्यजादावपि धर्मलुप्ता स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेरित्याहुः ।

स्मरवधूपन्तीत्यवेति । ननु “उपमानादाचारे” इति कर्मभूतादुपमाना-
दाचारे ष्यचो विधानात्स्मरवधूं रतिमिवाचरन्तीत्यवगमेऽप्यात्मानमन्यां
वेति कथं निर्णयस्तत्राह । विशेषणेति । रत्यनुरुपाचरणस्य कान्तिकर-
णकात्वरूपविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । कान्तेः स्वरसत्तः स्वीयतावाघ-
मादिति भावः । न चात्मन उपमेयस्य तन्वीपदेनोपादानात्कथं लोप इति
वाच्यम् । तस्या द्वितीयांततया कर्मभूतापमेयासमर्पकत्वादात्मानमित्य-
ध्याहृतेनेव तद्वैधात् । अत्र च स्मरवधूपदेन स्मरवधूसादृश्यं लक्ष्यते ।
तस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गणाभेदेन चाऽऽचारेऽन्वयः । तथा च स्मरवधूसा-
दृश्याभिन्न आत्मकर्मको य आचारस्तदाश्रयस्तन्वीति शोधः । काकता-
लीयेति । वृत्तिविषये समासविषये । ज्ञापकादिति । इवाधं समासाभावे
तद्विषयादित्यनेनेवार्थविषयसमासालुपादोऽनुपपन्नस्तज्ज्ञापक इत्यर्थः । उ-
भयत्र काकागमनतालपतनयोः । उपमेयमित्यनन्तरं क्रमेणेति शेषः । ते-
नेति । काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकतालपदयोरिष्यार्थं समासने-
त्यर्थः । काकतालसमागमेति ॥ अयम्भावः । काकागमनतालपतनयो-
रुपमानत्वे तदुपमेययोः स्वीयगमनतन्व्यवस्थानयोः धृत्यनुपात्तत्वेतौपमे-
यतयाऽन्वयायोगात्काकतालसमागम एवोपमानम् । इत्थं च काकताल-
समागमसदृशं काकतालपदार्थस्तस्य चाभेदेन स्वीयतन्वीसमात्मरूप
उपमेयेऽन्वय इति । तत इति । तादृशसमासोत्तरमित्यर्थः । इति तदर्थ इति ।
काकतालपदकाशितस्य काककृततालपदलोपभोगसदृशस्याभेदेन तन्वीर-
तिलाभरूपेणोपमेयेनान्वयादिति भावः । अत्र पतनदक्षितमिति रङादृश-
नह्नुभितद्वयेति च विन्यस्रतिविन्यभावात्प्रथमस्वरूपकथनं तत्त्वेऽन्य-
थाकार इति शोध्यम् । न च सङ्कटद्वारात्ताभ्यां काकतालपदाभ्यां प्रपञ्च-
पमानद्वयावगम इति वाच्यम् । अनुभवांनुसार्यनुशासनेन व्युत्पत्तिरैवि-
न्यस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरिति । एवं दुरुहत्यात्पद्यं व्याख्याय तत्रोपमानलुमा-
दौऽनुतुरोपि भेदान्प्रदर्शयितुमाह-ततश्चेति । काकागमनेत्यादि । काकागमन-
तालपतनरूपो यः समागमस्तद्रूपस्येत्यर्थः । इदं च काकागमनमिव ता-
लपतनमिवेति महाभाष्यगतविग्रहवाक्यविरोधदर्शनापरिहारायोक्तम् समा-
गमस्य तादृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्या तस्योक्तार्थ एव पर्यय-
ज्ञानात् । विशिष्टोपमायां विशेषणोपमावर्गतिवत्समागमोपमाया अपि ।
तद्वचयवक्रिययोर्यथायोगं गम्यमानामुपमामभिप्रेत्य महाभाष्यकृतां ताद-
ृशविग्रहवाक्यप्रणयनमित्याक्षरः । धर्मस्यानुपादान इति । तत्स्योने “अ-
भर्वात्कं प्रवीमि ते” इति पाठ इति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामभट्टसूरिवरात्मनवैद्यनाथपिरचितपात्रामलङ्क-

रचन्द्रिकाख्यायां कवलयानन्दान्ताख्यायां प्रथमाप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

(चन्द्रालोकः)—उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः ।

इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः ॥ १० ॥

(कुवलयानन्दः)—एकस्यैव वस्तुन उपमानोपमेयवर्णनमनन्वयः । वर्ण्यमानमपि स्वस्य स्वेन साधर्म्यं नान्वेतीति । व्युत्पत्तेः । अनन्वयिनोऽप्यर्थस्थाभिधानं सदृशान्तरव्यवच्छेदेनानुपमत्वद्योतनाय । इन्दुरिन्दुरिव श्रीमानित्युक्ते श्रीमत्त्वेन चन्द्रस्य नान्यस्सदृशोऽस्तीति सदृशान्तरव्यवच्छेदो लक्ष्यते । ततश्च स्वेनापि सादृश्यासम्भवादनुपमेयत्वे पर्यवसानम् ।

यथा वा—गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥

पूर्वोदाहरणे श्रीमत्त्वस्य धर्मस्योपादानमस्ति । इह तु

गगनादिषु वैपुल्यादेर्धर्मस्य तत्रास्तीति विशेषः ॥ १० ॥

(अ० चं०)—यद्यप्युपमाननिरूपणानन्तरं तन्मूलालङ्कारेषु सम्भवासादृत्योपमेयोपमैव प्रथमं निरूपयितुमुचिता न त्वारोपितसादृश्यानिबन्धनोऽनन्वयस्तथापि स द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकतया तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलकानुपमेयोपमामपैस्य शिष्टोपस्थितिकमभिप्रेत्य प्रथमादिरूपयति—उपमानोपमेयत्वमिति । उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्पर्यः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् । विवक्ष्यत इति च शेषः । एवं चैकस्यैव वस्तुनोऽनुपमानत्वमुपमेयत्वं च विवक्ष्यते तदनन्वयः । असम्भवशङ्कानिरासाय मध्ये उदाहरणोक्तिः । ननूक्तलक्षणस्य “भणितिरिव मतिमतिरिव चैष्टा” इत्यादिश्रानोपमायामतिव्याप्तिः । तत्र मत्यादेरेकस्यैव वस्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् । तत्र मत्यादेरेकस्यैव वस्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् । अथैकस्य वस्तुनो यदेकनिरूपितमुपमानत्वमुपमेयत्व चेति विवक्षितमेकपदस्यावृत्तिकल्पनात् । इत्थं च रशानोपमायां मत्यादेश्चेष्टादिनिरूपितमुपमानत्वमभ्युपगम्यतिरूपयति तूपमेयत्वमित्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्वाविरहान्नातिव्याप्तिरित्युच्यते । तदा “सुमित्रजलं जलमिव सत्” इत्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः । तत्रैकस्यैव वस्तुनो गगनस्यैकजलनिरूपितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनादिति चेत्तमेवम् । एकस्यैवेति विरोधद्योतकैवकारबलेन स्वाश्रयनिरूपितयोऽनुपमानोपमेयत्वयोर्लाभेन क्वाप्यतिप्रसङ्गाभावात् । अस्ति हि “इन्दुरिन्दुरिव” इत्य-

(२४) कुवलयानन्दः । [उपमेयोपमालंकाः ३]

नन्तये उपमानत्वमुपमेयत्वं च स्वाश्रयिन्दुनिरूपितं न तु रजनोपमायां वेति
सङ्क्षेपः । अनन्वयपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह । वर्ण्यमानमपीति । नान्वेतीति ।
न सम्बध्यत इत्यर्थः । साधर्म्यस्य भेदघटि त्वादिति भावः । नन्वेवं सत्प-
सम्बद्धप्रलापतापत्तिरित्यत आह । अनन्वयिनोऽपीति । बाधितस्यापीत्यर्थः ।
अर्थस्य साधर्म्यस्य अभिधानमाहायारोपरूपतया । प्रतिपादनं सदृशान्तर-
व्यवच्छेदेन सदृशान्तरव्यावृत्तिबोधद्वारेणातदेव विशदयति-इन्दुरित्या-
दिना । इत्थं च सदृशान्तरव्यावृत्तिसूचनद्वाराऽनुपमत्वद्योतनरूपप्रवीजन-
त्वादापाततो रुद्ररोदनार्थवाद्वाद्वात्मावतया सादृश्यप्रतिपादनेषि नास-
म्बद्धप्रलापतापत्तिरिति भावः । उदाहरणान्तरमाह-यथा वेति । गगना-
कारगगनसदृशम् । इवेत्यतः प्राक् शुद्धमित्यध्याहार्यम् । उदाहरणान्तर-
प्रदर्शने-धीमतादपूर्वोदाहरणेति । वैपुल्यादेरित्यादिपदद्वारिभिर्यदावृणत्त-
योः सङ्ग्रहः ॥ १० ॥ इत्यनन्वयालङ्कारप्रकरणम् ॥ २ ॥

(चन्द्रा०)-पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता ।
धर्मोऽर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि ॥ ११ ॥

(कुवलय०)-द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकल्पनं तृतीयस-
दृशव्यवच्छेदार्थम् । धर्मार्थयोः कस्यचित् केनचित्सा-
दृश्ये वर्णिते तस्याप्यन्येन सादृश्यमर्थसिद्धमपि सुखतो
वर्ण्यमानं तृतीयसदृशव्यवच्छेदं फलेति ॥

यथा वा-खमिव जलं जलमिव खं

हंस इव चन्द्रश्चन्द्र इव हंसः ।

कुमुदाकारास्तारा-

स्ताराकाराणि कुमुदानि ॥

पूर्वत्र पूर्णश्रीरिति धर्म उपात्तः इह निर्मलत्वादिधर्मो
नोपात्त इति भेदः । उदाहरणद्वयेऽपि प्रकृतयोरेवोप-
मानोपमेयत्वकल्पनम् । राज्ञि धर्मार्थसमृद्धेः शरदि गगन-
सलिलादिर्नैर्मल्यस्य च वर्णनीयत्वात् । प्रकृताप्रकृतयो-
रप्येषा सम्भवति ।

यथा-गिरिरिव गजराजो गजराज इवोच्चैर्बिभातिगिरिः ।
निर्झर इव मदधारा मदधारेवास्य निर्झरः स्रवति ॥ ११ ॥

(अ०च०)-प्रतीपमिति । प्रतीपमिति लक्ष्यनिर्देशः । ननूपमानोपमेयः
 वैवक्षिततया सुरादेरप्युपमानत्वसम्भवाच्चन्द्र इव मुखमित्युपमाय
 व्याप्तिरित्यत आह-प्रतिद्वेति । प्रसिद्धोपमानस्योपमेयभाव उपां
 प्रतीपं प्रतीपपदवाच्यम् । कुतः । प्रातिलोम्पात्प्रसिद्धोपमानप्रतिकूल
 त्व । उपमेयभावप्रातिलोम्पादित्यधिसंगपाठेऽपि प्रसिद्धोपमानस्य य
 मेयभावस्तस्य प्रातिलोम्पादुपमानप्रतिकूलत्वादुपमानस्योपमेयत्वक
 प्रतीपमित्युच्यत इति व्याख्येयम् । ननु प्रसिद्धस्योपमानोपमेयभावस
 परित्यादिति यथाश्रुतरीत्येवाविधमातिलोम्पस्य तृतीयपञ्चमप्रतीपभेदा
 पित्येन प्रतीपपदमवृत्तिनिमित्तत्वाद्योगादिति । एवं चोक्तप्रकारेणोपम
 प्रातिकूलरूप्य प्रतीपपदमवृत्तिनिमित्तत्वकथनेन प्रसिद्धोपमानप्रतिप
 धर्मः प्रतीपमिति प्रतीपपदकक्षाधारणं सामान्यलक्षणमिति सूचित
 अत्र एव पञ्चमप्रतीपव्याख्यानाचसरे वक्ष्यते । उपमानप्रातिलोम्पादि
 प्रतिकूलत्व च तिरस्कारप्रयोजकत्वम् । एतस्य च सकलप्रतीपभेदसा
 रण्यं तत्र तत्र स्फुटीकरिष्यते । यथा वेति । श्रौपितस्य प्रियां प्रति वि
 गवेदनानिवेदनमिदम् अथि प्रिये त्वदोषसादृश्येन विनोदनं विनो
 विरहदापनं तन्मात्रमपि मम दैयेत न क्षम्यते । एतदेव दर्शयति-यदित्य
 दिनां । त्वन्नेत्रयोः खमाना साधारणी कान्तिः शोभा यस्य तयादे
 यद्विन्दीयं तत्सलिले ममम् । वर्पतुना जलघृष्टः । तत्र मुखस्य च्छाय
 कान्त्या अनुकारी सदृशः शशी मेघैरुत्तरितस्तिरोहितः । पेष्पीत्यादिभिन्नक्रम
 त्वद्गमनसदृशगतयो ये राजहंसास्तेऽपि गता इति । अत्र काङ्क्षीत्यादिधर्मोपा
 दानात्पूर्वोदाहरणवैलक्षण्यं बोध्यम् । ननूपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्ण
 नादद्यतिरेकालङ्कारादस्य को भेदः । उच्यते । तत्र वैधर्म्यप्रयुक्तमुपमेय
 स्थाधिक्यं विवक्षितमिह उपमानतामाधप्रयुक्तत्वात्साधर्म्यप्रयुक्तमिति ॥ ११ ॥

(चन्द्रा०) अन्योपमेयलभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् । :

अलं गर्वेण ते वक्र कान्त्या चन्द्रोपि तादृशः ॥ १३ ॥

(कुचल०)-अत्युत्कृष्टगुणतया वर्ण्यमानस्यान्यत्र स्वसादृ
 श्यमसहमानस्योपमेयं किञ्चित्प्रदर्श्य तावता तस्य ति
 रस्कारो द्वितीयं प्रतीपपूर्वस्मादपि विच्छित्तिविशेषशालि
 यथा वा-गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगुलेन किं वहसिभद्रे ।
 सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरस्व ननु नीलनलिनानि १३ ॥

(अ०च०)-प्रतीपान्तरमाह-अन्योपमेयेति । अन्यदतर्पणमप्यत्र
 यदुपमेयं तस्या

तीपमित्यर्थः । तस्य सर्वप्रसक्तिपूर्वकत्वेनोपमेयताया अपि पूर्वमप्राप्यो-
पमानतिरस्कृतिविशेषप्रयोजकत्वादिति भावः । अत एव लोभेनैतत्तु
न तु सत्त्वेनेति । अप्राप्तप्राप्तेर्लाभशब्दार्थत्वात् । विच्छित्तिविशेषेति ।
चमत्कारोत्कर्ष इत्यर्थः । उक्तरीत्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरिति
भावः । सर्वमिति । अल्लवाह्य सवाहनायैष्यमपरिमितमिति यावत् । भद्रे
शोभने इति सम्बोधनम् । नन्विति हेत्वर्थः । अन्ययानामनेकार्थत्वात् ।
पूर्वोदाहरणे वान्येति समानधर्मोपादानमिह तु नेति भेदः ॥ १३ ॥

(चन्द्रा०)—वर्ण्योपमेयलोभेन तथान्यस्याप्यनादरः ।

कः कौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः १४ ।

(कुवल०)—अत्युत्कृष्टगुणतया कचिदप्युपमानभावमसह-
मानस्यावर्ण्यस्य वर्ण्योपमेयं परिकल्प्य तावता तस्य
तिरस्कारः । पूर्वप्रतीपवैपरीत्येन तृतीयं प्रतीपम् ।

यथा वा—अहमेव गुरुस्तुदारुणाना-

मिति हालाहल मास्म तात इष्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयः

भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥ १४ ॥

(अ०च०)—वर्ण्योपमेयेति । अन्यस्य वर्ण्यस्य । अनादरोऽपि तथा । प्रतीप-
मित्यर्थः । अहमेवेति । तुदारुणानामतितीव्रानाम् । गुरुः श्रेष्ठः । तातेति
साहचर्यसम्बन्धोद्धने । मास्म इष्य इति । दर्प मा पृथा इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(चन्द्रा०)—वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च तत् ।

मुधापवादो मुग्धाक्षि त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम् ॥ १५ ॥

(कुवल०)—अवर्ण्यं वर्ण्योपमित्यनिष्पत्तिवचनं पूर्वम्भ्य उत्क-
र्षशालि चतुर्थं प्रतीपम् । उदाहरणे मुधापवादत्वोक्तयो-
पमित्यनिष्पत्तिरुद्धघाटिता ।

यथा वा—आकर्ण्य सरोजाक्षि वचनीयमिदं भुवि ।

शशाङ्गस्तव वक्त्रेण पामरैरूपमीयते ॥ १५ ॥

(अ०च०)—वर्ण्येनान्यस्येति । निरूपितत्वं तृतीयायं । वर्ण्येनिरूपिता पान्य-
स्यावर्ण्यस्योपमा तस्या इत्यर्थः । अनिष्पत्तिवचः । उच्यमाना अनिष्पत्तिः ।

“ कृदभिहिते ” इति न्यायात् । तत्रपीपम् । मुधेति । फिलेति याता-
याम् । त्वन्मुखाभमम्बुजमिति घाता मुपा निष्प्रयोजनोऽपवादः । भली-
कार्यकत्वेनापवादस्य निष्प्रयोजनत्वम् । उक्तमेति । उपमानतिरस्कार-
तिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः । मुधापवादवोक्तमेति । उक्तापमेतत् । आ-
कर्णयेति । चचनीयमलीकतया निन्दितम् अत एव भूषितपुक्तम् । लो-
कान्तरे मुपसन्निधानेन विशेषादर्शनादलीकत्वग्रहायोगात् । सन्निधाने-
ऽपि विशेषादहणात्पामरैरित्युक्तम् । अत्र चचनीयं पामरैरित्येताभ्यामुपमि-
तेरनिष्पत्तिः प्रकाशयते ॥ १५ ॥

(चन्द्रा०)-प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते ।

दृष्टं चेद्ददर्शनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुनां ॥ १६ ॥

(कुच०)-उपमेयस्यैवोपमानप्रयोजनपूर्वहत्वेनोपमान-
कैमर्थ्यमुपमानात्प्रातिलोभ्यात्पञ्चमं प्रतीपम् ।

यथा वा-तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमो

युधेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।

तनोति भानोः परिवेषकैतवा-

सदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥

कैचिदनन्वयोपमेयोपमाप्रतीपानामुपमाविशेषत्वेन त-
दन्तर्भावं मन्त्यन्तोऽन्ये तु पञ्चमं प्रतीपप्रकारमुपमानाक्षे-
परूपत्वादाक्षेपालङ्कारमाहुः ॥ १६ ॥

(अ०चन्द्र०)-प्रतीपमिति । कः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा । अर्थक-
मिति यावत् । तस्य भावः कैमर्थ्यं तदपि प्रतीपं मन्वते । आलङ्कारि-
का इति शेषः । अनुपमानस्य पञ्चचन्द्रादेराह्लादविशेषरूपप्रयोजन-
सत्त्वात्कथमनर्थकत्वमत आह । उपमेयस्यैवेति । उपमानपूर्वहत्वेनोप-
मानकार्यकारित्वेन । अयं चोपमानकैमर्थ्यं हेतुः । अतश्चोपमानकै-
मर्थ्यमित्यध्याहारम् । आह्लादविशेषादेरन्यलभ्यत्वेन प्रयोजनत्वात्सम्भ-
वात्कैमर्थ्यमिति भावः । उपमानप्रयोजकपूर्वहत्वेनेति पाठे उपमानं
प्रयोजकं यस्या इति बहुव्रीहिः । ननु “ उपमानकैमर्थ्यस्योपमानाक्षे-
पश्चाक्षेपः ” इति वामनसूत्रेणाक्षेपालङ्कारत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः । प्रतिफलत्वं
च तिरस्कारप्रयोजकत्वमित्युक्तम् । तथा च प्रतीपसामान्यलक्षणा-
क्रान्ताव्याप्तप्रतीपाभाव एवोचित इति भावः । तदोजस इति । नैपथ्ये
पथवर्णनमिदम् । विधिर्ब्रह्मा तस्य नलस्यौजसः प्रतापस्य तद्यशस-

अथ स्थितौ सत्यामिमौ सूर्यचन्द्रौ घृषा प्रतापज्योत्स्नादेः कार्यस्य ताभ्या-
मेवोपपत्तीर्नैर्यकाविति चित्ते यदा यदा कुरुते तदा भानोर्विधोश्च प-
रिवेपस्य पक्षिणेः केतवाच्छलोत्कुण्डलनां वीर्यसूचिकां रेखावेष्टनां
करोतीत्यन्वयः । अत्र च नार्य परिवेपः किन्तु कुण्डलनेत्यपहृतौ
कैमर्परूपप्रतीपस्याद्भत्वात्तयोरद्वाङ्मिभावलक्षणः सङ्करः । यद्यत्पापमि-
त्यादिवच्च तत्पदे वीप्साया अकरण न दोष इति बोध्यम् । केचिद्विण्ड-
प्रभृतयः । अनन्वयोपप्राप्रतीपातामिति । प्रतीपपदेन चात्राद्यभेदत्रयमेव
शृङ्खते न त्यक्त्यभेदद्वयमपि । तत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तेरभावेनोपमान्त-
भावस्यासम्भवात् । वस्तुतस्त्याद्यभेदत्रयस्यापि मोपमान्तर्गतिर्पुक्ता ।
चमत्कारं प्रति साधर्म्यस्य प्रधान्येनाप्रयोजकत्वात् । सामर्थ्यनियन्धन
उपमानतिरस्वार एव हि तत्र चमत्कृतिप्रयोजकतया विवक्षितः न
तु सामर्थ्यमेव सुप्रतश्चमत्कारितया विवक्षितमिति सङ्गदपसाक्षिकम् ।
एवमनन्वयोपप्राप्रतीपमयोपि न सादृश्यस्य चमत्कारितया प्रधान्येन वि-
वक्षा किन्तु द्वितीयवृत्तियसदृशव्यवच्छेदोपायतयेति न तयोरप्युपमान्त-
र्गतिर्गुह्यते । अन्यथा सादृश्यवर्णनमात्रेणोपमान्तर्भावे “ धैर्यलावण्य-
गाम्भीर्यप्रमुलैस्त्वमुदन्वतः ॥ शुनैस्तुल्योसि भेदस्तु वपुष्वेवैवशेन ॥ ”
इति न्यतिरेकालङ्कारस्याप्युपमान्तर्गतिः स्यात् । तत्र साधर्म्यसमाना-
धिकरण वैधर्म्यमेव चमत्कारे प्रधानं न तु साधर्म्यमिति चेत्तुल्यमिदं
प्रतीपादिष्वपीति सहृदयैराकलनीयम् । एतावदेवास्वरसर्पीजमभिसन्धा-
योक्तं केचिदिति । अन्ये वामनादयः । अत्र चास्वरसर्पीज प्रागेवादिदितम्
॥ १६ ॥ इति प्रतीपप्रकरणम् ॥ ५ ॥

चन्द्रालो०)—विषयभेदताद्रूप्यरक्षणं विषयस्य यत् ।

रूपकं तत्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः ॥ १७ ॥

अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् ।

अयमास्ते विना शम्भुस्तार्तीयिकं विलोचनम् ॥ १८ ॥

शम्भुर्विश्वमवत्यद्य स्वाकृत्य समदृष्टिताम् ।

अस्या मुखेन्दुना लब्धे नेत्रानन्दे किमिन्दुना ॥ १९ ॥

साध्वीयमपरा लक्ष्मीरमुधासागरोदिता ।

अयं कलङ्किनश्चन्द्रान्मुखचन्द्रोतिरिच्यते ॥ २० ॥

(चन्द्रिका)—रूपकं लक्षपति—विषयभेदेति । रूप्यते इतरव्यायुततया ।
नान्ये भर्ता अनेनेति रूपं तदपमस्यासौ तदपमस्य भावस्याप्यत्र च

कार्यकारित्वादि । विषयिण उपमानस्याभेदताद्रूप्याभ्यां विषयस्योपमेय-
स्य यद्रूपतमिव रक्षणं स्वोपरस्तुष्टिर्विषयीकरणमिति यावत् । तद्रूपक-
मित्यर्थः । रूपकं तदित्येव पाठः । रूपकं त्विति पाठे तु तदित्यध्याहार्यम् ।
उपात्तविभ्यांविशिष्टविषयधर्मिकाहाराद्येपनिश्चयविषयीभूतमुपमानाभेद-
ताद्रूप्याभ्यन्तररूपकमिति तु निष्कर्षः । मुखं चन्द्र इत्यादौ नामार्थ-
योरेवान्वयप्युत्पत्तिवशादाहार्यचन्द्राभेदनिश्चयाल्लक्षणसमन्वयः । मुख-
मपरश्चन्द्र इत्येव तु न चन्द्राभेदो विषयः । अपर इति भेदस्य विधिशि-
त्तत्वात् । अपि तु चन्द्रकार्यकारित्वरूपं ताद्रूप्यमिति तत्रापि लक्षणसङ्ग-
तिः । न च तस्य मुखे सत्त्वात्कथमाद्येव इति धाव्यम् ।
चन्द्रकार्यसञ्जातीयकारित्वम्येव मुखे सत्त्वादिति । यद्यपि नामार्थ-
योरेवान्वयाहुरोधादिहापि चन्द्रपदलक्षितस्य तत्कार्यकारिणोभेदसं-
गणैव मुखेऽन्वयाद्भेदरूपकमेव । तथाप्युपमानतावन्त्वेदरूपेणाभेदभावे
तु ताद्रूप्यरूपकत्वमिति तात्पर्यम् । अत्र “कमलमनम्भसि कमले च कुवलये
तानि केनकलतिकार्याम् इत्याद्यतिशयोक्तिवारणायोपात्तेति विषयविशे-
षणम् । आरोपश्च निषेधानद्रूपकत्वेन विशेषणीयः । तेनापद्रुतौ नाति-
व्याप्तिः । भ्रान्तिवारणायाहायेति । “त्वत्पादनखरतनानां पदलक्तकमार्ज-
नम् । इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीवरणं विधोः ॥” इति निर्दर्शनावारणाय
विन्याविशिष्टेति । संशयोत्प्रेक्षयोर्निरास्ताप निश्चयेत्युक्तमिति सङ्क्षेपः ।
आधिक्येत्यादि । आधिक्यमुपमानस्य स्वाभाविकीमवस्थामपेक्ष्योपमेयता-
दात्म्यावस्थायां बोध्यम् । एवं न्यूनत्वमपि । अनुभयमाधिरन्यूनत्वौ-
भयरहितमभेदताद्रूप्याभ्यन्तरमात्रम् । अयं हीत्यादि । अयं धर्म्ममानो राजा
येन हेतुना पुरो नगर्ह्यः । शिवस्यापि त्रिपुरदध्नुत्वात्स एवायमिति
भावः । तार्तीयिकमिव तृतीयमेव तार्तीयिकम् “तीयादीकवस्वाधे वा
वाच्य” इति धातिकातुसारात् । विलोचनं विनेत्यन्वयः । शम्भुरिति ।
अत्राप्ययमित्यनुपश्रनीयम् । अन्यथातिशयोक्त्याऽपत्या रूपकोदाहरण-
त्वात्सङ्गतेः । अथ राजभावावस्थायां समदृष्टिर्लोकसमस्तस्यलोचनताने-
करूपलोचनवर्त्ता च । मुखेन्दुनेति । अवेन्दुपदमिन्दुकार्यकारिपरम् ।
किमिन्दुनेति । असिद्धचन्द्राद्भेदविचक्षणात् । अतश्चन्द्रताद्रूप्यरूपकमि-
दम् । न चात्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादेिन्दुकार्यकारिणि मुखभेदभा-
नान्मुखाभेदरूपकं स्यान्न तु चन्द्रताद्रूप्यरूपकमिति वाच्यम् । व्युत्पत्ति-
वैत्तिग्येण मुखस्य स्वनिष्ठाभेदप्रतिषेधोक्तिसंज्ञेनान्वयाभ्युपगमाद्विशेष-
णानुयोगिकस्यापि विशेषणसम्बन्धतायाः स्वामित्वस्य पट्टवर्णत्ववादि-
भिः प्राचीनैश्चैत्रस्य धनमित्यादावङ्गीकारात् । एवं च मुखनिष्ठाभेदप्रति-
योगी चन्द्रस्तत्कार्यकारि वेति बोधान्नमुखभेदरूपकपत्तिर्मुखमतियोगि-
काभेदस्याभानादित्येवमन्यत्राप्युक्तम् । अतुयेति । मुखा सागरादुदितो-

[रूपकालंकारः ५] अलंकारस्वन्निवासमेतः । (३१)

त्यत्रा प्रसिद्धा लक्ष्मीस्थं तु न उपेति न्यूनत्वोक्तिः । अतिरिच्यत इति । निष्कलङ्कतया अधिको भवतीत्यर्थः ॥

(कुव०)-विषय्युपमानभूतं पद्मादि, विषयस्तदुपमेयं वर्णनीयं मुखादि, विषयिणो रूपेण विषयस्य रञ्जनं रूपकम् । अन्यरूपेण रूपवतः करणात्तच्च क्वचित्प्रासिद्धविषय्यभेदपर्यवसितं क्वचिद्भेदे प्रतीयमाने एव तदीयधर्मरूपमात्रपर्यवसितम् । ततश्च रूपकं तावद्विविधम् । अभेदरूपकं ताद्रूप्यरूपकं चेति । द्विविधमपि प्रत्येकं त्रिविधम् । प्रसिद्धविषय्याधिक्यवर्णनेन न्यूनत्ववर्णनेनानुभयोक्त्या चैवं रूपकं पडिधम् । अयं हीत्यादिसार्द्धश्लोकेनाभेदरूपकाणि अस्या मुखेन्दुनेत्यादिसार्द्धश्लोकेन ताद्रूप्यरूपकाणि । आधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्त्युद्देशक्रमप्रातिलोम्यनोदाहृतानि । येन दग्धा इति विशेषणेन वर्णनीये राक्षि प्रसिद्धशिवाभेदानुरञ्जनाच्छिवस्य पूर्वावस्थातो वर्णनीयराजभावावस्थायामन्यूनत्वाधिक्ययोरवर्णनाच्चानुभयामेदरूपकमाद्यम् । तृतीयलोचनप्रहाणोक्त्या पूर्वावस्थातो न्यूनताप्रदर्शनाद्व्यूनताभेदरूपकं द्वितीयम् । न्यूनत्ववर्णनमप्यभेददाढर्चापादकत्वाच्चमत्कारिविषय्यदृष्टित्वपरित्यागेन जगद्रक्षकत्वोक्त्या शिवस्य पूर्वावस्थातो वर्णनीयराजभावावस्थायामुत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपकं तृतीयम् । एवमुत्तरेषु ताद्रूप्यरूपकोदाहरणेष्वपि क्रमेणानुभयन्यूनताधिकभावा उन्नेयाः । अनेनैव क्रमेणोदाहरणान्तराणि-

चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेस्मिञ्छरद्या
षाददूतं चिरतरमभ्रात्सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।

एको वंक्ति प्रथमनिहतं केटर्म कंसमन्य-

स्तद्व्रं सु त्वं कथय भगवन्को हतस्तत्र पुर्यम् ॥

अथ म न्नामिन्नानेन यः कंसकैः प्रयोर्हन्ती गरुडध्वजान्-

तादात्म्य वर्णनीयस्य राज्ञः प्रतिपाद्य तं प्रति कंसकैटभ-
वधयोः पौर्वापर्यप्रश्रव्याजेन तत्तादात्म्यदाढ्यकरणात्प-
र्वावस्थातत्कर्पापकर्षयोरविभावेनाच्चानुभवाभेदरूपम्
०३०) - लक्षण श्लोक व्याचष्टे - विषयपमानेत्यादि । विषयिणोभेदेन रूपेण
चेति पाठ । रूपेण आहारात्वादिना तादृष्येण क्वचित्तादृष्येण चेत्येव पाठ ।
रमार्थतस्तु श्रामाणिकपुस्तकेषु विषयिणो रूपेण विषयस्य रश्नमिति
वृक्ततर पाठ । तेन तच्चेत्यादेन पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । हरिद्रादिना
द्रादिद्राजने प्रयुक्तस्य रश्नशब्दस्येह प्रकृती बीजमाह - अन्यरूपेणेति ।
रूप रक्तपीतादिकम् । अभेदताद्रूप्ये च तथा चान्यर्थापधमणान्यस्य
द्रातात्सम्पादनत्वसामान्यादिह गौणरश्नशब्दप्रयोग इति भावः । तच्चेति ।
रश्न चेत्यर्थः । प्रसिद्धेति । यद्विषयप्रदायप्रसिद्धोपमानाभेदेन लक्षणा-
मित्यर्थः । रूपपदस्याभेदताद्रूप्योभयसाधारणत्वादिति भावः । अभे-
न रूपेण चेति पाठः तु तच्चेत्यत्र चशब्दो हेत्वर्थकः । तेन पूर्वोक्तस्यैव
मर्थनमिति न पौनरुक्त्यम् । तावद्विधान्तरोक्ते प्रागुद्देशक्रममाति-
त्येनेति । निर्देशक्रमवैपरिपक्षेणेत्यर्थः । एतदेव विशदयति येने-
रादि । विशेषणेनेति हेतौ तृतीया । पुरदभृत्वविशेषणहेतुवशिवा-
दालुभृत्तादित्यर्थः । ननु न्यूनतयणने भेदापकर्षयो प्रतीते कथं
मत्तारितेत्यत आह । अभेददाढ्यपादयत्वादिति । विशेषनिषेधस्य
पान्थनुज्ञानपक्षतया निषिद्धव्यतिरिक्तस्य लक्षणशालितामतीतौ
पक्षदेशविवृतमनन्यज्जवति' इति न्यायेनाभेदनिश्चयसम्पादकत्वा-
त्यर्थः । विभायनात्मकाज्ञानात् । चन्द्रज्योत्स्नावि । राजान प्रति
स्याथहुत । हे भगवन् । चन्द्रज्योत्स्नावादिशब्द श्वेत पुलिन
स्य तथा भूतप्रतिमन् शरण्या शर्यपुनामवनद्या खैरते सिक्तामपदे-
कयोभित्तिद्वयदणयोभिरतरमतिचिरका' वादरूप धृतमभूत् ।
हरतशब्दः । कश्चिद्विद्वदुवा कैटभ दैत्यविशेष प्रथम निहत
ति उच्यते अन्य कस्य प्रथम निहत 'यति स वर्यकैटभयोर्दन्ता
तत्र तपोमंथे पूय यो हत इति तत्तथ कथयत्यन्य' । यद्यपि मुनि-
हृतायेय भगवोभ्रियामन्त्रणमुचित न राजानो । तथापि राज्ञो भगवता-
म्ययणं तादृनाचित्य परिहरणीयम् । कश्चित् भवति पाठ । अत्र
रसापदेनेन चन्द्रिकायांभेपि चन्द्रपद शारदपूण चन्द्रपरतया नापुष्टा-
[। पुष्पमालेरपत्र पुष्पपदमिषात्पुष्पपरतयापि योष्यमावाद्यायना-
गनाप पुनोक्त्युतम् । अप हापुष्पाहरणे भेदारापदेभूत पुरदाद-
रूप साधनंमुपात्तमिदं ॥ जगद्विद्वत्तयाञ्चि भवत्यन्तरा-
न्तरा

किमसुभिर्गल्पितैर्जडं मन्यसे

मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां

नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥

अत्र दमयन्तीकृतचन्द्रोपालम्भे प्रसिद्धचन्द्रो न निर्या-
णकालिकमनःप्रवेशश्रुतितात्पर्यविषयः । किन्तु नलमुख-
चन्द्र एवेति । ततोऽस्याधिक्यप्रतिपादनादधिकतातादृ-
श्यरूपकम् । रूपकस्य सावयवत्वानिरवयवत्वादिभेदप्रपञ्च-
नन्तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम् ॥

(अ० चन्द्रि०)—वेधा इति । द्वेधा कान्ताधर्मिकत्वकनकधर्मिकत्वरूपविधा-
द्वययुक्तं भ्रमं बलवदनिष्टाननुपनिधुससाधनावधनम् । सर्वेषामपि भ्र-
माणां वेधस्तानिर्माणेऽपि माधान्यविषयपुरोत्थनभिधानम् । अयमास्त इत्यु-
दाहरणे शम्भुसादृश्यं गम्यमानमिह त्वनासक्तिरूपं तदुपासमिति भेदः ।
त्वद्योगत इति राजानं प्रति कवेरुक्तिः । सेतुश्च मन्यश्चेति द्वन्द्वः । म-
न्यतं मन्योऽभूतमन्यनम् । दीपान्तरोपि इत्यपिना सुतरामेतद्दीपे नास्तीति
सूच्यते । अथ राजभावावस्थायां शम्भुविश्वमित्यत्र विश्वसंरक्षकृत्यं सा-
दृश्यमुपासमिह तु नेति भेदः । किम्पद्ममेति दयितां प्रति तावदुक्तिः ।
तव यत्तत्पेन्द्रीकार्यकारिणि सत्ययमपरः प्रसिद्धः श्रितांशुश्चन्द्रो यदु-
ज्जृम्भते उदितो भवति तस्मात्तव यत्रेन्दुः पद्मस्य रुचिं कान्तिं न हन्ति
किम् । “प्रयोजनमनुद्विग्येन मन्दोपि प्रवर्तते” इति न्यायात्प्रयोजनस्या-
न्यतः सम्भवे तदुज्जृम्भणस्यासङ्गतैरिति । किं न हन्ति इति काङ्क्षा ।
अपि तु हन्त्येवेति पर्यवसाने तदुज्जृम्भणं सुधेति प्रतीतिपर्यवसा-
नम् । पद्ममभिमवाक्ययोरपि द्वयो मकरं केतनं चिह्नमस्य तथाभूतस्य-
समुद्रस्य कामस्य च आलोकमालोकः प्रकाशश्च तन्मात्रेण अभूतेन द-
पोऽभिमान उज्जृम्भणे हेतुः स्याच्चेदयुक्तमेतत् । यत इह यत्रेन्दो विन्वा-
धरे तदप्यस्येवेति समुचितपदाध्याहारेण योजनीयम् । यच्छब्दस्योत्त-
रान्तरगतत्वेन तच्छब्दाक्षेपक्षमत्वाच्च तदनुपादानेपि न्यूनपदत्वदोषः ।
कार्यकारित्वमोक्षत्वेनानेदृश्यादर्शितः । अस्या सुरेन्दुनेत्यत्र किमिन्दुनेति
पुनरुपादानमात्रं भेदविषयज्ञापकम् । इह तत्पदस्योत्तरस्यानुपादानमिति
विशेषः । अचतुर्थद्वन्द्व इति । वादरायणो ध्यासः । भाष्ये लोचनं यस्येति
व्यधिकरणत्वेऽपि गमकत्वादह्ववीहिः । ननु हरावपर इति विशेषणान्त-
देशे एव तादृश्यरूपकं स्यात् इतरांशे त्वभेदरूपकमेवेत्याशङ्क्याद अ-
त्रेति । विन्वपीति । एकत्रानेकारं

त्यपेन्द्रादकस्यैकत्र स्थितस्यापि साधारण्यमेवोचितमिति भावः । अथमेव
 च सार्वधातुपादिपूर्वोदाहरणादिशेषः । न्यूनरूपकस्य चमत्कारित्वं पूर्व-
 मुक्तं वृद्धसम्मतया द्रष्टव्यम् । इदमिति-यदाहेत्यनन्तरं स इति शेषः ।
 एकगुणहानावभिहितायामिति शेषः । गुणसाम्यदादयं शेषगुणप्रयुक्त-
 साम्यापयोगो व्यवच्छेदः । चतुर्वेदनत्वाद्येकगुणव्यतिरेकस्य प्रमाणान्त-
 रसिद्धस्य पुनर्वचनं शेषगुणाभावापरिसंख्यार्थपर्यवस्यतीति भावः । अत्र
 च रूपकप्रभेदत्वेनैव चमत्कारोपपत्तौ नाऽलङ्कारान्तरार्थं न्यूनत्ववर्णनस्य
 युक्तम् । सामग्रीकालीनकार्याभायस्य त्वलङ्कारान्तरार्थमभिन्नस्य तद्वक्ष्यमा-
 णं युक्तमित्यस्वरसो मतमित्यनेन सूचितः । किमसुभिति । जडोति
 मूलजलमयसाधारणं चन्द्रसम्बोधनम् । ग्लपितैर्नष्टैरसुभिर्निर्मितभूतैर्भी-
 मसुतायां वमयन्त्या मनो मायि निमज्जतु निर्लीयतामिति मन्मथे । कि-
 मिति खोपहासकाकुः । तेन मैवं मंस्था इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । किल
 निमित्तम् । मम विबुधः पण्डितः स्मरः तदुधिंकांसः प्राणनिर्गमकालीनमनः-
प्रवेशोऽप्यो यस्यास्तां श्रुतिम् । नलमुत्प्रेन्दुपरां मनःप्रवेशाधिकरणत्वेन
नलमुत्प्रेन्दुतात्पर्यवतीमाहेति । अयं कलंकिक इत्युदाहरणे शेषशून्य-
स्यप्रयुक्तं शाब्दमाधिक्यम्, इह तु गुणविशेषप्रयुक्तं गन्धमानं तदिति वि-
शेषः । सावयव्यतिरयत्वादीति । भादेना समस्तवस्तुविषयत्वादिरूपै-
तत्प्रभेदानां परम्परितत्वरूपभेदान्तरस्य च परिग्रहः । तथा हि सावयव्य
तिरयपथं परं चेति त्रिविधं रूपं प्रत्येकं क्रमेण द्विविधम् । समस्त-
वस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च केवलं माला च श्लिष्टवाचकमश्लिष्टवाचकं
चेति श्लिष्टाश्लिष्टभेदयोः केवलमालारूपत्वाभ्यामन्तं चतुर्विधमायष्टौ
भेदाः । तत्र "ज्योत्स्ना भस्मच्छरणधयला विधत्ते तारकास्थीम्यन्तर्धान-
व्यसनरक्षिता रात्रिकापालिकीपम् । द्वीपाद्वीपं भ्रमसि दधती चन्द्रमुद्रा-
द्रुपाटे न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥" इति पद्ये रात्री कापा-
लिकीत्वारोपस्य प्रधानतयाऽवयविनोऽवयवरूपाणि ज्योत्स्नाभस्मेत्यादिरू-
पंकाणीति सावयवार्थं समस्तस्य वस्तुन आरोप्यमाणस्य शब्दविषयार्थं च
दृष्टव्यम् । "प्रौढमौक्तिकरुचः पयोमुखां विन्दुः कुटनपुष्पवन्धवः । विभु-
तां नभसि नाटयमण्डले कुण्डले स्म कुसुमाश्लिभियम् ॥" इत्यत्र प्रधान-
स्य नभसि नाटयमण्डलवारोपस्यावयवभूतं विभुतां नतवीत्यरूपणमार्थं
नदाब्दमित्येकदेशे विशेषणशब्दतया वर्तनादेकदेशविवर्तित्वम् । "पुरद्वी-
याङ्गानि स्तिमितपाति गीतघनिषु यत्सद्यो कान्तोदन्ते श्रुतमपि पुनः प्रभ-
यति यत् । भनिद्रं यज्जान्तः स्वपिति तद्दहो वेद्यमभिनवां प्रवृत्तौऽस्याः से-
कुं हृदि मनश्चिजः भेगलविकारम् ॥" इत्यत्र भेगलविकारमित्यमालारूपं निरद-
यम् । "सौन्दर्यस्य तर्हीर्णसि तरुणिमोक्तवत्स्य हर्षोद्भूतः कान्तः चार्मण्य-
मे नमरहस्यमुल्लासनायासभूः । विद्या धर्मविरा विधेयनयधिमार्गीण्यता-
शान्तिरपि क्षाणाः पथशालीमरास्य ललनाब्दामणिः सा प्रिया ॥" इत्यत्र

च मालारूपं निरवयवं बोध्यम् । एवम् “भलौविकमहालोकप्रकाशितः
यः । स्तूयते देवं स्रष्टृशमुत्कारत्नं न कैर्भवान् ॥” इत्यत्र वेषुकुलयोः
वंशपदेन कुले वेषुत्वारोपपूर्वक एव रात्रि मुक्ताखनत्वारोप इति
एवाचकं केवलपरम्परितरूपकं विदन्मानसेत्यादावेतदेव मालारूपं
चतुर्दशलोकयल्लिकन्द इत्यत्राग्निएवाचकं केवलपरम्परितम् । ५
राजलक्ष्म्या इत्यादावालानं जयकुञ्जरस्येत्यादौ चाग्निएवाचकः
परम्परितं च द्रष्टव्यम् । विस्तरभयाग्नेह प्रपञ्च्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां रूपकमकरणम् ॥ ५ ॥

(चन्द्रा०)-परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना
प्रसन्नेन हृगञ्जेन वीक्षते मदिरक्षणा ॥ २० ॥

(कुव०)-यन्नारोप्यमाणो विषयी किञ्चित्कार्योपयोगित्वे
निबध्यमानः स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासम्भवात्प्रकृता
ता परिणतिमपेक्षते तत्र परिणामालङ्कारः । अत्रोदाहरं
प्रसन्नेनेति । अत्र हि अञ्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते
तु दृशः । मयूरव्यंसकादिसमासेन उत्तरपदार्थप्राधान्या
न चोपमितसमासाश्रयणेन हृगञ्जमिवेति पूर्वपदप्राध-
न्यमस्तीति वाच्यम् । प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगात्
“उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति तदुपयोगि-
एवोपमितसमासानुशासनौ । अञ्जस्य वीक्षणोपयोगि-
त्वं न स्वात्मना सम्भवत्यतस्तस्य प्रकृतहृगात्मतापरिण-
त्यपेक्षणात्परिणामालङ्कारः ।

पथा वा-तीर्त्वा भूतेशमौलिस्त्रजममरधुनीमात्मनासातृतीद-
स्तस्मै सौमित्रिमेवमीमथमुपकृतवानातरं नाविकाय-
ज्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकौदधदक्षं
कृच्छादन्वीयमानः क्षुण्णमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे ॥
अन्नारोप्यमाण आतरः सौमित्रिमेवीरुपतापत्या गुहोप-
कारलक्षणकार्योपयोगी न स्वात्मना गुहस्य रघुनाथ-
वर्तमानादित्येव तेन वार्त्ताप्राप्तमिति ।

[उल्लेखालंकारः ७.] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (३७)

(अञ्चंद्रि०)-परिणामं लक्षयति-परिणाम इति। विषयिनिष्ठायाः प्रकृतकार्यो-
पयोगिताया अवच्छेदिका विषयतामतापरिणतिः परिणामः । सा च वि-
षयतादात्म्याभ्यवसायविषयता । एवं च विषयभेदस्यैव विषयिणि विष-
क्षणादृग्भिन्नेनाच्चेनेति रवारसिक एव बोधो न तु रूपकां इव दृष्टनिष्ठा-
भेदप्रतियोगिनाच्चेनेत्युपयोगित्वमुप इति रूपकाद्वेदो बोध्यः । असमासे-
ऽप्युदाहरति । तीर्त्वेति । सुरारिनाटकगतमेवत्वयम् । आत्मना तृतीयः
सीतालक्ष्मणसहित इति यावत् । अद्यै प्रकान्तो रामः भूतेशस्य शम्भोर्मो-
लिलालारूपाममरनदीं गङ्गां तीर्त्वा तस्मै नाविकाय गृहसहाय निपादपतये
सीमित्रेर्लक्ष्मणस्य मैत्रीरूपमातरं" तरणमूढसुपकृतवान् उपकाररूपतया
दत्तवान्।अपि अनन्तरं चित्रकूटं प्रति प्रवस्ये प्रसिप्तवान् । कीदृशः।व्यामेन
तिर्यग्प्रसारितभुजैर्द्वयान्तरालेन घास्यौ तावत्परिणादौ स्तनी यासां तथा-
भूताभिः शायराणां व्याधामां सुचतिभिः कौतुकेनोद्धर्तति विक्लतरङ्गि-
णि यत्र क्रियायां तथा कृच्छ्राद्वेशात् अत एव क्षणमन्यपमानौलु-
गम्यमान इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति परिणामालङ्कारप्रकरणम् ॥ ६ ॥

(चन्द्रालो०)-बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते ।

स्त्रीभिः कामोऽर्थभिः स्वर्तुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः २१

(कुव०)-यत्र नानाविधधर्मयोग्यं वस्तु तत्तद्धर्मयोगरूपनि-
मित्तभेदेनानेकेन ग्रीहीनाऽनेकधोल्लिख्यते तत्रोल्लेखः । अ-
नेकधोल्लेखने रुच्यर्थित्वभयादिकं यथार्हं प्रयोजकम् । रु-
चिरभिरिति । अर्थित्वं लिप्सा । स्त्रीभिरित्याद्युदाहरणम् ।
अत्रैकं एव राजा सौन्दर्यवितरणपराक्रमशालीति कृत्वा
स्त्रीभिरर्थिभिः प्रत्यर्थिभिश्च रुच्यर्थित्वमयैः कामकल्पत-
रुकालरूपो दृष्टः ।

यथा वा-गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकान्त इति यौवतैः ।

यथास्थितश्च बालाभिर्दृष्टः शौरिः सकौतुकम् ॥

अत्र यस्तथा भीतं भक्तं गजं त्वरया त्रायते स्म सोऽयमा-
दिपुरुषोत्तम इति वृद्धाभिः संसारमीत्या तदभयार्थिनी-
भिःरुष्णोऽर्षं मधुरापुरं प्रविशन् दृष्टः।यस्तथा चञ्चलत्वेन

प्रसिद्धायाः श्रियोऽपि कामोपचारवैदग्ध्येन नित्यं बल्लभः
सोऽयं दिव्ययुवेति युवतिसमूहः सोत्कण्ठैर्दृष्टः । वालाभि-
स्तद्वाह्यगतरूपवेपालङ्कारदर्शनमात्रलालसाभिर्यथास्थि-
तवेपादियुक्तो दृष्ट इति बहुधोल्लेखः । पूर्वं कामत्वाद्यारो-
परूपकसङ्कीर्णः । अयं तु शुद्ध इति भेदः ॥ २१ ॥

(अ० चन्द्र०)—अधोल्लेखालङ्कारं लक्षयति—बहुभिरिति । एकस्य बहुधोल्लेखा-
दित्यन्वयः । उल्लेखनं विपर्ययकरप्रमुल्लेखः । द्वेती पञ्चमी । तथा चैवं-
विधोल्लेखाद्वैतोऽल्लेख इष्यते । उल्लेख इति व्यवहियत इत्यर्थः । व्यवहारं
प्रति लक्षणस्य प्रयोजकत्वात् । स्त्रीभिरिति स्वर्द्धः, स्वयंसम्यन्धिद्रमः
कल्पतरुः । कालो यमः । स प्रकृतो राजा । श्लोकं व्याचष्टे । यत्रेति ।
नानाविधेति सौन्दर्यं दातृत्वशूरत्वादिरूपे इत्यर्थः । तत्तद्धमेति । वक्ष्यामि-
भयादिरूपेत्यर्थः । एतच्च स्वरूपकथनं न तु लक्षणान्तर्गतम् । ननु द्रान्यां
ग्रहीतृभ्यां निमित्तद्वयवशात्प्रकारद्वयेनोल्लेखेऽप्यातिरत्न भाद । अनेके-
स्यादि । तथा च लक्षणे बहुपदमनेकपरमिति भावः । एवं च-ग्रहीतृ-
विपर्ययान्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लेख्यमानानेकप्रकारत्वमुल्लेख इति
लक्षणं बोध्यम् । सौन्दर्यस्य तरङ्गिणीत्यादिमालारूपकधारणायाश्च वि-
शेषणम् । तत्र ग्रहीतृभेदप्रयुक्तं नानेकप्रकारत्वमिति नातिव्याप्तिः । वक्ष्य-
माणोल्लेखप्रभेदसाधारण्यायान्यतमत्वप्रवेशः । तद्विवेचनं तद्व्याख्याना-
धस्तरे करिष्यामः । अन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लेख्यमानत्वमित्येताव-
दुक्तम् । " विद्याधिक्रमसौन्दर्यतपसां निधिमागतम् । पद्मन्ति पिबुधाः
शूराः स्त्रियो वृद्धाश्च कौतुकात् ॥ " इत्यत्रातिव्याप्तिरलोकेकप्रकारत्वमि-
त्युक्तम् । नचोल्लेख्यमानप्रकारत्वमित्येवास्तु । उक्तोदाहरणे प्रकारस्य
कस्याप्युल्लेखादेवानतिप्रसङ्गादिति याच्यम् । एवमपि " नृत्यस्वदा-
जिराजिप्रवरसुरपुटमोक्षैर्धूलिजालैरालोका लोकभूमौधरमनुलनिरालो-
कभावं प्रयाति । विश्रान्ति कामयन्ते रजनिरिति पिया भूतले सर्वलोकाः
कोकाः क्रन्दति शोकानलविकलतपा किञ्च नन्दन्पुलकाः ॥ " इत्यत्र
धूलिजालरूपस्यैकवस्तुनोऽनेकैर्लोककोकोल्लेखैर्ग्रहीतृभिरनेकैर्न रजनीन्धेन
प्रकारेणोल्लेखनादतिव्याप्तेर्वारणाय प्रकारेणैकत्वोपादानस्याप्यवकाश-
त् । " सिञ्चार्नर्मश्रीरिति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकैस्तत्रासोह्ला-
सलीलाः किञ्चलयमनसा पाणयः कीरदृष्टाः । तल्लोपायालपन्तयः पिक-
निनदाधिया ताडिताः काकलोकैरित्यं चोल्लेन्द्रसिद्धत्वदरिमुगदृशा ना-
प्यरेण्यं शरण्यम् ॥ " इत्यनेकश्रान्तिपरम्परायामतिप्रसङ्गवारणार्थमेकस्यैव-
क्तमिति संक्षेपः । यथाहमिति । स्त्रीभिः कामत्वोल्लेखे तासां रुचिरनुरागः
प्रयोजकः । अर्थभिः कल्पतरुबोद्धेये तेषां लिप्सा प्रयोजिका शत्रुभिर्य-

मत्वाल्लेखे तेषां भयं प्रयोजकमित्येवं यथायोग्यमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाह-यथावेति । श्रीकृष्णस्य मधुराग्रवेशवर्णनम् । श्रौतः श्रीकृष्णः वृद्धाभिर्जगन्नातेति दृष्ट इत्याद्यन्वयाः । सकौतुकं सौत्कण्डमिति दर्शनक्रियाविशेषणं सर्वत्र सम्बध्यते । श्लोकं व्याचष्टे-य इति । तथा महाप्राह्वप्रहणेन । युयुतिषमूहैस्तरुणीसमूहैः । पूर्वमिति । उदाहृत इति शेषः । उल्लेख इत्यनुपज्यते । आरोपरूपकसङ्कीर्णं इति पाठे आरोपस्वरूपं यद्रूपकं तत्सङ्कीर्णं इत्यर्थः । आरोपरूपकेति पाठस्तु स्पष्टार्थ एव ॥ २१ ॥

चन्द्रा०)-एकेन बहुधोल्लेखेऽप्यसौ विषयभेदतः ।

गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्त्ता भीष्मः शरासने ॥ २२ ॥

कुव०)-ग्रहीतृभेदाभावेऽपि विषयभेदाद्बहुधोल्लेखनादसाधुल्लेखः । उदाहरणं श्लेषसङ्कीर्णम् । वचोविषये महान्पटुरित्यादिवद्बहस्पतिरित्याद्यर्थान्तरस्यापि क्रीडीकरणात् ।

शुद्धो यथा-अकृशं कुचयोः कृशं विलम्बे

विपुलं चक्षुषि विनृस्तं नितम्बे ।

अधरेऽरुणमारविस्तु चित्ते

करुणाशालि कपालिभागधेयम् ॥

चन्द्रि०)-उल्लेखप्रभेदान्तरमाह-एकेनेति । व्याचष्टे-ग्रहीति । विषयभेदादित्यन्तरमेकस्येति शेषः । विषयपदमाश्रयसम्बन्धिनोरुपलक्षणम् । अत एव लक्षणे ग्रहीतृविषयादीत्यादिपदेन तत्संग्रहः कृतः । तत्र विषयसप्तमीनिर्दिष्टो विषय इत्युच्यते । अधिकरणसप्तमीनिर्दिष्टस्तथाश्रयः पृष्ठ्यादिनिर्दिष्टः सम्बन्धीति विवेकः । गुरुरित्यस्यार्थकथनं महानिति । “गुरुमंहति घात्यरत्” इति विश्वकोशात् । पटुरिति तु तात्पर्यपर्यवसितार्थकथनम् । पटुर्दक्ष इत्यादीत्युद्धृता कीर्त्तिविषयोर्जुनो धवल इति घत्पुर्थ इत्यर्थान्तरस्य धनुर्विषये भीष्मो भीषण इति चङ्गाङ्ग्रेय इत्यर्थान्तरस्य च संग्रहः । “भीष्मस्तु भीषणे रङ्गे गार्ङ्गे च निशाचरे ।” इति विश्वः । क्रीडीकरणादेव गृन्तगतफलद्रव्यापेन सङ्गहात् । अट्टशमिति । कपालिनो हरस्य भागधेयं भाग्य तत्वेनाप्यवस्थितं पार्यतीत्यस्वरूपं चित्ते भाविस्तु मयटीभवातिरिति सम्बन्धः । किम्भूतम् । कुचयोः पुत्राविषये अकृश स्पष्टम् । एषमग्रेऽपि । विलम्बो मध्यः “विलम्बो मध्यलम्बयोः” इति विश्वः । विपुलमायतम् । अधरे अपरोष्ठे अरुणमारक्तम् । अरुणाधरमिति पाठस्तु मयःसम्भवाद्दुक्तः । चित्ते इति । करुणाशालीत्यस्यापि मध्यमणिन्यायेन सम्बध्यते । एषम् “तुषारास्तापस्यतां तामधेयु च तापिनः । दृग्न्ता-

(४०) कुयलयानन्दः । [स्मृतिभ्रान्तिसन्देहालंकारः ८१, १०.]

स्तादृकाश्रोभूयास्रमम भूये ॥” इत्यादावधिकरणानेकत्वप्रयुक्तः ॥ यमः
प्रतिमहीभृतां हुतवहोर्जसि तथीवृतां सतां खलु युधिष्ठिरो धनपतिर्धना-
काक्षिणाम् । गृहं शरणमिच्छतां फलिशकोटिभिर्निर्मितं त्वमेक इह
भूतले बहुविधो विधात्रा कृतः ॥ ” इत्यादौ सम्बन्धिभेदप्रयुक्तश्रोत्रेणो
द्रष्टव्य इति दिक् ॥ २२ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायामुल्लेखप्रकरणम् ॥ ७ ॥

(चन्द्रा ०) - स्यात्स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्गालङ्कृतित्रयम् ।

पङ्कजं पश्यतः कान्तामुखं मे गाहते मनः ॥ २३ ॥

अयं प्रमत्तमधुपस्त्वन्मुखं वेत्ति पङ्कजम् ।

पङ्कजं वा सुभांशुर्वैत्यस्माकं तु न निर्णयः ॥ २४ ॥

(कुबंल०) - स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैः सादृश्यान्निबध्यमानैः स्मृ-
तिमान्भ्रान्तिमान्ससन्देह इति स्मृत्यादिपदाङ्कितमल-
ङ्कारचर्य भवति । तच्च क्रमेणोदाहृतम् ।

यथा वा-दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता-

दम्नस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।

उद्दीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरन्ती-

मस्मार्क्षीज्जलनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥

पूर्वत्र स्मृतिमदुदाहरणे सदृशस्यैव स्मृतिरत्र सदृशल-
क्ष्मीस्मृतिपूर्वकं तत्सम्बन्धिनो जलनिधिमन्थनस्यापि
स्मृतिरिति भेदः ।

पलाशमुकुलभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्पालिः ।

सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या तमालिं धर्तुमिच्छति ॥

अत्रान्योन्यविषयभ्रान्तिनिबन्धनः पूर्वोदाहरणाद्विशेषः ।

जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुन्नताः ।

किङ्कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा घटीयन्त्रस्य दुर्जनाः ॥

पूर्वोदाहृतसन्देहोऽयं सिद्धकोटिकोऽयं तु काल्पित-
कोटिक इति भेदः ॥ २३ ॥ २४ ॥

उपमेयधर्मत्वाभिमतनिषेधः शुद्धापहृतिरक्षणमिति भावः । अत्र चानुक्त-
निमित्तत्वं कैतवादिपदाव्यङ्ग्यत्वं च निषेधविशेषणं बोध्यम् । तेन हेत्वप-
हृतौ कैतवापहृतौ च नातिप्रसङ्गः । कान्तः किं हि नूपुर इति च्छेकापहृता-
नुपमेयधर्मस्य कान्तत्वस्य निषेधसत्त्वादतिप्रसङ्गवारणायाद्यं विशेषणं तत्र
हि न कान्तत्वनिषेधो नूपुरारोपायोंपि तु नूपुरारोप एव शङ्कितकान्तत्व-
निषेधार्थ इति तद्व्यावृत्तिः । पर्यस्तापहृतिवारणायापमेयधर्मस्युक्तम् । तत्रो-
पमानधर्मस्यैव सुधांशुत्वादीनिषेध इति नातिव्याप्तिरिति । सर्वं सुस्थम् ।
पुण्डरीकेति । 'पुण्डरीक-सिताम्भोजम्' इत्यमरः । एवं च सरोरुहपदं
विशेष्यपरमिति भावः । भङ्गमिति । इन्दौ दलितस्य स्फुटितस्येन्द्रनी-
लमणेः शकलपच्छायां यद्वरीह्वयते तत्केऽपि कवयोऽङ्गु कलङ्कं शशङ्किरे
शङ्कितघन्तः । परेऽन्ये जलनिधेः पङ्कं मेनिरे कतिचित्पुनः खारङ्ग खल-
गदिरे भङ्गुचन परे इतरे भुवो भूमेच्छाया भूच्छायं ऐच्छन् । "विभाषासेना-
सुराच्छाया" इत्यादिना क्लीबाधम् । यद्य तु चान्द्र-घनं निशि रात्रौ पीतम्
भत एव कुक्षिस्थमन्यतमसं गाढध्वान्तमाचक्ष्महे द्रूमह इत्यन्ययः ।
भौमेक्षिका उत्प्रेक्षामानपिषयाः कलङ्कादयः । अपिना स्याभाषिकस्य
भूच्छायावस्य समुच्चयोऽर्थसिद्ध इति । "नाय सुधांशुरि" त्यत्र भैति-
शब्दोपात्तत्वाच्छाब्दः । इह तु परप्रतयौत्कीर्तनेन स्वानभिमतसूच-
नादर्धगम्य इत्यर्थः । एकवानेकापहृत्यरूपतयाप्यत्र वैचित्र्य बोधम् ॥२५॥

(चन्द्रा०)—स एव युक्तिपूर्वश्चेदुच्यते हेत्वपहृतिः ।

नेन्दुस्तीव्रो न निश्चर्यः सिन्धोरौर्वोऽयमुत्थितः ॥२६॥

(कुव०)—अत्र चन्द्रे एव तीव्रत्वनेशत्वयुक्तिभ्यां चन्द्रत्वसू-
र्यत्वापहृत्यो वडवानलत्वारोपार्थः ।

यथा वा-मन्यानभूमिधरमूलशिलासहस्र-

सङ्घट्टनव्रणकिणः स्फुरतीन्दुमध्ये ।

छायाभृगः शशक इत्यतिशामरोक्ति-

स्तेषां कथंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥

अत्र चन्द्रमध्येमन्थनकालिकमन्दरशिलासङ्घट्टनव्रणकि-

णस्येव छायादीनां सम्भवो नास्तीति छायात्वाद्यपहृत्यः

पामरवचनत्वोपन्यासेनाविष्कृतः ॥ २६ ॥

(अ०चं०)—हेत्वपहृतिमाह-स एवेति । शुद्धापहृत्य एवेत्यर्थः । युक्तिपूर्व इति ।

योज्यते साध्यमनेनेति युक्तिहेतुस्त्वपूर्वस्त्वसहित इत्यर्थः । तथा च

शुद्धापहवलयः स्यात्कानिमित्त इत्यस्य स्थाने उक्तानिमित्त इत्युक्त
 हेत्वपहुतिलक्षणं सम्पद्यत इति भावः । नेन्दुरित्यादि विरहाकुलोक्तिः
 तीक्ष्णो दारुणो यतोतो नेन्दुः । निशि रात्रौ सत्त्वात्कारकः । 'और्वस्तु वद
 तानलः' इत्यमरः । नैशत्वेति । निशि भवो नैशस्तत्त्वमित्यर्थः । अत्रा
 चन्द्रत्वं स्वाभाविको धर्मः । 'सूर्यत्वं त्वौत्प्रेक्षिकमिति ध्येयम् । मन्यानेति
 मन्यानो मन्यनदण्डः स चासौ भूमिधरः पर्वतो मन्दरस्तस्य मूलभारे
 यच्छिलालसद्वस्त्रं तेन सपद्मनाद्यो ग्रणस्तस्य किण्विद्वमिन्दुमध्ये स्फुरति
 प्रकाशते । छाया भूमेः । मृगो हरिणः । शशकः शशः इत्येवामतिपाम-
 राणां मूर्धन्तमानामुक्तिः । हि यस्मात्तेषां छायादीनां तत्रेन्दुमध्यभागे कथ-
 न्चिदपि पेन्द्रापि प्रकाशेण प्रसक्तिर्नास्तीत्यन्वयः । 'वैशाखमन्यमन्यान-
 मन्यानो मन्यदण्डके ।' इत्यमरः । नास्तीति । इति हेतोरित्यर्थः ॥ २६ ॥

चन्द्रा०)-अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापहुतिस्तु सः ।
 नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम् ॥ २७ ॥

कुवलय०)-यत्र कचिद्वस्तुनि तदीयधर्मनिद्वयः । अन्यत्रः
 वर्णनीये वस्तुनि तस्य धर्मस्यारोपार्थः 'पर्यस्तापहुतिः ।
 यथा चन्द्रे चन्द्रत्वनिद्वयो वर्णनीये मुखे तदारोपार्थः ।

यथा वा-हालाहलो नैव विषं विषं रमा

जनाः परं व्यत्ययमत्र मन्यते ।

निषीय जागर्ति सुखेन तं शिवः

स्पृशन्निमां मुह्यति निद्रया हरिः ॥

पर्वोदाहरणे हेतुक्तिर्नास्ति अत्र तु सास्तीति विशेषः ।

ततश्च पर्वोपहुतिवदत्रापि द्वैविध्यमपि द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

अ० च०)-पर्यस्तापहुतिमाह-भुन्यतेति । सः अपहृतः । तथा च तदारोप-
 धर्मस्तस्यापहृत्य इति लक्षणम् । निषेधस्य च न स्याधिकरणे प्रतिपोग्यारो-
 पार्थस्यसम्भयो न था स्याधिकरणे स्यारोप इत्यर्थेखिद्वयेवारोपस्यान्या-
 धिकरणारथमन्यत्रेत्यनेनोक्तम् । अत एव पर्यस्तापहुतिरित्युच्यते । पर्यस्ता-
 भारोपविपरित्या भारोपव्यधिकरणेति तद्वर्थात् । न च चन्द्रे चन्द्राद्यनिषेधस्य
 यथं सुखे तदारोपार्थयमिति याच्यम् । भारोपदाहवेमस्यादन्तत्वेन निषे-
 धस्य तद्वर्थाया अनुभवसिद्धिरावाअत एव तदारोपकथकमेवेदं नापहुति-
 रिति मान्यो सिद्धान्तस्तदनुसारेणैव च श्रितीर्मासोपायाः । 'अकृतमन्यनिषेधेन
 यदन्यत्रमपहृत्यमन्' इत्यपहुतिलक्षणमुक्तम् । इह त्वदाहृत्याजरापनुसा-

रेणाप्यं प्रभेद उपदर्शितसामान्यलक्षणाभिप्रायेणापहृतिर्वेनोक्त इति निरव-
चम् । दालादल इति । दालादलो विष नैव भवति किन्तु रमा लक्ष्मीर्य-
पम् । जनाः परं केवलमत्रास्मिन्विषये व्यत्ययं वैपरीत्यं मन्वते अभ्युपग-
च्छन्ति । कुतस्तत्राह । यस्माच्छिवस्तं दालादलं निपीय सुखेन जागति ।
हरिस्तु इमां रमां स्पृशन्सन निद्रया मुह्यति । स्मरन्निति पाठे स्मर-
न्नपि मुह्यति । किमु स्पृशन्नित्यर्थः । तथा च रमाया विषरूपत्वे मो-
हजनकत्वे हेतुः । दालादलस्य तत्त्वापहवे च जागरमुखमयोजकत्व-
मिति बोध्यम् । 'दालादलो विषे' इति विश्वः । अत्र स्पृशन्मुह्यतीति
कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः । सा हेतुक्तिः ।
ततश्चेति । हेतुक्तिरद्वयवृत्तिरूपभेदादित्यर्थः । पूर्वापहृतिवच्छुद्धापह-
विषयं द्वैविध्यं शुद्धपर्यस्तापहृतिर्हेतुपर्यस्तापहृतिरित्येवं द्विमकारवच्यम् ।

(चन्द्रा०)—भ्रान्तापहृतिरन्यस्य शङ्कायां भ्रान्तिवारणे ।

तापं करोति सौत्कम्पं, ज्वरः किं न सखि स्मरः ॥२८॥

(कुष०)—अत्र तापं करोतीति स्मरयुक्तान्ते कथिते तस्य ज्व-
रसाधारण्याद्बुद्ध्या सख्या ज्वरः किमिति पृष्टे न
सखि स्मर इति तस्योक्त्या भ्रान्तिवारणं कृतमायथा वा-
नागरिक समधिकोन्नतिरिह महिषः कोऽयमुभयतः पुच्छः ॥
नहि नहि करिकलभोऽयं शुण्ढावण्डोऽयमस्य न तु पुच्छम् ।
इदं सम्भवभ्रान्तिपूर्विकायां भ्रान्तापहृतावुदाहरणम् ॥

कल्पितभ्रान्तिपूर्वा यथा—

जटा नेयं वेणीकृतकचकलापो न गरलं
गले कस्तुरीयं शिरसि शशिरेखा न कुसुमम् ।
इयं भृतिर्नाङ्गे प्रियविरहजन्मा धवलिमा
पुरारातिभ्रान्त्या कुसुमशर किं मां ग्रहरसि ॥

अत्र कल्पितभ्रान्तिर्जटा नेयमित्यादिनिषेधमात्रोन्नेया
पूर्वमश्रीभावात् । दण्डी त्वय तत्त्वाख्यानोपमेत्युपमा-
भेदं मेने ।

यदाह—न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमा मता ॥ इति ॥२८॥

सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाश्चम् ।
नागरिकः किं मिलितो न हि न हि सखि हैमनः पवनः ॥
इदमर्थयोजनया तथ्यनिद्वे उदाहरणम् ।

शब्दयोजनयायथा-

पद्मे त्वन्नयने स्मरामि सततं भावो भवत्कुन्तले
नीले मुह्यति किं करोमि महितैः क्रीतोऽस्मिने विभ्रमैः ।
इत्पुस्त्वप्रवचो निशम्य सरुषा निर्भर्त्सितो राधया
कृष्णस्तत्परमेव तद्वपदिशन्क्रीडाविटः पातु वः ॥
सर्वमिदं विषयान्तरयोजने ॥ उदाहरणं विषयैक्ये
प्यवस्थाभेदेन योजने यथा-

वदन्तीजारघृत्तान्तं पत्यौ धूर्ता सखीधिया ।
पतिं युद्धा सखिततः प्रबुद्धास्मीत्यपरयत् ॥ २९ ॥

अ० चन्द्र०)-छेकापहुतिरिति । छेको विदग्धस्तत्कृतापहुतिरिति लक्ष्यमि-
देशो वाक्यान्वयायोजनहेतुकः शङ्किततात्त्विकयस्तुनिषेध इति लक्षणम् ।
अन्यस्य शङ्कात् इत्यन्वयशकाया निवर्तनीयत्वेन हेतुतया व्यपदे-
शः । सन्तापात्सन्तापीतिवत् । अत्र च शुद्धापहुतिवारणायाय विशेषणम् ।
'मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकामि' इत्यधिकताद्वयपरूपकवारणाय शङ्कितेति ।
न चानेनैव शुद्धापहुतिवारणाद्वययोपादि अर्थमिति वाच्यम् । "कस्य
या न भवेद्रोषः मियायाः सत्रणेऽधरे । सभृङ्ग पद्ममाग्रासीर्वातिमपि मया-
धुना ॥" इति व्याजीकायतिमसङ्गतारकत्वेन तत्सार्थक्यात् । यदक्षयति । छे-
कापहुतेरस्याश्चाय विशेषो यत्तस्या वचनस्यान्यथानयने नापद्मः । अस्या-
माकारस्य हेतुवन्तरवर्णनेन गोपनमिति तथ्यानिद्वे इति तात्त्विकनिषेधे
इत्यर्थः । नूपुरो मञ्जीरः । 'मञ्जीरो नूपुरोऽखियाम्' इत्यमरः । नर्मसखी
मीतासखी । अत्र कान्तपरायाः 'प्रजल्पन्मत्पदे लग्न' इत्युक्ते नूपुरस्तात्पर्य-
यत्यवर्णनेन कान्तत्वापह्वा मुख्यो नूपुराभेदप्रतिपत्तिस्तु तद्वद्भामिति बो-
ध्यम् । सीत्कारमिति । सीत्कारं तदनुकारमुख्यत्वात् शिक्षयति अधरम-
अत्र गयति व्रणोऽस्यास्तीति व्रणी वणिन करोतीत्यर्थे "तत्करोति तदा-
पूर्वमर्थे" निच् । तथा रोमाश्च तनोति विस्तारयतीति वाच्यत्रय नाग-
रीकाभप्रायेण प्रियसखी प्रति कयाऽप्युक्तं तदाकर्ण्ये नागरिकः किं मि-
लित इति शङ्कितवतीमन्या प्रति तच्छङ्कानिधृतये नदीत्यादिना हैमन्ति-
कपवनपरवर्णनेन तात्त्विकस्य नागरिकस्यापह्वा । सीत्काराशक्षादिक-
वृत्तस्य नागरिक इव पवनेऽपि सत्त्वात् । तदाह । अर्थयोजनमिति । विष-

क्षिताविवक्षितत्वाधारणस्यार्थस्याविवक्षितार्थसम्बन्धित्ववर्जनयेत्यर्थः ।
मित्युदाहरणमिति च जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । हेमन्तशब्दात् “
भवः” इत्यर्थे “सर्ववाग् च तलोपश्च” इत्याणि तलोपे च हेमन् इति रं
सिद्धिः । प्रजल्पत्रित्युदाहरणे एकस्य वाक्यस्यान्यथायोजनमिह त्वने
पामिति भेदः । शब्दयोजनयेति । अर्थभेदेपि शब्दश्लेषमात्रेणेत्यर्थः ।
इति । क्रीडाया विदो भोक्ता कृष्णो वो सुप्मान् पातु रक्षातिविति सम्बन्
कीदृशः । इत्युत्स्वप्नयचः स्वप्ने उद्भूतमुत्स्वप्नं वचनमर्थाल्लुप्तास्यानुभा
नूय राधया निर्भर्त्सितः सरस्वच्चन तत्परमेव राधापरमेव व्यपदिशन्
यन् । इति किम् । हेपद्मे रमे त्वन्नयने सततं स्मरामि नीले भवत्याः कु
ले केशपाशे मम भावोन्तःकरणवृत्तिरूपः मुह्यति मोहं प्राप्नोति ।
चित्तासङ्गे निर्धर्त्यता सन्नाहं । किं करोमि भक्तिविरक्तयेस्मि यतस्तं
मद्विहः पूज्यैर्विभ्रमैर्विलासैः क्रीतोस्मि भूलयेन गृहीतोस्मीति । किङ्क
स्मीति क्वचित्पादो युक्ततरः । तत्रचास्मीत्यहमर्थं कमव्ययम् । अहं किङ्क
दासः क्रीतोस्मीत्यर्थः । राधापरत्वे तु । हेराधे इत्यर्थोत्सवधोधनम् । प
रूपे त्वन्नयने स्मरामीति विशेषः । शेषं पूर्ववत् । अत्र रमास्त्वधोध्यकस्त
यनस्मरणरूपो न वाक्यार्थोऽपि तु त्वन्तस्त्वोध्यकः । पद्मरूपत्वन्नयनस्म
रूप इत्यपहृत्यतत्परमेव तद्व्यपदिशान्नयनेन प्रकाशयते । न चान्नार्थस्य रा
धासाधारण्यमपि तु पद्मे इति लिङ्गवचनश्चिष्टशब्दयोजने धेति । वि
यान्तरेति । विवक्षितविषयभिन्नेत्यर्थः । अवस्था जाग्रत्स्वप्नादिरूपा । य
न्तीति । पर्याय भर्तारं सखीधिया सखीभ्रमेण जाग्रद्वृत्तान्तं स्वकामुकाया
यदन्ती धूर्ता काचित्स्थिति बुद्धर खरुत्त्यादिवारक्यशेषमपूरयत्पूरित्यवती
सखीति पुनः सम्बोधनमप्रतार्यतासूचनायु । तत् उक्तवृत्तान्तानन्तरं प्र
क्षा जागरणवती । अत्र नास्ती जाग्रदवस्थावृत्तान्तः किन्तु स्वाप्तिक इत्य
स्याभेदयोजनमापहृत्यः सखीत्यादिवाक्यशेषेण प्रकाशयते ॥ २९ ॥

(चन्द्रालो०)-कैतवापहृतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निहृतेः पदैः
निर्यान्ति स्मरनाराचाः कान्ताद्वक्पातकैतवात् ॥ ३० ॥

(कुवलय०)-अत्रासत्यत्वाभिधायिनां कैतवपदेन नेमे का
न्ताकटाक्षाः किं तु स्मरनाराचा इत्यपहृत्यः प्रतीयते ।
रिक्तेषु वारिकथया विपिनोदरेषु
मध्याह्नजृम्भितमहातपतापतप्ताः ।
स्कन्धान्तरोत्थितदवाग्निशिखाच्छलेन
जिह्वा प्रसार्य तरुवो जलमर्थयन्ते ॥ ३० ॥

णोदाहरणानि । रजनीमुखे सर्वत्र विसृत्वरस्य तमः,
 नैल्यदृष्टिप्रतिरोधकत्वादिधर्मसम्बन्धेन गम्यमानेन ।
 मित्रेण सद्यः प्रियविघटितसर्वदेशस्थितकोकाङ्गनाह
 गतप्रज्वलिष्यद्विरहाऽनलधूमस्तोमतादात्म्यसम्भावन
 स्वरूपोत्प्रेक्षा तमसो विषयस्योपादानादुक्तविषया ।
 मोक्ष्यापनस्य नभःप्रभृतिभूषण्यन्तसकलवस्तुसान्द्रमा
 नीकरणेन निमित्तेन तमःकर्तृकलेपनतादात्म्योत्प्रेक्षा
 नभःकर्तृकाञ्जनवर्षणतादात्म्योत्प्रेक्षा चानुक्तविषया ।
 रूपोत्प्रेक्षा उभयत्रापि विषयभूततमोव्यापनस्यानुपाद
 नात् । नन्वत्र तमसो व्यापनेन निमित्तेन लेपनकर्तृतादा
 त्म्योत्प्रेक्षा, नभसो भूषण्यन्तं गाढनीलिमव्याप्तत्वेन नि
 मित्तेनाञ्जनवर्षणकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षा चेत्युत्प्रेक्षाद्वयमुक्त
 विषयमेवास्तु । मैवम् । लिम्पति वर्षतीत्याख्यातयोः क
 र्तृवाचकत्वेपि 'भावप्रधानमाख्यातमि'ति स्मृतेर्धात्वर्थ
 क्रियाया एव माध्यान्येन तदुपसर्जनत्वेनान्वितस्य कर्तृ
 रुत्प्रेक्षणीयतया अन्यत्रान्वयासम्भवात् । अत एव आ
 ख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासम्भव
 देव । अस्योपमायामुपमानतयान्वयोऽपि दण्डिना ति
 राकृतः ।

अ०खं०)-उत्प्रेक्षां लक्षयति-सम्भावनेति । अत्रोत्प्रेक्षेत्यनन्तरं सा च विधेय
 व्याहृतिर्मा । तथा च सम्भावना उत्प्रेक्षापदव्याख्या स्यात्सा च वस्तु
 हेतुफलरूपेण विधेयार्थः । वस्तुहेतुफलानां च सम्भावनाधर्मत्वं स्या
 धेयकृतवसम्बन्धेन । तेन वस्तुहेतुफलविधेयकृतत्वेनेति पर्यवसितार्थः । वस्तु
 त्वं च हेतुत्वेन फलत्वेन वा विवक्षितं यत्तद्विधेयम् । नातो वस्तु
 त्वस्य केवलान्वयितया विभागसद्भितिः । उक्तेत्यादि । अत्र आस्या
 उत्प्रेक्षाणां मध्ये भाषा वस्तुत्प्रेक्षा । उक्तं चानुक्तं चोक्तानुक्ते आस्य
 यस्या इति विग्रहः । आस्पदं चोत्प्रेक्षाया धर्मरूपो विषयः । सिद्ध
 सिद्धेत्यत्र विग्रहः पूर्ववत् । धूममिति । तमः कोकीविरहशुष्मणां धू
 स्तोमं गच्छे इत्यन्वयः । कोकस्य चक्रवाकस्य स्त्री कोकी सस्याधिर
 रूपाणां शुष्मणामग्नीनां सम्बन्धिनं धूमसमूहमित्यर्थः । लिम्पतीति
 तत्र तम इति नभ इति च कर्तृपदम् । रक्तावित्प्रेक्षादीयतां म

त्वस्योक्तिः । तव मृदुलौ सुकुमारावंग्री चरणौ ध्रुवं भुवि विक्षेप-
 तादौ रक्तवर्णाविति । त्वन्मुखेति । पद्मगतायास्त्वन्मुखकान्तेरिच्छ-
 ता हेतुनेत्यर्थः । वैराग्य इति । वैरं कपोतीत्यर्थं “ शब्दवैरकलहाध-
 र्ण्वमेधेभ्यः करणे ” इति क्यङ् । मध्य इति । मध्यभागाः कुचयो-
 र्ग्रे धारणार्थं कनकस्य दामभी रज्जुमिरिति निगीर्याध्यवसानरूपाति-
 योक्त्या बलिभिवद्धः किमिर्यर्थः । प्राय इति । अञ्जम् । कर्तुं । प्रायो
 दुष्टा त्वञ्चरणेन सहैस्यं प्राप्तुं तोये जले तपस्यति तपश्चरतीत्यर्थः ।
 कर्मणो रोमन्धतपोभ्यां वर्तिचरोः ” इति क्यङ् । “ तपसः
 रस्मैपदं च ” इति परस्मैपदम् । लक्षणं परिष्कुरुते । अन्यधर्मेति ।
 न्यस्य विषयिणो धर्मस्तत्सम्बन्धरूपेण निमित्तेनान्यस्यान्यविषयक-
 न्यस्य विषयिणस्तादात्म्येन सम्भावनमित्यर्थः । अन्यस्येति पष्ठचर्धे
 न्यपता धर्मितारूपा । विषयिण इति प्रष्ठचर्धस्तु विशेषणतारूपा
 न्यपता । अन्यैवेतेत्युक्तिर्न च सम्भावनाया आहार्यतासूचनाय । तथा
 विषयिनिष्ठधर्मसम्बन्धप्रयुक्तं विषयधर्मिकं तादात्म्यसंलग्नेन विषयि-
 न्येयकनाहार्यसम्भावनमुत्प्रेक्षेति पर्यवसितम् । तन्निष्ठधर्मसम्बन्धप्रयु-
 क्ताहार्यतरसम्भावनमिति तु निष्कर्षः । इतरांशस्य व्यावर्तकतया
 प्रकृतकथनमात्रपरत्वात् । मुख्यं चन्द्रं मन्य इत्युत्प्रेक्षायां चन्द्रनि-
 श्ठादकस्यादिधर्मसम्बन्धप्रयुक्तं मुखे चन्द्रसम्भावनमाहार्यमस्तीति
 लक्षणसम्बन्धः । बाधाद्यभाष्यदशायां तु जायमाना मुखादौ चन्द्रा-
 न्सम्भावनोत्प्रेक्षेति तद्वाग्नायाहार्येति । एतेन “ विरक्तसन्ध्यापदस्य
 रस्ताद्यथा रजः पार्थिवमुज्जिहीति । शंके इनुमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्यु-
 त्तो मां भरतः सहस्रन्यः ॥ ” इत्यत्र रजोभरोद्भवनरूपसत्तेन्यप्रत्युद्ग-
 र्मसम्बन्धप्रयुक्तायां भरते तत्सम्भावननायामपि नातिव्याप्तिः । तस्या
 नाहार्यत्वात् “ सम्भावनं यदीत्यं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये । ” इति
 रूपमाणसम्भावनालकारविषये “ यदि शेषो भवेद्भक्ता कथिताः स्युर्गु-
 णस्तव । ” इत्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रयुक्तान्तम् । “ सर्वातिशायि
 चन्द्रियं शके स्तपयतो मुष्णम् । येन सा भृगुशाचाक्षी साधिव्री तरली-
 ता ॥ ” इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय तन्निष्ठेति सम्भाव्यमानमृत्तित्वं धर्मवि-
 शेषणम् । तत्र साधिव्रीतरलीकारवत्वरूपी धर्मो मुरगवृत्तिर्न तु सम्भा-
 व्यमानमृत्तिरिति नातिप्रसङ्ग इति दिक् । यन्मुहेतुकतात्मता
 मुहेतुकलतादात्म्यम् । ननु सम्बन्धान्तरेणोत्प्रेक्षाया अक्षप्रद-
 चेष्ट । स्वयंभावेनोत्प्रेक्षणमिति प्रार्थितमतानुसारेणायम-
 न्तादावतिप्रसङ्गवारणाय च तादात्म्योपादानमिति । नन्व-
 तादात्म्यं तादात्म्ये स्वरूपोत्प्रेक्षेति व्यवहृतायामुदीयाया अपि
 तन्निष्ठेतिप्रयुक्तमित्यादावपाद-मवेति । भार्ता मध्ये वा प्रथमा वृत्ति

त्प्रेक्षा सैव स्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यत इत्यर्थः । विस्तृत्वरस्येति । प्रसरणशी-
लस्येत्यर्थः । तमस इति सम्भावनेत्यनेनान्वेति । षष्ठ्यर्थो विषयता तमो-
विषयेत्यर्थः । प्रतिरोधकत्वादीन्पाविषदात्मप्रसरणशीलत्वस्य सङ्गदः ।
प्रियैः पतिभिर्विघटिता विमुक्ताः । व्यापनस्येति षष्ठ्यन्तस्य पूर्ववदुत्प्रे-
क्षापदेनान्वयः । एवमग्रेतनस्य तमस इत्यस्यापि । अनुपादानादिति । विष-
यिवाचकाभ्यां लिम्पतिवर्पतिभ्यामन्येनानुपादानादसङ्गतेः । उक्तविषयमे-
वेति । सकृदुच्चारिताभ्यां लिम्पतिवर्पतिभ्यां शक्त्या लेपनवर्षणयोः साध्याव-
सानलक्षणया च साधारणधर्मपुरस्कारेण व्यापनस्य चोपस्थापनस्य युगपदु-
त्तिद्वयविरोधेनासम्भवादित्याशयः । स्मृतेर्निरुक्तस्मृतैः । उत्प्रेक्षणीयतया
उत्प्रेक्षाविषयतया अन्यत्रोत्प्रेक्षायाम् । अन्ययसम्भवादिति । निराकांक्षत्वादि-
ति भावः । अत एवाख्यातायं स्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासम्भवा-
देव कचिदत एवेत्युत्तरमपमेव व्याख्यानग्रन्थः प्रमादलिखितो दृश्यते ॥

(कुव०)—“ कर्त्ता यद्युपमानं स्यान्न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे ।
स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यद्वचपेक्षितुम् ॥ ” इति ।
केचित्तु तमोनभसोर्विषयस्तत्कर्तृकलेपनवर्षणस्वरूपध-
र्मोत्प्रेक्षेत्याहुः । तन्मते स्वरूपोत्प्रेक्षायां धर्म्युत्प्रेक्षा धर्मो-
त्प्रेक्षा चेत्येवं द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । चरणयोः स्वतः सिद्धे
रक्तिमनि वस्तुतो विक्षेपणं न हेतुरित्यहेतोस्तस्य हेतुत्वेन
सम्भावना हेतुत्प्रेक्षा विक्षेपणस्य विषयस्य सत्त्वात्सिद्ध-
विषया । चन्द्रपद्मविरोधे स्वाभाविके नायिकावदनकान्ति-
प्रेप्सा न हेतुरिति तत्र तद्धेतुत्वसम्भावना हेतुत्प्रेक्षा वस्तु-
तस्तदिच्छाया अभावादसिद्धाविषया । मध्यः स्वयमेव
कुचो धरति न तु कनकदामबन्धत्वेनाध्यवसिताया बलि-
त्रयशालिताया बलात् इति मध्यकर्तृककुचधृतेस्तत्फल-
त्वेनोत्प्रेक्षा सिद्धाविषया फलोत्प्रेक्षा । जलजस्य जलाव-
स्थितेरुदवासतपस्त्वेनाध्यवसितायाः कामिनीचरणसा-
युज्यप्राप्तिर्न फलमिति तस्या गगनकुसुमायमानायास्त-
पःफलत्वेनोत्प्रेक्षणादसिद्धाविषया फलोत्प्रेक्षा । अनेनैव
क्रमेणोद्गाहरणान्तराणि ।

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावा-

द्वभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।

(८) सद्यो वसन्तेन समागतानां

नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

अत्र पलाशकुसुमानां वक्रत्वलोहितत्वेन सम्बन्धेन निमित्तेन सद्यःकृतनखक्षततादात्म्यसम्भावना उक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

(अ० च०)-न्याभूतेति । गुणभूत इत्यर्थः । स्वक्रियेति । क्रियां प्रति साधनत्वेनाश्रित इत्यर्थः । व्यपेक्षितुमाकाङ्क्षितं नालं न समर्थः । तथा च निराकाङ्क्षादुपमानत्वेनान्वये न सम्भवतीति भावः । एतेन तमसि लेपनकर्तृत्वमुत्प्रेक्ष्यमित्यलङ्कारस्य स्वकारमतमपास्तम् । तस्यापि कर्तृविशेषणत्वाद्विशिष्टाविषयेकेन लेपनम्यवोत्प्रेक्ष्यत्वाच्च । एवं च प्रधानभूतलेपनक्रियागोचराभावनैव निर्गोणव्यापनविषयेति सिद्धम् । न च युगपद्विद्वयविरोधः शङ्क्यस्तदनभ्युपगमात् । केष्विदिति मत इति चात्परसोपपन्नम् । तद्वाजं तु तमोनभसोः कर्तृत्वेन विषयत्वेन च द्वारद्वयमन्ययकेशः । तथा धर्म्युत्प्रेक्षा सा धर्मप्रयुक्ता धर्मोत्प्रेक्षा तु तत्सहचरितधर्मसम्बन्धप्रयुक्तेति लक्ष्यानुगमः । न च सन्निवृत्तत्समानाधिकरणान्यतरत्वेन धर्मानिवेशान्नानुगम इति धार्यम् । सर्वत्र सादृश्यनिमित्ताया मयोत्प्रेक्षायाः सम्भवेनान्यतरत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यालुपादेयत्वादिति । हेतुत्वेनेति । हेतुरूपतयेत्यर्थः । हेतुसम्भापनाहेतुरूपतासम्भावना फलत्वेन फलरूपतया । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । अयोदाहृतासूत्रेक्षास्तु योधप्रकारः प्रदन्यते । तत्र धूमस्तोममित्यादौ कौफाङ्गनाचिरहानलसम्बन्धिधूमस्तोमाभिन्नतमोविषया सम्भावनेति बोधः । तामार्ययो-रभेदान्वयात् । एव 'मुख चन्द्र मन्ये' इत्यादावपि । नूनं मुख चन्द्र इत्यादौ तु चन्द्रकारकसम्भावनाविषयो मुखमिति बोधः । मुखविषया चन्द्रकारिका च सम्भावना तादात्म्यसंसर्गिकैव तथानुभवाच्चमत्यारमयोजकस्य संसर्गान्तरस्याभावाच्च । न चैव चन्द्रत्वप्रकारिका तस्य चन्द्रोपसर्जनत्वात् । एव ध्रुवेवादिशब्दसमभिव्याहारेऽपि बोध्यम् । लिम्पतीत्येतत्कर्तृविषयोत्प्रेक्षोदाहरणे तु लिम्पतिना साम्यवसानलक्षणया लेपनव्यापनोभयसाधारणेन सान्द्रमलिनीकारकत्वादिना रूपेणोपस्थापिते तमोव्यापने लेपनसम्भावनान्यपात्सान्द्रमलिनीकारकतमः कर्तृकाङ्गकर्मकलेपनप्रकारवसम्भावनाविषय इति बोधः । व्यञ्जनीपस्थिते व्यपने तादृशसम्भावनान्वय इति प्रदीपकृतः । एवं वर्पतीत्यादावपि बोध्यम् । विशेषणानु-

मित्यादिहेतूत्प्रेक्षोदाहरणे हेतुः पञ्चम्यर्थः । तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः
हेतोश्च स्वप्रयोज्याश्रयत्वसम्बन्धेन रक्तत्वविशिष्टे तस्य प्रकारतासम्बन्धे-
न सम्भावनायां तस्याश्च विषयतया चरणयोरन्वयः । तथा च भूम्याधिक-
रणकविक्षेपणाभिन्नहेतुकरक्तप्रकारकसम्भावनाविषयावङ्गुघ्नी इति बोधः ।
न च तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुविधेयकत्वाभावात्त्रेयं हेतूत्प्रेक्षा स्यात्किं तु
तादात्म्येन तथाविधरक्तस्वरूपोत्प्रेक्षैवेति वाच्यम् । विवक्षितविवेकेन
विक्षेपणे हेतुभेदस्योत्प्रेक्षणीयतया विक्षेपणं प्रति विशेष्यभूतस्यापि हेतो-
र्विधेयत्वोपगमात् । मुखं चन्द्र इत्यादिरूपक इयादुयोगित्वमुखस्याभेद-
स्य विक्षेपणसंसर्गात्वाभ्युपगमेन च विक्षेपणे हेत्वभेदभानसम्भवात् । हे-
तुविशिष्टस्वरूपोत्प्रेक्षायां मुख्यतः प्रतीतायापि विवक्षावशेन हेतूत्प्रेक्षा-
त्वेनैव व्यपदेशः । यथा “दध्नी जुहोती” त्यत्र मुख्यतो दधिविशिष्टहोमप्र-
तीतायापि विवक्षितविषयेकेन होमे दधिविधित्वव्यपदेश इति बोध्यम् ।
न च स्वप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन स्वप्रयोज्याश्रयत्वसम्बन्धेन वा हेतुरू-
पधर्मात्प्रेक्षैव रक्तादौ स्वीक्रियतां कृतमीदृशकल्पनाङ्गेशेनेति वाच्यम् ।
धर्मात्प्रेक्षाङ्गीकारे रूपणस्य प्रागेवावेदितत्वात् । अत एव । “हर्पा-
-ल्लप्ता मध्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः” इति हेतूत्प्रे-
क्षासुदाहृतयतः प्रकाशकृतोऽपि सत्र हर्षहेतुयत्नलग्नतादात्म्यसम्भाव-
नमेवास्वाभाविके लग्नेऽभिमतम् । अस्मदुक्तरीत्या तु लक्ष्मीरूपे
विषये यथोक्तहर्षहेतुयत्नलग्नतादात्म्यसम्भावनमुचितम् । लग्नस्य
धन्युपसर्जनत्वेन सम्भावनायामन्वयायोगादिति ध्येयम् । एवं त्वन्मु-
खाभेच्छया इत्यसिद्धविषयहेतूत्प्रेक्षायापि बोध्यम् । विषयसिद्ध-
त्यासिद्धत्वाभ्यां बोधे विशेषाभावात् । मध्यः किमित्यादिफलो-
त्प्रेक्षास्थले फलं चतुर्थ्यर्थः । तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः पूर्ववत् ।
फलस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेण वृद्धत्वे तद्धारकेण तेनैव वृद्धे चान्वय-
स्तत्तादात्म्यसंसर्गकसम्भावनाया मध्ये विषयतया । एवं च कुचधार-
णाभिन्नफलककनकदामकरणकवृद्धस्थाश्रयसम्भावनाविषयो मध्य इति
बोधः । एवं प्रायोद्भूतमित्यादायापि फलं तुमुनोऽर्थ इति पूर्ववदेव बो-
धः । फलोत्प्रेक्षार्यं चोपदर्शितरीत्योपपादनीयमिति बहुवचनान्वेऽपि यिस्त-
रभयादुपरम्यते । बालेन्दुवक्राणीति । न विवक्षते विकासो येषां तान्य-
विकासानि तेषां भावाद्विकासरहितत्वाज्ज्ञेयोर्बालेन्दुवत् द्वितीयाचन्द्रय-
द्वक्राणि तथातिशयेन श्लोहिवान्यारक्तानि पलाशानि पलाशकुसुमानि य-
सन्तन नाप्येन समागमं प्राप्तानां घनस्थलीनामद्गनानां सद्यस्तकाल-
सम्भूतानि नपक्षतानीव यशुः शुशुभिर इत्यन्वयः ॥

कुवल०)-पूर्वोदाहरणे निमित्तभूतधर्मसम्बन्धो गम्य इह
तूपात्त इति भेदः । नन्विष्यशब्दस्य सादृश्यपरत्वेन प्रसि-
द्धतरत्वादुपमैवास्तु । लिम्पतीवेत्युदाहरणे लेपनकर्तृरु-
पमानत्वाहस्य क्रियोपसर्जनत्ववदिह नखक्षतानामन्यो-
पसर्जनत्वस्योपमाबाधकस्याभावात् । उच्यते । उपमाया
यद्य कचित्स्थितैरपि नखक्षतैः सह वक्तुं शक्यतया, वसन्त-
नायकसमागतवनस्थलीसम्बन्धित्वस्य विशेषणस्यान-
पेक्षितत्वादिह तदुपादानं पलाशकुसुमानां नखक्षतता-
दात्म्यसम्भावनायामिवशब्दमवस्थापयति । तथात्वे एव
तद्विशेषणसाफल्यात् अस्ति च सम्भावनायामिवशब्दो
दूरे तिष्ठन्देशदत्त इवाभातीति ॥

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः केनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुलिम्पतीव दिग्गङ्गाः ॥

अत्र तरङ्गाग्रैः केनचन्दनस्य भ्ररणं पेपणतयोत्प्रेक्ष्यते । स-
मुद्रादुत्थितरय चन्द्रस्य प्रथमं समुद्रपूरे प्रसृतानां कारणां
दिक्षु व्यापनं च समुद्रोपान्तकेनचन्दनकृतलेपनत्वेनोत्प्रे-
क्ष्यते । उभयत्र क्रमेण समुद्रप्रान्तगतकेनचन्दनपुञ्जीभयनं
दिक्षां ध्वलीकरणं च निमित्तमिति केनचन्दनभ्ररणकि-
रणव्यापनयोर्विषययोरनुपादानादनुक्तविषये स्वरूपो-
त्प्रेक्षे । येषां तूपात्तयोः समुद्रचन्द्रयोरेव तत्कर्तृकपेपणले-
पनरूपधर्मोत्प्रेक्षेति मतम् । तेषां मते पूर्वोदाहरणे धर्मिणि
धर्म्यन्तरतादात्म्योत्प्रेक्षा । इह तु धर्मिणि धर्मसंसर्गो-
त्प्रेक्षेति भेदोवमन्तव्यः ॥

रात्रौ रवेर्दिवा चेन्दोरभावादिव स प्रभुः ।

भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान्सततोदिते ॥

रात्रौ रवेर्दिवा चन्द्रस्याभावः सन्नपि प्रतापयशसोः सर्गे न
हेतुमिति तस्य तत्त्वसम्भावनामित्यविषया हेतुत्प्रेक्षा ॥

विवस्वताऽनायिपतेव मिश्राः

नानाभिप्रायः इव
किं २२५

स्वगोसहस्रेण समं जनानाम् ।

गावोऽपि नेत्रापरनामधेया-

स्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥

अत्र विवस्वता कृतं स्वकिरणैः सह जनलोचनानां
नयनमसदेव रात्रावान्ध्यं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इत्य-
सिद्धविषया हेतुत्प्रेक्षा ।

(अ० च०) पूर्वेति । धूमस्तोममित्यत्रेत्यर्थः । ननु लोके सम्भावनायामिव शब्दो
न दृष्ट इत्यत आह-अस्ति चेति । पिनष्टीवेति । समुद्रस्तरद्वाणामग्रभागैः
फेनरूपं चन्दनपिनष्टीवा इन्दुस्तत्फेनचन्दनमादाय कारैः किरणैः विघ्नूपा
भङ्गना लिम्पतीव । भुलुलिम्पतीवेत्यर्थः । समुद्रोपान्तोति । समुद्रस्यो-
पान्ते तटे याफेनचन्दन तत्कृत यत्तासां दिशां लेपनं तत्त्वेनेत्यर्थः । उभयत्र
उभयोर्व्यप्रेक्षयोः । येषामलङ्कारसंघस्यकारादीनाम् । रात्राविति । स प्रकोन्तः
मधुर्भूपतिः भूमौ रात्रौ खेरभावाद्धेतोरपि दिवा चेन्दोरभावाद्धेतोरपि
सततं निरन्तरमुदिते प्रतापपगली सृष्ट्याभिर्मितयामित्यर्थः । रक्ताधित्यु-
दाहरणे भावरूपो हेतुरिह स्वभावरूप इति भेदः । विवस्यतेति । विव-
स्वता सूर्येण स्वस्य गोसहस्रेण किरणसहस्रेण समं मिश्रा मिश्रिता
जनानां नेत्रापरनामधेया गावोऽप्यनायिपतेव नीता इव । यया गोपा-
लेन परकीयाभिर्गोभिर्मिश्राः स्वीया गावो नीयन्ते तथा गोपदवाच्याव-
साजात्येन मिश्रिता विवस्वतापि नीता इवेत्यर्थः । खलु सम्भावनायाम् ।
तेन नयनेन हेतुना इदमान्ध्यं न त्वन्धकारैरित्यन्वयः । 'गौः स्वमे च
यलीयर्दे रम्मी च कुलिशे पुमान् । खीसौरेषीहृग्याणादिग्वाम्भूषन्तु
भूषि च ॥' इति मेदिनी । अत्र चानायिपतेवेति विषयोत्प्रेक्षणपूर्वक
तस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमिति पूर्वस्माद्धेदः । एवं पूर्वत्र इच्छयेति गुणरूपो
हेतुरिह तु क्रियारूप इत्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र चोत्प्रेक्षाद्वयसत्त्वेऽपि हे-
तुत्प्रेक्षायाः प्राधान्याक्तत्वेनैव व्यपदेशो न तु स्वरूपोत्प्रेक्षात्वेन । कस्या
अङ्गत्वात् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

(कुचल०)-पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः

शङ्खेयुमेणाद्भुमणिं कियन्ति ।

पयांसि दोग्धि, प्रियाविप्रयोगे

सशोककोकीनयने कियन्ति ॥

अत्र चन्द्रेण कृतं समुद्रस्य घृहणं सदेवतदा तेन

तस्य चन्द्रकान्तद्रावणस्य कोकाङ्गनावाप्पस्रावणस्य
व फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा ।

रथस्थितानां परिवर्तनाय

पुरातनानामिव बाहूनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां

दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्थाम् ॥

अथोत्तरायणस्याश्वपरिवर्तनमसदेव फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यत
त्यसिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा । एता एषोत्प्रेक्षाः ।

“मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः ॥”

इत्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वेन परिगणितानां शब्दानां प्रयोगे
गान्ध्याः । तेषामप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षा ।

यथा-त्वाकीर्तिर्भ्रमणश्रान्ता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

(चं०)-पूरमिति । अयं विद्युध्वजः एयोधेः पूरं वर्द्धयितुमेणाङ्गमणि
न्द्रकान्तं विवन्ति अपरिमितानि पर्यासि दोग्धीति शङ्के । तथा प्रियैः
तिभिर्विप्रयोगे विचिन्ते स्म सशोकानां कोकाङ्गनानां नयने । कर्मभूते ।
हयान्ति पर्यासि दोग्धीति शङ्के इत्यन्वयः । दुर्हृदिकर्मकत्वादेणाङ्गमणि-
मेति द्वितीया । एवं नयने इत्यत्रापि । मध्यः किमित्यधिकस्य चैद्वत्यस्य
लत्वेन कुचधृतेरुत्प्रेक्षणमिह तु द्रावणस्रावणयोर्द्वयोः फलत्वेन पूर-
ज्जनस्य तादृशे भेदः । घृहण वर्द्धनं तदा वर्द्धनकाले तेन चन्द्रेण ।
स्थितानामिति । रथिः रथे स्थितानां नियुक्तानां पुरातनानां बाहूना-
मश्वानां परिवर्तनायैव तुरगोत्तमानामुत्पत्तिभूमौ उत्तरस्थां दिशि प्रतस्थ
त्यन्वयः । प्रायोऽजमित्यश्वस्य गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणमिह तु परित्यक्त-
तयाया इति भेदः । नन्वलङ्कारसर्वस्वकारादिभिरन्येषामपि जात्यादिभे-
दानामुक्त्यात्कृतस्तेन प्रदर्शिता इत्याशङ्क्याह-एता एवेति । उक्तभेदा
वेत्यर्थः । उत्प्रेक्षा इत्यनन्तरं चमत्कारविशेषप्रयोजिका इति शेषः । तथा
जात्यादिभेदानां चमत्कारविशेषानाघायकत्वादप्रदर्शनमिति भावः ।
सुत्प्रेक्षेति । इत्यनेनोत्प्रेक्षाबोधकत्वेनेत्यर्थः । त्वत्कीर्तिरिति । भवानु-
त्तस्वर्गगमनाविषया स्वर्गद्वारप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा । विशेषणीभूतभ्रमण-
श्रान्तत्वरूपहेतुत्प्रेक्षा वा प्रतीयत इति बोध्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्तत्त्वसुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलङ्कारचन्द्रिकाख्यायां

कुवलयानन्दव्याख्यामुत्प्रेक्षाप्रकरणम् ॥ ३१ ॥

(चन्द्रा०) - रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः ।
पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः ॥ ३५ ॥

(कुव०) - विषयस्य स्वशब्देनोल्लेखनं विषयिवाचकेनैव शब्देन ग्रहणं विषयनिर्गणं तत्पूर्वकं विषयस्य विषयिरूपतयाध्यवसानमाहार्यनिश्चयस्तस्मिन्सति रूपकातिशयोक्तिः । यथा नीलोत्पलशरशब्दाभ्यां लोचनयोः कटाक्षाणां च ग्रहणपूर्वकं तद्रूपताध्यवसानम् । यथा वा-वापी कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्मा सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीली । अग्रे शैलौ सुकृतिसुगमौ चन्दनच्छन्नदेशौ तत्रत्यानां सुलभममृतं सन्निधानात्सुधांशोः ॥

अत्र वाप्यादिशब्दैर्नाभिप्रभृतयो निगीर्णाः । अत्रातिशयोक्तौ रूपकविशेषणं रूपके दर्शितानां विधानामिहापि सम्भवोस्तीत्यतिदेशेन प्रदर्शनार्थम् । तेनात्राप्यभेदातिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यं द्रष्टव्यम् । तत्राप्याधिक्यन्यूनताविभागश्चेति सर्वमनुसन्धेयम् ।

अ० च० - अतिशयोक्तिरूपकातिशयोक्तिरिति । ग्रहणमुपस्थानम् । विषयिरूपतयेति । विषयिणो रूपमस्य तस्य भावस्तत्तावदेतत्पर्यः । एवं चाभेदताद्रूप्यान्यतरत् । तस्मिन्सतीति । स्वामीस्वमर्थोत्तरित्वभिप्रायेण । एवं चानुपातविषयधर्मिकाहार्यनिश्चयविषयोभूतम् । विषयभेदताद्रूप्यान्यतरद्रूपकातिशयोक्तिरिति लक्षणम्बोधम् । अत्र रूपककारणायानुपातीति । अयमेव च रूपकादस्यां विशेषोऽतिशय इत्युच्यते । भ्रान्तिवारणापाह्वयेति । उन्मेषावारणाय निश्चयेति । नीलोत्पलेति । अत्र नीलोत्पलपदात्ताप्यवसानलक्षणया शम्भुलदयोभयानुगतकान्तिविशेषादिपुस्तकारेणोपस्थिते कामिनीनयने शक्त्युपस्थितस्य नीलोत्पलविशिष्टस्याभेदसंसर्गेणान्वयः । शक्त्युपस्थितयोः कृतीष्टसाधनतृपोस्त्वि शक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितयोरप्येकपदार्थोस्तात्पर्येक्षनान्वयाद्भित्तौ बाधकाभावात् । एवं च नीलोत्पलाभिन्नकान्तिविशेषघट्टद्वन्द्वद्वि बोधादियमभेदातिशयोक्तिरित्युच्यते । न चैवं सति रूपकादयैलक्षण्यमिति वाच्यम् । रूपके विषयभेदस्याप्यस्य विषयतावच्छेदकस्य भावेन वैलक्षण्यस्य

स्फुटत्वात् । यदा त्वभेदमाने न तात्पर्यं किन्तु भेदमाने तदा धान्तिविशेषा-
दिरूपताद्वयस्यैव बोधात्ताद्वय्यातिशयोक्तिर्वक्ष्यते । इति बोध्यम् । वापीति ।
मध्यभागमारभ्य सुखपर्यन्त नायिकाद्वयवर्णनमिदम् । गगने सूक्ष्मतया तद-
दृष्टे मध्ये वाप्यनिर्ध्वनयित्रीषा वापी तद्वद्वन्भीरा नाभि स्फुरति शोभते
तत्परं तदूर्ध्वभागे ऐन्द्रीली इन्द्रीलषट्तिता सूक्ष्मपद्या सरणिस्तद्वच्छया-
मा योमावलि स्फुरतीत्यनुषज्यते । किंभूता । काञ्चननिमिता खोपानपर्णं तत्स-
दृशां त्रिलीमधिगतवती प्राप्तवती तथा अग्रे तदूर्ध्वदेशे शैली तदनुव्रवि-
शाली कुचौ स्फुरत इति विभक्तिविपरिणामेन सम्बध्यते । रीदगौ । सुवृति-
ना पुण्यवृता सुगमौ सुलभगमनौ सुलभौ च पुन कौदशी । चन्दनतरुभि-
चन्दनपद्मेन चाच्छन्नो व्याप्तो देशो ययोस्तथाभूतो । तत्रत्याना तदाश्लि-
ष्टाना च सुधाशोस्तद्वद्वाह्यादयस्य सुरस्य सविधानादमृतं तद्वदाह्याद्य
मधरमाधुर्यं सुलभमित्यन्वयः । विधानां भेदानाम् । इतीत्यस्य प्रवक्षानार्थमि-
त्यनेनान्वयः । भतिदेशेनेति । सादृश्येनेत्यर्थः । मुख्यरूपकाभेदस्यातिश-
योक्तावभाषाद्वयसदृशपरम् । “एवमासमग्निहोत्रं जुह्वती । त्र्यगग्निहोत्रपद-
षड्भूमिर्तिदेशवन्मिषाशयः । आधिरन्यन्यूनतरेष्वानुभयोक्तैरुक्तोदाहरणेषु
प्रसिद्धतरस्यावनुपादानं बोध्यम् । यत्पत्र धर्मिदुक्तं विपयिवाच्यपद-
स्य विषये साध्ययत्नानलक्षणायाः शक्यतावच्छेदकमात्रप्रपारणलक्षणावि-
शेष्यधर्मोपदेश्य धर्मतावच्छेदकम्, एव च निगरणे सर्वत्र विषयतावच्छे-
दधर्मरूपेणैव विषयस्य भानं न विषय्यभिन्नत्वमेति स्थितेऽभेदातिशयो-
क्तिस्ताद्वय्यातिशयोक्तिरिति द्वैविध्यमयुक्तमिति, तत्प्रौढिपिलसितम् । श-
क्यतावच्छेदकस्य लक्ष्ये पूर्वममर्तितत्वेन तद्विशिष्टतालक्षणायाः भसम्भ-
वात्, यद्धर्मविशिष्टे शक्यसम्बन्धग्रहस्तद्धर्मप्रवारणलक्ष्योपस्थिते समा-
नप्रवारणशाब्दबोधे, हेतुवाद्गलक्षणपरिहारायां अनुपपत्तेस्तदवस्थत्यागः ।
एवमपि तात्पर्यवक्ष्यतादृशबोधाद्वाच्यतादृशदेश्य शक्यताभेदप्रवारणबो-
धेऽपि बाधकाभावान्मात्रपदेन विषयतावच्छेदकस्यैव व्याप्यतानादिति दिष्टम् ।

(कुव०)-सुधावद्धमासेरुपवनचकोरैरनुसृतां

किरञ्ज्योत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिनीम् ।

उपमाकाराग्रे प्रहिणुनयने तर्कय मना-

गनाकाशे कोऽयं मलितहरिणः शी तकिरणः ॥

इत्यत्र कोऽयमित्युक्त्या प्रसिद्धचन्द्राद्वेदस्तत उत्कर्षश्च

गमितः । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ॥ ३६ ॥

(भ०च०)-सुधापदेति । विद्वज्जालभगिवात्पायां नाटिकायां स्फटिकमा-
यादृशतरमागता भृगादावलीमालोकयतो यज्ञो विदूषक मायुक्तिरपि

म् । प्राकाराग्रसमीपे नयने प्रहिणु प्रेरय । मनाक् ईपतर्कय । अना-
कारे अनन्तरिक्षे कोयं शीतकिरणश्चन्द्र इति मुरे चन्द्रगताद्वादकारि-
त्यरूपताद्रूप्याध्यवसानम् । कीदृशः । गलितक्षुप्तो हरिणो यस्मात्तथा-
भूतस्तेन निष्कलद्रुतयोत्कर्षाभिव्यक्तिः । पुनः कीदृक् । सुधायां बद्धो
ग्रासस्तदभिलाषो यैस्तेरुपवनसम्बन्धिभिश्चकोरैरनुसृतां लवल्याः फल-
पाकस्य प्रणयिनो सदृशीमच्छां स्वच्छां ज्योत्स्नां तत्त्वेनाप्यवसितां का-
मि प्रभां किरन्मसारयन्नित्यर्थः । लवली लताविशेषो ' हरफारेवडी '
इति भाषाप्रसिद्धः । ' प्राकारे वरणः खालः ' इत्यमरः । समावद्धप्रासै-
रिति क्वचित्पाठस्तत्राप्युक्त एवार्थः । नवलवलीति पाठे नवधासौ लय-
लिपाकश्चेत्यन्यथो घोष्यः । नन्विहामेदविषयैव किं न स्यादत आह-
अत्रेति । कोऽप्यभित्यनेनानिर्ज्ञातत्वमकाशनात्प्रसिद्धस्य निर्ज्ञातावातद्वैल-
क्षण्यप्राप्त्यतिरिति भावः गर्भितो गलितेत्यादिविशेषणव्यङ्ग्यायेनाभि-
प्रेतः । अन्यप्रापीति । " अनुच्छिद्यो देवैरपरिदलितो राहुदशनैः कल-
शैर्नात्रिष्टो न खलु परिभूतो दिनकृता । कुहूभिर्नो लिप्तो न च पुषति-
यनेन विजितः कलानाथः कोऽयं कानकलतिकायामुदयते " इत्यादावि-
त्यर्थः । अथवान्यत्रापि न्यूनतापामपीत्यर्थः । कोऽयं भूमिगतश्चन्द्र इत्या-
दायदिभ्यतरूपन्यूनतामकाशनमूहनीयमिति भावः । ननूक्तोदाहरणेष्व-
यमिति विषयस्योपादानात्कथमतिशयोक्तिरिति चेदग्राहुः । इदं त्वस्य
विषयविशेषणत्वेन विषयायामतिशयोक्तिरेव । यदा तु विषयविशेषणं
स्यापि यदा तदा रूपकमिति व्ययस्या । अत एव मकाशकृता दशमे
रूपकमतिशयोक्त्यादिखण्डेहसंकरे । " नयनीमन्ददायोक्षोपिभ्यमेतत्प्रसी-
दति ॥ " इत्युदाहृतमिति ॥ ३५ ॥

चन्द्रा०)-यद्यपहुतिगर्भत्वं सैव सापह्नुवा मता ।
त्वत्सृक्तिषु सुधा राजन्प्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ३३॥

(कुवलय०)-अत्र त्वत्सृक्तिमाधुर्यमेवामृतमभित्यतिशयोक्ति-
श्चन्द्रमण्डलस्थममृतं न मयतीत्यपहुतिगर्भा । यथा घा-
मुक्ताविद्रुममन्तरा मधुरसः पुष्पं ' परं धर्यहं ' ।
प्रालेपद्रुतिमण्डले सल्लु तयोरेकासिका नार्णवे ।
तद्योदयति शङ्खमूर्ध्नि न पुनः पूर्वानलाभ्यन्तरे ।
तानीमानि विकल्पयन्ति त दमं येषां न सा इत्यपथे ॥
अत्राधररस एव मधुरस इत्याद्यातिशयोक्तिः पुष्परसो

मधुरसो न भवतीत्यपहुतिगर्भा ॥ अलङ्कारसर्वस्वकृता
स्वरूपोत्प्रेक्षायां सापेक्षत्वमुदाहृतम् ॥

“गतासु तीरं तिमिघट्टनेन

ससम्भ्रमं पौरविलासिनीषु ।

यत्रोल्लसत्फेनततिच्छलेन

मुक्ताद्दहासेव विभाति शिप्रा ॥”

इति । तत्रस्त्वयानघ भेदः । एतत्तु शुद्धापहुतिगर्भम् ।

यत्रफेनततित्वमपहुतं तत्रैवादृहासत्वोत्प्रेक्षणादिह तु पर्य-
स्तापहुतिगर्भत्वमिन्दुमण्डलादावपहुतस्यामृतादेः सू-
क्त्यादिषु निवेशनात् । इदं च पर्यस्तापहुतिगर्भत्वमुत्प्रेक्षा-
यामपि सम्भवति ।

(अ०च०) - एतां विभजते - यद्यपहुतीति । अपहुतिगर्भत्वं पर्यस्तापहुतिगर्भ-
त्वं सैव रूपकातिशयोक्तिरेव । तथा च सापेक्षत्वानिर्दिष्टत्वभेदेन
द्विविधाप्रतिशयोक्तिरिति भावः । मुक्तेति । तान्यपहुतभेदकवेद्यानीमा-
नि घस्तूनि ते इमे जनाः विकल्पयन्ति सदैव इति विकल्पविषयाणि
कुर्वन्ति । येषां जनतां सारप्रधाना सुन्दरी इत्यप्ये लोचनमार्गे न्यासी-
त्यन्वयः । तादृशसुन्दरीदर्शनशालिनस्तु विकल्पयन्तीति भावः । तानि
कानि घस्तूनि तत्राह । मुक्ता मौक्तिकं विद्रुमं प्रयाले चान्तरा भनयोर्मध्ये
मधुरसः । “अन्तरान्तरेण युक्ते” इति द्वितीया । पुन्ये परं केवलं
धूर्वदं भारवादिकं न तु मधुरसयुक्तम् । तयोः मुक्ताविद्रुमयोः कष्टु निश्चितं
प्रालेपयुतिमण्डले चन्द्रमण्डले एकाक्षिका एकारिमप्राक्षिका अवस्थिति-
रैकाधिकारणमित्यर्थः । न त्वणंवे समुद्रे तच्च चन्द्रमण्डलं च शंखस्य
मूर्ध्नि मस्तके उदध्वति उदयं प्राप्नोति । न पुनः पूर्वोच्चलस्योदयगिरेरभ्य-
न्तरे उदध्वति । अत्र मुक्ताविद्रुममधुरसप्रालेपयुतिमण्डलशङ्खशब्दैः क्र-
मेण दन्ताधरतन्माधुर्यमुखकण्ठा निर्गण्ठाः । पूर्वोदादुरणे भ्रान्तत्वोक्त्या
स्पष्टोऽपह्नवः । इह तु पर धूर्वदमित्युक्त्या गूढ इति भेदः । ‘प्रालेपं मिहि-
का च’ इत्यमरः । गतास्त्विति । पुरं भवाः पौर्यस्तासु विलासिनीषु तिमो-
नां प्रतप्तानां संपट्टनेन ससम्भ्रमं सभयं तीरं प्रति गतासु सतीषु यत्र
नगर्षा शिप्रा नदी उल्लसन्तीनां फेनवतीनां छलेन मुक्तः कृतोद्दहास
उद्धतहास्यं यथा तथाभूतेव विभातीत्यन्वयः । इतीति । इत्यनेत्यर्थः ।
इन्दुमण्डलादावित्यादिपदास्तु अरसादिपरिग्रहः । सूक्त्यादिष्विति ।

सूक्तिमाधुर्यादिष्वित्यर्थः । आदिना अधरमाधुर्यपरिग्रहः । निवेशनाद-
भेदाध्यवसानात् ।

(कुवलय०)-तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायां यथा-

जानेऽतिरागादिदमेव बिम्बं

बिम्बस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वम् ।

द्वयोर्विशेषावगमक्षमाणां

नाम्नि भ्रमोऽभूदनयोर्जनानाम् ॥

अत्र प्रसिद्धफले बिम्बतापहृत्यातिरागेण निमित्तेन
दमयन्त्यधरे तदुत्प्रेक्षा पर्यस्तापहुतिगर्भा । हेतुत्प्रेक्षायां
तद्गर्भत्वं प्राग्लिखिते हेतुत्प्रेक्षोदाहरणे एव दृश्यते । तत्र
चान्धकारेष्वाध्यहेतुत्वमपहृत्यान्यत्र तन्निवेशितम् । फ-
लोत्प्रेक्षायां यथा-

रवितप्तो गजः पक्ष्यांस्तद्गृह्यान्वाधितुं ध्रुवम् ।

सरो विशति न स्नातुं गजस्नानं हि निष्फलम् ॥

अत्र गजस्य सरः प्रवेशं प्रति फले स्नाने फलत्वमपहृत्य
पक्ष्यबाधने तन्निवेशितम् । अलमनया प्रसक्तानुप्रसक्त्या
प्रकृतमनुसरामः ॥ ३६ ॥

(अ०चं०)-जाने इति । दमयन्तीं वर्णयतो नलस्योक्तिः । अतिशयिताद्रागा-
द्वैहितादिदमधरस्वरूपमेव बिम्बमिति जाने न तु बिम्बफलमित्येवका-
रायः । बिम्बस्य बिम्बफलस्यातोस्मादोष्ठादुधरत्वं निवृष्टत्वं व्यक्तं ह्रुद-
म् । यद्य तद्वि विपरीतालोके प्रसिद्धिस्तत्राह । द्वयोरनयोर्विशेषस्य तार-
तम्यस्यावगमे योऽप्रेक्षमाणामसमर्थाणां जनानां नाम्नि भ्रमो विपर्ययोऽभूदि-
ति । अन्येति । सूर्यकटुके नेत्रापर्ययावगोचरेण इत्यर्थः । निवेशितमुत्प्रे-
क्षितम् । स्थिति । रविणा सन्तप्तो गजस्तस्य रवेर्गृह्यान्पक्ष्यान्वधूनिति याव-
त् । ध्रुव प्रायो याधितुं सरः प्रविशति न तु स्नातुं स्नानार्थम् । हि यस्मा-
द्गजस्य स्नान निष्फल निष्प्रयोजनमित्यन्वयः । प्रसक्तानुप्रसक्तयेति । अति-
शयोक्तेः 'सापहृत्यवकथनप्रसङ्गादलङ्कारसर्वस्वकृदुक्त स्वरूपोत्प्रेक्षायां
शुद्धापहुतिगर्भत्वं दर्शितं तदनुप्रसक्त्या च त्रिविधास्वप्नुत्प्रेक्षासु पर्यस्ता-
पहुतिगर्भत्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

(चन्द्रा०)-भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनम् ।

अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्वैर्य महीपतेः ॥ ३७ ॥

[अतिशयोक्त्यलंकारः १३] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (६३)

(कुवेल०) -अत्र लोकप्रसिद्धगाम्भीर्याद्यभेदेऽपि भेदो वर्णितः।

यथा वा-अन्येयं रूपसम्पत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी ॥

नैषा नलिनपद्माक्षी सृष्टिः साधारणी विधेः ॥ ३७ ॥

(अ०च०) -भेदेकेति । तस्यैव तज्जातीयस्यैवान्यत्त्ववर्णनं तज्जातीयभिन्नत्वेन वर्णनं तच्चाहार्यं बोध्यम् । एवमग्रेऽपि । तेन भ्रान्तौ नातिव्याप्तिः । इदं च लोकोत्तरत्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यदेवेति । अस्म्य मदीपतेर्गाम्भीर्यं भिन्नत्वमेवेत्यर्थः । अन्येयमिति । रूपं सौन्दर्यं वैदग्ध्यं चातुर्यं धोरणी परिपाटी । एषा नलिनपद्माक्षी विधेः साधारणी सृष्टिर्नैवेत्यन्वयः । अत्रोत्तरार्धे नञ्भङ्ग्याऽन्यावयवेनेन विशेषः ॥ ३७ ॥

(चन्द्रा०) -सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकरूपनम्।

सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम् ॥ ३८ ॥

(कुव०) -यथा वा-कतिपयदिवसैः क्षयं प्रयायाः

त्वनकगिरिः कृतवासरावसानः ।

इति मुदमुपयाति चक्रवाकी

वितरणशालिनि वीररुद्रेदेव ॥

अत्र चक्रवाक्याः सूर्यास्तमयकारकमहामेरुक्षयसम्भावनाप्रयुक्तसन्तोषासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धो वर्णितः ॥ ३८ ॥

(अ०च०) -सम्बन्धेति । अयोगे असम्बन्धे योगरूपेण सम्बन्धवर्णनम् । सम्बन्धभाभेदभिन्नार्थं सत्यन्यथाथनिरूपितो ब्राह्मः । तेन रूपव्यातिशयोक्त्यादिप्रभेदेषु नातिव्याप्तिः । सौधेति । 'सीधोऽर्था राजसदनम्' इत्यमरः । नन्वत्रैव स्पृशन्तीषेन्दुमण्डलमितीवपदप्रयोगे वरमेव प्रतीतेस्तदप्रयोगे गम्पोपदेशात्प्रमुचितम् । इवादिस्तत्त्वे वा यान्योपदेशाः खेयपात्रभावे गम्पोपदेशेति निपमात् । अन्यथा राजर्षीर्तत्तन्मणभ्रान्तेऽपार्थिपूर्वोदान्ते पयोऽपि गम्पोपदेशा न स्याद्विशेषाभावादिति चेन्मेवम् । उपशान्तनिपमस्यालङ्कारान्तराविषय गच्छाद्भुषणमात् । अन्यथा नूनं मुरां चन्द्र इत्यादौ नूनमित्यप्रयोगे गम्पोपदेशापत्तेः । यय च प्रान्तेऽसम्बन्धे सम्बन्धवर्णनं तत्प्रातिशयेन पल्लुद्वारविषये न गम्पोपदेशावसरः । अत्र तिरियुद्धादरणं नु भ्रमनभ्रान्ते तत्पदप्रदेशे गम्पोपदेशाभिप्रेता न नु 'स्वर्गद्वाराप्रवेशा' इति स्वयमेव दातम् । अथ चन्द्रिगुणमुदाहरणान्तरमाह । यथा येन । कतिपयेति । वीररुद्रेदेवाध्ये नृपे पितरणशालिनि दानशालिनि सति चक्रवाकी इति मुद्रे संतोषमुपपयाति प्राप्नोति । इति विम् । इव यादवस्यायुजान नारो

येन स कनकगिरिः सुमेरुः कविपयैरल्पादिवसैः क्षयं प्रयोषादिति । सम्भावनायां लिख ॥ ३८ ॥

(चन्द्रा०) — योगेऽप्ययोगोऽसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्यते ।
त्वयि दातरि राजेन्द्र स्वर्द्धुमान्नाद्रियामहे ॥ ३९ ॥

(कुवलय०) — अत्र स्वर्द्धुमेष्वादरसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धो वर्णित इत्यसम्बन्धातिशयोक्तिः ।

यथा वा — अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥ ३९ ॥

(अ०चं०) — योगेपीति । योगे सत्यप्ययोगवर्जनमित्यर्थः । स्वर्गस्था हुमाः कल्पवृक्षादयः । स्वर्द्धुमेष्वाति विषयसम्पत्तिः । स्वर्द्धुमविषये य आदरस्तस्य सम्बन्धेऽप्यर्थादधिष्ठे । यदा आधेष्टु स्वर्द्धुमविषयादरसम्बन्धाभासमतीति तत्समानवित्तिवेद्यतया स्वर्द्धुमेष्वात्यादरविषयत्वाभावाद्यमाशयात्तमेव साधु । अनयोरिति । अनवद्याङ्गि निर्दुष्टाङ्गि अङ्गानि यस्यास्तथाभूते इति सम्बोधनम् । जृम्भमाणयोर्वर्द्धमानयोरनयोः स्तनयोस्तव बाहुलतमोरन्तरे माधे पर्याप्तोऽवकाशो नास्तीत्यन्यथः । अत्र बाहुलतयोरन्तरे स्तनपर्याप्तावकाशसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्ध उक्तः ॥ ३९ ॥

(चन्द्रा०) — अक्रमातिशयोक्तिः स्यात्सहत्वे हेतुकार्ययोः ।
आलिङ्गन्ति समं देव ज्यां शराश्च पराश्च ते ॥ ४० ॥

(कुव०) — अत्र मौर्व्यां यदा शरसन्धानं तदानीमेव शचवः क्षिप्ती पतन्तीति हेतुकार्ययोः सहत्वं वर्णितम् । यथा वा —
मुञ्चति मुञ्चति कोशं भजति च भजति प्रकुम्पमरिर्वर्गः ॥
हम्मीरवीरखड्गे त्यजति त्यजति क्षमामाशु ॥

अत्र खड्गस्य कोशत्यागादिकाल एव रिपूणां धनगृह-
त्यागादि वर्णितम् ॥ ४० ॥

(अ०चं०) — अक्रमेति । क्रमः पौर्वापर्यं तदभावात्क्रमस्तद्रूपम्यातिशयोक्तिरित्यर्थः । सहत्वे समकालेनाभालिङ्गन्ति समं युगपज्ज्यां मौर्वीं पृथ्वीं च पराः शचवः । मुञ्चतीति । हम्मीरखड्गस्य वीरस्य खड्गे कोशं पिधानं मुञ्चति सापेक्षां वर्गः समूहोपि कोशं भाण्डार्मुञ्चति, तथा खड्गे मयम्पमुञ्चति-

[आतशयान्त्यलङ्कारः १३.] अलकारचान्द्रकासमतः । (६५)

सोपि क्षमां पृथ्वीं त्यजतीत्यर्थः । 'कोशोष्णी कुम्भले यज्ञे पिधानेर्धौघदि-
व्ययोः ।' इत्यमरः । अत्र शत्रुप्रत्ययमङ्ग्या यौगपद्यवर्णनं विशेषः । धनगृ-
हेति । धनसम्बन्धिगृहेत्यर्थः ॥ ४० ॥

(चन्द्रा०)-चपलातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रसक्तिर्ने ।
यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्मिका ॥ ४१ ॥

(कुव०)-अत्र नायकमवासप्रसक्तिमात्रेण योषितोऽतिका-
र्यं कार्यमुखेन दर्शितम् । यथा वा-
आदातुं सकृदीक्षितेऽपि कुसुमे हस्ताग्रमालोहितं
लाक्षारञ्जनवार्तयापि सहसा रक्तं तलं पादयोः ।
अङ्गानामनुलेपनस्मरणमप्यत्यन्तखेदावहं
हन्ताधीरदृशः किमन्यदलकामीदोऽपि भारायते ॥
यामि न यामीति धवे वदति पुरस्तत्क्षणेन तन्वङ्ग्याः ।
गलितानि पुरो वलयान्यपराणि तथैव दलितानि ॥ ४१ ॥

(अ०च०)-अप्येति । हेतोः प्रसक्तिर्ज्ञानं तज्जन्ये कार्ये सर्वव्यर्थः । यास्या-
मीति उदिते उक्ते । मियेनेति शेषः । तन्व्या ऊर्मिका अङ्गुलीयकं वलयः
कङ्कणमभयदित्यर्थः । 'ऊर्मिका त्वङ्गुलीये स्यादङ्गुलीयकं वलयः' इति वि-
श्वः । कार्यमुखेनेति । अङ्गुलीयकस्य कङ्कणपदमाप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारेण-
त्यर्थः । आदातुमिति । सहस्रसौकुमार्यवत्या विरहदशायां तदतिशयवर्ण-
नमिदम् । हन्तेति चेदं । आदातुं प्रहीतुं सकृदेकवारमपि कुसुमे ईक्षिते
सत्यधीरदृशो हस्ताग्रमालोहितं भवतीति शेषः । अपिना किमु गृहीते
इति गम्यते । लाक्षया मद्रञ्जनं तद्वार्तयापि सहसा रक्तमात्पादयोस्तलं रक्तं भ-
षति किमु रञ्जनेनेति पूर्ववत् । अथमङ्गानां चन्दनादिना पदनुलेपनं त-
स्मरणमप्यत्यन्तखेदकरं किमुतानुलेपनं किमन्यद्वाच्यमिति शेषः । अलका-
नामशुद्धपूपाद्यामोदोऽपि भारायते भार इवाचरतीत्यर्थः । कर्तरे क्यङ् ।
अवादानादिरूपहेतुप्रसक्तिमात्रेण हस्ताग्रलोहित्यादिरूपकार्योत्पत्तेः सा-
क्षादेव वर्णनं न तु कार्यमुखेनेति पूर्वस्माद्भेदः । हेतुकार्ययोरेव हेतुप्रस-
क्तिकार्ययोरेव समकालात्वं सम्भवतीति सूचयितुमुदाहरणान्तरमाह-
यामीति । धवे दपिते यामि न यामीति वदति सति तत्क्षणेन तत्कालमेव
तन्वङ्ग्याः पुरोवलयान्यग्रिमकङ्कणानि पुरः प्रथमं गलितान्यपराण्यपि त-
थैव तत्कालमेव दलितानि भग्नानित्यन्वयः । 'पुरोमे प्रथमे न स्यात्' इति
विश्वः । अत्र वदति गलितानीति शत्रुप्रत्ययेन समकालतायगतिः ॥ ४१ ॥

(चन्द्रालो०)-अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे ।
अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥ ४२ ॥

(कुवलय०)-कवीन्द्राणामासन्नप्रथमतरमेवाङ्गणभुव-
श्चलद्भङ्गासङ्गाकुलकरिमदामोदमधुराः ।

अमी पश्चात्तेषामुपरि पतिता रुद्रनृपतेः

कटाक्षाः क्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचराः ॥

पुनास्तिश्लोप्यतिशयोक्तयः कार्यशैथिल्यप्रत्यायनार्थाः ४२ ॥

(अ०चं०)-अत्र हेतुकार्ययोरित्यनुयतं । कर्तृपर्यापयेति क्वचित्पाठः साधु-
देव । व्यतिक्रमोत्र वैपरीत्यम् । अग्रे प्रथममनुनीता समाहिता । कवी-
न्द्राणामिति । कविश्रेष्ठानामङ्गणसम्बन्धिन्यो भूमयः प्रथमतरमेव प्रथममेव
चलतां नपलानां भृङ्गाणां भ्रमराणामासङ्गेनाकुलानां करिणां मदजलस्या-
मोदेन परिमलेन मधुरा रमणीया आसन्नभवद् । पश्चादनुन्तरं तेषां
कवीणामुपरि रुद्रसहचरस्य नृपतेरमी दृश्यमानाः कटाक्षाः पतिताः । क्षी-
रद्वाराः । क्षीरमुदयः यस्य तथाभूतस्य क्षीराण्यस्य प्रसरन्तीनामुदवीची-
नां घृहतरङ्गाणां सहचरास्तत्सहृदा इत्यर्थः । “उदकस्योदःसंज्ञायाम्” इ-
त्युदादेशः । अत्र यथोक्तकटाक्षरूपकार्यसुरेण नृपतिप्रसादरूपहेतुकपत्नं
पूर्वस्मादिनेयः । एता अप्यवहितोक्ताः । अथोक्तेषु प्रभेदेभ्यनुगतप्रवृत्तिनि-
मित्ताभाषाकपमतिशयोक्तिपदप्रयोग इति चेद्व्यापुः । तावत्प्रभेदान्य-
धमाधमेष स्यान्नुपगतमतिशयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदेष च सामान्यल-
क्षणमिति । नभ्यान्नु निर्गम्यमानमेवातिशयोक्तिः प्रभेदान्तरं त-
नुगतरूपसामान्यादलङ्कारान्तरमेव । नचान्यस्यादिप्रभेदेभ्यन्त्यादिभिरभे-
दादीनां निगम्य सम्भवतीति वाच्यम् । अन्यत्यादिभिरभेदयस्तुमती-
तेरेव यमाचारित्येनानुभवमिन्द्रजयन्यायादिभिरभेदमतीत्यद्वीपारेणुभ-
वात्तद्वैतः । अन्यतमार्थं तु नाट्यद्वारविभाजकोपाधितं भजते यथाका-
रामपोजरस्यादिति यदन्ति । यस्तुतस्तु रूपकभिप्राये इति यमप्रवृत्ति-
जनकाद्वारोपाधिमध्यविषयसमवायतिशयोक्तिसामान्यलक्षणम् । रूपक-
धारणाय सप्तमं, भ्रान्तियारणापादायेति, उग्रेक्षानिगमस्य निक्षेपेति ।
रूपकान्तिशयोक्तापभेदस्य द्वितीयप्रभेदेन्यायस्य तृतीये सम्बन्धस्य चतु-
र्थेऽसम्बन्धस्य पञ्चमे सहचरस्य षष्ठे हेतुप्रसक्तिरन्यत्रस्य सप्तमे पूर्वा-
परायसोद्य तथापिधारोपविषयापमन्यासुषेभ्य लक्षणसमन्वयः । न
चैवविधानेपस्य रूपकस्यभाषातिभिन्नेषु मापन्नः स्यात्तद्वारेषु सत्त्वाद-
तिमत्तद् इति वाच्यम् । इष्टादनेः । अलङ्कारान्तराणां यमाचारं प्रधा-
नगया नद्वारेणानुस्मिताया भविष्योक्तेरमाधानेन व्यवदेशान्तरा-

तु । अत एव वाच्यप्रकाशकृता विशेषालङ्कारमसङ्गेभिहित "सर्वत्रैवं-
विधे विषयेतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते । ता विना प्रायेणाल-
ङ्कारत्वाभावात् ।" अत एवोक्तम् । "सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनपार्थो
विभाव्यते । यन्नोऽस्याः क्वचिन् कार्यं कोलङ्कारोऽनया विना ।" इति । द-
ण्डिनाप्युक्तम् । "भलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् । वार्ताशस-
हितामुक्तिमिमामतिशयाद्वयम् ॥" इति ॥ इति श्रीमत्तासदुपाख्यवैयना-
थकृतापामलङ्कारचन्द्रिकाया श्रीमद्भरतान्धर्वपीन्द्रसूनुश्रीमदप्ययदी-
क्षितकृतकुवलयानन्दटीकायामतिशयोक्तिप्रकरणम् ॥ १३ ॥

(चन्द्रालो०)-वर्णानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता ।
सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च ॥ ४३ ॥
त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशिशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥ ४४ ॥

(कुवलय०)-प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा गुणाक्रियारूपैकधर्मा-
न्वयस्तुल्ययोगिता । सङ्कुचन्तीति प्रस्तुततुल्ययोगिताया
उदाहरणम् । अत्र प्रस्तुतचन्द्रोदयकार्यतया वर्णनीयतां स-
रोजानां प्रकाशभीरुस्वैरिणीवदनानां च सङ्कुचरूपैक-
क्रियान्वयो दर्शितः । उत्तरश्लोके नायिकासौकुमार्यवर्णने
प्रस्तुतेऽप्रस्तुतानां मालत्यादीनां कठोरतारूपैकगुणान्वयः
यथा वा-सञ्जातपत्रप्रकरान्वितानि

समुद्रहन्ति स्फुटपाटलत्वम् ।

विकस्वराण्यर्ककराभिमर्शा-

दिनानि पद्मानि च घृष्टिमिन्दुः ॥

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-

देकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।

लब्ध्वा हि लोके परिणाहि रूपं

जातास्तद्वोरुपमानयाह्याः ॥

अत्र श्रीम्वर्णने तदीयत्वेन प्रस्तुतानां दिनानां पद्मानां
चैकक्रियान्वयः । ऊरुवर्णनेऽप्रस्तुतानां करिकराणां कद-
लीविशेषाणां चैकगुणान्वयः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

(अ०च०)-तुल्ययोगितां लक्षयति-वर्णनानामिति । वर्ण्यत्वेन प्रस्तुतानामित्यर्थः । इतरेषामप्रस्तुतानाम् । एतच्चोभयमपि साधारणम् । वर्णनानामेवेतरेषामेव वेत्यर्थः । बहुवचनमनेकार्थकम् । द्वयोर्धर्मैक्यस्यापि सद्वाह्यत्वात् । धर्मैक्यं धर्मस्य ऐक्यमेकत्वमेको धर्म इति याचत । स च चमत्कारकारी बोध्यः । एवं चानेकप्रस्तुतमात्रसम्बद्धै-
 लचमत्कारिधर्मानेकाप्रस्तुतमात्रसम्बद्धैकधर्मान्यतरत्वं लक्षणं बोध्यम् ।
 मुखं विकसितस्मितमितपादावतिप्रसङ्गवारणायानेकेति । अत्र च मुखे प्रेक्षितादिरूपानेकवर्ण्यसम्बन्धो नैको धर्म इति तन्निरासः । दीपक-
 वारणाय मावेति । प्रस्तुताप्रस्तुतभेदसाधारण्याद्यान्यतरत्वनिवेशः ।
 त्वदङ्गेति मियां प्रति दयितोक्तिः । तवाङ्गस्य मार्दवे सौकुमार्यं दृष्टे
 सति कस्य चित्ते मालत्यादीनां कठोरता न भासते । अपि तु सर्व-
 स्यैवेत्यर्थः । शशं विभर्तीति शशभृच्चन्द्रस्तस्य लेखा कला, शुणकि-
 यारूपेति । एतच्च तथाविधधर्मस्य प्रायशो गुणक्रियारूपत्वमित्य-
 भिप्रेत्योक्तं न तु लक्षणे तेन रूपेण धर्मस्य निवेशः । गौरवात्प्रयो-
 जनाभावाच्च । यत्तु कैश्चिदेतद्व्यदूषणलालसैर्धर्मस्य गुणक्रियारूपत्वेन
 लक्षणे निवेश इत्याशयमायेष्याभिहितम् । तदेतदापाततः "शास्त्रति
 त्वयि हे राजन्नखण्डावनिमण्डलम् । न ममागपि निधिन्ते मण्डले श-
 षुभिन्नयोः॥" इत्यत्राभावरूपधर्मस्यैवान्वयादिति तदिदमापाततोपि न मनो-
 रमम् । तथा हि शास्त्रतीति त्वदुदाहृतपथे निधिन्ते नेति निधिन्तत्त्वभेदः शशु-
 मिन्नमण्डलधर्मतयोपातः स च गुणस्वरूप एव । चिन्ताभाववज्रेदस्य चि-
 न्तानतिरिक्तत्वात् । अन्यथा चिन्ताभावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तेः । अथ
 तत्रापि घैपरीत्यादिष्टापत्तिमालम्बसे भवत्वेवं तुष्यतु भवान् । एयमप्यभा-
 यस्य कथं गुणबहिर्भावः । जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैव भ्रतुष्टयी शब्दानां
 प्रयुतिरिति घदद्विवेकाकरणैस्त्वदनुसासिभिश्चालङ्कारैर्गुणावाप्तीकारात् ।
 अत एव जातिगुणयोर्विरोधे प्रकाशकृद्भिरुदाहृतगिरयोऽप्यनुव्रतियुज
 इति । तथा विद्यानथेनापि अमदः सार्वभौमोऽपीति । वस्तुतस्तु लक्षणेन
 तेन रूपेण धर्मस्य निवेशोऽभिप्रेत इत्यावेदितमतो न काप्यनुपपत्तिरिति ।
 स्वैरिणी स्वेन ईरितुं शीलमस्यास्तादृशी व्यभिचारिणीति याधत् "स्वा-
 दीरेरिणोः" इति वृद्धिः । 'स्वैरिणी पांसुला च स्यात्' इत्यमरः । सञ्जातेति ।
 दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः प्रापुः । कीदृशानि । सञ्जातेः पञ्चानां
 प्रकारैः समूहेरन्वितानि । पूर्वपञ्चानां वसन्तेन विगलनात् । तथा स्फुटा
 विकसिताः पाटला वृक्षविशेषा येषु तानि तेषां भावस्तत्त्वं समुद्रहन्ती-
 ति शत्रन्तम् । दधानानोत्यर्थः । पञ्चपक्षे तु स्फुटानि विकसितानि च
 पाटलपत्राणि तेषां भावस्तत्त्वमित्यादि पूर्वघट्ट । एवंमर्कस्य वरेः किरणैः
 अभिमशानाद्विकस्यराणि भासुराणि दिनानि पद्मानि तु विकसशालानि ।

[तुल्ययोगितालंकारः १४.] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (६९)

नागेन्द्रेति । नागेन्द्राणां गजश्रेष्ठानां हस्ताः शुण्डाः कदलीविशेषाश्च परिणामो विशालता तच्छालि रूपं स्वरूप लब्ध्वापि यथाक्रमं त्वत्किं केशत्वात्कठोरत्वादेकान्तेन नियमेन शैत्याच्च हेतुलोकं तस्याः पारित्य ऊर्वोरुपमानाद्वाद्या उपमानत्वरहिता जाता इत्यन्वयः । तदीयत्वेनेति तत्कालिकत्वेनेत्यर्थः । ग्रीष्मकालिकवस्तुवर्णनस्यैव ग्रीष्मवर्णनरूपत्वादिति भावः । एकक्रियेति । वृद्धिमातिरूपकक्रियान्वय इत्यर्थः । एकगुणेति । उपमानबाह्यत्वरूपैकगुणेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

चन्द्रालो०)-हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता प्रदीयते परा-भूतिमित्रशात्रवयोस्त्वया ॥ ४५ ॥

कुबल०)-अत्र हिताहितयोर्मित्रशात्रवयोरुत्कृष्टभूतिदामस्य पराभवदानस्य च श्लेषेणार्भेदाध्यवसायाद्भूति-तौल्यम् ।

यथा वा-यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा । यश्चैनं गन्धमाल्याद्यैः सर्वस्य कदुरेव सः ॥

अत्र वृश्चति सिञ्चत्यर्चति इत्यध्याहारेण वाक्यानि पूरणीयानि । पूर्वोदाहरणं स्तुतिपर्यवसायि इदं तु निन्दापर्यवसायीति भेदः । इयं सरस्वतीकण्ठाभरणोक्ता तुल्ययोगिता ॥ ४५ ॥

(अ०च०)-हिताहिते इति । हिताहितत्रिपये इत्यर्थः । वृत्तितौल्यमिति । वृत्तिर्यत्नं व्यपहरणमिति यावत् । तस्य तौल्यं साम्यम् अपरा पूर्वोक्तविलक्षणा । मदीयत इति । पद्य उत्कृष्टा भूतिः सम्पत्तिरेव, पराभूतिः पराभयः । शत्रूणां समूहः शात्रयम् । "तस्य समूहः" इत्यण् । पराभवदानस्येति । शत्रुसम्बन्धिपराभवसम्पादनस्येत्यर्थः । पराभवस्य मुख्यदानासम्भवात् । अत एव सम्प्रदानत्वासम्भवान्मित्रशात्रवयोरिति सम्बन्धसामान्ये पठ्यते । श्लेषेण पराभूतिपदश्लेषेण । यथा चेति । अत्र च अस्मादभ्यर्पणोपयोगकालमत्रेति । योऽपि निम्बं परशुना छिनत्ति योऽप्येन मधुसृतेन सर्पिषा भाज्येन सिञ्चति योऽप्येन गन्धमाल्याद्यैरर्चति इति क्रमेणेत्यर्थः । उत्कृष्टव्यारस्य तुल्ययोगितापदवाच्यत्वे वृद्धसम्पत्तिं दर्शयति-दृश्यमिति । तथा च वृद्धसम्पद्वाराग्रानार्यस्तुल्ययोगिताशब्द इति भावः । भवयेचिदाहुः । "नैव तुल्ययोगिता पूर्वोक्ततुल्ययोगितातो भेदमिति । वर्णानामितरेषां पेषादिपूर्वोक्तलक्षणाकान्तत्वात् । एवानुपूर्वोद्योषितयस्तु यमं वदानमात्रतयस्य

रम्परया तादृशशब्दस्य वा धर्मस्यैक्यात् । यश्च निम्बामित्यत्रापि कण्डुत्व-
शिशिष्टनिम्बस्यैव परम्परया छेदकचेचकपूजकधर्मत्वसम्भवात् इति तदे-
त्पेशलम् । तथाहि । यत्रानेकान्वयित्वेन ज्ञातो धर्मस्तेषामपि परम्परया तत्त्वेन
मितकृतिजनकस्तत्र पूर्वोक्तप्रकारः । यत्र तु हिताहितोभयविषयकशुभा-
भरूपैकव्यवहारस्य व्यवहर्तृगतस्तुतिनिन्दान्यतरद्योतकतया च मितकृ-
तिजनकत्वं तत्रापर इति भेदात् । नह्यत्र पराभूतिशब्दस्य तदर्थकमदान-
य वा परम्परया शत्रुमित्रगतत्वेन भानम् अपि तु श्लेषबलादेकत्वेनाध्यव-
स्यतस्य तादृशदानस्य राजगतत्वेनैवेति कथं पूर्वोक्तलक्षणाशान्तत्वम् ।
तेन "यश्च निम्बामि"त्यत्र कण्डुत्वविशिष्टनिम्बस्यैव परम्परया छेदकचेच-
कपूजकधर्मत्वमिति निरस्तम् । वस्तुगत्या तद्धर्मत्वस्यालङ्कारतासम्पा-
दकत्वाभावात् । अन्यथा "सङ्कुचन्ति सरोजानी"त्येतावतैव तुल्ययोगितालं-
कारपक्षेः । किं त्यनेकगतत्वेन ज्ञायमानधर्मत्वस्यैव तुल्ययोगिताप्रयोज-
नत्वमिति तदभावे तदन्तर्गतिकथनमसमञ्जसमेव । अथाप्युक्तोदाहरण-
तोस्तया भानमस्तीत्याग्रहस्तथापि न पूर्वोक्तलक्षणस्यात्र सम्भयः । "भमोऽ-
हं इव पूर्णश्रीस्त्वयि राजन् विराजते ।" इति प्रकृतयोरुपमायामतिशायि-
नारणार्थमनेकाहुगतधर्मत्वपर्याप्तविषयितासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावा-
यमकृतिजनकताश्रयज्ञानविषयधर्मत्वमिति । विवक्षायास्तत्रावश्यकत्वात्
प्रकृते च हितत्वाहितत्वादेर्विषयस्याधिकस्यानुमंवेशादिति विभावनीयम् ॥

चन्द्रा०)-गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता ।

लोकपालो यमः पाशो श्रीदः शक्रो भवानपि ॥

कुव०)-अत्र वर्णनीयो राजा शक्रादिभिलोकपालत्वेन
समीकृतः ।

यथा या-सङ्गतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितान्यपि ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारव्यान्यपि स्वयम् ॥

पूर्वत्र स्तुतिरिह तु निन्दा । इयं काव्यादर्शं दर्शिता । इमां

तुल्ययोगितां सिद्धिरिति केचिद्वचजहुः । यदाह जयदेवः ।

(चन्द्रा०)-सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्तये ।

युवामेवेह विख्यातो त्वं वलैर्जलधिर्जलैः ॥

इति । मतान्तरेष्वत्र वक्ष्यमाणं दीपकमेव ॥ ४६ ॥

(भ०च०)-गुणोत्कृष्टैरिति । गुणैरुत्कृष्टाः श्रेष्ठास्तैरित्यर्थः । समीकृत्य साम्यं
विधत्तव्यायत्य इति । यच्चनं पच्यः प्रातिपादनामिति यावत् । अयं तत्ताधार-

णधर्मस्य । अन्येति धर्मस्य वर्ण्यावर्ण्यगतावाहुक्तविलक्षणेत्यर्थः । पाशोऽ-
स्यास्तीति पाशी वरुणः । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । श्रीदः कुबेरः शक्र
इन्द्रः लोकपालपदं चेन्द्रादिषु कूटम् । राज्ञि तु योगमात्रेण प्रयुक्तम् । सङ्ग-
तानीति । सङ्गतानि सङ्गमाः तद्वितां विद्युतां विलसितानि घनं निविडं यथा
स्यात्तथा भारवधानीति सङ्गमपक्षे घनैर्मघैरावधानीति च तद्विद्विलसितप-
क्षेऽर्थः । काच्याददं पतन्नामकदाण्डकृतग्रन्थे दर्शिता तुल्ययोगितापदद्या-
द्यत्वेन निर्दिष्टा । केचिदालङ्कारिका व्यवजहुर्व्यवद्वतयन्तः । कथातेषु
श्रुणत्वेन प्रसिद्धेषु । युवामेवेति । इह भूलोके बलैः सैन्यैः । भव
सैन्यजलयोः प्रसरणशीलत्वादिसाहचर्याद्विभ्वप्रतिविम्बभावेनाभेदमाश्रित्य
धर्मैक्य बोध्यम् । मतान्तरोप्यति बहुवचनेन बहुसम्मततया दंष्ट्रुक्ततुल्य-
योगितायामस्वरसो ध्वन्यते । स च दीपकतुल्ययोगितयोर्भेदकपनावसरे
व्यक्तीभाविष्यतीति संक्षेपः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमत्सङ्गुपाल्यवैद्यनाथकृतायामलङ्कारचन्द्रिकाख्यायां कुवलयान-
न्दटीकायां तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ १४ ॥

(चन्द्रालो)—वन्दन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः ।

मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः ॥ ४७ ॥

(कुवलय)—प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मान्वयो दीपकम् । यथा

• कलभमहीपालयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भानक्रियान्वयः ।

यथा वा—मणिः क्षाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो

मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।

कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता

तन्निम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥

• अत्र प्रस्तुतानां नृपाणामप्रस्तुतानां मण्यादीनां च शो-

भैकधर्मान्वयः । प्रस्तुतैकनिष्ठः समानो धर्मः प्रसङ्गादन्य-

त्रोपकरोति प्रासादार्थमारोपितो दीप इव रक्ष्यायामिति ।

दीपसाम्यादीपकम् । “ संज्ञायां च ” इति इवार्थे कन्

प्रत्ययः । यद्यपि—

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च जानाति सेवितुम् ॥

इत्यत्र प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां युगपद्धर्मान्वयस्तथापि

युगपद्धर्मान्वयः
सुवर्णपुष्पां
पृथिवीं

परम्परया तादृशशब्दस्य वा धर्मस्यैक्यात् । यत्र निम्बमित्यत्रापि कटुत्व-
विशिष्टनिम्बस्यैव परम्परया छेदकसेचकपूजकधर्मत्वसम्भवात् इति तदे-
तत्पेशलम् । तथाहि । यत्रानेकान्वयित्वेन ज्ञातो धर्मस्तेषामपि परम्परया चमत्कृ-
तिजनकत्वं तत्रापर इति भेदात् । नह्यत्र पञ्चभूतिशब्दस्य तदर्थकमेतान-
स्य वा परम्परया शत्रुमित्रगतत्वेन भानम् अपि तु श्रेयंबलादेकत्वेनाध्यव-
सितस्य तादृशदानस्य राजगतत्वेनैवेति कथं पूर्वोक्तलक्षणाप्रान्तत्वेम् ।
एतेन "यश्च निम्बमि"त्यत्र कटुत्वविशिष्टनिम्बस्यैव परम्परया छेदकसेच-
कपूजकधर्मत्वमिति निरस्तम् । वस्तुगत्या तद्धर्मत्वस्यालङ्कारताक्षिप्त्वा-
दकत्वाभावात् । अन्यथा "सङ्गच्छन्ति सचेजानी"त्येतावतैव तुल्ययोगिताल-
ङ्कारपक्षेः । किं त्वनेकगतत्वेन ज्ञायमानधर्मत्वस्यैव तुल्ययोगितामप्योज-
कत्वमिति तदभावे तदन्तर्गतिकपनमसमञ्जसमेव । अथाप्युक्तोदाहरण-
योस्तथा भानमस्तीत्याग्रहस्तथापि न पूर्वोक्तलक्षणस्यात्र सम्भवः । "धर्मोऽ-
र्थे इव पूर्णश्रीस्त्वयि राजन् विराजते ।" इति प्रकृतयोरुपमायामतिव्याप्ति-
धारणार्थमेतानुगतधर्मत्वपर्याप्तविषयित्वासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताया
चमत्कृतिजनकताश्रयज्ञानविषयधर्मत्वमिति । विषयायास्तत्राध्यग्यकत्वात्
प्रकृतं च हितत्याहितत्वादेर्विषयस्याधिकस्यानुपवेशादिति विभावनीयम् ॥

चन्द्रा०)-गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता ।

लोकपालो यमः पाशो श्रीदः शक्रो भवानपि ॥

कुव०)-अत्र वर्णनीयो राजा शक्रादिभिर्लोकपालत्वेन
समीकृतः ।

यथा या-सङ्गतानि मृगाक्षीणां तर्हि द्विलसितान्यपि ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥

पूर्वत्र स्तुतिरिह तु निन्दा । इयं काव्यादर्शो दर्शिता । इमां
तुल्ययोगितां सिद्धिरिति केचिद्वचजडुः । यदाह जयदेवः ।
(चन्द्रा०)-सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्तये ।
युवामेवेह विख्यातौ त्वं वलैर्जलधिर्जलैः ॥

इति । मतान्तरेष्वत्र वक्ष्यमाणं दीपकमेव ॥ ४६ ॥

(म० ५०)-गुणोत्कृष्टैरिति । गुणैरुत्कृष्टाः श्रेष्ठास्तेरित्यर्थः । समीकृत्य साम्यं
विधायित्वा । यच्च इति । यच्चनं वचःप्रतिपादनामिति यावत् । अयान्तत्वाधार-

पाधर्मस्य । अन्येति धर्मस्य वर्ण्यवर्ण्यगतत्वादुक्तविलक्षणेत्यर्थः । पाशोऽ-
स्यास्तीति पाशो वरुण । अचेता वरुणः पाशो इत्यमरः । श्रीदुःकुबेरः शक्र
इन्द्रः लोकपालप्रद चेन्द्रादिषु रुढम् । राज्ञि तु योगमात्रेण प्रयुक्तम् । सङ्ग-
तानीति । सङ्गतानि सङ्गमाः सङ्गितां विद्युतां विलसितानि धर्मं निबिडं यथा
स्यात्तथा भारव्यापनीति सङ्गमपक्षे धर्मैर्भारव्यापनीति च त्रिदिविलसितप-
क्षेऽर्थः । काव्यादर्शे भवत्प्रामकदाण्डकृतग्रन्थे दर्शिता तुल्ययोगितापदवा-
च्यत्वेन निर्दिष्टा । केचिदालङ्कारिका व्यवजहुर्यव्यवहृतवन्तः । ख्यातेषु
गुणत्वेन प्रसिद्धेषु । युधामेवेति । इह भूलोके बलैः सैन्यैः । मन्त्रं च
सैन्यजलपोः प्रसरणशीलत्वादिसादृश्याद्विभक्तिविश्वभावेनाभेदमाश्रित्य
धर्मैक्यं बोध्यम् । भवान्तेरेष्विति बहुवचनेन बहुसम्मततया दंष्टुकतुल्य-
योगितायामस्वरसो ध्वन्यते । स च दीपकतुल्ययोगितयोर्भेदकपमावसरे
व्यक्तीभाविष्यतीति संक्षेपः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमत्सुदुपाल्यवैद्यनाथकृतायामलङ्कारचन्द्रिकाख्यायां कुवलयान-
न्दटीकायां तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ १४ ॥

(चन्द्रालो)—वदन्ति वर्ण्यवर्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः ।

मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः ॥ ४७ ॥

(कुवलय)—प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मान्वयो दीपकम् । यथा

• कलभमहीपालयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भानक्रियान्वयः ।

यथा वा—मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो

मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः ।

कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता

तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः ॥

• अत्र प्रस्तुतानां नृपाणामप्रस्तुतानां मण्यादीनां च शो-

भेकधर्मान्वयः । प्रस्तुतैकनिष्ठः समानो धर्मः प्रसङ्गादन्य-

त्रोपकरोति प्रासादार्थमारोपितो दीप इव रथ्यायामिति ।

दीपसाम्यादीपकम् । “ संज्ञायां च ” इति इवार्थे कन्

प्रत्ययः । यद्यपि—

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च जानाति सेवितुम् ॥

इत्यत्र प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां यगपटधर्मान्वयस्तथापि

संज्ञा-प्रति-
संज्ञा-प्रति-
संज्ञा-प्रति-

प्रासङ्गिकत्वं न हीयते, वस्तुगत्या प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतस्यैव
वर्णनस्याप्रस्तुतेऽन्वयात् । न हि दीपस्य रथ्याप्रासादयो-
र्युगपद्वयपकारत्वेन जामात्रर्थे अपितस्य स्रपस्यातिथिभ्य-
प्रथमपरिवेषणे न च प्रासङ्गिकत्वं हीयते । तुल्ययोगि-
तायां त्वेकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमिति विशेषाग्रहणात्स-
र्वोद्देशेनैव धर्मान्वय इति विशेषः । अयं चानयोरपरो
विशेषः । उभयोरनयोरुपमालङ्कारस्य गम्यत्वाविशेषेभ्य-
च्चाप्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थितं, उपमा-
नीपमेयभावस्तत्र तु विशेषाग्रहणादैच्छिकः स इति ॥४७॥

(अ०चं०)-दीपकं लक्षयति-यदन्तीति । यस्यांयस्यांन्यत्रैकचमत्कारिधर्मो
दीपकमित्यर्थः । उपमादिधारणायानापि पूर्वबहुक्षणपरिष्कारो बोध्यः ।
कलभः करिदावक । भानक्रियेति । क्रियारूपैकधर्मान्वय इत्यर्थः ।
अत्रापि क्रियाविशेषणीभूतयोर्मदप्रतापयोर्विम्बप्रतिविम्बभावो बोध्यः ।
यथा चेति । शाणेन निकषपाषाणेनोद्धाट्ट उल्लिखितो मणिः । तथा हे-
तिभिराद्युपैनिहतः कृतक्षतः समरे सङ्ग्रामे विजयशीलो योद्धा मदैव क्षीणो
नागो हस्ती शरत्काले भ्यानानि शुष्काणि पुलिनानि जलनिर्मुक्ततटानि
यासां ताः सरितो नद्यः कलामात्रावाशिष्टशब्दः सुरते मृदिता शुम्भन्म-
लिङ्गनाशुपमर्दमलायिताङ्गी बाला मय्यीवना वनिता स्त्री एवमपिपु-
षाचक्रेषु गलितः सङ्क्रान्तो विभवः समृद्धिर्षेषां ते नृपाश्च तमिन्ना चनोः
कृदास्य भावस्तनिमा कार्यं तेन शोभन्त इत्यन्वयः । 'शाणस्तु निकषः कपः'
इत्यमरः । शोभैकेति । शोभारूपैकधर्मैत्यर्थः । पूर्वोदाहरणे आदि दीपकमिह
रन्तदीपकमिति भेदः । प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्मस्य दीपकापदव्याप्यता-
यां योजमाह-प्रस्तुतैकेत्यादि । प्रस्तुतैकनिष्ठः प्रस्तुतैकपरः प्रस्तुतान्गुण-
विषयताभिहित इति यावत् । रथ्यायामिवेत्यनन्तरमुपकरोतीत्यनुप-
प्यते । इतीति व्याख्याहार्यम् । इति दीपकसादृश्यात्समानो धर्मो दीपक-
मुच्यते इति शेषः । यत्र धर्मस्य पूर्वं प्रस्तुतेऽन्वयः पश्चादन्वय यथो-
क्तोदाहरणयोस्तत्रैवैतरव्यप्रसङ्गोपकारित्वमित्याशयेन शङ्कते । यद्यपीति ।
सुवर्णाति । सुवर्णमेव पुष्पं यस्या इति विग्रहः । त्रयो गुणत्रयान्यतमपुष्पाः
शूरश्वेत्यादिं प्रत्येक चकारो नैरपेक्ष्यद्योतकं । कृतविद्यः प्रख्यातविद्यः ।
एतच्च प्रासङ्गिकं परं यदा यत्प्रसङ्गे पठ्यते तदा तस्य प्रस्तुतत्वमितरयो-
रस्यप्रस्तुतत्वमिति बोध्यम् । युगपदिति । त्रयश्चिन्वन्तीति त्रिधापि
युगपदन्वय इत्यर्थः । चिन्वन्तीति बहुवचनान्तस्य प्रस्तुतमात्रेणैकवच-
नान्तेन पूर्वमन्वयायोगादिति भावः । समाधत्ते-समापीति । प्रासङ्गिकत्वं

प्रसङ्गोपकारित्वम् । न हीयत इति । तथा च धर्मस्य पक्षादन्वयो न त
प्रयोजक इति भावः । किं तर्हि प्रयोजकं तत्राह-वस्तुगत्येति । प्रस्तुतं
देशेन प्रस्तुतोद्देश्यकान्वयबोधेच्छया प्रस्तुतस्यैव पदाभिहितस्यैव धर्मः
स्य कर्मव्युत्पत्त्या तद्विषयधर्मस्य । तथा च चमत्काराय प्रस्तुताप्रस्तुत
न्यतस्वार्थ बोधव्यतिच्छयोच्चरितपदाभिहितधर्मस्योभयत्रान्वयेषुदेश
स्येच्छाविषयता प्रस्तुत एव न स्वप्रस्तुते । किं तु विशेषणताल्यविषयत
येति । तथाविधोद्देश्यताविरह एव प्रासङ्गिकत्वे बीजमित्याशयः
एतदेवोपपादयति-नहीति । प्रासङ्गिकत्वमिति । दीपसूपयोरप्यातिरि
चिषये प्रसङ्गोपकारित्वमित्यर्थः । तथा च त्वन्मते तस्य प्रासङ्गिकत्वा
न स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । जामातृविषये प्रासङ्गिकत्वापत्ति
रपि बोध्या । एतदेव तुल्ययोगितातो भेदकमित्याह-तुल्ययोगितायां त्विति
ननुद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वयोश्चमत्कारामप्रयोजकत्वान्नालंकारभेदप्रयोजकत्वं यु
क्तमित्यस्यस्तादाह-भयं चेति । भयं चक्ष्यमाणः । अनयोर्दीपकतुल्ययोगि
तयोः । अत्र दीपके उपमानोपमेयभाव इत्यनन्तरं गम्य इति शेषः । ता
तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणात्प्रस्तुताप्रस्तुतत्वकल्पव्यवस्थापकाभावाद्
च्छिकोऽप्यवस्थितः स उपमानोपमेयभावः । नन्यास्तु नैतावतापि तुल्य
योगितातो दीपकस्य पृथग्भाव उचितः । धर्मस्य सकृद्वृत्तित्यमूलाय
विच्छिन्नेरविशेषाद् । अन्यथा तुल्ययोगितायामपि धर्मिणां फेधलमकृत
त्वस्य फेधलमकृतावस्थ च विशेषस्य सत्त्वादलङ्कारद्वेस्तापत्तेः । तस्मात्तु
ल्ययोगिताया एव वैविध्यमुचितमित्याहुः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमत्तात्पर्युपा
ख्यवैद्यनाथकृतायामलङ्कारचन्द्रिकाख्यायां कुयल्लयानन्दटीकायां दीपक
प्रकरणम् ॥ १५ ॥

चन्द्रा०)-त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकम् ।

वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी ॥ ४८ ॥

उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ।

माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः ॥ ४९ ॥

कुव०)-दीपकस्थानेकोपकारार्थतया दीपस्थानीयस्य
पदस्यार्थस्योभयोर्वाऽऽवृत्तौ त्रिविधमावृत्तिदीपकम् । क्र
मेणार्थत्रयेणोदाहरणानि दर्शितानि ।

यथा वा-उत्कण्ठयति मेघानां मालावर्गं कलापिनाम् ।
यनां चोत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥

प्रासङ्गिकत्वं हीयते, वस्तुगत्या प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतस्यैव
वर्णनस्याप्रस्तुतेऽन्वयात् । न हि दीपस्य रथ्याप्रासादयो-
र्युगपदुपकारत्वेन जामात्रर्थं श्रपितस्य सूपस्यातिथिभ्यः
प्रथमपरिवेषणे न च प्रासङ्गिकत्वं हीयते । तुल्ययोगि-
तायां त्वेकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमिति विशेषाग्रहणात्स-
र्वोद्देशेनैव धर्मान्वय इति विशेषः । अयं चानयोरपरो
विशेषः । उभयोरनयोरुपमालङ्कारस्य गम्यत्वाविशेषेभ्य-
श्चाप्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवास्थितः उपमा-
नोपमेयभावस्तत्र तु विशेषाग्रहणादैच्छिकः स इति ॥४७॥

(अ० च०)-दीपकं लक्षयति-यदन्तीति । यर्थावपर्यान्वितैकचमत्कारिधर्मो
दीपकमित्यर्थः । उपमादेवारणायात्रापि पूर्ववद्दशणपारिष्कारो बोध्यः ।
कलमः करिशावकः । भानक्रियेति । क्रियारूपैकधर्मान्वय इत्यर्थः ।
अत्रापि क्रियाविशेषणीभूतयोर्मदमत्तापयोरर्थगम्यमतीविम्वभायो बोध्यः ।
यथा वेति । शाणेन निकषपापाणेनोद्धातं उद्धिषितो मणिः । तथा हे-
तिभिराशुपौर्निहतः कृतकतः समरे सद्ग्रामे पित्रयशीलो योद्धा मदेन क्षीणो
नागो हस्ती शरकाळे श्यानानि शुष्काणि पुलिनानि जलनिर्मुक्तवटानि
दासा ताः स्मरितो नयः कलामात्रावाशिष्टश्वन्द्रः सुरते मृदिता शुम्भन्म-
लिङ्गनाशुपमर्दम्लापिताङ्गी बाला नद्यौवना धनिता स्त्री एषमधिपु
याचकेषु गलितः सङ्क्रान्तो पिभयः समृद्धियेषां ते नृपाश्च तन्निन्ना सनोः
कृशस्य भावस्तनिमा कार्भ्येन शोभन्त इत्यन्वयः । 'शाणस्तु निकषः कपः'
इत्यमरः । शोभैकेति । शोभा रूपैकधर्मैत्यर्थः । पूर्वोदाहरणे भादि दीपकमिह
त्वन्तदीपकमिति भेदः । प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्मस्य दीपकपदवाच्यता-
यां योजमाह-प्रस्तुतेकत्यादि । प्रस्तुतेकनिष्ठः प्रस्तुतेकपरः प्रस्तुतान्वय-
विषयताभिहित इति यावत् । रथ्यायामिवेत्यनन्तरमुपकरोतीत्यनुष-
ण्यते । इतीति चाप्याहार्यम् । इति दीपकसादृश्यात्समानो धर्मो दीपक-
मुच्यत इति शेषः । यत्र धर्मस्य पूर्व प्रस्तुतेऽन्वयः पश्चादन्वयं यथो-
क्तोदाहरणयोस्तत्रैवैतरज मसद्गोपकारित्वमित्याशयेन शङ्कते । यद्यपीति ।
सुवर्णेति । सुवर्णमेव पुष्पं यस्या इति विग्रहः । त्रयो गुणत्रयान्यतमयुक्ताः
शरश्चेत्यादि मत्पेकं चकारो नैरपेक्ष्यद्योतकः । कृतविद्यः प्रख्यातविद्यः ।
एतच्च प्रासङ्गिकं पद्यं यदा यत्प्रसङ्गे पठ्यते तदा तस्य प्रस्तुतत्वमितरयो-
स्त्वप्रस्तुतत्वमिति बोध्यम् । युगपदिति । त्रयश्चिन्वन्तीति त्रिन्वापि
युगपदन्वय इत्यर्थः । चिन्वन्तीति बहुवचनान्तस्य प्रस्तुतमात्रेणैकवच-
नान्तेन पूर्वमन्वयायोगादिति भावः । समाधत्ते-तथापीति । प्रासङ्गिकत्वं ।

। प्रसङ्गोपकारित्वम् । न हीयत इति । तथा च धर्मस्य पश्चादन्वयो न ह प्रयोजक इति भावः । किं तर्हि प्रयोजक तत्राह-वस्तुगत्येति । प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतौद्देश्यकान्वयबोधेच्छया प्रस्तुतस्यैव पदाभिहितस्यैव वर्णनस्य कर्मव्युत्पत्त्या तद्विषयधर्मस्य । तथा च चमत्काराय प्रस्तुताप्रस्तुतान्वितस्वार्थ बोधत्वितीच्छयोच्चारितपदाभिहितधर्मस्योभयत्रान्वयेऽप्युद्देशाग्रेच्छाविषयता प्रस्तुत एव न त्वमस्तुते । किं तु विशेषणताग्रेविषयतावेति । तथाविधोद्देश्यताविरह एव प्रासङ्गिकत्वे बीजमित्याशयः । एतदेवोपपादयति-नहीति । प्रासङ्गिकत्वमिति । दीपसूपयोरध्यातिथि विषये प्रसङ्गोपकारित्वमित्यर्थः । तथा च त्वम्भते तस्य प्रासङ्गिकं न स्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । जामालविषये प्रासङ्गिकत्वापत्तिरपि बोध्या । एतदेव तुल्ययोगितातो भेदकमित्याह-तुल्ययोगितायां त्विति ननुद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वयोश्चमत्काराप्रयोजकत्वाप्रालंकारभेदप्रयोजकत्वं युक्तमित्यस्वरस्तादाह-अयं चेति । अयं वक्ष्यमाणः । अनयोर्दीपकतुल्ययोगिसंयोः । अत्र दीपके उपमानोपमेयभाष इत्यनन्तरं गम्य इति शेषः । तत्तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणत्वात्प्रस्तुताप्रस्तुतावरूपव्यवस्थापकाभावादौ चिह्नकोऽप्यवस्थितः स उपमानोपमेयभाषः । नव्यास्तु नैवावगापि तुल्ययोगितातो दीपकस्य पृथग्भाव उचितः । धर्मस्य सङ्गतिविवेकालाप विच्छिन्नैरविशेषात् । अन्यथा तुल्ययोगितायामपि धर्मिणां केवलप्रकृतस्यैव केवलाप्रकृतस्य च विशेषस्य सस्यादलङ्कारद्वैतापत्तेः । सस्यात्तुल्ययोगिताया एव वैविध्यमुचितमित्याहुः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमत्तरङ्गपुरुषवैद्यनाथकृताभलङ्कारचन्द्रिकाख्यायां कुचलपानन्दटीकायां दीपकप्रकरणम् ॥ १५ ॥

(चन्द्रा०)-त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकम् ।

वर्पत्यम्बुदमालेयं वर्पत्येपा च शर्वरी ॥ ४८ ॥

उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः ।

माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः ॥ ४९ ॥

(कुव०)-दीपकस्थानेकोपकारार्थतया दीपस्थानीयसु पदस्यार्थस्योभयोर्वाऽऽवृत्तौ त्रिविधमावृत्तिदीपकम् । त्रमेणार्थत्रयेणोदाहरणानि दर्शितानि ।

यथा वा-उत्कण्ठयाति मेघानां मालावर्गं कलापिनाम्
यूनां चोत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः ॥

शमयति जलधरधारा चातकपूनां तृपं, चिरोपनताम् ।
क्षपयति च वधूलोचनं जलधारा कामिनां प्रवासरुचिम्
वदनेन निर्जितं तव निलीयते चन्द्रविम्बमम्बुधरे ।
अरविन्दमपि च सुन्दरि निलीयते पाथसां पूरे ॥ १
एवं चावृत्तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेपि
दीपकच्छायापत्तिमात्रेण दीपकव्यपदेशः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अ०चं०)-त्रिविधमिति । दीपकस्यावृत्तावावृत्तिदीपकं भवेत्तच्च त्रिविधमि-
त्यर्थः । वर्पतीति । शर्वरी रात्रिः यथै वत्सर इवाचरतीत्यर्थः । कदम्बानि
कदम्बकुसुमानि उन्मीलन्ति विकसन्ति कुटजोद्गमाः कुटजकलिकाः स्फु-
टन्ति विकसन्ति तुलाश्वातका माघन्ति मत्ता भवन्ति शिखावला मयू-
राश्च माघन्तीत्यन्वयः । त्रैविध्यमुपपादयन्नेव व्याचष्टे-दीपकस्येति श्लो-
केनेति । आद्येयं वर्पतीति शब्दावृत्तिः । अलङ्कारसम्पादकत्वाच्च न घञित-
पदत्वं दोषः । द्वितीये विकासरूपस्यार्थस्यावृत्तिः । उन्मीलन्ति स्फुट-
न्तीति शब्दभेदेन तस्यैव बाधनात् । तृतीये तु द्रपोरावृत्तिः स्फुटन्तीति ।
उत्कण्ठयतीति । मैमानां माला पङ्क्तिः । कलापिर्ना मपूराणां वर्गं समूहं
उत्कण्ठयत्यूर्ध्वं कण्ठो यस्य तादृशं करोति । तथा मवारण्यजः कामो
यूनां तदणानां मानसमुत्कण्ठयत्युत्तुकं करोतीत्यर्थभेदेपि शब्दावृत्तिः ।
शमयतीति । जलधरस्य मेघस्य धारा पङ्क्तिश्चावकतदणानां चिरकाल-
मुपनतां ज्ञातां तृपं पिपासां शमयति । वधूलोचनयोजलधारा भक्षुपङ्क्तिश्च
कामिनां प्रयासेच्छां क्षपयतीत्येक एव नाशरूपेणः शब्दभेदिनाक्त
इत्यर्थावृत्तिः । वदनेनेति । पाथसां जलानाम् । अत्र निलीयतेशब्दस्य
तदर्थस्य तिरोधानस्य चावृत्तिः । ननु प्रस्तुतार्थं सङ्गदुपात्तस्य प्रसङ्गा-
दप्रस्तुतोपवतरिवे दीपकमित्युक्तं न चावृत्तौ तत्सम्भवतीति कथमावृत्ति-
दीपकमुक्तमित्याशङ्क्याह-एवं चेति । दीपस्थानीपशब्दार्थयोरावृत्तौ चेत्य-
र्थः । प्रस्तुताप्रस्तुतीति । अम्बुदमालादीनां विरहोदीपकतया केवलप्रस्तु-
तत्वाच्चन्द्रविम्पारविन्दयोश्च केवलाप्रस्तुतत्वादिति भावः । दीपकच्छा-
येति । दीपकसादृश्येत्यर्थः । तच्च प्रस्तुताप्रस्तुतोपकारयोग्यत्वं वर्पती-
त्यादौ श्लेषयशेनास्तीति भावः । मात्रपदेन दीपकावृत्तपदेवायमलङ्कारो
न तु तत्रभेद इति सूचितम् । अत एव दण्डिना “अर्थावृत्तिः पदा-
वृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपि । दीपकस्थानमेवेष्टमलङ्कारव्ययं यथा” इत्युक्त्वा
विकासन्तीत्याद्युदाहृतम् । दीपकस्थानं स्थानापद्य संदृशमिति यावत्
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति श्रीमतस्सङ्गुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलङ्कारचन्द्रि-
काख्यायां कुवलयानन्दटीकायामावृत्तिदीपकप्रकरणम् ॥ १६ ॥

(चन्द्रा०)-वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता ।
तापेन भ्राजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते ॥ ६० ॥

(कुव०)-यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथङ्निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थ-
मुपमासमानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः । यथाऽत्रैव भ्राजते
राजते इत्येक एव धर्म उपमानोपमेयवाक्ययोः पृथग्भिन्न-
पदाभ्यां निर्दिष्टः ॥

यथा वा-स्थिरा शैली गुणवतां खलबुद्ध्या न बाध्यते ।
रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि न नाश्यते ॥

यथा वा-तन्नामृतस्यान्दिनि पादपङ्कजे ।
निवेशिताऽऽत्मा कथमन्यदिच्छति ॥
स्थितेराविन्दे मकरन्दनिर्भरे ।
मधुघृतो नेलुरसं समीक्षते ॥

अत्र यद्यपि उपमेयवाक्ये अनिच्छा उपमानवाक्ये अवीक्षे-
ति धर्मभेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणमात्रस्यावर्जनीयस्य
प्रतिषेधानर्हत्वादिच्छापूर्वकवीक्षामतिषेधोऽयमनिच्छा-
पर्यवसित एवेति धर्मैक्यमनुसन्धेयम् । अर्थावृत्तिदीपकं
प्रस्तुतानाममस्तुतानां वा, प्रतिवस्तूपमा तु प्रस्तुताप्रस्तु-
तानामिति विशेषः । आवृत्तिदीपकं वैधर्म्येण न सम्भ-
वति प्रतिवस्तूपमा तु वैधर्म्येण दृश्यते ।

यथा-विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।
न हि बन्ध्या विजानाति शुर्वी प्रसववेदनाम् ॥
यदि सन्ति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयम् ।
न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥ ६० ॥

(अ० चं०)-सकृद्भूमौ किमसद्वादसकृच्चद्रमौ किमन्यथावार्थसादृश्यकं प्रति-
वस्तूपमालङ्कारं लक्षयति वाक्ययोरिति । द्विवचनमेकाभिप्रायं मालानुरोधा-
दिति बोध्यम् । एकसामान्ये एकस्मिन्समानधर्मे सति सूरः सूर्यः । लक्षणं
व्याचष्टे-यत्रेति । उपमानोपमेयेति भावप्रधानम् । उपमानोपमेयभावपर-

योरित्यर्थः । पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः । अयमेव च वस्तुप्रतिवस्तुभा-
 इत्युच्यते । स्थिरेति शैली सदृशम् । रत्नमेव दीपोरत्नदीपः । अत्र पूर्वार्द्धमुप-
 मेयवाभ्यस्तुतरार्द्धमुपमानवाक्यम् । उभयत्र च नाशभावरूपः समानधर्म-
 शब्दभेदेनोपात्तः । सामान्याभावमात्रबोधकस्यापि बोधतेरत्र नाशरूपविशेष-
 परत्वात् । अयमेव च पूर्वोदाहरणाद्वेदः । तर्वेति । ईश्वरं प्रति भक्त-
 स्योक्तिः । अमृतप्रस्रवणशीले खव पादपङ्कजे निवेशितआत्मान्तःक-
 रणं येन तादृशो भक्तोऽन्यदमृतातिरिक्तं फलं कथमिच्छति, न
 कथमपीत्यर्थः । अमृतं चात्र ब्रह्मानन्दरूपं हि निश्चितं मधुवतो
 भ्रमरो मकरन्देन रसेन निर्भरे व्याप्तेऽपि निन्दे स्थिते सति इक्षु-
 रं न समीक्षत इत्युपमानवाक्यम् । अवर्जनीयस्येति । अनिष्टेऽपि स्वसा-
 मग्रीवशाज्जायमानस्येत्यर्थः । इच्छापूर्वकोक्तिः । तथा च समीक्षतेरिच्छापूर्व-
 कवीक्षणे लक्षणेति भावः । अनिच्छापर्यवसित इति । अविवेशेपणे हीति
 न्यायादिति भावः । उन्मीलन्ति कदम्बान्तीति । पूर्वोदाहृततायामर्थावृत्तावति-
 व्याप्तिमाशङ्क्याह । अर्थावृत्तिरित्यादि । शब्दावृत्तौ तु धर्मस्यैकेनैव शब्देना-
 वृत्त्या बोधनात् भिन्नशब्दबोध्यत्वमिति । नातिव्याप्तिरतीर्यावृत्तिपर्य-
 न्तावृत्तावयनम् । यद्यं च भिन्नशब्दबोध्यैकधर्मगम्यं प्रस्तुताप्रस्तुतवाक्या-
 र्थसादृश्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणं बोध्यम् । दृष्टान्तालङ्कारेति व्याप्तिवार-
 णाय भिन्नशब्दबोध्येति । तत्र तु विषयप्रतिबिम्बभावापन्नधर्मगम्यं साद-
 र्यमिति नातिव्याप्तिः । “दिधि भाति यथा भानुस्त्वया त्वं भ्राजसे भुवि”
 इत्यादिवाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणाय गम्यमिति । अर्थावृत्तिवारणाय
 प्रस्तुताप्रस्तुतेति । “भाननं मृगशायास्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् । भ्रम-
 र्द्भमरसङ्कीर्णं स्मराभि सरसीरुदम्” इति स्मरणालङ्कारेति व्याप्तिवार-
 णाय वाक्यार्थेति । अत्र हि दिधि भातीति वाक्यार्थोपमायां गगनाधिकर-
 णशोभाश्रयभानुसदृशो भूम्याधिकरणकशोभाश्रयस्त्वमिति प्रतीतिवत् स्म-
 र्यमाणतादृशसरोरुसदृशं तथाविधमाननमिति प्रतीतिर्येन वाक्यार्थगतो-
 पमा गम्या स्यात्, किं तु स्मरणास्पृक्ता तादृशसरोरुसदृशं तादृशमान-
 नमिति पदार्थगतोपमेवेति तद्वारणमिति दिक् । प्रस्तुताप्रस्तुतयोश्चम-
 र्कृतिविशेषाप्रयोजकतया चाऽलङ्कारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्वरसादाह । अ-
 यं चेति । वक्ष्यमाण इत्यर्थः । विद्वानेवेति । यद्यप्यन्ययोगव्यवच्छेदायै-
 नैवकारणाविद्वान् जानातीति पूर्ववाक्यार्थस्त्वस्य च न हि वन्ध्येत्युत्तरवा-
 क्यार्थः सधर्मैव तथापि रूपवत्येवाकाश इत्यादिप्रयोगवारणाय भावान्व-
 यस्याप्याद्यकतया विद्वान् जानातीति वाक्यार्थस्यापि प्रतीतिस्तदभिप्रा-
 येण वैधर्म्योदाहरणत्वं बोध्यम् । ननु वैधर्म्येणोन्यस्तेन न हि वन्ध्येति वा-
 क्यार्थेनाक्षिप्तस्यापि तु प्रसविष्येव जानातीति वाक्यार्थस्योपमानत्वेन वि-
 यक्तान्मुत्ततो वैधर्म्यप्रतीत्यापि साधर्म्यं एव पर्यवसानात्तत्र दोषः । वै-
 धर्म्येणेत्यस्य च वैधर्म्यद्वारा इत्यर्थः । यदि सन्तीति । एवकारो भिन्न-

क्रमः । स्वयमेव विकसन्ति प्रकाशन्त इत्यर्थः । अत्रापि गुणाः स्वयं प्रकाशन्त इति भावान्वयविधर्मा कस्तूरिकामोदः शपथेन न ज्ञायत इति वाक्यार्थस्तदाक्षिमेन किं तु स्वयमेव प्रकाशत इति वाक्यार्थेन चोपम्यं गम्यमिति पूर्ववद्वैधर्म्योदाहरणत्वसङ्गतिः । यत्स्वन्न कैश्चिदुक्तं विद्वानेवेति परं भवतु नाम कथं चिद्वैधर्म्योदाहरणं यदि सन्तीति तु न युक्तं वैधर्म्योदाहरणम् । प्रस्तुतधर्मविशेषोपाकृत्योदाहरणं स्वाक्षिप्तस्वव्यतिरेकसमानजातीयस्य धर्म्यन्तराकृतस्याप्रकृतार्थस्य कथनम् । यथा — “वंशभयो गुणवानपि सङ्गविशेषेण पूज्यते पुरुषः । न हि तुर्म्भीफलविकलो घीणादपहः प्रयाति महिमानम्” इत्यादौ । अत्र हि सङ्गविशेषेण पूज्यते इति प्रस्तुतार्थोक्षिप्तस्य सङ्गविशेषेण यिना न पूज्यत इति स्वव्यतिरेकस्य सजातीयो न हि तुर्म्भीफलविकल इत्याद्यप्रकृतार्थो निबद्ध इति वैधर्म्योदाहरणत्वम् । यदि सन्तीत्यत्र तु स्वयं प्रकाशन्ते न परेणेत्यस्य प्रस्तुतस्यैव सजातीयोऽप्रकृतार्थः । शपथेन न विभाष्यते किं तु स्वयमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानादिति । तत्रेदं यक्तव्यम् । वंशभव इत्यादिप्रयुक्तावाहृतपथेपि कथं वैधर्म्योदाहरणत्वम् । नदीत्यादेस्तुर्म्भीफलविकलो महिमानं न प्रयास्यपि तु तद्युक्त इति प्रकृतार्थानुरूपतयैव पर्यवसानादिति किं यदुना सर्वत्रैव वैधर्म्योदाहरणे साधर्म्यपर्यवसानं यिना नोपमानियाद इति तदुच्छेदप्रसङ्गः । अथापातप्रतिपक्षेनाप्रकृतवाराधयार्थेन वैधर्म्योदाहरणार्थं तर्हि प्रकृतेषु तदस्तीति तुल्यम् । यदपि प्रस्तुतेत्यादि वैधर्म्योदाहरणत्वनिर्णयनं तदयुक्तम् । “भटाः परेषां विश्वारूढाभगुर्धरापवाते स्थिरतां हि पांसवः” इतिवैधर्म्यदृष्टान्तोऽव्यापनात् । न ह्यत्र प्रस्तुतवाक्यार्थः स्वव्यतिरेकमाक्षिपति किं त्वप्रकृतवाक्यार्थं ध्येति दिष्टम् ॥ ५० ॥ इति श्रीमत्तत्त्वसुपाकृत्यवचनायकृतायामलङ्कारचन्द्रिकाख्यायाम् सुयल्लयानन्दटीकायां प्रतिपक्षस्तूपमालङ्कारप्रकरणम् ॥ १७ ॥

(चन्द्रा०) — चेद्विम्बप्रतिबिम्बत्वं दृष्टान्तस्तदलङ्कृतिः ।

त्वमेव कीर्तिमात्राजन्विषुसेव हि कान्तिमान् ॥ ५१ ॥

(कुव०) — यद्योपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेव धर्मो विम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टो तत्र दृष्टान्तः । त्वमेव कीर्तिमानित्यत्र कीर्तिकान्त्योर्विम्बप्रतिबिम्बभावः ।

यथा वा — कामं नृपाः सन्ति सहस्रशोऽप्ये ।

राजन्वतीमादुरनेन भूमिम् ॥

नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि ।

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥

यथा वा-देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वत-

जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः ।

अविर्लङ्घित एव वानरमटैः किं त्वस्य गम्भीरता-

मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ॥

नन्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्ज्ञानमेक एव धर्म इति प्रति-

वस्तूपमा युक्ता । मैवम् । अचेतने मन्थाचले ज्ञानस्य वा-

धितत्वेन तत्र जानातीत्यनेन सागराधस्तलविधि संस्प-

र्शमात्रस्य विवक्षितत्वात् । अत्रोदाहरणे पदावृत्तिदी-

पकाद्विशेषः पूर्ववत्प्रस्तुताप्रस्तुतविषयत्वकृतो द्रष्टव्यः ।

वैधर्म्येणाप्ययं दृश्यते ।

कृतं च गर्वामिमुखं मनस्त्वया

किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ।

तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमा-

न्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥ ५१ ॥

अ० अं०)-दृष्टान्तालद्वारं लक्षयति-चेदिति । वास्ययोरित्यनुवर्तते । धर्म-

योऽस्ति यथा धर्मम् । तदिति तदेत्यर्थकम् । भव्यतो व्याचष्टे । यत्रेति ।

यत्र काव्ये तथा चोपमानोपमेयवाक्यार्थघटकधर्मयोर्विषयप्रतिबिम्बभा-

वो दृष्टान्त इति लक्षणम् । काममिति । अनेन प्रकृतराजविशेषेण

राजन्वर्ती शोभनराजवतीम् । “राजन्वान्तर्गोराग्ये” इति निपातः ।

नक्षत्राण्यम्बिन्पादीनि सप्तविंशतिः तारास्तादिवराः गोपलीवर्दन्त्यापाद ।

अत्रा भौमादयः सङ्कुला व्याप्ता ज्योतिष्मतीति प्राशस्त्ये मतुप् । अत्र

राजन्वतीज्योतिष्मतीत्यनेयोर्विषयप्रतिबिम्बभावः पूर्वोदाहरणे कीर्तिवा-

नयोर्विषयप्रतिबिम्बभावप्रयोजकं मनोहारित्वरूपं सादृश्यमार्थमिह तु रा-

जज्योतिषोः प्राशस्त्यरूपं तच्छब्दमिति भेदः । देवीमिति । देवीं वाचं

सारस्वतीं बहव उपासते हि सेवन्त एव । हिशब्दस्यैवकारणत्वात् । तु

परं सारस्वतीसम्बन्धि सारंमसौ प्रसिद्धो गुरुकुले क्लिष्टोऽध्ययनश्रमवा-

न्मुरारिनामा कविर्नितरामतिशयेन जानीते । अत्र दृष्टान्तमाह ।

गनरूपभेदयोर्दृष्टिभिरविर्लङ्घित एव किं त्वस्यान्धे गम्भीरतां पातालप-

रन्तनिमग्ना पीवरा स्थलातनुयंस्पर्धविधौ मन्थाचलो मन्दरादिरेव जा-

नातीति । दृष्टान्तोदाहरणत्वात्तद्वृत्तिमाशङ्कते-नन्विति । वाच्ययोरिति सप्तमी । एकधर्म इत्यनन्तरं शब्दभेदेन निर्दिष्ट इति शेषः । सागर-
स्याधस्तनो योऽयधिरिति गम्भीरतापदार्थकथनं, संस्पर्शस्तु लक्षणया
जानात्यर्थ इति बोध्यम् । तथा च धर्मभेदात् प्रतिवस्तूपमा किन्तु
सारस्वतसारज्ञानसागराधस्तलावधिसंस्पर्शयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावाद्दृष्टा-
न्तालङ्कार एवेत्याशयः । ॥ वर्णत्यम्बुदमालेयं वर्णत्येषा च शर्वरी । ”
इतिवत्पद्मावृत्तिदीपकं स्यादित्याशंक्य समाधत्ते-अत्रेति । पूर्ववद-
धावृत्तिप्रतिवस्तूपमयोरिव । प्रस्तुताप्रस्तुतेति दृष्टान्तः प्रस्तुताप्रस्तुत-
विषयः, पदावृत्तिस्तु तदन्यतरमात्रविषयेत्यर्थः । यद्यप्यत्रात्मनेपदपरस्मै-
पदभेदेन पदभेदात् पदावृत्तिशङ्कोचिता, तथापि पाठपरिवर्तनेन पदाभे-
देऽपि न पदावृत्तेरयं विषय इति बोधयितुमेतदुक्तम् । अपं दृष्टान्तः ।
कृतं चेति नृपं प्रति मन्त्रिण उक्तिः । हे राजन् त्वया मनोगर्भस्या-
भिमुखं न तु गर्वितं कृतं च । किमन्यदपेक्षितमिति शेषः । एवं
शस्त्रप्रयोगादिकं विना नोऽस्माकं द्विपः शत्रवो निहताश्च न तु निह-
न्तिष्यन्ते । अंशुमान् सूर्यो पाषण्डपाद्रेमालिङ्गां, शिरोलङ्कारतां नापाति
तावदेव तमालिङ्गं तिष्ठन्ति तस्मिन्स्तु तथाभूते न तिष्ठन्तीति दृष्टान्तः ।
अत्र मनोगर्भाभिमुखीकरणपरिहर्तनयोरशुभदुःखाद्यलमस्तथानागमनत
मःस्थितयोश्च यथाक्रमं वैधर्म्येण बिम्बप्रतिबिम्बभावः ॥ ५१ ॥ इत्य-
लङ्कारचन्द्रिकायां दृष्टान्तालङ्कारप्रकरणम् ॥ १८ ॥

(चन्द्रा०)-वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना ।

यदातुः सौम्यता सेयं पूर्णेन्दोरकलङ्कता ॥ ५२ ॥

(कुव०)-अत्र दानृपुरुषसौम्यत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्य पूर्णे-
न्दोरकलङ्कत्वस्योपमानवाक्यार्थस्य यत्तज्ज्ञानैक्यारोपः ॥

यथा वा-अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्धतितं

स्थलेज्जमयरोपितं सुचिरमूपरे वर्षितम् ।

श्वपुच्छमवनामितं यधिरकर्णजापः कृतो

धृतोऽन्धमुखदर्पणो यदयुधो जनः सेवितः ॥

अत्राबुधजनसेवाया अरण्यरोदनादीनां यत्तज्ज्ञानै-

क्यारोपः ॥ ५२ ॥

(अ०च०)-निदर्शनां लक्षयति-वाक्यार्थयोरिति । सदृशवाक्यार्थसम्बन्धी
य एवयारोपः । उपमेयवाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थभेदारोप इति पाठः ।
यदातुमिति । दातुः सौम्यतेति । यत्तदिति सामान्ये नपुंसकम् । सेयमिति

विधेयाभिप्रायकं स्त्रीलिङ्गम् यत्तद्भूतमिति । यद्यपि मुपं चन्द्रइतिवद्वा
सौम्यता पूर्णेन्दोरकलङ्कितत्वेतावताप्यैक्यारोपः सम्भवति तथाऽपि यत्तद्भू-
त्तीति स्फुटतया तदवगमात्तदुपन्यासः अरण्येति अभुधो मुखो जनः सेवित
यदिति शुणीभूतसेवनक्रियापरामर्शः । उत्तरवाक्यगतेन यच्छब्देन तच्छ-
ब्दक्षेपात् । तदरण्यरुदिव कृतमित्याद्यन्वयः । उद्धर्तनं यद्गोधूमादिचूर्णे-
मलापकपेणम् । स्थले निजलप्रदेशे । अञ्ज जलजम् ऊपरं भङ्गुरायोऽप्यक्षारभ-
भागे । शुनः पुच्छं श्वपुच्छमवनामित्तमृजुतासम्पादनाय नसीकृतम्
वधिरस्य कर्णे जप एव जापः प्रलाप इत्यर्थः । बन्धस्य मुग्धे तत्सम्मुख दर्प-
णो धृतः । इत्येवं निरर्थकत्वेन सदृशानामनेकेषां वाक्यार्थानामभुधजतस्ते-
वनरूपप्रकृतवाक्यार्थं एक्यारोपः पूर्वत्र त्वेकस्यैक्यारोप इति विशेषः ५३ ।

चन्द्रालो०)—पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां निदर्शनाम् ।
त्वन्नेत्रयुगुलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥ ५३ ॥

कुवलो०)—अत्र नेत्रयुगुले नीलाम्बुजगतलीलापदार्थारोपो
निदर्शना ।

यथा वा—वियोगे गौडनारीणां योगण्डतलपाण्डिमा ।

अदृश्यत स खर्जुरीमञ्जरीगर्मरेणुषु ॥

पूर्वस्मिन्नुदाहरणे उपमेये उपमानधर्मारोपइह तूपमाने
उपमेयधर्मारोप इति भेदः । उभयत्राप्यन्यधर्मस्यान्यत्रास-
म्भवेन तत्सदृशधर्माक्षेपादौपम्ये पर्यवसानं तुल्यम् । इयं
पदार्थवृत्तिनिदर्शना ललितोपमेति जयदेवेन व्याहृता ।
यद्यपि वियोगे गौडनारीणामिति श्लोकः प्राचीनैर्वाक्या-
र्थवृत्तिनिदर्शनायामुदाहृतस्तथापि विंशतिप्रयोरर्थमयोरै-
क्यारोपो वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना । उपमानोपमेययोर-
न्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मारोपः पदार्थवृत्तिनिदर्शनेति व्यव-
स्थामाश्रित्यास्माभिरिहोदाहृतः । एवं च

“ त्वयि सति शिष्य दातव्यं स्मदम्पयिताना-

मितरमनुसरन्तो दर्शयन्तोऽर्थमुद्राम् ।

चरमचरणपातैर्दुर्महं दोग्धुकामाः

करममनुसरामः कामधेनो स्थितायाम् ॥ १ ॥

दोर्भ्यामाद्धि तित्तीर्षन्तस्तुष्टुस्ते गुणार्णवम् ॥ ”

इत्यादिषु वाक्यभेदाभावेऽपि वाक्यार्थवृत्तिरेव ।

निदर्शना । विशिष्टयोरैक्यारोपसद्भावात् ॥

(अ० च०)—निदर्शनान्तरमाह—पदार्थेति । पदार्थवृत्ति पदार्थसम्बन्धिनीम् ।
एके अलङ्कारिकाः । अन्ये पूर्वोक्तलक्षणां । त्वन्नेवेति । लीलां शोभां नी-
लाम्बुजन्मनोर्नीलोत्पल्योः । वियोग इति । गौडदेशगतामां नारीणां
वियोगे स्वकान्तवियोगकाले धो गण्डतले पाण्डिमा पाण्डुघणो भयति
स खर्जूरीणां लतानां मञ्जरीगर्भस्थेषु रेणुभ्यदृश्यत दृष्ट इत्यन्वयः । उप-
माने ययोक्तेरेणुरूपे उपमेये उपमानधर्मोप एव पदार्थनिदर्शनायाः प्रा-
चीनैरुदाहरणैस्त्विति पदार्थनिदर्शनोच्यत इति शङ्कयामाह—उभय-
वेति । उपमेये उपमानधर्मोपे उपमाने उपमेयधर्मोपे चेत्पर्यः । तथा स्त्री-
पद्मपत्रयक्षापि त्वस्यैव पदार्थनिदर्शनाजीवातुरत्येनारोपविषयस्योपमेयत्वे-
न निवेशे प्रयोजनाभावादिहापि सा युक्त्येति भावः । नन्येषं सति वा-
क्यार्थनिदर्शनालक्षणस्यावातिव्याप्तिरित्याशङ्क्याशयवानाह—यद्यपीति ।
वियोगकालीनगौडनारीगण्डतलपाण्डिमः खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुदृष्टपा-
ण्डिमश्च पद्मपत्रयक्षारोपसत्त्वादिति भावः । अर्पयिषेपधियक्षयातिव्याप्ति
परिहरणैव स्वाभिमतनिदर्शनाद्वयविषयविभागं दर्शयति—तथापीति ।
विशिष्टयोरिष्यमतिविष्यभावापन्नधर्माविशिष्टयोः एवं । च यास्याप्यंशब्देनै-
तादृशार्थवियक्षणादियोग इत्याद्युदाहरणे नातिव्याप्तिरिति भावः । उपमा-
नेत्यादि । एतच्च स्वरूपकथनम् । नन्येषंरूपेण लक्षणे निवेशः । तादृश्य-
रूपकातिव्याप्तिवादाणां योपमाकल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्याप्यस्यकथनेनौप-
माकल्पकत्वस्य धर्मोप इत्येतावत् एव लक्षणस्य निर्मुष्टत्वात् । तदुक्तम्
“अभयवस्तुसम्बन्ध उपमापरित्यक्तः” इति । तादृष्यावच्छिन्नभेद एव
वियक्षितो ॥ पुनरुपमेति तद्वारणम् । ननु स्वधि सर्वात्त्याद्युदाहरणे कापि
निदर्शना न स्यादभ्यधर्मस्यान्यवारोपात्त एकस्यास्याप्यत्येन वार्यार्थ-
भेदाभावात् । पदार्थास्यार्थनिदर्शनयोस्तसम्भवादित्याशङ्क्याह—एवं चेति ।
उक्तस्यस्याभयणे चेत्पर्यः । विशिष्टयोरिति । विष्यमतिविष्यभावापन्नध-
स्तुविशिष्टयोरित्यर्थः । तत्र तावत्पूर्वपदे भोः शिव अस्मदभ्यर्पितानां दा-
तरि त्वयि सति इतरं शुद्धं प्रभुमनुसरन्तोऽपिनां मुद्रां चिह्नं दर्शयन्तो
ययं कामधेनौ स्थितायां दोष्पुकामाश्चरमयोः पाश्चात्पयोश्चरणयोः पातेः
दुर्मदं दुःखेन प्राप्तं करभमुद्दिशिशुमनुसराम इत्यर्थः सकलकामदमहे-
श्वरकालीतशुद्धधनिकानुसरणकृतुः कामधेनुस्थितिगालीनतपाधिधकर-
भानुसरणकृतुर्धर्मस्यारोपः । तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः कामधेनुकरभयो-
रुपमेयकोटिविशेषणयोश्च मदेश्वरशुद्धधनिकयोर्व्याक्रमं विष्यमतिविष्य-

भावो बोध्यः । एवमनुसरणयोरपि । एवं दोषाभ्यामित्यत्राप्यधिगुणसमूह-
योर्विम्बप्रतिविम्बभावो बोध्यः ॥

(कुवलय०)-वाक्यार्थयोः सदृशयोरिति लक्षणम्यत्र वाक्या-
र्थशब्देन विम्बप्रतिविम्बभावापन्नवस्तुविशिष्टस्वरूपयोः
प्रस्तुताप्रस्तुतधर्मयोर्विवक्षितत्वादिति ।

एवं च-“ राजसेवा मनुष्याणामसिधारावलेहनम् ।

पद्माननपरिष्वङ्गो व्यालीवन्दनमुम्यनम् ॥”

इत्यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरेकैकपदोपात्तत्वेऽपि वा-
क्यार्थवृत्तिनिदर्शनाया न क्षतिः । तयोर्विम्बप्रतिविम्ब-
भावापन्नवस्तुविशिष्टव्यवहाररूपत्वात् । अत एव निद-
र्शनाया रूपकाद्भेदः । रूपके ह्यविशिष्टयोरेव मुखचन्द्रा-
दिकयोरैक्यारोपः ।

“अङ्घ्रिदण्डो हरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तो बलिनिग्रहे ।

विधिविष्टरपद्मस्य नालदण्डो मुदेस्तु वः ॥”

इति विशिष्टे रूपकोदाहरणेऽपि न विम्बप्रतिविम्बभावा-
पन्नवस्तुविशिष्टरूपता । विधिविष्टरकमलशिष्टत्वरूपसा-
धारणधर्मवृत्तासम्पादनार्थमेव तद्विशेषणोपादानात् ।
यद्वातुः सौम्यतेत्यादिनिदर्शनोदाहरणेषु दातृपूर्णन्द्रा-
दीनामानन्दकरत्वादिनेवान्न विशेषणयोर्विम्बप्रतिविम्ब-
भावाभावात् । यत्र तु विषयविशेषणानां परपरसादृ-
श्येन विम्बप्रतिविम्बभावोऽस्ति ।

“ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती

तारकास्थान्यन्तर्धानव्यसनरासिकराविकापालिकीयम् ।

द्वीपाद्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्रां कपाले-

न्यस्त सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनरय चञ्चलेन ॥”

इति सावयवरूपकोदाहरणेऽत्रापि विषयविषयिणोस्त-
द्विशेषाणां च प्रत्येकमेवैक्यारोपो न तु ज्योत्स्नादिविशि-
ष्टरात्रिरूपविषयस्य भस्मादिविशिष्टकापालिकीरूपवि-
षयिणश्च विशिष्टरूपेणैक्यारोपोऽस्तीति । तस्माद्राजसेवा

तत्सम्बन्धिनां ज्योत्स्नाभस्मादीनां यथाश्रुते रात्रिकापालिकीति समा-
स्योत्तरपदार्थप्रधानतया ज्योत्स्नादीनां रात्रिविशेषणत्वाभावादसंगतेः । प्र-
कमेवेति शुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः । न त्विति उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादि-
भावः । वस्तुतो भस्मादेः कापालिका अप्यापि न विशेषणत्वमपि तु तत्कं-
टिनिविष्टत्वमेवेत्यपि बोध्यम् । वाक्यार्थशब्दस्ये बिम्बप्रतिबिम्बभावाप-
दवस्तुविशिष्टार्थपरत्वमङ्गीकृत्य राजसेवेत्युदाहरणे वाक्यार्थवृत्तिनिदर्श-
नात्त्वमुक्तमुपसंहरति । उक्तलक्षणस्य व्यवस्थितत्वादित्यर्थः । मतान्त-
रे स्थितिः । सट्टशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोप इति यथाश्रुतलक्षणाङ्गीकर्तुम्
इत्यर्थः । इह राजसेवेत्युदाहरणे । पदार्थवृत्त्येवेति । उपमाकल्पक एकप-
दार्थे अपरपदार्थतद्गमान्यतरारोप इति लक्षणस्य तदभिमतत्वा-
दिति भावः ॥ ५३ ॥

(चन्द्रा०)-अपरां बोधनं प्राहुः क्रिययाऽसत्सदर्थयोः ।

नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः ॥ ५४ ॥

उदयत्रेव सविता पद्मेण्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयन्समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहः ॥ ५५ ॥

(कुव०)-कस्यचित् किञ्चित्क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया प-
रान्प्रत्यसतः सतो वार्थस्य बोधनं यन्निबध्यते तदपरां
निदर्शनामाहुः । असदर्थबोधने उत्तरार्द्धमुदाहरणम् ।
तत्र नश्येदिति बोधयेदिति वक्तव्ये बोधयदित्यस्य गम्य-
मानत्वादप्रयोगः । ततश्च राज्ञा चन्द्रेण सह विरुध्य स्वयं
नाशक्रियया विशिष्टं तमः स्वकीयनाशक्रियया दृष्टा-
न्तभूतया अन्योऽप्येवं राजविरुद्धश्चेन्नश्येदित्यनिष्टपर्य-
वसायिनमर्थं बोधयदेव नष्टमिति निबन्धनादसदर्थ-
निदर्शना । तथा उत्तरश्लोके सविता स्वोदयसमय एव
पद्मेण लक्ष्मीमादधानः स्वया पद्मलक्ष्म्याधानक्रियया प-
रान्प्रति समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रह एवेति श्रेयस्करमर्थं
बोधयन्निबद्ध इति सदर्थनिदर्शना ॥

(अ०चं०)-निदर्शनान्तरमाह-अपरमिति । पूर्वविलक्षणामित्यर्थः । निदर्श-
नात्त्वमुक्तमुपसंहरति ।

सम्बन्धः । सदसदर्थयोरिति वक्तव्येऽपि छन्दोऽनुसंधादित्यमाभिधानम् ।
 “समुदाभ्रादयः” इत्यादि सौत्रनिर्देशेन पूर्वनिपाताविधेरनित्यत्वज्ञापनात् ।
 लक्षणं व्याचष्टे—कस्यचिदिति । अत्रासत्तः सतो वेत्ति विभागकथनं न तु
 लक्षणान्तर्गतम् । उदासीनार्थबोधने चमत्कारित्वाभावेनैवानतिप्रसङ्गा-
 त् । स्वाक्षिपया सहकारिभूतया क्रियाविशिष्टस्य वस्तुनः सम्बन्धपर्यस्य
 बोधनं बोधानुकूलो व्यापारो यन्निरवध्यते वर्ण्यते सा निदर्शनेति लक्षणम् ।
 अथ “निवातपद्मोदरसोदयभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती । न केवलं
 यूनि मनोभवेऽपि व्यनक्ति कंचित्तपस्यः प्रभावम् ॥” इत्यादावतिव्याप्तिः ।
 अवलोकनक्रियाविशिष्टया कामिन्या तपःप्रभावबोधनस्य धर्मेतिदिति
 चेन्न । क्रियेत्यनेन दृष्टान्तविधया बोधनस्य विवक्षितत्वात् । उक्तोदाह-
 रणे च लिङ्गविधया बोधकत्वेन तदभावात् । इत्थं च दृष्टान्ततया क्रिया-
 विशिष्टस्यार्थबोधकत्वं वर्ण्यमानं निदर्शनेति पर्यवासेतम् । नप्येदित्यत्र
 बोधनस्यावर्णनात्कथमुदाहरणत्वमत्र आह । तथेति उदाहरण इत्यर्थः ।
 लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—तत्तथेति । बोधनस्य गम्यमानत्वाच्चेत्यर्थः ।
 दृष्टान्तभूतयेति । दृष्टान्तेष्वनुभूतया विद्यमानत्वेत्यर्थः । दृष्टान्तोभूतः सञ्जा-
 तो पपेति वा । एवं तमोषत् चन्द्रस्यापि राजत्वं “सोमो वै ब्राह्मणानां
 राजे” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । अनिष्टपर्यवसायिनमर्थं नाशरूपानिष्टसाधनं
 राजधिरुद्धत्वरूपमर्थम् ।

(कुब०)—यथा वा—उन्नतं पदमवाप्स्य यो लघु-

हेलयेव स पतेदिति हुवन ।

शैलशेखरगतः पृषहण-

श्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥

अत्र गिरिशेखरगतो वृष्टिबिन्दुगणो मन्दमारुतमाधे-
 णापि कम्पितः पतन् लघोरुन्नतपदप्राप्तिः पतनहेतुरित्य-
 सदर्थं बोधयन्निबद्ध इत्यसदर्थनिदर्शना ॥

चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् ।

सतां कार्यातिथेयीति बोधयन्गृहमेधिनः ॥

अत्र समागतं रविं शिरसा सम्भावयन्नुदयाचलः स्वनि-
 ष्टया रविधारणक्रियया समागतानां सतामेवं गृहमेधि-
 भिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थं बोधयन्निबद्ध इति सदर्थनि-
 दर्शना । अत्र केचित् चाक्यार्थवृत्तिपदार्थवृत्तिनिदर्शना-

तत्सम्बन्धिनां ज्योत्स्नाभस्मादीनां यथाश्रुते रात्रिकाषाडिकीति समास-
स्योत्तरपदार्थप्रधानतया ज्योत्स्नादीनां रात्रिविशेषणत्वाभावादसंगतेः। अत्ये-
कमेवेति। शुद्धस्वच्छेपेणेत्यर्थः । न त्विति। उक्तयुक्तया विशेषणत्वाभावादिति
भावः । वस्तुतो भस्मादेः काषाडिकीं अत्यपि न विशेषणत्वमपि तु तत्को-
टिनिविष्टत्वमेवेत्यपि बोध्यम् । वाक्यार्थशब्दस्ये विम्बप्रतिविम्बभावापन्न-
वस्तुविशिष्टार्थपरत्वमङ्गीकृत्य राजसेवेत्युदाहरणे वाक्यार्थवृत्तिनिदर्श-
नात्वमुक्तमुपसंहरति । उक्तलक्षणस्य व्यवस्थितत्वादित्यर्थः । मतान्त-
रे त्विति । सहस्रयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोप इति यथाश्रुतलक्षणाङ्गीकर्तुमते
इत्यर्थः । इह राजसेवेत्युदाहरणे । पदार्थवृत्त्येवेति । उपमाकल्पक एकप-
दार्थे अपरपदार्थतद्वर्मान्यतरारोप इति लक्षणस्य तदभिमतत्वा-
दिति भावः ॥ ५३ ॥

(चन्द्रा०)-अपरां बोधनं प्राहुः क्रिययाऽसत्सदर्थयोः ।

नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चन्द्रोदये तमः ॥ ५४ ॥

उदयत्रेव सविता पद्मेण्वर्पयति श्रियम् ।

विभावयन्समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहः ॥ ५५ ॥

(कुव०)-कस्यचित् किञ्चित्क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया प-
रान्प्रत्यसतः सतो वार्थस्य बोधनं यन्निबध्यते तदपरां
निदर्शनामाहुः । असदर्थबोधने उत्तरार्द्धमुदाहरणम् ।
तत्र नश्येदिति बोधयदिति वक्तव्ये बोधयदित्यस्य गम्य-
मानत्वादप्रयोगः । ततश्च राज्ञा चन्द्रेण सह विरुध्य स्वयं
नाशक्रियया विशिष्टं तमः स्वकीयनाशक्रियया दृष्टा-
न्तभूतया अन्योऽप्येवं राजविरुद्धश्चेन्नश्येदित्यनिष्टपर्य-
वसायिनमर्थं बोधयदेव नष्टमिति निबन्धनादसदर्थ-
निदर्शना । तथा उत्तरश्लोके सविता स्वोदयसमय एव
पद्मेण लक्ष्मीमादधानः स्वया पद्मलक्ष्म्याधानक्रियया प-
रान्प्रति समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रह एवेति श्रेयस्करमर्थं
बोधयन्निबद्ध इति सदर्थनिदर्शना ॥

(अर्थ०)-निदर्शनान्तरमाह-अपरामिति । पृथग्विलक्षणामित्यर्थः । निदर्श-
नामित्यनपश्यते । क्रिययाऽसत्सदर्थयोर्बोधनमपरां निदर्शनां प्राप्नोति

सम्बन्धः । सदसदर्थयोरिति वक्तव्येऽपि छन्दोऽनुसारादित्यमाभिधानम् ।
 “समुद्राभ्रादयः” इत्यादिसौत्रनिर्देशेन पूर्वनिषानाविधेरनित्यत्वज्ञापनात् ।
 लक्षणं व्याचष्टे—कस्यचिदिति । अत्रासतः सतो वेति विभागकथनं न तु
 लक्षणान्तर्गतम् । उदासीनार्थबोधने चमत्कारित्वाभावेनैवानतिप्रसङ्गा-
 द् । स्वाक्रियया सहकारिभूतया क्रियाविशिष्टस्य वस्तुनः सम्बन्धपर्यस्य
 बोधने बोधानुकूलो व्यापारो यन्निबध्यते वर्ण्यते सा निदर्शनेति लक्षणम् ।
 अथ “निवातपद्मादरसोदराभ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्ती । न केवलं
 यूनि मनोभवेऽपि व्यनक्ति कंचित्तपसः प्रभावम् ॥” इत्यादावतिव्याप्तिः ।
 भवलोकराक्रियाविशिष्टया कामिन्या तपप्रभावबोधनस्य वर्णनादिति
 चेन्न । क्रियेत्यनेन दृष्टान्तविधया बोधनस्य विधाशितत्वात् । उक्तोदाह-
 रणे च लिङ्गविधया बोधकत्वेन तदभावात् । इत्थं च दृष्टान्ततया क्रिया-
 विशिष्टस्याप्यर्थबोधकत्वं वर्ण्यमानं निदर्शनेति पर्यवसितम् । नरोदित्यत्र
 बोधनस्यावर्णनात्कथमुदाहरणत्वमत्र भाह । तत्रेति उदाहरण इत्यर्थः ।
 लक्ष्ये लक्षणं सङ्गमयति—ततश्चेति । बोधनस्य गम्यमानत्वाच्चेत्यर्थः ।
 दृष्टान्तभूतयेति । दृष्टान्तेष्वनुभूतया विद्यमानयेत्यर्थः । दृष्टान्तो भूतः सञ्जा-
 तो ययेति वा । एष तमोवत् चन्द्रस्यापि राजत्वं “सोमो वै ब्राह्मणानां
 राजे” इत्यादिभूतिमासिद्धम् । अनिष्टपर्यवसायिनमर्थ नाशरूपानिष्टसाधनं
 राजविरुद्धत्वरूपमर्थम् ।

(कुव०)—यथा या—उन्नतं पदमवाप्य यो लघु-

हैलयेव स पतेदिति शुबन् ।

शैलशेखरगतः पृथङ्गण-

श्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥

अत्र गिरिशेखरगतो वृष्टिबिन्दुगणो मन्दमारुतमात्रे-
 णापि कम्पितः पतन् लघोरुन्नतपदप्राप्तिः पतनहेतुरित्य-
 सदर्थं बोधयन्निबद्ध इत्यसदर्थनिदर्शना ॥

चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् ।

सतां कार्यातिथेयीति बोधयन्गृहमेधिनः ॥

अत्र समागतं रविं शिरसा सम्भावयद्बुदयाचलः स्वनि-
 ष्ठया रविधारणक्रियया समागतानो सतामेवं गृहमेधि-
 भिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थं बोधयन्निबद्ध इति सदर्थनि-
 दर्शना । अत्र केचित् वाक्यार्थवृत्तिपदार्थवृत्तिनिदर्शना-
 द्वयमसम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिबन्धनमिति, तृतीया तु सम्भ-

वद्वस्तुसम्बन्धनिबन्धनेति च व्यवहरन्ति । तथा हि ।
 आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरैक्यमसम्भवत्तयोः साम्ये
 पर्यवस्यति । द्वितीयनिदर्शनायामप्यन्यधर्मोऽन्यत्रास-
 म्भवन्धर्मिणोः साम्ये पर्यवस्यति । तृतीयनिदर्शनायां
 तु स्वक्रियया परान्प्रति सदसदर्थबोधनं सम्भवदेव समतां
 गर्भीकरोति । बोधयन् गृहमेधिन इत्यादौ हि कारीपोः
 प्रिरध्यापयतीतिवन्समर्थाचरणे णिचः प्रयोगः । ततश्च
 यथा कारीपोः शीतापनयनेन वदुनध्ययनसमर्थान्क-
 रोति एवं वर्ण्यमानः पर्वतः स्वयमुपमानभावेन गृहमे-
 धिन उक्तबोधनसमर्थान्कर्तुं क्षमते । यथायं पर्वतः समा-
 गतं रविं शिरसा सम्भावयत्येवं गृहमेधी समागतं सन्त-
 सुचितपूजया सम्भावयेदित्यतः सम्भवति बोधनसम्बन्ध
 इति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

[अ० च०]—उन्नतमिति । यो लघुरल्पबुद्धिरल्पपरिमाणश्च उन्नतं पदमुत्कर्ष-
 सुच्चस्थानं व्याप्य हेल्लयेय पतोदिति ध्रुवन् कथयन् शैलशेखरगतो
 गिरिमस्तकवर्ती पृषद्गणो जलविन्दुसमूहश्चारुणा मन्देनापि मायतेन
 ध्रुतः कम्पितोऽथः पतासुरकपांक्षीपतं अधोदेशे च पततीत्यर्थः ।
 ध्रुवमिति पाठे बोधनस्य पूर्वपदस्यमानतादमयोगः । वृषाकण इति
 पाठे पाषाणकण इत्यर्थः । ब्रूतेति । उदयाचल आगतं देवं रविं
 ब्रूडागणैः पदे स्थाने मस्तके धत्ते धारयति । किं कुर्वन् । गृहमेधिनो
 गृहस्यान्वतामातिथेयी कार्येति बोधयन् भातिथेयी भातिष्यम् । अत्र उक्त-
 निदर्शनाद्यविषये केचिदिन्द्रियस्येति व्यवहरन्तीत्यनेनान्वयः । धर्मिणोरिति ।
 धर्मयोः साम्यमात्रेण समत्कारानिष्पत्तेस्तत्कृतविम्बप्रतिविम्बभावेन
 धर्मिणोः साम्यावगतिरिति भावः । गर्भीकरोतीति । स्वविशेषणत्वेन स्वी-
 करोतीत्यर्थः । दृष्टान्ततया बोधनस्यैव तत्र विवाक्षितत्वात् । एतदेवापवाद-
 यति—बोधयतित्यादिना । करीषं शुष्कगोमयं तस्यायं कारीषः । समर्था-
 चरणे समर्पकचरणे । सामर्थ्यात्पादन इति यावत् । भावप्राधान्यात् । उप-
 मानभावेन दृष्टान्तत्वेन । एवं प्रवृत्तिरे निदर्शनाद्ये निदर्शनापदमपृति-
 निमित्तस्यैकस्याभावाद्गानार्थ एव निदर्शनाद्वद् इति बोध्यम् ॥ ५४॥५५ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां निदर्शनाप्रकरणम् ॥ १९ ॥

(चन्द्रा०)—व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।

शैला इवोन्नताः सन्तः किन्तु प्रकृतिकोमलाः ॥ ५६ ॥

(कुव०)—अयमुपमेयाधिक्यपर्यवसायी व्यतिरेकः ।

यथा वा—पल्लवतः कल्पतरोरेष विशेषः करस्य ते वीर ।

भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते ॥

तद्रूपनत्वपर्यवसायी यथा—

रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-

स्त्यामायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि ।

कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः

सर्वं तुल्यमशोककेवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥

अनुभयपर्यवसायी यथा—

दृढतरनियद्वमुष्टेः कोशनिपण्णस्य सहजमालिनस्य ।

कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः ॥

(अ० च०)—व्यतिरेकं लक्षयति—व्यतिरेक इति विशेषो यैलक्षण्यमा उपमेयस्या-

धिस्यमुत्कर्षः । पल्लवत इति । पञ्चम्यर्थे तसिद्ध । कल्पतरोः पल्लवतः

पल्लवादेष धृष्यमाणस्ते तव करस्य विशेष इति सम्बन्धः । एकः पल्लवः

परं दृष्ट कर्णं राधेय तिरस्कुरुते । दानातिशयेनेति भावः । अत्रोपमेयस्य

करस्योत्कर्षः । पूर्वोदाहरणे दृढतत्वेनोपम्य शब्दमिदं तु रक्तवर्णो-

मलादिप्रयुक्तं तद्वन्ममिति भेदः । तद्वन्ममत्येति । उपमेयव्यवहारपर्ययः ।

रक्तस्त्यमिति । अशोकवृक्ष इति विरहिणः कम्पचिदुक्तिः । हे अशोक

भाष्यो सर्वं तुल्यं समानम् । अहं केवलं धात्रा विधात्रा सशोकः शोक-

सहितः दृष्टः, एव तु शोकरहित इत्यशोकपदभेदादयमन्वयः । कि-

न्तर्गते समानं तत्राह—रक्त इत्यादि । त्वं नूतनैः पल्लवैः रक्तो रक्तवर्णः

अहमपि प्रियायाः श्लाघनीयगुणैः श्लाघनीयमिदं रक्तोऽनुरक्तः । अधोनि-

पायाम् । हे सर्वं त्वं प्राति शिलीमुखा धमरा आयाति मां प्रत्यपि

स्मरणं धनुषा मुक्ताः प्रीयताः शिलीमुखा वाणा आयाति । एवं कान्ता-

पायाः पादतलापायातो यथा तव मुदे सन्तोषाय तद्वन्ममयापि स-

न्तोषायत्यर्थः । काश्चिन्नीलाद्रुधातेजोऽरस्य पुष्पाद्रस इति पर्यायव्यतिरेकः ।

अत्रोपमेयस्य सशोकत्वेनापकर्षः । अनुभयपर्यवसायी उपमेयोत्कर्षोपक-

र्षान्यतरपर्यवसानरहितः । दृढतरेति । कृपणस्य कृपाणस्य राद्वन्मम चा-

नेति । कृष्णपक्षे धनव्ययवैमुख्येन मुष्टिमौचनाभावात् । खड्गपक्षे तु ह
दतरं निबद्धः सम्बद्धो मुष्टिर्मुष्टिग्राह्यभागो यस्यैत्यर्थः । कौशो भा
ण्डारगृहं तत्र निषण्ण उपविष्टः कृष्णः । कौशे पिधानके निषण्णः स्थि-
त इति खड्गपक्षे । सहजमलिनः स्वभावमलिनः । मलिनवेपत्वात्कृष्णः । ख-
ड्गस्तु कृष्णवर्णत्वादिति । एवं च किञ्चिद्धर्मप्रयुक्तसाम्यवन्नया प्रती-
यमानयोः किञ्चिद्धर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यं व्यतिरेकशरीरम् । वैलक्षण्यं तु
क्वचिदुपमेयस्योत्कर्षे क्वचिच्च तदपकर्षे पर्यवसन्नं क्वचित्तु तदन्यतरपर्य-
वसानविरहेऽपि स्ववैचित्र्यविश्रान्तमात्रमिति बोध्यम् । एतेन चरमभेद-
द्वयेतदुदाहरणदृष्ट्वा कस्यचिदापातरमणीयमिष भासमानं प्रत्युक्तं वे-
दितव्यम् । अत्यन्तासारतया तु नातुवादमहतीत्युपरम्यते ॥ ५६ ॥
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां व्यतिरेकप्रकरणम् ॥ २० ॥

चन्द्रा०)—सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः ।

दिगन्तमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह ॥

इव०)—यथा वा—

छाया संश्रयते तलं विटपिनां श्रान्तेव पान्यैः समं ।

मूलं याति सरोजलस्य जडता ग्लानेव मीनैः सह ।

आचामत्यहिमांशुदीधितिर्मस्तमेव लोकैः समं ।

निद्रा गर्भगृहं सह प्रविशति क्लान्तेव कान्ताजनैः ॥

जनरञ्जन इत्युक्तेरनेन सार्द्धं विहराम्बुराशेरित्यादौ

न सहोक्तिरलङ्कारः ॥ ५७ ॥

(अ०च०)—सहोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः । सहभाव इत्यादि लक्षणम् । सहभा-
वः साहित्यं । जनरञ्जनः सहृदयजनाह्लादकः । एवं च चमत्कृतिजनकं
साहित्यं सहोक्तिरिति लक्षणम् । दिगन्तमिति । तस्य राज्ञः कीर्तिः
प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिः सह दिगन्तमगमदित्यन्वयः । अत्र च तृतीयायां
निरूपितत्वार्यकतया प्रत्यर्थिनिरूपितसाहित्यवती कीर्तिर्गमनाश्रय इति
बोधे एकधर्मान्यपित्वरूपसाहित्यबलात्प्रत्यर्थिनामपि गमनान्वयमतीतिः ।
तदुक्तम्—“सा सहोक्तिः सहायस्य बलादेकं द्विवाचकम् ।” इति । छा-
येति । ग्रीष्मर्तौ मध्याह्नवर्णनमिदम् । छाया पान्यैरप्यगैः समं सार्द्धं
विटपिनां तरूणां तलं मूलप्रदेशं संश्रयते । कुत इत्याकाशक्षायामु-
त्प्रेक्षते—श्रान्तेवेति । श्रमश्वात्रातपातिशयकृतो बोध्यः । एवमप्येव । ज-
डता शीतलता ग्लानेव सरोजलस्य मूलमधोदेशं मीनैर्मस्त्यैः सह या-
ति गच्छति । ग्लानिर्बलापचयः । तथा अहिमा दृष्ट्वा भंशयः कस्य
यस्यैवभूतस्य रवेर्दीधितिस्तमेव सन्तमेव सती लोकैः सममपः जला-

[विनोक्त्यलंकारः २२.] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (८९)

नि आचामति पिबति । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । निद्रा क्लान्तेव सती क्लान्ताजनैः सह गर्भगृहमभ्यन्तरगृहं प्रविशति । तत्रैव तदुद्रपादः । क्लान्तिस्तेजोहानिः । सौकुमार्यातिशयेन तत्सौख्यत्वात्कान्तोपादानम् । इत्यादाविति । इन्दुमतीस्वयंवरे रघुवंशे "अनेन सार्द्धं विहराम्युराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु । द्वीपान्तरानीतलवद्गुप्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः" इति पद्यम् । अत्र सहोक्तिश्चमत्कारित्वान्नालङ्काररूपेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

• हायलङ्कारचन्द्रिकायां सहोक्तिप्रकरणम् ॥ २१ ॥

(चन्द्रा०)-विनोक्तिश्चेद्दिना किञ्चित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते ।

विद्या हृद्यापि साज्वद्या विना विनयसम्पदम् ॥ ५८ ॥

(कुव०)-यथा वा-यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति ।

निन्दितः स भवेल्लोके स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥

अत्र च रामदर्शने विना हीनत्वं विनाशब्दमन्तरेणैव दर्शितम् ॥ ५८ ॥

(अ०च०)-विनोक्तिरिति । किञ्चिद्दिना प्रस्तुतं वर्ण्यहीनं दुष्टमुच्यते चेत्तदा विनोक्तिर्नामालङ्कार इत्यर्थः । विद्येति । विनयसम्पत्तिं विना या विद्या सा हृद्या मनीहरापि दुष्टेत्यन्वयः । अत्र प्रस्तुताया विद्याया विनयं विना दुष्टत्वमुक्तम् । यश्चेति । यः पुरुषः । स्वात्मा स्वान्तःकरणं विगर्हते निन्दति । रामदर्शने विनेति । रामकर्मकं रामवर्तुषं च दर्शनं विनेत्यर्थः । अन्तरेणापीति । विनापीत्यर्थः । तथा च विनोक्तिग्रहणं न तु शब्दग्रहणमिति भावः ॥ ५८ ॥

(चन्द्रा०)-तद्येत्किञ्चिद्दिना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते ॥

विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र भवतः सभा ॥ ५९ ॥

(कुव०)-यथा वा-

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेवरात्रि-

नैशास्यार्चिर्दुतभुज इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा ।

मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा

गङ्गारोधोपतनकलुषा गृह्यतीव प्रसादम् ॥

अत्र तमःप्रभृतीन्विना निशादीनां रम्यत्वं विनाशब्दमन्तरेण दर्शितम् ॥ ५९ ॥

(अ०चं०) - प्रकारान्तरमाह - तच्चेदिति । तत्प्रस्तुतं किञ्चिद्विना रम्यं चेत्सा-
पि विनोक्तिः कथ्यत इत्यन्वयः । इत्थं च किञ्चिद्व्यतिरेकेण प्रस्तुतस्य
रम्यत्वारम्यत्वान्यतरवर्णनं विनोक्तिरिति प्रकारद्वयसाधारणं सामान्यल-
क्षणं बोध्यम् । यत्तु ह्यो विनार्यसम्बन्ध एव विनोक्तिः । ह्यत्वं
च विनाकृतस्य वस्तुनोरमणीयत्वारमणीयत्वाभ्यां भवतीत्यर्वाचीनैरुक्तम् ।
तदयुक्तम् । कारणं विना कायौत्पत्तिकयनरूपे विभावनालङ्कारेऽतिव्या-
प्तेर्धारणाय विनार्यसम्बन्धप्रयुक्तप्रस्तुतगतरमणीयत्वादेरापि लक्षणे निवे-
शस्यावश्यकत्वादिति । आविर्भूत इति । मानवतीविषये नायकस्य परा-
मर्शायम् । इयं घरतनुरन्तः अन्तःकरणे मोहेन मानावेशेन मुक्तकल्पा
इषड्गुणमुक्ता लक्ष्यते । केव । पूर्व रोधसस्त्वटस्य पतनेन कलुषा अन-
न्तरं कातुष्यापगमात्प्रसादं नैर्मल्यं गृह्यताभ्रयन्ती गङ्गेव । तथा शशि-
नि चन्द्रे आविर्भूते उदिते सति तमसा मुच्यमाना रात्रिरपि । एवं
छिन्नो मष्टो भूयिष्ठो भूमो यस्या एवभूता । निशि भवस्य हुतभुजो
वह्नेरधिः शिखेवेति । दर्शितमिति । अर्थतो बोधितमित्यर्थः ॥ ५९ ॥
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां विनोक्तिप्रकरणम् ॥ २१ ॥

चं =) - समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्यचेत् ।
अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तशुम्भति चन्द्रमाः ॥ ६० ॥

कुव० - यत्र प्रस्तुतवृत्तान्ते वर्ण्यमाने विशेषणसाम्यबला-
दप्रस्तुतवृत्तान्तस्यापि परिस्फूर्तिस्तत्र समासोक्तिरल-
ङ्कारः । समासेन सद्वक्षेपेण प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोर्वच-
नात् । उदाहरणमयमैन्द्रीति ॥ अत्र हि चन्द्रस्य प्राची-
प्रारम्भलक्षणमुखसम्बन्धलक्षणे उदये वर्ण्यमाने मुखश-
ब्दस्य प्रारम्भवदनसाधारण्याद्रक्तशब्दस्यारुणकामुक-
साधारण्याच्चुम्बतीत्यस्य प्रस्तुतार्थसम्बन्धमात्रपरस्य श-
क्यार्थान्तरसाधारण्याच्चन्द्रमःशब्दगतपुल्लिङ्गेन ऐन्द्री-
शब्दगतस्त्रीलिङ्गेन तत्प्रतिपाद्येन्द्रसम्बन्धित्वेन चोपसृ-
तादप्रस्तुतपरवानितासक्तपुरुषवृत्तान्तः प्रतीयते ।

अ०चं० - समासोक्तिः लक्षयति - समासोक्तिरिति । प्रस्तुते वर्ण्यमाने
अप्रस्तुतस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्य परिस्फूर्तिश्चेत्तदा समासोक्तिरित्यन्वयः ।
अयमिति । इन्द्रस्येयमैन्द्री प्राची । मुरामादिभागो वदनं च । रक्तो रक्त-
वर्णोऽनुरक्तश्च । शुम्भनं सम्बन्धो यस्प्रसंयोगविशेषश्च । यथाश्रुतल-
क्षणस्य धर्म्यमाणं " असाशुदयमारुहः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति सर्वस्य हृदयं सुदुलैः वरैः ॥ ” इत्यादिप्रकृताप्रकृतश्लेषे-
ऽतिव्याप्तेराह । विशेषणसाम्यबलादिति । विशेषणमात्रसाम्यबलादित्य-
र्थः । एवं च विशेषणमात्रसाम्यगम्याप्रस्तुतवृत्तान्तत्वं लक्षणं
बोध्यम् । उदाहृतश्लेषे चाप्रकृतनृपवृत्तान्तस्य विशेष्यवाचिना
श्लिष्टेन राजपदेनाप्यवगमात्त्रातिव्याप्तिः । खंडाप्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थं
दर्शयति-समासेनेति । वचनात्प्रतिपादनात् । लक्ष्ये लक्षणं
सङ्गमयति-अत्रेति । प्रारम्भ आदिभागः । साधारण्याच्छिष्टत्वात् ।
यद्यपि चुम्बतीत्यत्र न श्लेषस्तथाप्यर्थद्वयबोधकत्वमात्रेण तस्य साधार-
ण्योक्तिः । उपस्कृतादिति साधारण्यादित्यस्य विशेषणम् । तत्र चन्द्रमः-
शब्दगतैतं पुंलिङ्गेन नायकत्वाभिष्यक्त्या ऐन्द्रीशब्दप्रतिपाद्येनेन्द्रसम्य-
न्धितयेन च परस्त्रीपरवाभिष्यक्तयेति बोध्यम् । वृत्तान्तो व्यवहारी
सुरचुम्बनरूपः ॥

- (कुव०)-व्यावल्गत्कुचभारमाकुलकचं, व्यालोलहारावलि
प्रेङ्खत्कुण्डलशोभिगण्डयुगलं प्रस्वेदि वक्राम्बुजम् ।
शश्वदत्तकरप्रहारमधिकश्वासं रसादेतया-
यस्मात्कन्दुकं सादरं सुभगया संसेव्यसे यत्कृती ॥
अत्र कन्दुकवृत्तान्ते वर्ण्यमाने व्यावल्गत्कुचभारमि-
त्यादिक्रियाविशेषणसाम्याद्विपरीतरतासक्तनायिकावृ-
त्तान्तः प्रतीयते । पर्वत्र विशेषणानि श्लिष्टानि इह
साधारणानीति भेदः । सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते ।
यथा वा-पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरिता
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥
अत्र वर्णने प्रस्तुतं तत्सारूप्यात्कुटुम्बिषु घनसन्ताना-
दिसमृद्धयसमृद्धिविपर्यासं प्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य प्रा-
मनगरादेवृत्तान्तः प्रतीयते ।

- (अ०च०)-व्यावल्गदिति । नायिकानुरक्तस्य कस्यचित्क्रीडालम्बन
कन्दुय प्रयुक्तिरियम् । हे कन्दुक सुभगया सुन्दर्या एतया नायिकया
रसात्प्रीतिविशेषात्सादरमादरसाहितं यथा स्यात्तथा यस्मात्संसेव्यसे-
तस्मात्कृती धन्योसीत्यन्वयः । कथमित्याकाङ्क्षायां संसेवनक्रिया वि-

शिनाष्टि-व्यावल्यादित्यादिना । व्यावल्यान्विशेषत आसमन्ताच्चलन्कुच-
मारो यत्र तथा आकुलाः क्रीडावेशेनेतस्ततः पर्यस्ताः कचाः केशा यत्र एवं
न्यालोला दोलायिता हारावलिर्वय तथा मेढूस्तद्भ्यां चञ्चलाभ्यां कुण्ड-
लाभ्यां शोभायुक्तं गण्डयुगलं यत्र एवं प्रस्वेदयुक्तं चम्पाम्बुजं यत्र शश्व-
त्रिरन्तरं दत्तः करेण प्रहारे यत्र तथा अधिकः आसौ यत्र तथेति । वृ-
त्तान्तः विपरीतरतरूपैः । अत्रापि कन्दुकशब्दगतपुल्लिङ्गेन नायकत्वा-
भिष्यक्तिर्धोष्या । मिष्टानीति । श्लेषमूलकामेदाप्यवसायविषयानीत्यर्थः ।
साधारणानीति । श्लेषं विनैव प्रकृतप्रकृतवृत्तान्तयोरनुगतानीत्यर्थः ।
यथा न्य लक्षणे साम्यशब्देन श्लेषकृतं स्यात्पक्षिकं न्य साम्यं विवक्षितमिति
भाषः । साहस्यसाहस्यत्वात्पुण्येति । इतरपमचरिते सीतापरागानन्तरं कदा-
चिद्वनं प्रति गतस्य भगवतो रामचन्द्रस्येयमुक्तिः । पुरा वनवासकाले
छरितां नदीनां स्रोतः प्रवाहो यत्र प्रदेशे आसीत्तत्राधुना पुलिनमस्तीति
शेषः । तथा क्षितिर्दृढां तरुणां घनविरलभावो विपर्यासं वैपरीत्यं पातः प्राप्तः ।
सान्द्राणां विरलताविरलानां शाखापल्लवादिबृद्ध्यासान्द्रता जातेत्यर्थः । तथा
न्य बहोर्भूषणः कालादनन्तरं दृष्टमिदं घनमपरमन्यदिय मन्ये । परन्तु शैला-
नां पर्वतानां निवेशो विन्यासविशेषस्तदेवेदं घनमिति पुल्लिङ्गमात्रमिहाकार्ष्यं
द्रव्यमिति दृढीकारोसीत्यर्थः । तासाहस्यसाहस्यत्वादिपक्षः । ग्रामा-
दौ किं यमसाहस्यमित्याकाङ्क्षायां तद्गर्भे विशेषणमाह—कुटुम्बिधिरया-
दि । कुटुम्बिषु कुटुम्बिगतौ यो घनसमृद्धयसमृद्धयौर्ध्वपर्यासस्तं प्राप्तस्ये-
त्यर्थः । तासमाश्रयस्य तादृशकुटुम्बिसमाश्रयस्य । तथा च समृद्धयसमृद्धि-
विपर्यासयदाश्रयात् साहस्यमिति भाषः । किमस्य साहस्यस्योत्पापकमिति
श्रेयं घनविरलेति विपर्यासमिति च । ताभ्यामुक्तसाहस्यगर्भोत्पत्त्यात् ।
एतेमेवा साहस्यगर्भविशेषणोपस्थापितसाहस्यमूला समासोक्तिरिति मूल-
ग्रन्थानवयोधस्तद्विरोधश्चेति दूषणमलम्बकं वेदितव्यम् । अपात्राप्रस्तुत-
वृत्तान्तस्य विशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्याव्याप्तिरिति चेत् ।
विशेषणसाम्यगम्यत्वाद्यभ्यगम्यत्वेऽपि विशेषणसाम्यगम्यत्वानप्यायात् । प्रा-
धान्यात् परं साहस्यस्य गमकत्वोपदर्शनं साहस्यत्वादिति ग्रन्थेन । एवम-
प्येऽपि विशेषणसाम्यात्साहस्यत्वेति विकल्पोक्तिरपि प्राधान्याभिप्रायेति
निरवयवम् ।

॥ १०१ ॥

कुव०)—अत्र च प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणविशेषणयलात्सा-
रूप्यबलाद्वाऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्रत्यायनं तत्प्रस्तुते विशो-
ष्ये तत्समारोपार्थं सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयिनः कविसंस्म-
रणीचरत्वायोगात् । ततश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारस-
मारोपार्थारुताहेतुः । न तु रूपकं इव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस-

समासोत्पलंकारः २३.] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (९३)

पसमारोपोऽस्ति । मुखं चन्द्र इत्यत्र मुखे चन्द्रत्वारोपहेतु-
चन्द्रपदसमभिव्याहारवद्भक्तश्चुम्बति चन्द्रमा इत्यादिस-
मासोत्पुदाहरणे चन्द्रादौ जारत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाच-
कपदसमभिव्याहारस्याभावात् ।

“ निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो
मुखं निशायामभिसारिकायाः ।

धारानिपातैः सह किं नु वान्त-

श्चन्द्रोयमित्यार्ततरं ररासे ॥ ”

इत्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरणे इव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपस-
मारोपगमकस्याप्यभावात् । तत्र हि विद्युन्नयनैरित्यत्र
निरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थप्रधानरूपमयूरव्यसकादिस-
मासव्यवस्थितादुत्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधात् । पु-
योदेऽनुक्तमपि द्रष्टृपुरुषत्वरूपणं गम्यमुपगम्यते । न चेह
तथा निरीक्षणवत् त्वय्यागते किमिति वेपत एव सिन्धु-
रिति श्लोके सेतुकृत्वादिष्वद्याप्रस्तुतासाधारणवृत्तान्त
उपात्तोऽस्ति ।

अ० अं०) एवमलङ्कारं निरूप्य तद्वोधप्रकारमुपदर्शयितुं भूमिकामाश्चर्यमि-
अत्र चेति । अत्र एपुदाहरणेषु । अमस्तुतवृत्तान्तस्वेति । अमकृतजारादि-
सम्बन्धितश्चुम्बनादिव्यवहारस्येत्यर्थः । विशेष्ये चन्द्रादौ । सर्वथा आ-
रोपानारोपान्यतरविधया प्रस्तुतान्वयिनः प्रकृतान्वयशून्यस्य । यद्वा
सर्वथैवेत्यस्य कवीत्यादिनान्वयः । कविसंरम्भेति स्वप्रतीत्युद्देश्यकश-
ब्दसन्दर्भरूपकविन्यासरेत्यर्थः । अमस्तुतवृत्तान्तस्य चुम्बनादेरित्या-
प्रस्तुतस्य जारादेरपि चन्द्रादौ समारोप इति मतं निराकरोति-
मतिवति । अमस्तुतरूपेति । अमस्तुतस्वरूपेत्यर्थः । कृतस्त-
त्राह । मुखमित्यादि । तादात्म्येन चन्द्रारोपे तादात्म्यस्यापि सं-
सर्गविधया आरोपविषयत्वान्तस्य च चन्द्रत्वानतिरेकाच्चन्द्रत्वारोपेषु-
क्तिः । न तु प्रकारतया चन्द्रत्वारोप उक्त इति अमितव्यम् । चन्द्र इति
शब्देन चन्द्रविशेषणत्वेनोपस्थितस्य चन्द्रत्वस्य मुखे विशेषणतयारो-
पासम्भवात् । एवं जारत्वोपवापि बोध्यम् । तद्वाचकेति । जाय्याचकेत्यर्थः ।
नतु जारादिपदसमभिव्याहाराभावाच्चोत्तारोपासम्भवेऽप्यायौ जाराद्या-
रोपोऽस्तु । न हि तत्रापि तादृशसमभिव्याहारो हेतुः । रूपकभवेनरुच्छे-

॥६॥ भाग ६६ चरुतो हेलयानन्दः । [समासोक्त्यलंकारः ३३.]

दोषत्तेरित्याशङ्क्याह । निरीक्ष्येति । पयोदो मेघो विद्युत्स्वरूपैर्नयनैर्नि-
शायामभिसारिकाया मुखं वीक्ष्य धारानिपातै सह वान्तः किं त्व
चन्द्र इति मत्वा आतंतर यथा स्यात्तथा ररासे आक्रन्दनं कृतवानित्यर्थः
उदाहरण इवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । अत्र यथा गमकमस्ति तादृशस्य
समासोक्त्युदाहरणे अभावादित्यर्थः । तथा चार्यारोप्यनाशङ्क्य इति
भावः । ननु विद्युन्नयनैरित्यत्र किमप्रस्तुतारोपगमकं यदभावात्समा-
सोक्तौ तदभाव इत्यतो गमकं दर्शयितुमाह-तत्रेति । अतुगुण्यादाहु
कूल्यात् । उपमितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया नयनसदृशविद्युत्करण
कत्वस्य निरीक्षणे सम्भवात्प्रतिवृत्त्वमिति भावः । अतुक्तमप्यश्रौतमपि
रूपणमारोप' । न चेदेति । इह समासोक्त्युदाहरणे तथा निरीक्षण
यन्नयनधारणकनिरीक्षणघट्टेत्तु कृत्वादीत्यादिना मन्यनकारित्वपरिग्रहः ।

(कुवलय)-नाऽपि श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितयोः प्र-
स्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरप्रस्तुतवृत्तान्तस्य विद्युन्नयनव-
त्प्राधान्यमस्ति । येन तदनुरोधात्त्वं सेतुमन्थकृदित्यत्रेव
प्रस्तुतेतुक्तमप्यप्रस्तुतरूपसमारोपमात्रेमिह चिन्तितं हेतुः ।
यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरिह श्लिष्टसाधारणविशे-
षणसमर्पितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव
साक्षादन्वयादस्ति समप्राधान्यम् तथाप्यप्रस्तुतवृत्ता-
न्तान्वयातुरोधात् प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपोद्गीकार्यः ।
तथा हि । यथा प्रस्तुतविशेष्येऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वयायो-
ग्यता तथैवाप्रस्तुतेऽपि जारादौ नास्ति प्रस्तुतवृत्तान्तस्या-
न्वययोग्यता । एवं च समप्रधानयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्ता-
न्तयोरन्यतरस्यावश्यमारोपेऽभ्युपगन्तव्ये श्रुतं एव प्रस्तु-
तेऽप्रस्तुतरयारोपश्चावृताहेतुरिति युक्तम् । नन्वेवं सति
विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वं समासोक्तिः । ॥ ॥

“विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनाम् ।

अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा समासोक्तिरिष्यते ”

इत्यादीनि प्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानि न सङ्ग-
च्छेरन् । प्रस्तुते श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितातु-
रागपूर्वकवदनचुम्बनाद्यप्रस्तुतवृत्तान्तसमारोपमात्रस्य

चारुताहेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणसाम्यकृतकामुकाद्य-
 प्रस्तुतधर्मिव्यञ्जनानपेक्षणादिति चेदुच्यते । स्वरूपतोऽ-
 प्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपो न चारुताहेतुः । किन्त्वप्रस्तुतका-
 मुकादिसम्बन्धित्वेनावगम्यमानस्य तस्यारोपः । तथाभू-
 तस्यैव रसानुगुणत्वात् । न च तावदवगमने विशेषणप-
 दानां सामर्थ्यमस्ति । अतः श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदैः
 स्वरूपतः समर्पितेन वदनचुम्बनादिना तत्सम्बन्धिनि
 कामुकादावभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुसन्धानं तत्र भवति ।
 यथा स्वरूपतो दृष्टेन राजाश्वादिना तत्सम्बन्धिनि रां-
 जादौ स्मारिते पुनरश्वादौ तदीयत्वानुसन्धानमिति वि-
 शेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यञ्जनस्यास्त्य-
 पेक्षा । अत एव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारणविशेष-
 णायामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोप इत्येव प्राचीनानां प्र-
 वादः । फल्गुके व्यावल्गुच्यभारत्वादिविशिष्टवनितासे-
 व्यत्वस्य कामुकसम्बन्धित्वेनैव समारोपणीयत्वात् । कि-
 ञ्च सारूप्यनिबन्धनत्वेनोदाहृतायां समासोक्तावप्रस्तु-
 तवृत्तान्तस्याशब्दार्थस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपेणैव गम्यतया
 तेन रूपेण तत्र समारोपसिद्धेः । अन्यथापि तथैव युक्त-
 मिति युक्तमेव प्राचीनानां लक्षणमिति विभावनीयम् । ६० ।

(भ०च०)-नन्विहापि परनायिकामुखचुम्बनरूपस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्याप्रस्तु-
 तासाधारणधर्मत्वादप्रस्तुतारोपगमकाद्य-स्यादित्याशङ्क्य परिहरति-ना-
 पीति । साधारणादीत्यादिना सादृश्यगर्भविशेषणसङ्गदः । वृत्तान्तयोरिति
 निर्धारणे पृथी । वृत्तान्तयोर्मध्य इत्यर्थः । विसृज्यनवदिति । प्रस्तुता-
 प्रस्तुतयोर्विसृज्यनयोर्मध्ये यथा तयनस्योत्तरपदार्थप्रधानसमासात्प्राधान्यं
 तथा नास्तीत्यर्थः । सेतुमन्यकृदिति पाठः । सेतुबन्धकृदिति त्वपपाठः कथ-
 श्विदर्थतोऽनुवादत्वेन व्याख्येयः । उपसहरति । तस्मादिति । मात्रपदेनाप्र-
 स्तुतारोपव्यवच्छेदः । विसृज्यनवत्समासकृतश्रौतप्राधान्याभावेऽपि विशे-
 षणसामर्थ्यावगंतस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्यार्थतः प्राधान्यमस्तीति शङ्कते । यद्य-
 पीति । नन्वप्रस्तुतवृत्तान्ताभिन्नत्वेनावगतस्य प्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्रस्तुतविशे-
 षेणान्वयात्कथमप्रस्तुतवृत्तान्तस्य प्राधान्यमिति शङ्कानिरासायाह-

विशेष्येणैवेति । ननु तद्विश्लेषणीभूतप्रस्तुतवृत्तान्तेनेत्येवकारार्थः
 समाधत्ते-तथापीति । अयमाशयः । नात्र श्लिष्टादिविश्लेषणैः समर्पितः
 नायिकामुखचुम्बनादिरूपोप्रस्तुतवृत्तान्तः प्रागेव कयापि व्युत्पत्त्याप्र-
 तगतत्वेन भासते । यद्वलादप्रस्तुतजाराधारोपावगातिः स्यात् । अपि तु त-
 स्येनावगते तस्मिन्प्रस्तुतासम्बद्धस्य कविसंरम्भगोचरावायागा-
 स्तुतसमारोपितत्वेन पर्यवसानमिति । नन्वेवं तर्हि प्रस्तुतवृत्तान्तस्य
 प्रस्तुतवृत्तान्ताश्रये धर्मिण्यन्वयोऽस्तु । असम्बद्धाभिधानप्रसङ्गपरिहारे
 स्य तुल्यत्वादित्यशङ्क्याह-तथाहीत्यादि । एवं च योग्यतारूपविनिर्ग-
 कविरहे च भास्तु तर्हि कस्याप्यन्वयस्तत्राह-अवश्यमिति । अन्यथासम्-
 द्धाभिधानप्रसङ्गापत्तेरिति भावः । किं तर्हि विनिर्गमकं तत्राह-श्रुत एव
 ति । तथा च श्रुतप्रस्तुतार्थोपस्कारकतया चमत्कारहेतुत्वमेव विनिर्गमक-
 मिति भावः । अप्रस्तुतस्याप्रस्तुतवृत्तान्तस्य । नन्वेवमिति । प्रथमप्रस्तुत-
 समारोपानङ्गीकारे । विशेषणानामित्यादि विद्यानामोक्तं लक्षणम् । प्रस्तुतव-
 र्तिनां विशेषणानां साम्येनेत्यन्वयः । प्रस्तुते समारोपार्थम् । अप्रस्तुतधर्मि-
 ष्यजनानपेक्षायामपि समारोप्यमाणवृत्तान्तविशेषणत्वायै तदपेक्षणाद्
 लक्षणासङ्गतिरित्याह-स्वरूपत इति । स्वरूपतोऽप्रस्तुतसम्बन्धावेनाज्ञा-
 यमानस्य । नन्वपेक्षासत्त्वेपि विशेषणसाम्यस्य तद्व्यञ्जनासामर्थ्याल्लक्ष-
 णसङ्गतितादयस्यमित्याशङ्क्य साक्षादसामर्थ्येपि वृत्तान्ताभिप्यक्तिद्वारा
 तत्सम्बन्धायान्न दोष इत्याह-नचेत्यादि । तदीयवानुसन्धानं कामुषसम्बन्धि-
 श्वानुसन्धानम् । तत्र मुपचुम्बनादौ अनुसन्धानं तद्वति पाठः । अनुस-
 न्धानपदितं पाठे यथेत्यस्यासङ्गतेः । अत एवमस्तुतस्यजनस्यापेक्षणादे-
 र्ध । नन्यप्रस्तुतधर्मिष्यजनानपेक्षणे ईदृशः प्रवादः कुतो न युक्तस्तत्राह-
 चान्दुष इति । विशिष्टेत्यस्य सैम्यत्वेनान्वयः । सम्बन्धित्वेनेत्येवकारार्थोक्त-
 मेषार्थं सापत्तिरिति माह-स्वरूपत इति । अप्रस्तुतयामुक्तसम्बन्धित्यानालि-
 क्तितरूपेणेत्यर्थः । तथा आरोपासम्भवात्तादृशप्रवादानुपपत्तिरिति भावः ।
 श्लिष्टविश्लेषणायाप्रथमैर्नर्द्दित्यादौ मुग्यचुम्बनादेः स्वरूपतोऽप्यारोपस्यैव
 सत्त्वात्साधारण विशेषणायामुपपद्यमानत्वेन प्रवादोपन्यासः । ननु
 तत्रापि तादृशयनितासंभवात्तस्य तादृशयनिताकृतायेपरीतरतप्राप्त्यरू-
 पस्यामस्तुतवृत्तान्तरूपस्य स्वरूपतोऽप्यारोपस्यैव सम्भवात् तादृश-
 प्रवादानुपपत्तिरत आह-किंवांति । युक्तमिति । तत्तामान्यादितरे
 तथात्वमिति न्यायादिति भावः । लक्षणमिति । आतायेक्यजनम्
 “अपमैर्नर्द्दामुगं पश्य रक्तक्षुम्भति चन्द्रमाः ।” इत्यत्र चक्षुष्यजनानां
 प्राचीनारम्भसम्बन्धाभ्रपमन्दो जारसम्बन्धिसानुरागपरनापियामुग-
 म्बनाश्रय इति बोधः । अप्रस्तुतवृत्तान्ताभिप्रायेणाप्यवतितस्य प्र-
 तवृत्तान्तस्य तादात्म्येनाप्रस्तुतारोपविषये प्रस्तुतधर्मिण्यन्वय इ-
 मते तु सानुरागपरनापियामुगयुग्मनाभिन्नप्रार्थप्रारब्धभारोताभ्यन्ते

पराभिन्नश्चन्द्र इति बोधः । एवमुदाहरणान्तरेऽप्यनेनैव प्रका-
शबोधप्रकारा उद्घोषाः ॥ ६० ॥

यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां समासोक्तिप्रकरणम् ॥ २३ ॥

चन्द्रालो०)-अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ।

सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः ॥ ६१ ॥

कुवलय०)-अत्र सुधांशुकलितोत्तंस इति विशेषणं तापहर-
णसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् ।

यथा वा-तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि

सहायमेकं मधुमेवं लब्ध्वा ।

कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-

धैर्यच्युतिं के भम धन्विनोऽन्ये ॥

अत्र पिनाकपाणेति हरविशेषणं कुसुमायुध इत्यर्थल-
भ्याहमर्थविशेषणं च सारासारायुधत्वाभिप्रायगर्भम् ।

यथा वा-सर्वांशुचिनिर्धानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।
शरीरकस्यापि कृते मृदाः पापानि कुर्वते ॥

अत्र शरीरविशेषणानि तस्य हेयत्वेनासंरक्षणीयत्वा-
भिप्रायगर्भाणि ।

(अत्रापि पापानि कुर्वते मृदाः)

१०७०)-गुणीभूतव्यञ्ज्यस्य प्रभेदभूतसमासोत्तयलङ्कारप्रसङ्गात्तत्रभेदं
परिकरालङ्कारं लक्षयति-अलङ्कार इति । अलङ्कारस्योत्कीर्तनं च दोषा-
भायेनैव गतार्थत्वमिति शङ्कानिरासार्थम् । तत्राप्यत्र चाग्रे परिष्यते । सा-
भिप्राये प्रकृतार्थोपपादकार्यव्यञ्जकविशेषणत्वं लक्षणं बोध्यम् ।
ध्वनावतिष्ठामिवावर्णाय प्रकृतार्थोपपादकेति, हेतुलङ्कारवारणाय बोधक-
त्वं विहाय व्यञ्जकत्वेन निवेशः । वक्ष्यमाणपरिकरालङ्कारालङ्कारवारणाय वि-
शेषणेति । तत्र ॥ विशेष्य त्वेति नातिप्रसङ्गः । सुधांश्विति । सु-
धांशुना कलितः कृत उत्तंसः श्रेष्ठरो येन स इति हरविशेषणम् ।
“उत्तंसः कर्णपूरं स्याच्छ्रेष्ठरे चावतसवत् ।” इति विश्वः । सामर्थ्या-
भिप्रायं सामर्थ्यव्यञ्जकम् । तवेति । इन्द्रं प्रति कामस्योक्तिः । तव
प्रसादात्कुसुमायुधोऽप्यहं मधु वसन्तमेवैकं मुख्यं सहाय लब्ध्वा पिना-
को धनुर्विशेषः पाणौ यस्य तादृशस्यापि हरस्य धैर्यच्युतिं धैर्यसङ्घः

लनं कुपाम् । अन्ये धन्विनो धनुर्धरा मम पुरः के । अगणनीया इत्यर्थः ।
कुसुमायुध इति विशेषणं चेत्यन्वयः । अयं लभ्येति । कुपामित्युत्तमपुरु-
पाक्षितेत्यर्थः । अभिप्रायगर्भमभिप्रायपूर्वकम् । अत एवावयवार्थमात्र-
विश्रान्तत्वाद्धरपदेन न पीनरुक्त्यमपि । सर्वेति । सर्वेषामशुचीनां रक्तपू-
येरतोधिष्मृत्वादीनां निधानस्य स्थानभूतस्य कृतव्रतस्य उन्नतमात्रपानादिकृतो-
पकारनाशकस्य शरीरकस्य । शरीरकस्येति निन्दायां कप्रत्ययः । कृते त
दर्थं तत्संरक्षणार्थमिति यावत् । विशेषणानि पूर्वोक्तानि तस्य शरीरस्य ॥

(कुव०)— व्यास्थं नैकतया स्थितं श्रुतिगणं जन्मी न बहुमीकतो ।
नाभौ नाभवमच्युतस्य सुमहद्भाष्यं च नाभापिपम् ।

चित्रार्थं न बृहत्कथामचकथं सुत्राम्णि नासं गुरु-
दैव त्वद्गुणवृन्दवर्णनमहं कर्तुं कथं शक्नुयाम् ॥

अत्र श्रुतिगणे न व्यास्थमित्यादीनि विशेषणानि स्व-
स्मिन्व्यासाद्यसाधारणकार्यकर्तृत्वनिषेधमुखेन नाहं
व्यास इत्याद्यभिप्रायगर्भाणि तत्राद्ययोरुदाहरणयोरेकैकं
विशेषणं, समनन्तरयोः प्रत्येकं बहुनि विशेषणानि । तत्रा-
पि प्रथमोदाहरणे सर्वाणि विशेषणान्येकाभिप्रायगर्भाणि
पदार्थरूपाणि च द्वितीयोदाहरणे मित्राभिप्रायगर्भाणि,
वाक्यार्थरूपाणि चेति भेदः । एतेषु व्यङ्ग्यार्थसद्भावेपि न
ध्वनिव्यपदेशः । शिवस्य तापहरणे, मन्मथस्य कैमुतिक-
न्यायेन सर्वधन्विधैर्यमञ्जकत्वे शरीरसंरक्षणार्थं वापमाच-
रतां मूढतये स्वस्य घर्षणीयराजगुणैक्यनाशकत्वे च वाच्ये
एवोपस्कारकत्वात् । अत एव व्यङ्ग्यवच्यवाच्यपरिकरत्वा-
त्परिकर इति नामास्यालङ्कारस्या केचित्तु निष्प्रयोजनवि-
शेषणोपादानेऽपुष्टार्थत्वदोषस्योक्तत्वात्सप्रयोजनत्वं वि-
शेषणस्य दोषाभावमात्रं न कश्चिदलङ्कारः । एकनिष्ठताह-
शानेकविशेषणोपन्यासे परं वैचित्र्यविशेषात्परिकर इत्य-
लङ्कारेण च शरीराणितत्वाद्धः । अस्तु तत्स्वमेकाविशेषणा-
पन्यास एव परिकर इति न नियमः । श्लेषयमकादिष्व-
पुष्टार्थदोषाभावेन तत्रैकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्य
विन्यासे विच्छित्तिविशेषसद्भावात्परिकरोपपत्तेः ।

[परिकरालंकारः २४.] भङ्गकारचन्द्रिकासमेतः । २४

यथा-अतियजेत निजां यदि देवता-

मुभयतश्च्यवते जुपतेऽप्यघम् ।

क्षितिभृतेव सदैवतका वयं

वनवताऽनवता किमहिदुहा ॥

अत्र हि पुरुहूतपूजोद्युक्तान्नन्दादीन्प्रति भगवतः कृष्णस्य
चाक्ये गोवर्द्धनगिरिरेव चास्माकं रक्षकत्वेन देवतमिति
स एव पूजनीयो न त्वरक्षकः पुरुहूत इत्येवं परे वनवतेति
गोवर्द्धनगिरिरेर्विशेषणं काननवत्त्वान्निर्झरादिमत्त्वाच्च पुष्प-
मूलफलनृणादिभिरारण्यकानामस्माकमस्मद्धनानां गवां
चायमेव रक्षक इत्यभिप्रायगर्भम् । एवमत्र साभिप्रायैक-
विशेषणविन्यासस्यापि विच्छित्तिविशेषवशादस्य सा-
भिप्रायस्यालङ्कारत्वसिद्धावन्यथापि सुधांशुकलितोत्तंस
इत्यादौ तस्यात्मलाभो न निवार्यते । अपिच एकपदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कार इति सर्वसम्मतम् । तद्वदेक-
स्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्यालङ्कारत्वं युक्तमेव ॥६१॥

(भ०च०)-व्यास्यमिति । राजानं प्रति कवेरुक्तिः । हे देव राजन् ! एतदुणामां
घृन्दस्य समूहस्य घर्णनं कर्तुमहं यथं शक्नुयां शक्तो भवेयमित्यन्वयः ।
कुतस्तत्राह । यतोऽहमेकरूपतया स्थितं वेदसमूहं न व्यास्यमनेकशा-
खारूपेण न विस्तारितवान् । तथा च तत्कर्ता व्यासो न भवामीति व्यप्य-
ते । एवमप्येव । यस्मीकतो यस्मीकाजन्मास्यास्तौति जन्मी न भवामीति
शेषः । तथा च नाहं धार्म्यमिति । अस्त्युतस्य नाभो नाभयं नोत्पन्न इत्य-
नेन नाहं चतुसुख इति । सुमद्वैतस्य मद्भाष्यं च नाभापि न भाषित-
यानित्यनेन नाहं सहस्रमिदं ज्ञेय इति । चित्रो विचित्रोऽर्थो यस्यास्तां घृ-
हाकथां न भवत्ययं कथितयानित्यनेन नाहं तद्वक्ता शिवो गुणादयो धेति ।
सुधाग्निं इन्द्रे गुरुदण्डेशको नासमित्यनेन नाहं धार्यति इति च व्य-
प्यते । उक्तपूजाहरणेषु वैलक्षण्यं दर्शयति-तत्रेत्यादिना । एकैकमेकस्य
विशेष्यस्यैकमेव समनस्तरपोऽनन्तरोक्तयोः प्रत्येकमेक विशेष्यं प्रति ।
तत्रापि तयोर्मध्येपि एकाभिप्रायगर्भाण्येकाभिप्रायपूर्णकाणि । यास्याधे-
ति । न व्यास्यमायादिनिषेधवाक्याथेष्टस्योक्तरीत्या हेतुत्वेनान्तिमवा-
क्याधे विशेषणत्वादिति भावः । एतेषु उक्तोदाहरणेषु । ध्वनिव्यपदेशो
ध्वनिव्यपहारः । तत्र हेतुमाह-तापहरणेत्यादिना । तापहरणे इत्या-

[श्लोपालकारः २६.] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । ॥३०८॥ (१०१)

कुवलय०)-अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदा-
नसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् ।

यथा वा-फणीन्द्रस्ते गुणान्वक्तुं लिखितुं हैदयाधिपः ।

द्रुमाखण्डलः शक्तः काहमेव कते गुणाः ॥

फणीन्द्र इत्यादिविशेष्यपदानि सहस्रवदनाद्य-

भिप्रायगर्भाणि ॥ ६२ ॥

अ० च०)-साभिप्राय इति । अत्र विशेषणपदस्थाने विशेष्येति प्रक्षिप्य पूर्व-
वच्छक्षणं बोध्यम् । तच्च परिकरेतिव्याप्तिवारणार्थम् । लक्ष्ये लक्षण स-
ङ्गमयति-अत्रेति । यद्यपि देवान्तरव्यावर्तकतया चतुर्भुज इति विशेषणं
तथापि नृपादिस्वाधारणदेवपदवाक्येर्धिष्णो नियमनेन विशेष्यमतीत्योपपि-
यातया विशेष्यपदत्वमभिमतं बोध्यम् । असन्दिग्धमुदाहरति-फणीन्द्र
इति । राजान प्रति कथयति । तत्र गुणान्वक्तुं फणीन्द्रः शेषोऽसमर्थ
इत्युपपत्त्यर्थम् । एवमत्रेपि । हैदयाधिपः कार्तवीर्यः । आण्डलः इन्द्रः ।
उभयत्र गुणानियतपुण्यते । एव मत्पदम । अहं क ते गुणाः इति क-
थयति । महदन्तरं सूचयति । सहस्रमुखत्वादीत्यादिना सहस्रबाहुत्वसह-
स्रनयनत्वयोः सहस्र । अत्र अनेकेषां विशेष्यपदानां तत्तदभिप्रायगर्भार्थं
विशेषः ॥ ६२ ॥

इत्यलंकारचन्द्रियायां परिकराङ्गप्रवरणम् ॥ २५ ॥

(चन्द्रा०)-नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः ।

सर्वदो माधवः पायात्स यो गङ्गांमदीधरत् ॥ ६३ ॥

अञ्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणा हितसक्तिना ।

उच्चरद्भुरिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः ॥ ६४ ॥

(कुवलय०)-अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः । स च त्रिविधः ।

प्रकृतानेकविषयः अप्रकृतानेकविषयः प्रकृताप्रकृतानेक-
विषयश्च । सर्वदेत्यादिक्रमेणोदाहरणानि । तत्र सर्वदो
माधव इति स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयोर्हरिहरयोः कीर्तनं
प्रकृतश्लेषः । अञ्जं कमलमञ्जश्चन्द्रस्तयोरुपमानमात्रत्ये-
नाप्रकृतयोः कीर्तनमित्यप्रकृतश्लेषः । वाहिनीपतिः सेना-
पतिः समुद्रश्च । तत्र समितो शस्त्रप्रहारोत्पत्तद्विधिरस्य
सेनापतेरेव वर्णनं प्रकृतमिति प्रकृताप्रकृतः श्लेषः ।

(१०२) कुवलयानन्दः । [श्लेषालंकारः २६]

यथा वा-चातः काकोदुरो येन द्रोग्धापि करुणात्मना ।

पूतनामारणख्यातः स मेस्तु शरणं प्रभुः ॥

नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।

सदृशे वनवृद्धानां कमलानां त्वदीक्षणे ॥

असावुदयमारुहः कान्तिमात्रक्तमण्डलः ।

राजा हरति सोऽर्कस्य हृदयं मृदुलैः करैः ॥

तत्राद्ये स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयो रामकृष्णयोः श्लेषः ।

द्वितीये उपमानत्वेनाप्रकृतयोः पद्महारिणयोः श्लेषः । तृती-

ये राजा हरति लोकस्येति चन्द्रवर्णनप्रस्तावे प्रकृतस्य

प्रत्यग्रोदितचन्द्रस्याप्रकृतस्य नवाभिषिक्तस्य नृपतेः श्ले-

षः । यद्यत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्दशक्तिमूलध्वनि-

मिच्छन्ति प्राञ्चः । तत्प्रकृताप्रकृताभिधानमूलकस्योप-

मादेरलङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वाभिप्रायं, न त्वप्रकृतार्थस्यैव

व्यङ्ग्यत्वाभिप्रायम् । अप्रकृतार्थस्यापि शक्त्या प्रतिपाद्य-

स्याभिधेयत्वावश्यभावेन व्यक्त्यनपेक्षणात् । यद्यपि प्रकृ-

तार्थे प्रकरणबलाज्झटिति बुद्धिस्थे सत्येव पश्चान्नृपतित-

द्वाह्यधनादिवाचिनां राजकरादिपदानामन्योन्यसन्निधौ

नचलात्तत्तद्विषयशक्त्यन्तरोन्मेषपूर्वकमप्रस्तुतार्थः स्फुरे-

त् । न चैतावता तस्य व्यङ्ग्यत्वम् । शक्त्या प्रतिपाद्य-

माने सर्वथैव व्यक्त्यनपेक्षणात्पर्यवसिते प्रकृतार्थाभि-

धाने पश्चात्स्फुरति चेत् कामं गूढश्लेषो भवतु । अस्ति

चान्यत्रापि गूढः श्लेषः ।

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वी-

रललुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।

सततममुमतामगम्यरूपाः

परिणतदिक्करिकास्तटीविभर्ति ॥

अ०च०) श्लेषं लक्षयति-नानार्थेति । नानार्थस्य शब्दस्य संश्रयो योजन

श्लेष इति लक्षणम् । वर्ण्येत्यादि विभागः । वर्ण्य चावर्ण्य च वर्ण्योप-

ण्योभयं च एतद्व्याश्रितस्तद्विषय इत्यर्थः । सर्वेति । सर्वदः स माधवः
 पायात् । यः भगं गोवर्द्धनपर्वतं गां वृद्धां च वराहावतारे धृतवानिति
 विष्णुपक्षे । हरपक्षे तु स वमाधवः सर्वदा पायात् । योगेन्द्रां धृतवानि-
 त्यर्थः । हरिणेन मृगेणाङ्गरूपतया भादिता कृता सक्तिः सङ्गो यस्येति
 चन्द्रपक्षे । हरिणा सूर्येणेति कमलपक्षे । उच्चरच्छपातैरुच्चरच्छकीकालं
 रुधिरं यस्य स वाहिनीपतिः सेनापतिः । तथा वाहिनीनां नदीनां पतिः
 समुद्रश्चेति पक्षे कीलालं जलम् । समितौ सग्रामे । व्रात इति । येन करु-
 णायुक्तान्तःकरणेन द्वादशकर्तापि । अदरो भयशून्यः काकस्त्रातो
 रक्षितो न तु हतः । स पयिब्रजामा रणे ख्यातो । विभू रामो मे
 शरणमस्तिवत्यर्थः । कृष्णपक्षे तु काकोदरः कालिषत्पुः पूतनाया राक्ष-
 स्या मारणेन ख्यात इति शेषः । नीतानामिति । दयितां प्रति नायको-
 क्तिः । तत्र ईक्षणे नेत्रे कमलानां पद्मानां हरिणानां च सदृशे स्त इत्य-
 न्वयः । कीदृशानां घने जले भरण्ये च वृद्धिं प्राप्नोताम् । तथा लुब्धैः
 लोभशीलैर्भूरिभिः शिकीमुखैः भ्रमरैराकुलीभावं व्याप्तवां नीतानामिति
 पक्षं पक्षे । हरिणपक्षे तु लुब्धैः व्यापैः कर्तुंभिः भूरिशिकीमुखैर्गणैः । करणभू-
 तैः । आकुलीभावं च पल्लवां नीतानामित्यर्थः । 'भ्रमप्रभेदे कमलः' इति विश्वः ।
 अस्माधिति । उदयं शैलमभिनृज्ज च । रक्तं रक्तवर्णमनुरक्तं च मण्डलं
 विम्बं वैश्वं राजा चन्द्रो नृपश्च मृदुलेरभिनयेरहृष्यैश्च करैः किरणैर्भा-
 ह्यधमैश्च । मत्पद्मोदितेति । अभिनयोदितेत्यर्थः । ननु प्रकरणेनाभिधायानि-
 यमनादप्रकृतार्थस्य व्यङ्ग्यत्वमेवेति कथं श्लेष इत्याशङ्क्याह—यदिति ।
 भलद्वारस्येति । न चैवं शब्दशक्तिमूलवस्तुप्यनेदृच्छेद इति वाच्यम् ।
 " दानिरशनिश्च तमुच्चैर्निर्हन्ति कुम्पसि तरेन्द्र यस्मै त्वम् । यत्र प्रसी-
 दसि पुनः स भक्त्युदारोऽनुदारश्च ॥ " इत्यत्र शनिविरुद्धरूपे प्रस्तुतेऽशनि-
 शब्देनाभिधया प्रतीयमानेषु तन्मूलकस्य विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेवं
 कार्यं श्रुत इति वस्तुप्यनेरशनिशब्दव्यक्तिमूलस्य सम्भवात् । भलद्वार-
 रस्येत्यम्प्योपलक्षणत्वात् । अन्योन्यसन्निधानबलात्परस्परार्थसम्बन्धपर्यवा-
 श्यं शब्दसमभिव्याहाररूपशब्दान्तरसन्निधिबलात् । तथा चाप्रकृतेऽप्यभि-
 धानियामेवमस्तीति भावः । एतावता पूर्वापरभावमात्रेण तस्याप्रकृतार्थ-
 स्य गूढश्लेष इति । गूढत्वं चाप्रकृतत्वेन द्वितीयार्थस्य शीघ्रमप्रत्यपात् ।
 अयमिति । भाषे रघतवगिरिपणनम् । अयं गिरिस्तदीयभर्तात्यन्ययः ।
 किभृताः । भित्तिजरा भित्त्यन्त कठिनाः । प्रकामिगुर्वीर्यमहापः ।
 अलपुभिर्विलम्बमानैर्मेषैर्व्याप्ताः । निरन्तरे प्राणिनामगम्यरूपाः । परिण-
 ता तिर्यग्दन्तप्रहारिणा दिग्गजा यासु ताः । वृद्धव्यापक्षे तु जरटा
 जीर्णाः पयोधराः कुन्नाः । अगम्याः सङ्गमायोऽप्याः । पणिते प्रघटे दि-
 ष्कारिके पाक्षां ता इत्यर्थः । दिग्यतुल्ये दशनशत करिका नरशतम् ।
 ' दिग्दष्टं पतुलाकारं करिका नरपरिका । ' इति यादवः ।

(कुवलय०)-मन्दमग्निमधुर्यमोपलां दर्शितश्चयथु, चाभवत्तमः ।
 दृष्टयस्तिमिरजं सिपेविरे दोषमोषधिपतेरसन्निधौ ॥
 अत्र हि समासोक्त्युदाहरणयोः प्राकरणिकेथे प्रकार-
 णवशाद्भट्टादिति बुद्धिस्थे विशेषणसाम्यादप्रकृतोऽपि वृ-
 द्धवेदयावृत्तान्तादिः प्रतीयते । तत्र समासोक्तिरमङ्गश्लेष-
 इति सर्वेषामभिमतमेव । एवमन्यत्रापि गूढश्लेषे ध्व-
 निबुद्धिर्न कार्या । यथा वां-

रम्या इति प्रातेवतीः पताकाः ॥

रागं विधित्ता इति वर्द्धयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः ॥

समं वधूमिर्वलभीर्युवानः ॥

अत्र द्वितीयान्तविशेषणसमर्पितार्थान्तराणां न श-
 द्दसामर्थ्येन वधूमिरन्वयः विभक्तिभेदात् । न च विभक्ति-
 भेदेऽपि तदन्वयाक्षेपकं साधर्म्यमिह निबद्धमस्ति । यतः-

“एतस्मिन्नधिकपयःश्रियं वहन्त्यः

सदृक्षौर्म पवनभुम्भे जवेन नीताः ।

वाल्मीकेरराहितरामलक्ष्मणानां

साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः ॥”

इत्यथेवाक्षितश्लेषो भवेत् ।

(अ० अं०)-मन्दमिति । ओषधीनां पापुष्पान्द्रस्यासन्निधौ सप्तयमोपलाः
 सप्तयन्ता मन्दीभूतमग्निं धृतवन्तः । ततः दर्शितः श्वयथुः पुष्टार्थ-
 येन तेषांभवत् । दृष्टयस्तिमिरजं दोषमन्वयं सिपेविरे । पक्षान्तरे
 ओषधिपतिर्यथा । एवं मन्दाग्निस्त्यशोयतिमित्यानि रोगविशेषाः । वृत्ता-
 न्तादिरेषादिपदाटोमिषैष्यवृत्तान्तः परिगृह्यते । अमङ्गश्लेष इति । तेषां
 च श्लेषस्यैव व्यञ्जनाविरहादप्रकृते तत्त्व्यकारे श्लेषव्यवहारः स्वर्गेषा-
 मनुपपन्नः । रम्या इति । माष पञ्च द्वावकावर्णनम् । यस्यां द्वावका-
 यां पुषानो यधूमिः समं यलभीः प्रासादोपरितनगृहाण्यसेवन्त संवित-
 यन्तः । किम्भूताः । रम्याः इति हेतोः पताका येनयन्तीः प्रातेवतीः ।
 विधित्ता यिजनाः इति हेतोः रागं रतिं वर्द्धयन्ती । नमन्ति पट्टी-
 यानि एतानपट्टमान्ता यासां ताः । यधूपक्षे पतङ्गाः सोभायानि ।

र्थः । अर्थसाम्याभावेऽपि सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्ब-
मित्रेत्यादिवच्छब्दसाम्यस्य सम्भवादिति भावः । एवकारेण व्यङ्ग्य-
त्वव्यवच्छेदः । तत्र तयोर्मध्ये । शब्देति । जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयोरेव
श्लिष्टत्वादिति भावः । केचिदलङ्कारसर्वस्वकारादयः । उभयमपीति ।
सम्भवाभङ्गश्लेषद्वयमपीत्यर्थः । शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वेनान्वयव्यतिरेका-
भ्यां तद्वतावधारणादिति भावः । अन्ये मम्मटभट्टाः । नन्वभिप्रायस्या-
र्थालङ्कारमध्यकथनादवगतस्यापि विशेषतः कथनमन्तरेण कथमुपपत्ति-
रित्याशङ्क्याह-एतदिति । यद्यप्युत्प्रेक्षाग्रन्थानन्तरं चित्रमीमांसा न क्वापि
दृश्यते तथाप्ययमाशय उन्नीयते । चमत्कारेऽर्थमुखप्रेक्षित्वादर्थाङ्कार-
त्वमिति । अनुप्रासयमकादेस्तु न चमत्कारेऽर्थमुखप्रेक्षित्वमिति न तेषा-
मर्थालङ्कारत्वमपि तु शब्दयैचिग्याच्छब्दालङ्कारत्वमेवेति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां श्लेषप्रकरणम् ॥ २६ ॥

(चन्द्रा०)-अप्रस्तुतप्रशंसा स्मृता यत्र प्रस्तुताश्रया ।

एकः कृती शकुन्तेषु योन्यं शक्रान्न याचते ॥ ६५ ॥

(कुव०)-यत्राप्रस्तुतवृत्तान्तवर्णनं प्रस्तुतवृत्तान्तावगतिपर्य-
वसायि तत्राप्रस्तुतप्रशंसासालङ्कारः । अप्रस्तुतवृत्तान्त-
वर्णनेन प्रस्तुतावगतिश्च प्रस्तुताप्रस्तुतयोः सम्बन्धे सति
भवति । सम्बन्धश्च सारूप्यं सामान्यविशेषभावः कार्य-
कारणभावो वा सम्भवति । तत्र सामान्यविशेषभावे सा-
मान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्यावगतौ द्वैवि-
ध्यम् । कार्यकारणभावेऽपि कार्यात्कारणस्य कारणाद्वा
कार्गम्यावगतौ द्वैविध्यम् । सारूप्यात्तु एको भेद इत्यस्याः
पञ्च प्रकाराः । यदाहुः-

“कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा”

इति । तत्र सारूप्यनिबन्धनाऽप्रस्तुतप्रशंसासोदाहरणम् एकः
कृतीति । अत्राप्रस्तुतचातकस्य प्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन प्र-
स्तुते तत्सरूपेऽधुद्रेभ्यो याचनात्रिवृत्ते मानिनि पर्यवस्यति ।
यथा वा-आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसमिति-
रारोपितो भृगपतेः पदवीं यदि था ।

मत्तेभकुम्भतटपाटनलम्पटस्य ८०२१तिथ

नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥

अत्र शुनकस्य निन्दा निन्दनीयत्वेन प्रस्तुते तत्सस
कृत्रिमवेषव्यवहारमात्रेण विद्वत्तामिनयवति वैधेये पा
वस्यति ।

अ०००)-अग्रस्तुतेति । सा अग्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुताश्रया प्रस्तुता
श्रयः प्राधान्येन तात्पर्यविषयो यस्यास्तयाभूता । प्रस्तुतपरमप्रस्तुत
र्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः । एक इति । कृती कुशलः । शकुन्तेषु पक्षिषु मा
यश्चातयः शक्रादिन्द्रादन्य न याचत इत्यर्थः । कायं इति । कायं
स्तुते सति तदन्यस्य कारणस्य यच्चः प्रतिपादन, निमित्तं कार
प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य । एष सामान्ये प्रस्तुते सति ।
दन्यस्य विशेषस्य विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्य ।
स्ये प्रस्तुते तदन्यस्य वात्सह्यस्येत्यर्थः । अन्यशब्दस्य प्रतिसम्बन्धि
परत्वात् । तत्सुरूपे तत्सदृशे । आपद्वेति । आपदाः याः कृत्रिम
सदाः स्वान्धलोमानि तैर्जटिला व्याप्ता अंसमितिः स्वरन्धदेशो पर्यव
भूतः सा शुनको मृगपतेः सिंहस्य पदवीं स्थानं यथारोपितः । तादृश
द्वयुक्तत्वेन सिंहसाम्यं प्रापित इत्यर्थः । तथापि मत्तानामिमानां गजाः
कुम्भतटस्य पाटने विदारणे लम्पटस्य व्यसनितो हरिणानामधिपस्य
नादं सिद्धानादं यथं करिष्यतीत्यर्थः । अभिनयवत्पशुकुर्यतीति सप्तम्य
न्तम् । वैधेये भूषं । 'भूषंवैधेयबालिशः' इत्यमरः ।

कुव०)-यथा वा-

अन्तर्दिष्टद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः ।

कथं कमलनालस्य मा भूवन्भङ्गुरा गुणाः ।

अत्र कमलनालवृत्तान्तकीर्तनं तत्सरूपे बहिः तलेषु
जाम्रस्तुभ्रानृपुत्रादिभिरन्तः कलहं कुर्वाणे पुरुषे पर्यवस्य
ति । एवं च लक्ष्यलक्षणयोः प्रशंसाशब्दः स्तुतिनिन्दा
स्वरूपाख्यानसाधारणकीर्तनमात्रपरो द्रष्टव्यः । सामा
न्यानिबन्धेना यथा-

विधाय वैरं सामर्थं नरोऽरोषे उदासते ।

प्रक्षिप्योदक्षिपं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतम् ॥

अत्र प्रागेव सामर्थं शिशुपालेरुक्मिणीहरणाद्वैरं दृढी
कृतवता कृष्णेन तस्मिन्नुदासितुमयुक्तमिति वक्तव्येऽर्थे
प्रस्तुते तत्प्रत्यायनार्थं सामान्यमभिहितम् ।

(अ०चं०)-अन्तरिति । छिद्राणि रन्ध्राणि दोषस्थानानि च । कण्टकाः शूकाः एलाश्च । भद्रशूरा भद्रशूलिकाश्चागुणाः सौभाग्यादप्यस्तन्तवश्च । अत्र स्तुतिनिन्दादासीनस्वरूपाल्लयानमात्रमिति श्लिष्टविशेषणत्वमिति च भेदः । एवं चेति । उक्तोदाहरणेषु प्रस्तुतपरस्याप्रस्तुतवर्णनस्य विरूपत्वे सतीत्यर्थः । विधायेति । ये नरा मनुष्याः सकोधिरौ शत्रौ वैरं विधायो दासीना भवन्ति ते कक्षे तृणे उदचित्प्रमाणं निक्षिप्याभिमाहृतं पथनाभिमुखं शेरते निद्रां कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

(कुव०)-यथा वा-सौहार्दस्वर्णरेखाणामुच्चावचानिदाजुषाम् ।

परोक्षमिति कोप्यास्ति परीक्षानिकषोपलः ॥

अत्र यदि त्वं प्रत्यक्षमिव परोक्षेऽपि मम हितमाचरासि तदा त्वमुत्तमः सुहृदिति विशेषे वक्तव्यत्वेन प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । विशेषनिबन्धना यथा-

अङ्गाधिरोपितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छनः ।

केसरी निहुराक्षितमृगयूथो मृगाधिपः ॥

अत्र कृष्णं प्रति बलभद्रवाक्ये मार्दवदूषणपरे पूर्वप्रस्तावानुसारेण क्रूर एव ख्यातिभागभवति न तु मृदुरिति सामान्ये वक्तव्ये तत्प्रत्यायनार्थमप्रस्तुतो विशेषोऽभिहितः । एवं बृहत्कथादिषु सामान्यतः कश्चिदर्थं प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथाविशेषोदाहरणेष्वियमेवाप्रस्तुतप्रशंसा द्रष्टव्या । कारणनिबन्धना यथा-

हतसारमिवेन्दुमण्डलं

दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यविलं विलोक्यते

धृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥

अत्रात्राकरणिकेन्दुमण्डलमततयोत्प्रेक्ष्यमाणेन दमयन्तीवदननिर्माणार्थं सारांशहरणेन तत्कार्यरूपवर्णनीयतया प्रस्तुतं दमयन्तीवदनगतलोकोत्तरं सौन्दर्यप्रतीयते ।

(अ०चं०)-सौहार्दमिति । सौहार्दाणि मैत्राण्येव स्वर्णरेखा इति रूपकम् वासां । परीक्षणे निकषोपलः परोक्षमिति भवितुः प्रोक्तास्तीत्यन्तरं । अनेति ।

[अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः २७.] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (१०९)

मृगलाञ्छन इत्युच्यत इति शेषः । निष्ठुरं क्षित्तानि निरस्तानि मृगयूपानि
येन तादृशः केसरी सिंहो मृगाधिप इत्युच्यत इति शेषः । हतेति । धृतो
गम्भीरायां खन्यां गतं खस्याकाशस्य नीलिमां येनेति मण्डलविशेषणम् ।
कुव०)-यथा वा-मदीयेवरदराजस्तवे-

आश्रित्य नूनममृतद्युतयः पदं ते

देहक्षयोपनतदिव्यपदामिमुख्याः ।

लावण्यपुण्यनिचयं सुहृदि त्वदास्ये

विन्यस्य यान्ति मिहिरं प्रतिमासभिन्नाः ।

अत्रात्राकराणिकचन्द्रकर्तृकतयोत्प्रेक्ष्यमाणेन लावण्य-
पुण्यनिचयविन्यासेन कारणेन तत्कार्यमनन्तकोटिचन्द्र-
लावण्यशालित्वमनन्यमुखसाधारणं भगवन्मुखे वर्णनी-
यतया प्रस्तुतं प्रतीयते । तथा हि चन्द्रस्तावन्मन्त्रलिङ्गाद्-
द्विक्षयाभ्यामभेदेऽपि भेदाध्यवसायाद्वा प्रतिमासं भिन्न-
त्वेन वर्णितस्तेनातीतांश्चन्द्रा अनन्तकोटय इति लब्धम् ।
कालस्यानादित्वात्सर्वेषां च तेषामाकाशसमाश्रयणं स्ले-
षमहिम्ना भगवच्चरणसमाश्रयत्वेनाध्यवसितम् । भग-
वच्चरणप्रपन्नानां च देहक्षयोपस्थितौ परमपदप्राप्त्या-
भिमुख्यं तदानीमेव स्वसुहृद्गर्गे स्वकीयसुकृतस्तोम-
निवेशनं ततः सूर्यमण्डलप्राप्तिश्चेत्येतत्सर्वं श्रुतिसि-
द्धमिति । तदनुरोधेन तेषां देहक्षयकालस्यामावास्यारु-
पस्योपस्थितौ सूर्यमण्डलप्राप्तेः प्राक्प्रत्यक्षसिद्धं पुण्यत्वेन
निरूपितस्य लावण्यस्य प्रह्लाणं निमित्तीकृत्य तस्य
चन्द्रसादृश्यस्वरूपोपचरिततत्सौहार्दवति भगवन्मुखे
न्यसनमुत्प्रेक्षितम् । यद्यपि सुहृद्भुत्वे तावदल्पपुण्यस-
ङ्क्रमो भवति तथापि अत्र सुहृदित्येकवचनेन भगवन्मुख-
मेव चन्द्रस्य सुहृद्भूतं न मुखान्तराणि चन्द्रसादृश्यगंध-
स्यास्पृश्यानीति भगवन्मुखस्येतरमुखेभ्यो व्यतिरेकोऽपि ।
व्याश्रितः । ततश्च तस्मिन्नेव सर्वेषां स्वस्वयावल्लावण्य-
विन्यसनोत्प्रेक्षणेन प्राग्वर्णितः प्रस्तुतोर्यः स्पष्टमेव प्रती-

यते । यद्यपि श्रुतौ सूर्यमण्डलप्राप्त्यनन्तरभाविर्विरजान-
दीक्रमणानन्तरमेव सुहृत्सुकृतसंक्रमणं श्रूयते तथाऽपि
शारीरकशास्त्रे तस्यार्थवशात्प्राग्भावः स्थापित इति
तदनुसारेण विन्यस्य मिहिरं प्रति यान्तीत्युक्तम् ।
कार्यनिबन्धना यथा-

नाथ त्वदङ्घ्रिनिखधावनतोयलगाः

स्तत्कान्तिलेशकणिका जलंधिं प्रविष्टाः ।

ता एव तस्य मथनेन घनीभवन्त्यो

नूनं समुद्रनवनीतपदं प्रपन्नाः ।

अत्र भगवत्पादाम्बुजक्षालनरूपायां दिव्यसरित्यल-
क्तकरसादिवल्लभानां तथा सह समुद्रं प्रविष्टानां तत्रख-
कान्तिलेशकणिकानां परिणामतया सम्भाव्यमाने समु-
द्रनवनीतपदवाच्येन चन्द्रेण कार्येण तत्रखकान्त्युत्कर्षः
प्रतीयते ।

(अ० च०)-भाश्रित्येति । हे देव ! प्रतिमासं भित्ता भमृतसुतयश्चन्द्रास्ते
विष्णोः पदमाकाशमेघ पदं चरणमाश्रित्य देहस्य क्षये उपगतं
सम्पन्नं दिव्यपदस्याभिमुख्यं येषामेवंभूताः सन्तस्त्वदात्मरूपे सु-
हृदि भित्ते नूनं लायण्यस्वरूपस्य पुण्यस्य निश्चयं विन्यस्य
मिहिरं सूर्यं प्रति घान्तीत्यन्वयः । मन्त्रलिङ्गादिति । नमो नमो
भवति पायमान इत्यादिमन्त्रसामर्थ्यादित्यर्थः । मन्त्रस्य ज्ञानान्तर-
विज्ञानार्थानुयादयथादाह-गृहीतं । श्रुतीति । “तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते
तस्य मिषा हातयः सुकृतमुपयन्ति भमिषा दुष्कृतम्” इति योपीतर्ही श्रुतिः
“स यार्थसिद्ध्यर्थमनस्तावदादित्य गच्छतीति स यापुमागच्छति स त-
विजिदिते यथा रथचक्रस्य स्र्व तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्य
मागच्छति” इति च श्रुतौ स आदित्यमागच्छतीत्यनन्तरं “स आगच्छति
घिरत्तां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते” इति श्रुतौ ।
शारीर्येति । शरीरे भवः शरीरः स ण्य शारीरक आत्मा तामति
पादके इत्यर्थः । भयं ज्ञातप्रयोजनयज्ञात् । पूर्व पापादिरवागभाषे भ
चिरादिमार्गमामिष्यैयमद्वयमोखम्भधेन पाटक्रममार्थक्रमेण बोधादिति
भावः । स्थापित इति । साम्प्रत्ये तत्तथाभावात्तथा ह्यन्य इति ता-
तीपाधिरूपे विज्ञानित इत्यर्थः । नापेति । हे नाथ विष्णो त्वया-

[अमस्तुतमशंसासंकाः २७] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (१११)

रणनखक्षालनजले गद्गतरूपे लघ्नाः तेषां नयानां कान्तिलेशकणिकाः
समुद्रं प्राप्ताः । सा एव च कणिकास्तस्य जलधेर्मथनेन सान्द्रतां
प्राप्ता नूनं समुद्रसम्बन्धिनयनीवस्य चन्द्रस्य पदं प्राप्ताः । चन्द्ररू-
पेण परिणता इत्यर्थः । तयां तद्द्वारेण सदित्यनन्तरं हेतुरितिशेषः ।
तद्धेतुनखकान्त्युत्कर्ष इत्यर्थः ॥

(कुव०)-यथा वा-

अस्याश्चेद्भ्रतिसौकुमार्यमधुना हंसस्य गर्वरलं
सँछापो यदि धार्यतां परभृतैर्वाच्यमत्वव्रतम् ।
अङ्गानामकठोरता यदि हृत्पत्रायैव सा मालती
कान्तिश्चेत्कमला किमत्र बहुना काषायमालम्बताम् ॥
अत्र नार्थिकांगतिसौकुमार्यादिषु वर्णनीयत्वेन प्रस्तु-
तेषु हंसादिगतगर्वशान्त्यादिरूपाण्योचित्येन सम्भाव्य-
मानानि कार्याण्यभिहितानि । एतानि च पूर्वोदाहरण-
इव न वस्तुकार्याणि किन्तु तन्निरीक्षणकार्याणि ।

“लज्जा तिरश्चां यदि चेतासि स्या-
दसंशयं पर्यतराजपुण्याः ।
तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्यु-
र्वालमियत्वं शिथिलं चमयः ॥”

इत्युदाहरणान्तरे तथैव स्पष्टम् । अङ्गानामकठोरतेति
वर्णनीयाद्भ्रतिसौकुमार्यातिशयनिरीक्षणकार्यत्वमपि
नार्थाक्षेप्यमालतीकठोरत्वे विवक्षितम् । मृत्तिप्रतियोगि-
विशेषापेक्षकठोरत्वस्य तदकार्यत्वात्किन्तु तद्बुद्धेरिव ।
इदमपि त्वदङ्गमार्दवे दृष्ट इत्याद्युदाहरणान्तरे तथैव
स्पष्टम् ॥ अर्थस्य कार्यत्व इव बुद्धेः कार्यत्वेऽपि कार्यनिघ-
न्धनत्वं न हीयत इति । एतादृशान्यपि कार्यनिघन्धना-
प्रस्तुतमशंसायामुदाहृतानि प्राचीनैः । वस्तुतस्तु तदाति-
रेकेऽपि न दोषः । नह्यप्रस्तुतमशंसायां प्रस्तुताप्रस्तुतयोः
पञ्चविध पञ्च सम्यन्ध इति नियन्तुं शक्यते । सम्यन्धान्त-
रेऽपि दर्शनात् ।

(अ० च०)-अस्या इति अस्याः कामिन्याः गतिसौकुमार्यं दृष्टं चे-
दित्यप्याहारेणान्वयः । एवं सँल्लापो भाषणं यदि श्रुतस्तदापरभृतैः
योषितैः वाचं यच्छतीति तथा तस्य भावो मौनमेव प्रतं धार्यतां
स्वस्थताम् । अकठोरतामार्दवं यदि दृश्यते तदासा प्रासङ्गा
माळती दृष्टमायैव पाषाणतुल्यैव लक्ष्यत इति । कान्तिदंष्ट्रा
चेतदा घमळा लक्ष्मीः कापायं वस्त्रमाळम्बतामाश्रयतु । किमत्र बहुनेके-
नेत्यन्ययः । गतिसौन्दर्यादिषु सम्भाव्यमानान्युत्प्रेक्षमाणानि पूर्वो-
दाहरणादेलक्ष्यमाह-एतानीति । कार्याणीत्यर्थः । लज्जति । तिरस्कां पश्चा-
दीनां चेत्तस्मिन् यदि लज्जा स्यात्तदा चमयों मृगाः पर्वतराजपुण्यास्तं
तथा रमणीयं केशपाशं प्रसमीक्ष्य वालां केशाः प्रिया घासां तास्त-
था तस्य शिथिलं कुर्तुरित्यन्ययः । तथैव निरीक्षणकार्यत्वमेव । अ-
र्थाक्षेपेति । दृष्टमायस्यरूपायां शितैर्यथैः । इदमप्यमस्तुतबुद्धेः कार्य-
त्वमपि । अपिना मस्तुतबुद्धेः कारणत्वमायुक्तं समुच्चीयते । “त्यद-
ङ्गमर्भये दृष्टे फलस्य चित्ते न भासते । माळतीशशभुल्लेखाकवलीनां
याहीरता॥” इति तुल्ययोगितायामाशुदाइतम् । ननु कार्यरूपेणामस्तुते-
नार्थेन पत्र मस्तुत ताकारणमवगम्यते सा कार्यनिष्पन्नता अमस्तुत-
प्रशंसोच्यते । न चोदाहारेषु तत्सम्भवः । माळतीफडोररवादेरमस्तुतस्यो-
पस्थाकार्यतापास्ययैव दर्शितत्वात् एवं मस्तुतस्य कामिनीगति-
निष्ठसौन्दर्यादिशयादेर्निरीक्षणस्यैव कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्याकारण-
त्वादिर्येत आह-अर्थस्येति । अपमाशयः । अर्थस्यामस्तुतस्येव सुतरां
तदुल्लेखमस्तुतस्यैव कार्यत्वाच्च न तावदमस्तुतकार्यत्वादासम्भवः । अर्थत्व-
स्य मयोजनाभावेन लक्षणेऽनिवेशादव्यावर्तकत्वाच्च । नापि मस्तुतस्य
कारणत्वादासम्भवः । स्वरूपतस्तस्याहेतुत्वेऽपि ज्ञानस्य हेतुत्वादि-
ति । ननु गतिसौन्दर्यादिज्ञानमेव हेतुर्न तु ज्ञायमानं गतिसौन्दर्यादि ।
तदभावेऽपि ज्ञानमात्रात्कार्यान्तरेण स्वस्वरसादाह-वस्तुतस्मिन् । त-
दतिरेके तस्याः प्रार्थनोदाहृतमस्तुतप्रशंसाया अतिरेके प्रकारपञ्च-
धाधिप्ये ।

(कुवलयानन्दः)-यथा-

तापत्रयोपधरस्य तव स्मितस्य

निश्वासमन्दमरुता निवृत्तीकृतस्य ।

एते कण्ठकरचया इव विप्रकीर्णा

जैवानृकस्य किरणा जगति भ्रमन्ति ॥

अत्र ह्यमस्तुतानां चन्द्रकिरणानां भगवन्मन्दस्मितरू-

अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः २७ । अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (११३)

पदित्यौषधधान्यविशेषकडङ्कुरचयस्योत्प्रेक्षणेन भगवन्म
न्दस्मितस्य तत्सारतारूपः कोऽप्युत्कर्षः प्रतीयते । न
धान्यकडङ्कुरचयोः कार्यकारणभावादिसम्बन्धोऽस्ति
अतः सहोत्पत्त्यादिकमपि सम्बन्धान्तरमाश्रयणीयमेव
एवमुपमानोपमेयावाश्रित्य तत्र कविकल्पितकार्यकार
णभावनिवन्धने अप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते । ततोऽन्यत्राणि
दृश्यते । यथा-

कालिन्दी ब्रूहि कुम्भोद्भव जलधिरहं नाम गृह्णासि कस्मा
च्छ्रोत्रे नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात्सपुल्याः
मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि मिलत्कल्लैर्मालवीना
नेत्राम्भोभिः किमासां समजनि कुपितः कुन्तलक्षोणिपालः ।

अथ किमासां समजनीति मालवीनां तथा रोदनस्य
निमित्ते पृष्टे तत्प्रियमरणरूपनिमित्तमनाख्याय कुपित
कुन्तलक्षोणिपाल इति तत्कारणमभिहितमिति कारण
नियन्धना । मालवान्मति प्रस्थितेन कुन्तलेश्वरेण किं ते
नाशिता इति पृष्टे तद्वधानन्तरभावि जलधिनर्मदाप्रश्नो
त्तररूपं कार्यमभिहितमित्यत्रैव कार्यनियन्धनापि पूर्वस्या
प्रश्नः शाब्दोऽस्यामार्थ इति भेदः ॥ ६५ ॥

अ० च०)-तावेति । हे हरे त्वं निःश्वासरूपमन्दमारुतेन निबुद्धीकृ
तस्य बुसरहिताकृतस्य स्मितरूपस्याऽऽध्यात्मिकादितापत्रयोषधभ्रेष्ठस्य
विप्रकीर्णाः कडङ्कुरचयाः बुधसमूहा इवैते जेवातुकस्य चन्द्रस्य कि
रणा जगति भ्रमन्तीत्यन्वयः । तत्सारतारूपः किरणसारतारूपः ।
एवमिव । हतसारमित्युदाहरणे चन्द्रवदने उपमानोपमेयपदार्थावाशि
स्य चन्द्रसारंशहरणस्य सतः कविप्रौढोक्तिकल्पितं कारणत्वम् । ए
वमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । कालिन्दीति । नर्मदायाः समुद्रस्य च संघादो
ऽयम् । तत्र यमुनाघात्या समुद्रेण कालिन्दीसङ्गुके कोपात्साकृतं न
र्मदाया उतरम् । हे कुम्भोद्भव वागस्त्यमुने ब्रूहीति । ततः पुनः समु
द्रस्य प्रातिवचनम् । अहं जलधिर्भवामि मम शत्रोर्नाम कस्माद्धेतोर्गृ
ह्णासीति । सा पुनराह नर्मदाहमित्यादि । सतः समुद्रः पुनराह । तर्हि

कुतो मालिन्यमनुभवसीति । सा पुनराह । मिलत्वजलैर्मालवदेशाद्
नानां नेत्राश्रुभिरिति । ततः किमासां जातमिति समुद्रस्य प्रश्नः । कुन्त
लदेशाधिपः कुपित इति नर्मदाया उत्तरम् ॥ ६५ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुचलयानन्दटीकायामप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणम् ॥ २७ ॥

(चन्द्रा०)—प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्गुरः ।
किं भृङ्ग सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकेद्रया ॥ ६६ ॥

(कुव०)—यत्र प्रस्तुतेन वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्प्रस्तुतं द्यो-
त्यते तत्र प्रस्तुताङ्गुरालङ्कारः । उत्तरार्द्धमुदाहरणम् । इह
प्रियतमेन साकमुद्याने विहरन्ती काचिद्रङ्गं प्रत्येवाहेति
वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वम् । न चानामन्त्रणीयामन्त्रणेन वा-
च्यासम्भवादप्रस्तुतमेव वाच्यमिह स्वरूपप्रस्तुतावगतये-
निर्दिष्टमिति वाच्यम् । मौग्ध्यादिना भृङ्गादावप्याम-
न्त्रणस्य लोके दर्शनात् । यथा—

कस्त्वं भोः/कथयामिदिवहतकं मां विद्धि शाखोटकं//

वैराग्यादिव वक्षि/साधु विदितं/कस्मादिदं भाषसे ।

वामेनात्र वटस्तमध्वगजुनः सर्वात्मना सेवते ॥

न दृष्टायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥

इत्यत्र चेतनाचेतनमश्रोतृवृत्तिर्योगामन्त्रणस्यात्यन्त-
मसम्भावितत्वाभावात् । एवं प्रस्तुतेन वाच्यार्थेन भृङ्गो-
पालम्भरूपेण वक्ष्याः कुलवध्वाः सौन्दर्याभिमानशालि-
न्याः रूरजनपरिवृत्तिदुष्प्रधर्षायां परवानितायां विटसर्व-
स्वापहरणसङ्कल्पदुरासदायां वेङ्ग्यायां वा कण्टकसङ्कुल-
केतकीकल्पायां प्रवर्तमानं प्रियतमं प्रत्युपालम्भो द्योत्यते ।

यथा वा—अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग

• लोलं विनोदय मुनःसुमनोलतासु ।

चालामजातरजसं कालिकामकाले

॥ ११४ ॥ नवमालिकायाः ॥

[प्रस्तुताङ्कुरालङ्कारः २८.] अलङ्कारचन्द्रिकासमेतः । (११५)

अचाप्युद्यानमध्ये चरन्तं भृङ्गं प्रत्युपालम्भ इति वा-
च्यार्थस्यापि प्रस्तुतत्वम् । इदं च प्रौढाङ्गनासु सतीषु बालि-
कां रतये क्लेशयति कामिनि शृण्वति कस्याश्चिद्विदग्धा-
या वचनमिति तं प्रत्युपालम्भो द्योत्यते ॥

(अ० चं०)-प्रस्तुतेनेति । प्रधानभूतप्रस्तुतान्तराभिव्यञ्जकं प्रस्तुतवर्णनं प्र-
स्तुताङ्कुरालङ्कारः । प्रस्तुतस्याभिव्यञ्जकत्वादङ्कुर इवाङ्कुर इति व्युत्पत्तेः ।
किमिति । हे भ्रमर मालत्यां विद्यमानायां कण्टकेन्द्रया कण्टकव्याप्तया
केतव्या किं प्रयोजनमिति प्रस्तुतेन भ्रमरवृत्तान्तेन मयि मनोहारिण्यां
सायां किमुद्देशकारिण्या परवानितयेति नापकवृत्तान्तः प्राधान्येन प्रस्तु-
तोऽभिव्यज्यते । कथमिदं भृङ्गवृत्तान्तस्य प्रस्तुतत्वं तत्राह-इदिति । तथा च
भृङ्गसम्बोधकत्वात्तद्वृत्तान्तोऽपि प्रस्तुत इति भावः । अनामन्त्रणीयामन्त्रणेन
सम्बोध्यत्वापोष्यसम्बोधनेन । वाच्यसम्बन्धादङ्गसम्बोध्यकत्वाच्चायां सम्ब-
न्धात् । कस्त्वमिति शाखोटकतए श्रुते कस्यचित्पथिकस्य प्रश्नोक्तिः
कथयामीत्याद्युत्तरम् । वैराग्यादिव च दसीति पुनः प्रश्नः । साधु-पिदित-
मिति शाखोटकस्पीत्तरम् । कस्मादिदं वैराग्यमिति पुनः प्रश्नः । कथ्यत
इति पुनरुत्तरं प्रतिज्ञाय शाखोटक आह । वामभागेनोपलक्षितोत्र
चटोऽस्ति तं पान्थो जनः सयाममना क्षमित्यन्तच्छायादिभिः सेवते
आश्रयति । मम पुनर्ममं स्थितस्यापि न छायापि परोपकारसम्पा-
दिकेति भूताधारवादिमिति भावः । यस्मिन्नेति मूर्तेति च मिलितम् । अत्यन्त-
मारोपेणापि । परवानितायामिति घस्यायामिति च विषयसप्तमी । तद्विषय
इत्यर्थः । विद्यानां सर्वस्वस्याहरणे यः सङ्कल्पस्तेन दुरापेति घस्याविशे-
षणम् । अन्येति । हे भृङ्ग भग्न्यासृपमर्दनासु सुमनसां पुष्पाणां लतासु
तावचावस्रवमल्लिकायां कलिका सञ्जातरजस्का भवति लोल चपल
मनो विनोदय । लोलमिति क्रियाविशेषणं वा । नक्षमल्लिकाया लताविशेष-
स्य बालामभिनवामसञ्जातरजस्कां कलिकामकाले व्यर्थं किमिति कद-
र्थयसि पीडयसीत्यन्वयः । रजः पुष्परजः स्त्राणां रेतश्च । शृण्वतीति ।
एतद्वचनं शृण्वति सतीत्यर्थः ॥

कुवलो-यथा वा-

कोशद्वन्द्वमियं दधाति नलिनी कादम्बचक्षुक्षतं

यत्ते चूतलता नवं किसलयं पुंस्कौकिलास्वादितम् ।

इत्याकर्ण्य मिथः सखीजनवचः सा दीर्घिकायास्तटे

चैलान्तेन तिरोदधे स्तनतटं बिम्बाधरं पाणिना ॥

अत्रेयमिति नलिनीव्यक्तिविशेषनिर्देशेन दीर्घिकाया-

स्तद इत्यनेन च वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टम् । प्रस्तु-
तान्तरद्योतनं चोत्तरादौ स्वयमेव कविनाविष्कृतम् । अ-
त्राद्योदाहरणयोरन्यापदेशध्वनिमाह लोचनकारः ।

अप्रस्तुतप्रशंसायां वाच्यार्थोऽप्रस्तुतत्वादवर्णनीय
इति । तत्राभिधायामपर्यवसितायां तेन प्रस्तुतार्थव्यक्ति-
रलङ्कारः । इह तु वाच्यस्य प्रस्तुतत्वेन तत्राभिधायामपर्य-
वसितायामर्थसौन्दर्यबलेनाभिमतार्थव्यक्तिध्वनिरेवेति ।
वस्तुतस्त्वयमप्यलङ्कार एव ध्वनिरिति व्यवस्थापितं चि-
त्रमीमांसायाम् । तृतीयोदाहरणस्य त्वलङ्कारस्त्वे कस्यापि
न विवादः । उक्तं हि ध्वनिकृता

“शब्दार्थशक्त्याक्षितोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।

यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्न्ध्यालङ्कृतिध्वनेः ॥”

इति । एतान्यपि सारूप्यनिबन्धनान्युदाहरणानि सम्म-
न्धान्तरनिबन्धनान्यपि कथंचिद्वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुत-
त्वनिबन्धनेनोदाहरणीयानि । दिङ्मात्रमुदाह्रियते ॥

(अ० नं०)-कोशोति । इयं नलिनी कमलिनी कोशद्वन्द्वं मुकुलयुगलं काद-
म्बस्य हंसस्य चञ्च्वा क्षतं कृतक्षतं दधाति धत्ते तपेयं चतुस्पात्रस्य
लता नूतन पल्लव गुरुपैः कौकिलैरास्वादितं चवित धत्ते इति दीर्घ-
काया वाप्यास्तटे मिथः परस्परं सर्पजिनस्य वच आकुर्यं सा प्रस्तुता
नादिका कमलमुकुलाग्रपल्लवव्याजेनेता मदीयस्तनाभरक्षतपूतान्तं वध-
यन्तीति ज्ञात्वा चैलस्य वस्त्रस्यान्तेन प्रान्तेन स्तनतट तिरोदधे विम्ब-
रूपमधर च पाणिना तिरोदध आच्छादितवृत्तित्यन्वयः । अन्यपदेशो-
ति । अन्यस्यापदेशो मिथ यत्र तादृशमित्यर्थः । तदीयमेव अन्यं दर्शयति
अप्रस्तुतेत्यादि । व्यवस्थापितमिति । प्रस्तुतत्वेपि मुख्यतया तात्पर्याभा-
वाद्वाप्यभिधायपर्यवसानाभावादिति भानः । सान्ध्यवेति । सा अलङ्कृति-
ध्वनेः सकाशादन्यैवेत्यर्थः । प्रस्तुतत्वलम्बनेन प्रस्तुतत्वप्राप्त्या ।

(कुव०)-रात्रिः शिवा काचन सन्निधत्ते

विलोचने जाग्रतमप्रमत्ते ।

समानधर्मा युवयोः सकाशे

सखा भविष्यत्यचिरेण कश्चित् ॥

अत्र शिवसारूप्यमिव तदेकदेशतया तद्वाच्यं ललाट-
लोचनमपि शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेन वर्णनीयमिति
तन्मुखेन कृत्स्नं शिवसारूप्यं गम्यम् । यथा वा-

वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकवरीभारतिमिर-

त्विषां वृन्दैर्वन्दीकृतामिव नवीनार्ककिरणम् ।

तनोतु क्षेमं नस्तव वदनंसौन्दर्यलहरी-

परीवाहस्रोतःसरणिरिष सीमन्तसरणिः ॥

अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतायाः सीमन्तसरणेर्षदनसौ-
न्दर्यपरीवाहत्वोत्प्रेक्षणेन परिपूर्णतटाकक्वपरीवाहकार-
णीभूता स्वस्थाने अमान्ती वदनसौन्दर्यसमृद्धिः प्रती-
यते । सापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतेव ॥

अथ चं० १-रात्रिरिति । हे षिलोचने शिवा कल्याणरूपा काचनानिर्वचनीय-
प्रभाया रात्रिः शिवरात्रिरित्यर्थः । सन्निधत्ते सन्निहिता भवत्यतो युवां
अग्रमत्ते जाग्रतं जाग्रद्रूपे भवतम् । कुतस्तत्राह । युवयोः सकाशे* समीपे
अचिरेण समानधर्मा सैदृशःसरा काश्चिद्भवति । कृतीये लोचनं भाले
भविष्यतीत्यर्थः । तदेकदेशतयेति शिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वे हेतुः । तच्च
चर्पयते। तद्वाच्यमुदाहृतकाव्यवाच्यम् । एवं चैकदेशेकदेशभाषसम्बन्धि-
यन्धनरवमं दक्षितम् । वहन्तीति । भगवत्याः सीमन्तवर्णनमिदम् । भवि
क्षिपे तथै सीमन्तसरणिर्नः क्षेमं तनोत्यित्यन्वयः । कीदृशी । सिन्दूरं घट-
न्ती । किमिव । मय्यक्ष्मनां केशपाशरूपान्धकारदीप्तीनां समूहैर्वन्दीकृतं वा-
लाकाधिकरणमिव । सरणिः । केव । तद्वदनसौन्दर्यलहरीणां परीवाहरूपा
स्रोतःसरणिरित्येति । परीवाहो जलनिर्गममार्गः । 'जलोच्छेसाः परीवाहाः' /
हायमः ॥

(कुव०)-यथा वा-

अङ्गासङ्गिमृणालकाण्डमयते भृङ्गावलीनां रुचं
नासामौक्तिकमिन्द्रनीलसरणिं आसानिलाद्वाहते ।
दत्तेयं हिमवालुकापि कुचयोर्धत्ते क्षणं दीपतां

तस्मायःपतिताम्युषत्करतले धाराम्यु संलीयते ॥

अत्र नायिकाया विरहासहत्वातिशयप्रकटनाय सन्ता-
मवत्कार्याणि मृणालमालिन्यादीन्यपि वर्णनीयत्वेन
विवक्षितानीति तन्मुखेन सन्तापोऽवगम्यः । यत्र

कार्यनुखेन कारणस्यावगतिरपि श्लोके निबद्धा न तत्राय
मलङ्कारः किं त्वनुमानमेव । यथा—

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-

स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।

इदं व्यस्तन्यासं प्रशिथिलभुजाक्षेपवलनैः

कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति नलिनीपत्रशयनम् ॥

(अ० च०) - अङ्गेति । विरहसन्तापवर्णनम् । अङ्गसम्बद्धं मृणालकाण्डं भृङ्गे
भ्यो विशेषरहितां तत्समां रुचं कान्तिमयते प्राप्नोति । तापातिशयेन म
लिनीभावाद । नासामौक्तिकं स्वासानिलादत्युष्णाद्धेतोरिन्द्रनीलमणैः पद्
मैर्वा तत्साम्यं ग्राह्यं प्राप्नोति । तथा कुचयोर्दत्ता निहितेयं हिमवालुक
कपूरं क्षणं दीपकृपतां धत्ते । एवं करतले धारारूपेण सिक्तं जलं तप्तापः
पिण्डपतितजलवत्संलीयते तापातिशयाच्छोषं प्राप्नोतीत्यर्थः । उदाहरणद्व
येऽपि कार्यनिबन्धनार्थं व्यक्तम् । न तत्रायमिति । द्वयोरपि व्यच्यतवादि
ति भावः । अयमित्युपलक्षणम् । भगस्तुतमशंखापि नेति बोध्यम् । विकृत
स्वर्हि तत्र चमाकारोऽत आह-किं त्विति । परीति । रत्नाचल्यां स्वविरहा
मुरायाः सागरिकायाः शयनमुपगतस्य राज्ञ इत्युक्तिः । इदं विलिनीप
त्ररचितं शयनं कृशाङ्ग्याः सन्तापं यदापनुमापयति । किम्भूतम् पीनस्तन
जघनसङ्गादुभयत ऊर्ध्वाधोभागयोः परिम्लानं तनोः कृशाङ्ग्य मध्यस्य परि
मिलनं सङ्घर्षमप्राप्य अन्तर्मध्यभागे हरितवर्णम् । एवं मयोपेण शिथिलयो
र्भुजयोरक्षेपैश्चालनैश्च व्यस्तः विपरीततो न्यासो रचना यस्य तादृशमिति ।
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां प्रस्तुताङ्कुरप्रकरणम् ॥ ३८ ॥

(चन्द्रा०) - पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तराश्रयम् ।

नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ ॥ ६७ ॥

(कुवलय०) - यदेव गम्यं विवक्षितं तस्यैव भङ्ग्यन्तरेण विव-
क्षितरूपादपि चारुतरेण केनचिद्रूपान्तरेणाभिधानं
पर्यायोक्तम् । उत्तराङ्गमुदाहरणम् । अत्र भगवान्वासुदेवः
स्वासाधारणरूपेण गम्यः राहुवधूकुचवैयर्थ्यकारकत्वेन
रूपान्तरेण स एवाभिहितः ।

लोकं पश्यति यस्याङ्घ्रिः स यस्याङ्घ्रि न पश्यति ।

ताभ्यामप्यपरिच्छेद्या विद्या विश्वगरोस्तव ॥

पर्यायोक्तालंकारः २९.] भलकारचन्द्रिकासमेतः । (११९)

अत्र गौतमः पतञ्जलिश्च स्वासाधारणरूपाभ्यां गम्यो
रूपान्तराभ्यामभिहितौ ।

(०च०)-ननु प्रस्तुतकार्याभिधानमुखेन कारणस्य गम्यत्वमपि प्रस्तुताङ्कुर-
विषयश्चेति तर्हि पर्यायोक्तमित्याकाङ्क्षायामाह-पर्यायोक्तमिति । वचः
प्रतिपादनं भङ्ग्यन्तराश्रयं भङ्ग्यन्तरप्रकारकम् । लक्षणं परिष्कुरते-यदे-
वेति । तथा च विवक्षितस्वप्रकारातिरिक्तेन चारुतरेण रूपेण व्यङ्ग्यस्या-
भिधान पर्यायोक्तमिति लक्षणम् । पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेणेक्तमभिहित व्यङ्ग्य-
यत्रेति व्युत्पत्तेः । लक्षणे स्वपद व्यङ्ग्यपरम् । न च व्यङ्ग्यस्यैव वाच्यत्वं
तिष्णकं विरुद्धं चेति वाच्य प्रकारभेदात् । तदुक्तम् । “यदेवोच्यते तदेव
व्यङ्ग्यं यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते” इति । चारुतरेणेति विशेषणात् ।
नमो राहुशिरश्छेदकारिणे दुःखहारिणे इत्यत्र न पर्यायोक्तप्रसङ्गः । स्वा-
साधारणरूपेण यासुदेवत्वेन । यत्तु राहुशिरश्छेदकारित्वरूपव्यङ्ग्यमा-
दायैव पर्यायोक्तं घञ्मुहर्हं न तु विशेषणसामर्थ्यलभ्यं यासुदेवत्वमादा-
येति । तदुक्तम् । राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वाच्यसिद्ध्यङ्ग्यत्वेन तेना-
पि विवक्षितं व्यङ्ग्यं प्रधानभूतं यासुदेवत्वं तदादायैव तत्त्वयनौचि-
त्यात् । राहुशिरश्छेदकारित्ववारिणे इत्येव नम इत्यत्र तु राहुशिरश्छेद-
कारित्वमेव विवक्षितं व्यङ्ग्यमिति युक्तं तदादाय पर्यायोक्तमिति विभा-
षनीयम् । लोकमिति । यस्याक्षपादत्वाद्मिलोत्वं प्रपति अथ च स लोको
मस्य पतञ्जलः शेषावतारस्याङ्गादि न पथात् इत्यस्यात् । ताभ्यामिहोपा-
दपतञ्जलिभ्यामपरिच्छेद्या भनाकलनीया ।

(कुव०)- यथा वा-निवेद्यतां हन्त समापयन्तौ
शिरीषकोशम्रदिमाभिमानम् ।

पादौ कियद्दूरमिमौ प्रयासे

निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते ॥

अत्र कियद्दूरं जिगमिषेति गम्य पदार्थो रूपान्तरे-
णाभिहितः । यथा वा-

देवं वन्दे जलधिशरधिं देवतासार्वभौमं

व्यासप्रप्रा भुवनविदिता यस्य वाहाधिवाहाः ।

भूपापेदी भुवनमधरं पुष्करं पुष्पवाटी

शाटीपालाः शतमखमुखाश्चन्दनदुर्भनोभूः ॥

अत्र यस्य वेदा वाहा भुजङ्गमा भूषणानीत्यादि तद्वा-

व्यार्थव्यवस्थितौ वेदत्वाद्याकारेणावगम्या एव वेदादयो
 व्यासप्रमुखविनेयत्वाद्याकारेणाभिहिताः परं तु देवता-
 सार्वभौमत्वस्फुटीकरणाय विशेषणविशेष्यभावव्यत्या-
 सेन प्रतिपादिताः । अत्रालङ्कारसर्वस्वकृतापि पर्यायो-
 क्तस्य सम्प्रदायागतमिदमेव लक्षणमङ्गीकृतं 'गम्यस्यापि
 भङ्गान्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तमिति' ।

“चक्राभिधातप्रसमाज्ञयैव

चकार यो राहुवधूजनस्य ।

अंलिङ्गनोदामविलासबन्धं

रतोत्सर्वं चुम्बनमात्रशेषम् ॥ ”

इति प्राचीनं तदुदाहरणं त्वन्यथा योजितम् । 'राहुव-
 धूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन राहुशिरश्छेदः कारणरूपो
 गम्यत इति । एवं च गम्यस्यैवाभिधानमिति लक्ष-
 णस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह । यद्गम्यं तस्यैवाभिधानं
 लक्षणे विवक्षितमिति लक्षणं क्लिष्टगत्या योजि-
 तम् । लोचनकृता 'पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणा-
 भिधीयत' इतीदमेव लक्षणमङ्गीकृत्य तदुदाहरणे च
 कार्येण शब्दाभिहितेन कारणं व्यङ्ग्यं प्रदर्श्य तत्र लक्षणं
 लक्ष्यं नाम च क्लिष्टगत्या योजितम् । वाच्यादन्येन प्रका-
 रेण व्यङ्ग्येनोपलक्षितं सद्यदभिधीयते तत्पर्यायेण प्रका-
 रान्तरेण व्यङ्ग्येनोपलक्षितमुक्तमिति सर्वोऽयं क्लेशः
 किमर्थं इति न विद्मः । प्रदर्शितानि हि गम्यस्यैव रूपान्-
 तरेणाभिधाने बहूनुदाहरणानि 'चक्राभिधातप्रसमाज्ञ-
 यैव' इति प्राचीनोदाहरणमपि स्वरूपेण गम्यस्य भगवतो
 रूपान्तरेणाभिधानसत्त्वात्संयोजमेव । यत्तु तत्र राहुशि-
 रश्छेदावगमनं तत्र प्रागुक्तरीत्या प्रस्तुताह एव । प्रस्तुतेन
 च राहोः शिरोमात्रावशेषेणालिङ्गनबन्ध्यत्वाद्यापाद-

न रूपे वाच्ये भगवतो रूपान्तरे उपपादिते तेन भगवतः
स्वरूपेणावगमनं पर्यायोक्तस्य विषयः ॥

अ० चं०)-निवेद्यतामिति । अलं प्रति दमयन्त्या उक्तिः । तत्र अल्पदयं म-
नः । कर्तेशिरीषकलिकामृदुत्वाभिमानमपनयन्तौ इमौ पादौ कियद्दूरपर्य-
न्तं प्रयासे निधातुमिच्छति । हन्त खेदे । एतन्निवेद्यतां कथ्यतामित्यर्थः ।
देवमिति । दिवतासार्वभौमं सकलदेवताऽधीश्वरं देवं चन्द्रे । कीदृशम् । ज-
लधिरेव शरधिस्तुणं यस्य तयाभूतं त्रिपुरसंहारे शरीकृतस्य विष्णो-
र्विश्रान्तिस्थानत्वात् । तथा भुवनेषु विदिताः ख्याताः व्यासः प्रहोऽप्यो-
येषां ते व्यासप्रमुखा वसिष्ठाद्या यस्य बाहानां बाहूनानां वेदानामधि-
वाहा बाहनाधिकृता भवन्ति । 'पुरोमासेसरप्रप्राप्ततः सरपुरासराः'
इत्यमरः । एवमथरं भुवनं पातालं भूषणपेटिका सर्पभूषणत्वात् । पुष्क-
रमाकाशं पुष्पवाटिका पुष्पस्थानीयचन्द्रोद्गमाधारत्वात् । शतमय इन्द्र-
स्ताममुखा भस्पादयो दिक्पालाः शाटीपालनाधिकृताः दिगम्बरवेन
दिशामैव शाटीरूपत्वात् । मनोभूध्वन्दनतरुः चन्दनस्थानीयभस्मसम्ब-
न्धितत्वात् । मदनभस्मना शिवेनाङ्गानामनुलेपनस्य पुष्पाण्यु प्रसिद्धेः ।
भव लक्षणं खड्गमयति- भवेति । व्यवस्थितौ विवक्षायां सस्याम् । भव-
गम्या व्यङ्ग्याः । विनेयत्वेति । शिक्षणार्थत्वेत्यर्थः । आदिना पातालमुत्तरा-
दिपट्टिप्रहः । अभिहितः इति । बाह्याधिकृतत्वादिना व्यासादिप्रतिपत्तौ
समानवितिवेद्यत्वेन व्यासादिविनेयत्वादेरपि तेष्वन्नममादिति भावः ।
साक्षादेव व्यासादिविनेयत्वात्कारेण किमिति न निर्दिष्टा इत्याशङ्क्याह-
परनिधति । यद्यप्युक्तविशेष्यविशेषणभावोपि देवतासार्वभौमत्वमवग-
म्यते तथापि स्फुटप्रतिपत्त्यर्थं तद्वैषय्यं कृतमित्यर्थः । चक्रेति । यो
देवः सुदर्शनचक्रस्याभिधति या प्रसभमाज्ञा तस्यैव राहुवधूजनस्य सुर-
तोत्सवमालिङ्गनस्योद्दामा वदन्ता ये विलासास्तेवन्त्य रहितं सुम्बनमा-
त्रावशेषं चकारेत्यन्वयः । विशिष्टेनोक्तविशेषणविशिष्टेन । एवं चेह-
शोदाहरणयोजने च । गतुप्रतिमिति । गम्यस्य राहुशिरच्छेदस्य भद्रच-
न्तरेणानभिधानादव्याप्तिमाशङ्क्येत्यर्थः । अभिधानायोगादिति । अभमा-
शयः । भव हि राहुशिरच्छेदकारीति वासुदेव इति वा व्यङ्ग्यं राहुवधूज-
नसम्बन्धिताहशोस्तोत्सवकारित्वेन प्रकारान्तरेणाभिधीयत इति न वक्तुं
शक्यम् । धर्मिणो वासुदेवस्य प्रकारान्तत्वेन यच्छब्दाभिहितत्वेन च व्यङ्ग्य-
रथायोगात् । व्यङ्ग्यस्य च राहुशिरच्छेदकारित्वस्य वासुदेवत्वस्य वा धर्मस्य
प्रकारान्तरेणानभिधानात् । तस्मात्पर्यायेण कार्यादिद्वारेणोक्तं गम्यमाक्षिप्तं
वेति लक्षणार्थः । अभिधानमाक्षेपो व्यञ्जनं वा । पर्यायोक्तमिति । कचित्पर्या-
योक्त इति पाठस्तदुक्तः । व्यङ्ग्येनोपलक्षितमुक्तमिति व्याख्यानग्रन्थयिरो-

धातु । न विप्र इति । यच्छब्दाभिहितस्यापि भगवतो वासुदेवत्वादिन
 रूपान्तरेण व्यङ्ग्यतया यथाश्रुते बाधकाभावादिति भावः । न चाभिधा
 विषये ग्रथं व्यञ्जनेति वाच्यम् । वासुदेवत्वादिना प्रतीयमाने भगवत्प
 मिधाविषयत्वासम्भवात् । तस्याः स्वावच्छेदकधर्मेणैव बोधकत्वात्
 अत एवोक्तम् । “ शक्यादन्त्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा । ” इति
 इह तु लक्षणाहेत्वभावाद्व्यञ्जनोपगम्यत इति । ननु प्रस्तुतेन तादृश
 रतोत्सवरूपेण कार्येण प्रस्तुतस्यैव बाहुगिरच्छेदरूपकारणस्य प्रतीति
 चमाकृतिविशेषस्तस्या अलङ्कारस्य गमयति । तच्चालोच्यमानप्रस्तुतप्र
 दासाया असम्भवादुक्तरोत्या पर्यायोक्तरूपतयैव स्वीकर्तव्यमित्याशङ्क्या
 ह-यस्त्विति । अलङ्काराणामियत्तानिपमाभावेन प्रस्तुताद्भुत्स्वाप्यलङ्कार
 न्तरत्वाविरोधप्रशङ्कस्वारस्यभङ्गेन प्राचीनलक्षणव्याख्यानमुक्तमिति
 भावः । संक्षेपती दर्शितमापि पर्यायोक्तविषयं विशदयति-प्रस्तुतेनेत्या
 दिना । यत्तु भगवद्रूपेणावगमनं विशेषणमयांदाहभ्याधेनासुन्दरं पर्या
 योक्तस्य विषय इति । तद्विचारितरमणीयम् । न हि पर्यायोक्ते
 व्यङ्ग्यसौन्दर्यकृतौ विच्छित्तिविशेषः किन्तु भङ्ग्यन्तराभिधानकृत एव ।
 व्यङ्ग्यं तु भङ्ग्यन्तराभिधानतो सुन्दरमेव प्रापशो दृश्यते । यथा इहा-
 गन्तव्यमिति विधक्षिते व्यङ्ग्ये अयं देशोलङ्कारणीयः सफलतामुपेततव्य
 इत्यादमितस्तदसुन्दरयोद्भावनमकिञ्चित्परमेव । अलङ्कारसर्वस्वकारग्रन्थ-
 विरोधोद्भावनं तु तच्छिक्षाकारिणं प्रति न शोभते उपजीव्यत्वाद्भावन-
 मपि ग्रन्थस्याकिञ्चित्परमेव । युक्तिविरोध इति परोक्तं पांसहिष्णुत्व-
 मात्रमुद्भाविषितुस्त्वगमयतीत्यलं विस्तरेण ॥ ६७ ॥

(चन्द्रा०)-पर्यायोक्तं तदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनम् ।

यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह ॥ ६८ ॥

(कुव०)-अत्र नायिकां नायकेन सङ्गमस्य चूतलतादर्शन-
 व्याजेन निर्गच्छन्त्या सख्या तत्स्वाच्छन्द्यसम्पादनरूपेष्ट-
 साधनं पर्यायोक्तम् ।

यथा वा-देहि मत्कन्दुकं राधे परिधाननिगूहितम् ।

इति विस्त्रंसयन्तीवीं तस्याः कृष्णो मुदेऽस्तु नः ॥

पूर्वत्र परेष्टसाधनमत्र कन्दुकशोधनार्थं नीवीविस्त्रंसन-
 व्याजेन स्वेष्टसाधनमिति भेदः ॥ ६८ ॥

(अ०च०)-प्रकारान्तरेण पर्यायोक्तं लक्षयति-पर्यायोक्तमिति । रमणीयेन

व्याजेन मिषेण स्वस्य परस्य वा दृष्टस्य यासाधनं सम्पादनं तदपि

[व्याजस्तुत्यलंकारः ३०] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (१२३)

पर्यायोक्तम् । पर्यायेण व्याजरूपेणोक्तं यत्रेति व्युत्पत्तेः । सम्पादने
ति । सम्पादनरूपं यदिष्टं तत्साधनं तत्करणमित्यर्थः । देहीति । परि
धानेनाधरवस्त्रेण निम्नद्विमाच्छादितमित्यर्थः । एव च प्रवारद्वयसा
धारिणं तदन्यस्तरत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥ ६८ ॥
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां पर्यायोक्तप्रकरणम् ॥ २९ ॥

चं०)-उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः ।
कः स्वर्धुनि विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम् ॥ ६९ ॥
साधु दूति युनः साधु कर्तव्यं किमतः परम् ॥
यन्मदर्थं विलूनासि दन्तैरपि नखैरपि ॥ ७० ॥

कुव०)-निन्दया स्तुतेः स्तुत्या निन्दायाः वा अवगमनं
व्याजस्तुतिः । कः स्वर्धुनीत्युदाहरणे विवेको नास्तीति
निन्दाव्याजेन गङ्गा सुकृतिवदेव महापातकादिकृतवतो-
ऽपि स्वर्गं नयसीति व्याजरूपया निन्दया तत्प्रभावा-
तिशयस्तुतिः । साधु दूतीत्युदाहरणे मदर्थं महान्तं क्लेश-
मनुभूतवत्यसीति व्याजरूपया स्तुत्या मदर्थं न गतासि
किन्तु रन्तुमेव गतासि धिक्त्वां दूतिकाधर्मविरुद्धकारि-
णीमिति निन्दावगम्यते ।

यथा वा-कस्ते शौर्यमदो योषुं त्वय्येकं सतिमास्थिते ।
सप्तसप्तिसमारुढा भवन्ति परिपन्थिनः ॥

६९ अर्द्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्द्धं शिवस्याहृतं
देवेत्थं जगतीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति ।

गङ्गा सागरमम्बरं शशिकला नागाधिपः क्षमातलं
सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वां मां च भिक्षाटनम् ॥

अत्राद्योदाहरणे सप्तसप्तिपदगतश्लेषमूलनिन्दाव्याजेन
स्तुतिर्व्यज्यते । द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः परमेश्वरोऽसीति
राज्ञः स्तुत्या व्याजरूपया मदीयवैदुष्यादि दारिद्र्यादि
सर्वं जानन्नपि बहुप्रदानेन राक्षितुं शक्तोऽपि मह्यं किमपि

न ददासीति निन्दा व्यज्यते । सर्वमिदं निन्दास्तुत्योरे-
काविषमत्वे उदाहरणम् । मित्रविषयत्वे निन्दयास्तुत्या-
भिव्यक्तिर्यथा-

कस्त्वं वानर, रामराजभवने लेखार्थसंवाहको,

यातः कुत्र पुरागतः सहनुमानिर्दग्धलङ्कापुरः ।

यद्धो राक्षससूनुनेति कपिभिः सन्ताडितो मर्त्तिसतः

स ग्रीडात्तपराभवो वनमृगः कुचेति न ज्ञायते ॥

अत्र हनुमन्निन्दया इतरवानरस्तुत्याभिव्यक्तिः ॥

(अ०च०)-उक्तिरिति । अत्र निन्दास्तुतिभ्यामिति स्तुतिनिन्दयोरिति चेतरे-
तरयोगो न विघटितः । तथा च निन्दया स्तुतेः स्तुत्या च निन्दायाः
स्तुत्यास्तुतेर्भोक्तिरभिव्यक्तिर्व्याजस्तुतिरित्यर्थः । प्रथमे व्याजेन स्तुति-
रिति चरमयोर्व्याजरूपा स्तुतिरिति च व्युत्पत्तेः । अत एव व्याजस्तु-
तिपदार्थानुगमाभावाग्निन्दया निन्दाभिव्यक्तिर्व्याजनिन्दाख्यमलङ्कारान्तर-
मित्यग्रे वक्ष्यते । अत एवमाद्ये प्रकारद्वये स्तुतिनिन्दयोः समानविषय-
त्वभिन्नविषयावाभ्यां प्रत्येक द्वैविध्यमिति चत्वारो भेदाः । अन्त्यस्तु
भिन्नविषयस्तुतिरिति एक एवेति पञ्च भेदाः । लक्षणं तु व्याजनिन्दाभिन्नत्वे
संति स्तुतिनिन्दान्यतरपर्यवसायिस्तुतिनिन्दान्यतरत्वं सर्वानुगतं बोध्य-
म् । कस्त इति । नृपं प्रति कवेरुक्तिः । स्वयि योद्धुमेकं क्षत्रियमास्थिते
आकूटे सति परिपन्थिनः शत्रवः सम्राजसमाकूटा भवन्तीत्यन्वयः । सप्त
सप्तयोश्वा अस्येति सूर्यस्सप्त च ते सप्तयोश्वास्तत्समाकूटा इति द्वितीयो-
र्थो निन्दाद्योतकः । स्वया समुद्राहताः सूर्यमण्डलं भित्त्वा दिवमुपगता
इति स्तुतौ पर्यवसानम् । अर्द्धमिति । शिवस्य देहाद्धं दानवानां वीरेणा
हरिणा आहतम् । हरिहरात्मवन्मैकस्य विषयस्य प्रसिद्धेः । एवं गिरि-
जपाप्यवशिष्टार्द्धमाहतम् । हे देव राजत्रित्यमुक्तप्रकारेण जगतीतले
स्मरहरस्थाभावे समुन्मीलति प्रकाशमाने सति गङ्गा सागरं प्रत्यगम-
दित्याद्यन्वयः । नागाधिपः शेषः स्मात्तल पातालम् स्वामिति पूर्वान्वित-
म् । वैदुष्यादीति । विद्वत्तादीत्यर्थः । आदिना तपःशीलादिपरिग्रहः ।
दारिद्र्यादीत्यादिपदेन कुटुम्बबाहुल्यादिपरिग्रहः । न चार राजवर्णन-
प्रस्तावे कथं स्तुतेर्व्याजरूपत्वमिति वाच्यम् । स्तुतिपर्यवसानविधक्षायां
स्वर्गापमिक्षादनोद्घाटनस्यासङ्गतत्वेन स्तुतेरुक्तनिन्दारूपोपालम्भपर्यव-
सानस्यानुभयसिद्धस्याचिरुद्धत्वात् । कस्त्वमिति । अङ्गदं प्रति वस्य-
चिद्राक्षसस्य प्रभः । रामरूपस्य राज्ञो भवने लेखार्थस्य सन्देशस्य
वाहकोस्मीत्युत्तरम् । पुरा पूर्वमागतो निर्दग्धलङ्कापुरः सह हनुमान्

इव यात इति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः । वद्ध इत्याद्युत्तरार्द्धमद्भुतस्योत्तर-
र । राक्षसस्य रावणस्य सुतुना वद्ध इति हेतोः कपिभिर्वातरैः स-
पक् तादितस्तर्जितः स वनमृगो हनुमान् मीढया लज्जया भ्रातः
गप्तः पराभवो येन तादृशः कुत्र यात इति न ज्ञायत इत्यन्वयः ।

इव०)-स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिर्यथा-

यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूये न चादून्मृषा

• नैपां गर्ववन्त्रः शृणोपि न च तान्प्रत्याशया धावसि ।

काले बालनृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे

तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग कुत्र भवता किं नाम तर्तंतपः ॥

अत्र हरिणस्तुत्या राजसेवानिर्विण्णस्यात्मनो निन्दा-
भिव्यज्यते । अयमप्रस्तुतप्रशंसाविषय इत्यलङ्कारसर्वस्व-
कारः । तेन हि सारूप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणा-
न्तरं वैधर्म्येणापि दृश्यते ।

यथा-धन्याः खलु वने वाताः कङ्काराः सुखशीतलाः ।

राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥

अत्र वाता धन्या इत्यप्रस्तुतार्थादहमधन्य इति वैध-
र्मेण प्रस्तुतोऽर्थः प्रतीयत इति व्युत्पादितम् । इयमेवाप्रस्तु-
तप्रशंसा न कार्यकारणनिबन्धनेति दण्डी यदाह-

“अप्रस्तुतप्रशंसा रयादप्रकाण्डे तु या स्तुतिः ।

सुखं जीवन्ति हरिणां वनेष्वपरसेविनः ॥

अर्थैरयल्लसुलभैर्जलदर्भाह्वरादिभिः ।

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ॥

राजातुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन मनस्विना ।”

इति। वस्तुतस्त्वत्र व्याजस्तुतिरित्येव युक्तं, स्तुत्या निन्दा-
भिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यविशेषसद्भावात् ।
अन्यथा प्रसिद्धव्याजस्तुत्युदाहरणेष्वप्यप्रस्तुताभ्यां नि-
न्दास्तुतिभ्यां प्रस्तुते स्तुतिनिन्दे गम्येते इत्येतावता
व्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् । एवं चानया प्र

क्रियया यत्रान्यगतं रतुतिविवक्षयान्यस्तुतिः क्रियते त-
त्रापि व्याजस्तुतिरेव । अन्यस्तुतिव्याजेन तदन्यस्तुति-
रित्यर्थानुगमसद्भावात् ।

यथा-शिरारिणि क्व नु नाम कियच्चिरं

किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

तरुणि येन तवाधरपाटलं

दशतिं बिम्बफलं शुकशावकः ॥

अत्र शुकशावकस्तुत्या नायिकाधरसौभाग्यातिशय-
स्तुतिर्व्यज्यते ॥ ७० ॥

अ० ७०)-यदिति । हे पुरङ्ग यद्यस्मादनिनां सुखं मुहुर्मुहुर्द्वयोरप्यारं नक्षते न
पश्यसि । मृषामित्याद्यादून् प्रियदादाद्य यदसि । यदिति संप्रत्य सम्प्र-
ध्यते । एषा धनिनां गर्वयुक्तवचनं नैष्ठुर्योपि । तान्धनिद्वन्द्वमिति भाश-
या धनाशया न धापसि । परं केवलं काले क्षुण्णमप्ये ग्यादसि भक्षपसि
निद्राया भागमे च निद्रां प्राप्नोषि । तत्तस्मादुच्यते तीर्थे किं नाम । अस्तु
तद्दृष्टीत्यन्वयः । निर्विण्णस्य रिक्तरस्य । तेन हित्यस्य इति श्रुत्यादित-
मित्यप्रेतनेनान्वयः । त्रह्लारं जलपुष्पविशेषः तत्सम्बन्धिनः फलाराः
सुखयन्तीति मृगाश्च ते शतिलाश्रयार्थः । अमकाण्डे अमस्ताये । तथा च्या-
मस्तुता चासां प्रशंसाश्चेति व्युत्पत्तिरिति भावः । न परस्वेतिनोपरसे-
यितः । प्रशस्यते स्तूयते । मतद्द्वयेष्वम्बरसर्वाङ्गं दर्शयति यस्तुतस्तिवति ।
अभिष्पत्तिरिति । योऽभस्तुतमशंसतो वैचित्र्यस्य विषयं आलम्बनभूतो
विशेष इत्यन्वयः । अन्यथा ततो वैचित्र्येपि तदन्तर्भावाद्भीकारे । एवं चेति ।
अन्यगतस्तुतिनिन्दाभ्यामन्यगतानिन्दास्तुत्यभिष्पत्त्योर्ध्यांस्तुतित्वसि-
द्धौ चेत्यर्थः । प्रक्रियया प्रकारेण । शिरारिणीति । नायिकां प्रति ना-
यकभ्योक्तिः । हे तरुणि भस्मां शुकशावकः । नाम बितर्कः । क्व नु कस्मि-
न्शिरारिणि पर्वते कियत्कालं चिरं किमभिधानं किनामकं तपः अक-
रोद्धेन हेतुना तवाधरपाटलं रक्तवर्णं बिम्बफलं दशतीत्यन्वयः ॥ ७० ॥
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां पुवलयानन्दटीकायां व्याजस्तुतिप्रकरणम् ॥ ३० ॥

(चन्द्रा०)-निन्दाया निन्दया व्यक्तिव्याजनिन्देति गीयते ।

विधे स निन्द्यो यस्ते प्रांगेकमेवाहरच्छिरः ॥ ७१ ॥

(कुव०)-अत्र हरनिन्दया विषमविपाकं संसारं प्रवर्तयतो

याजनिन्दालंकारः ३१.] मलकारचन्द्रिकासमेतः । (१२७)

विधेरभिव्यङ्ग्या निन्दा व्याजनिन्दा ।

यथा वा-विधिरेव विशेषगर्हणीयः-

करट त्वं रट कस्तवापराधः ।

सहकारतरौ चकार यस्ते

सहवासं सरलेन कोकिलेन ॥

अन्यस्तुत्यान्यस्तुत्यभिव्यक्तिरिति पञ्चमप्रकारव्याजस्तुतिप्रतिबन्दीभूते व्याजनिन्दा । ननु यत्रान्यस्तुत्यान्यस्तुतेरन्यनिन्दयान्यनिन्दायाश्च प्रतीतिस्तत्र व्याजस्तुतिव्याजनिन्दालङ्कारयोरभ्युपगमे स्तुतिनिन्दारूपाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेष्वप्रस्तुतप्रशंसा न वक्तव्या । तेषामपि व्याजस्तुतिव्याजनिन्दाभ्यां क्रोडीकारसम्भवादि-
ति चेदुच्यते । यत्राप्रस्तुतवृत्तान्तरस्तुतिनिन्दारूपान्तत्स-
रूपः प्रस्तुतवृत्तान्तः प्रतीयते अन्तश्छिद्राणि भूयांसी-
त्यादौ । तत्र लब्धावकाशा सारूप्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्र-
शंसा अत्रापि वर्तमाना न निवारयितुं शक्या । अ-
न्यस्तुत्याऽन्यस्तुतिरन्यनिन्दयाऽन्यनिन्देत्येवं व्याजस्तु-
तिव्याजनिन्दे अपि सम्भवतश्चेत्कामं ते अपि सम्भवे-
ताम् । न त्वस्यापरिज्यागः । यद्यपि विधिरेव विशेषगर्ह-
णीय इति श्लोके विधिनिन्दया तत्फलकाकनिन्दया
चाविशेषज्ञस्य प्रभोस्तेन च विद्वत्समतया रथापितस्य
मूर्खस्य च निन्दा प्रतीयत इति तत्र सारूप्यनिबन्धनाऽ-
प्रस्तुतप्रशंसाप्यस्ति । तथापि सैव व्याजनिन्दामूलेति
प्रथमोपस्थिता सापि तत्र दुर्बारा । एव व्याजनिन्दामू-
लकव्याजनिन्दारूपेयमप्रस्तुतप्रशंसोतिचमत्कारातिश-
यः । एवमेव व्याजस्तुतिमूलकव्याजस्तुतिरूपाप्यप्रस्तु-
तप्रशंसा दृश्यते । यथा वा-

लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महानर्जितः

स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः ॥

एषापि स्वगुणानुरूपरमणभावाद्भराकी हता
कोर्थश्चेतंसि संहतोऽत्र विधिना तन्वीमिमां तन्वता

अत्राप्रस्तुतायास्तर्क्याः सृष्टिनिन्दाव्याजेन तन्नि
न्दाव्याजेन च शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यव
स्यति । अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थविषये यद्यपि नात्यन्त
सामञ्जस्यं, न हीमे विकल्पा वीतरागस्येति कल्पयि
तुं शक्यम् ।

अ० च०)-व्याजनिन्दां लक्षयति-निन्दाया इति । यत्रान्यनिन्दयाग्न्यस्य
निन्दाया अभिव्यक्तिः पर्यवस्यति सा व्याजनिन्दा इतरनिन्दाव्याजेन
निन्देति व्युत्पत्तेः । विधे इति । हे विधे प्रह्वान् प्राक् पूर्व ते तवैक-
मेव शिरो यः अहरत् अचिच्छनत् स एवापात् हरो निन्द्य इत्यन्व-
यः । निन्दयेत्यभिव्यङ्ग्येत्पनेनान्वितं निन्दयाभिव्यङ्ग्या विधेर्निन्दा व्या-
जनिन्देत्यन्वयः । विषमविषाणं दारुणपारेणामम् । विधिरवेति । वि-
शेषतो गर्हणीयः निन्दनीयः । हे कष्ट याक त्वं रट रटनं कुर्व । योसौ
विधिः भास्त्रपृक्षे सरलेन सौम्येन कोकिलेन सहवासं तव धिकारेत्य-
न्वयः । ननु केनाप्यालङ्कारिकेणानुक्ताया व्याजनिन्दायाः कथमलङ्का-
रत्वेनाङ्गीकरणमित्याशङ्क्याह-प्रतिवदतीति । तुल्ययुक्त्या प्रतिबन्दी स्या-
नीयेत्यर्थः । तथा च स्तुतिवन्निन्दायामप्यप्रस्तुतप्रशंसातो वैचिन्त्यवि-
शेषात्तदनन्तर्भावे व्याजस्तुतौ चार्थानुगमाभावादनन्तर्भावे पृथगलङ्कार-
त्वाया औचित्यापातस्याप्राचीनैरनुक्तापि स्वीकृतमुचितेत्याशयः । प्रा-
शुक्तयोरेकः कृती शकुन्तेष्वित्यायद्धृद्विमेत्यनयोऽप्रस्तुतप्रशंसोदाहरण-
त्वासङ्गतिमाशङ्कते-नन्विति । क्रोडीकारः स्वविषयीकरणम् । अन्यत्र ल-
ब्धात्मकस्यालङ्कारद्वयस्य कचिस्सङ्करप्रति-त दोष इत्याशयेन समाधत्ते-
यवेति । एतच्च इत्यादावित्यनेनान्वितम् । अस्या अप्रस्तुतप्रशंसायाः ।
सैवाप्रस्तुतप्रशंसेव । लाघण्येति । इमां तन्वां तन्वता मज्जता वेधसा
चेतसि कोऽर्थः कामनाविषयभूतो विनिर्हितोऽभिसंहितः । किं प्रयोजन-
मुद्दिश्येयं निर्मितेत्यर्थः । नन्वनायासेनाविसुन्दरतन्वीनिष्पत्तिरेव प्रयो-
जनं तदभावेऽपि या लीलामात्रेण तन्निर्माणं स्यादत् आह-लाघण्येत्यादि ।
यतो लाघण्यरूपस्य द्रविणस्य धनस्य व्ययो न गणितः । महान्के-
शोर्जितः कृतः स्वेच्छाचारिणो जनस्य वदार्थानस्यापि हृदये चिन्तय-
ज्वरो निर्मितः । एषापि वचका दीना स्वगुणानुरूपस्य वरस्थाभावा-
द्धतेव हता नष्टमाया । तथा च बह्वापाससाध्यत्वात्तिष्ठानुबन्धित्वाच्च
न तन्व्याः प्रयोजनत्वं नापि लीलामात्रेण तन्निर्माणं च सम्भवतीति भावः ।

तन्निन्दाव्याजेन तरुणीनिन्दाव्याजेन । तत्सौन्दर्यप्रशंसाशब्दार्थचमत्कारोतिशयप्रशंसायां पर्यवस्यतीत्यन्वयः । तन्निन्दाव्याजेन स्वकवितानिन्दाव्याजेन । कविता सौन्दर्यरूपा । प्रस्तुतार्थस्यात्यन्तमस्फुटत्वात्कथमस्य पद्यस्य तत्परत्वमित्याशङ्कामपनेतु भूमिकामारचयति-अस्येत्यादि ॥

कुव०)-रसाननुगुणत्वाद्धीतरागहृदयस्याप्येवंविधाविषयेष्वप्रवृत्तेश्च । नापि रागिण इति युज्यते । तदीयविकल्पेषु चराकीर्ति कृपणतालङ्घितस्य हतेत्यमङ्गलोपहितस्य च बचसोऽनुचितत्वाच्चुल्लुप्यमाणभावादित्यस्यात्यन्तमनुचितत्वाच्च स्वात्मनि तदनु रूपतासम्भावनायामपि रागित्वे हि पशुप्रायता स्यात् । तथापि विवक्षितप्रस्तुतार्थतायां न किञ्चिदसामञ्जस्यम् । अत एवास्य श्लोकस्याप्रस्तुतप्रशंसापरत्वमुक्तं प्राचीनैः । वाच्यासम्भवेऽप्यप्रस्तुतप्रशंसोपपत्तेरिति ॥ ७१ ॥

(भ०च०)-रसाननुगुणत्वादिति । धीतरागे शृङ्गारस्यासम्भवादिति भावः । ननु शृङ्गारासम्भवेऽपि तन्वीनिर्माणनिन्दया शान्तरसपरिपोषादस्त्येष रसानुगुणत्वमत आह-धीतरामेति । नापि रागिण इत्यनन्तरामिमे विकल्पा इत्यनुपपन्त्ये । विवक्षितेति । स्वकवितासौन्दर्यरूपेत्यर्थः । अत एव वाच्यार्थासामञ्जस्यादेव वाच्यासम्भवेऽपि वाक्यसामञ्जस्यासम्भवेऽपि । यथा च वाच्यार्थासामञ्जस्यमेवास्फुट्यप्रस्तुतार्थे तात्पर्यं गमयतीति भावः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमत्तत्त्वतुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलङ्कारचन्द्रिकायां कुवळपानन्दीकाया व्याजनिन्दाप्रकरणम् ॥ ३१ ॥

(चन्द्रा०)-आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् । चन्द्र सन्दर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखम् ॥ ७२ ॥

कुव०)-अत्र प्रार्थितस्य चन्द्रदर्शनस्य प्रियामुखसत्त्वेनानर्थक्यं विचार्याथ वेत्यादिसूचितः प्रतिषेध आक्षेपः । यथा वा-साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं

यत्तस्य दैत्या इव लुण्ठनाय

काव्यार्थचोराः प्रगुणीभवन्ति ॥

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छं

नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।

रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यै-

रद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥

अत्र प्रथमश्लोकेन प्रार्थितस्य काव्यार्थचोरेभ्यो रक्ष-
णस्य स्फोटिखितवैचित्र्याणां समुद्रगतरत्नजालवदक्षयत्वं
विचिन्त्य प्रतिषेध आक्षेपः ॥ ७२ ॥

(अ०च०)-आक्षेप इति । स्वयमुक्तस्वार्थस्य किञ्चिन्निमित्तमभिसन्धाय प्रति-
षेध आक्षेपः । सूचितेति । पक्षान्तरपरिग्रहस्य पूर्वपक्षप्रतिक्षेपनियतत्वा-
दिति भावः । न चात्र कैमर्त्यरूपपञ्चमप्रतीपप्रभेदेन गतार्थत्वं शङ्कनीय-
म् । तस्मात् प्रतिषेधप्रतिनिमित्तत्वेनाप्राधान्यात् । असन्दिग्धमुदाहरति-
साहित्येति । हे कविश्रेष्ठाः साहित्यसमुद्ररूपाणां भारतादीनां मयना-
दिव परिशीलनादुत्पितमुत्पन्नं कर्णयोरमृतमिव ह्लादकं काव्यं रक्षत ।
यद्यस्मात्तस्य लुण्ठनार्थं दैत्या इव काव्यरूपस्वार्थस्य प्रितस्य चोराः प्रगु-
णीभवन्ति बहुलीभवन्तीत्यन्वयः । गृह्णन्तिवति । यदि धैत्यधैवत्यनेन
समानार्थं लुप्तेषु अपहृतेषु । स्फोटिखितेति स्वयमुदाधिवेत्यर्थः । वैचि-
त्र्याणामप्यवैचित्र्याणाम् ॥ ७२ ॥

(चन्द्रा०)-निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते ।

नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः ॥ ७३ ॥

(कुव०)-केचिदलङ्कारसर्वस्वकारादय इत्यमाहुः । न निषे-
धमात्रमाक्षेपः किं तु यो निषेधो बाधितः सन्नयान्तरपर्य-
वसितः किञ्चिद्विशेषमाक्षिपति स आक्षेपः । यथा दूत्या उ-
क्तौ नाहं दूतीति निषेधो बाधितत्वादाभासरूपः सद्गुटन-
कालोचितकैतववचनपरिहारेण । यथार्थवादित्वे पर्यवस्य-
न्निदानमीमेवागत्य नायिकोजीवनीति विशेषमाक्षिपति ।

यथा वा-नरेन्द्रमौले न धर्यं राजसन्देशहारिणः ।

जगत्कुटुम्बिनस्तेऽद्य न शत्रुः कश्चिदीक्ष्यते ॥

अत्र सन्देशहारिणामुक्तौ न वयं सन्देशहारिण इति निषेधोऽनुपपन्नः सन्धिकालोचितकैतववचनपरिहारेण ह्यर्थवादित्वे पर्यवस्यन्सर्वजगतीपालकस्य तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः किंतु सर्वेपि राजानो भृत्यभावेन संरक्षणीया इति विशेषमाक्षिपति ॥ ७३ ॥

(भ०च०)—अयान्तरपर्यवसिताऽर्थान्तरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः । विशेष इयं ज्ञाप्यविशेषम् । सङ्घटनेति । सपोमनकाले उचित यत्कैतववचनं मिथ्यावचनं तस्य परिहारस्तेनोपलक्षिते यथार्थवादित्वे इत्यर्थः । नाह दूतीत्यत्र हि दूतीपदेन दूतीगतामिध्यावादित्वविशिष्टं लक्ष्यते । तदभावस्तु यद्यपि न यथार्थवादित्वं तथापि तदुपलक्ष्यतात्पर्यवसानोक्तिः । नरेन्द्रेति । सन्धिकरणार्थमागतानां दूतानामुक्तिः । नरेन्द्राणां राज्ञां मौलिः श्रेष्ठः । सम्धीति । सन्धिकाले उचित यत्कैतववचनं तत्परिहारणोपलक्षिते इति पूर्ववदर्थः । भन्नाहुः । “सन्देशहारिषु तन्निषेधस्य बाधात् सन्देशहारिपदेन कैतववचनप्रयोनृत्वविशिष्टं लक्ष्यते । तन्निषेधेन च सत्यवादित्वरूपो विशेषो व्यप्यत इत्यपमेव निषेधेन विशेषाक्षेपो ननु सर्वजगतीपालकत्वेत्पादिविशेषो निषेधेन घेयलेनाक्षेपे शक्यते । तस्य जगत्पदुम्बिन इत्युत्तराहं गम्यताम् । एव स्थिते कथमुच्यते तव न कश्चिदपीत्यादि” इति । तत्रोच्यते । न वयमिति निषेधाभावे केवलादुत्तरार्थाद्योक्तविशेषावगतिः स्यात् । सन्धिकालोचितकैतववचनत्वेनैव सम्भाव्यमानस्यात् । अपि तु तत्कालीनसन्ध्यभिप्रायमात्रावगमः । निषेधेन तु तत्परिहारे पुक्तः उक्तविशेषावगम इत्यनुभवसाक्ष्यमेतत् । सत्यवादित्वादिकं तूक्तविशेषे व्यञ्जनीये द्वारभूतं न तु तदेव विशेषरूपमचमत्कारत्वात् । अत एव नाह दूतीत्यव घस्तुवादित्वादिविशेषो व्यन्यत इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः । घस्तुवादित्वमादिद्वारभूतस्य तादृशो विशेष इति तदर्थे इति । एतेनाह दूतीति पूर्वोद्गाहरणमपि व्याख्यातम् ॥ ७३ ॥

(चन्द्रा०)—आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते । गच्छ गच्छासे चेत्कान्तं तत्रैव स्याज्जनिर्मम ॥ ७४ ॥

(कुव०)—अत्र गच्छेति विधिर्व्यक्तः मा गा इति निषेधस्तिरोहितः । कान्तोद्देश्यदेशे निजजन्मप्रार्थनयात्ममरणसंस्मरणेन गर्भीकृतः ।

यथा वा-न चिरं मम तापोऽयं तव यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यसि यातव्यमलमशिक्षयापि ते ॥

अत्रापि न चिरं मम तापोऽयेति स्वमरणसंसूचनेन गेम
ननिषेधो गर्भाकृतः ॥ ७४ ॥

अ०च०)-अस्यैव प्रभेदान्तरमाह-भासोपोऽन्य इति । प्रार्थनया मरणसूचनं
द्वारेण गर्भितो व्यङ्ग्यत्वेनान्तर्भावितः । एतच्च तिरोहित इत्यस्यार्थं
कथनं तदेवमपहुतिभग्नत्वे सति चमत्कारकारिनिषेधत्वं सामान्यलक्षणं
बोध्यम् ॥ ७४ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायामाक्षेपालङ्कारप्रकरणम् ॥ ३२ ॥

च०)-आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ।

विनापि तन्वि हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ ॥ ७५ ॥

कुव०)-अत्र हाररहितावपि हारिणौ हृद्याविति श्लेषमूल-
को विरोधाभासः ।

यथा वा-प्रतीपभूपैरिव किं ततो मिया

विरुद्धधर्मैरपि मेतृतोऽज्ञिता ।
अमित्रजिन्मित्राजिदाजसा सय-

द्विचारद्वन्द्वचारद्वन्द्ववर्तत ॥

अत्र विरोधसमाधानोत्प्रेक्षाशिखो विरोधाभास
इति पूर्वस्माद्भेदः ॥ ७५ ॥

अ०च०)-आभासत्वं इति । विरोधस्याभासत्वे आपाततो भासमानत्वे
सति विरोधाभासो नामालङ्कारः । आभासत्वं इत्याभासः । विरोधश्चात्मा-
वाभासश्चेति व्युत्पत्तेः । ईषदर्थकेन चाहा भानस्यापातरूपत्वमेयान्तरप-
रिहार्थत्वरूप बोध्यते । तथा चैकाधिकरण्येन प्रतीपमानयोः कार्यकारण-
त्वेन गृह्यमाणयोर्धर्मयोराभासमानाऽपर्यवसन्नविरोधत्वं लक्षणं द्रष्टव्यम् ।
शनिरशनिश्च तमुच्चैरित्यादावतिव्याप्तिवारिण्यायाश्च विशेषणम् । "अप्यला-
क्षारस्सासिक्त रक्त तञ्जरणद्वयमि" ति विभावनावारणाय द्वितीयम् ।
पर्यवसितस्य विरोधस्य दोषत्वादपर्यवसन्नत्वं विरोधविशेषणमिति दिव ।
श्लेषेति । हारोऽनयोः स्तौत्यर्थं विरोधः मनोहारिणावित्यर्थेन तत्प-
रिहारः । प्रतीपेति । तस्मान्नलाद्भवेन कृत्वा प्रतिपक्षानुपपत्तिं विरुद्धधर्मै-
रपि मेतृतोऽज्ञिता । अमित्रजिन्मित्राजिदाजसा सय-

विभाषनालंकारः ३४.] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (१३३)

प भेत्तुता भेदकारिता स्वका । किमित्युत्प्रेक्षा । यस्मात्स नलः समिवाणां
शृङ्गां जयकृदपि भोजसा मित्रस्य रवेर्जयकृत् । अथ च मित्रजिदेयानमित्र-
जिदिति विरोधः । चारदृष्टिरपि विचारे दृष्टिर्पस्य तादृशः विगतचारदृ-
गिति च विरोधः । विरोधेति । विरोधसमाधानरूपोत्प्रेक्षा शिरः प्रधानं यस्य /
तादृश इत्यर्थः । यत्तु विरोधसमाधानात्मिकया मुलस्थितयोत्प्रेक्षया वि-
रोधस्योत्पानमेव भ्रममिति कथमत्र विरोधालङ्कार इति । केनचित्सुम-
नसापि विमनसेवाभिहितं तदसारम् । विरोधभानमन्तरेण विरुद्धधर्म-
रर्थात्याशुस्यैशाया एवानुस्थानेन श्लेषमूलमाभासमानं विरोधमुपजीव्यै-
व विरोधत्यागोत्प्रेक्षाया अर्थान्तरानुगृहीतापास्तारसमाधानयेन, पश्चा-
दवस्थितत्वादिति ॥ ७५ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां विरोधाभासप्रकरणम् ॥ ३३ ॥

वन्द्रा०)-विभाषना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् ।

अप्युलाक्षारसासितं रक्तं तच्चरणद्वयम् ॥ ७६ ॥

कुब०)-अत्र लाक्षारसासेकरूपकारणाभावेऽपि रक्तिमा क-
थितः । स्वाभाविकत्वेन विरोधपरिहारः ।

यथा वा-अपीतक्षीयकादम्यमसम्मृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितसूक्ष्माम्बु जगदासीन्मनोरमम् ॥

अत्र पानादिमसिद्धहेत्वभावेऽपि क्षीयत्वादिनिबद्धम् ।

विभाव्यमानशरत्समयहेतुकत्वेन विरोधपरिहारः ।

यथा वा-वर्तनुकवरीविधायिना

सुरभिन्खेन नरेन्द्रपाणिना ।

अवचितकुसुमापि वल्लरी

समजनि वृन्तानिलीनपदपदा ॥

अत्र वल्लर्या पुष्पाभावेऽपि भृङ्गालिङ्गनं निबद्धं तत्र व-
रतनुकवरीसङ्क्रान्तसौरमनरपतिनखसंसर्गरूपं हेत्वन्तरं
विशेषणमुखेन दर्शितमिति-विरोधपरिहारः ॥ ७६ ॥

अ० च०)-विभावनेति । असिद्धं कारणाभावेऽपि कार्योत्पत्तिविभावनाल-
ङ्कारः । विभाव्यते कारणान्तरं यस्यामिति व्युत्पत्तेः । कारणाभावश्च
शब्द भाष्ये वेति सर्वत्र लक्षणसमन्वयो बोध्यः । एतदेव तन्त्रेण स-
कलविभावनाप्रकारसाधारणं सामान्यलक्षणमाद्यप्रकारविशेषलक्षणं च
बोध्यम् । तत्रार्थं दर्शितमेव । द्वितीयं कारणान्विताभावकथनपूर्वकं का-

यौत्पत्तिकथनमित्युदाहरणविशेषबलादेव गम्यत इति विविच्य न दर्शितम् । प्रतिबन्धके सति कार्यात्पत्तिरूपे तृतीयप्रकारेतिव्याप्तेर्वारणापान्वितेति । तत्र प्रतिबन्धकस्य वस्तुतः कारणाभावरूपस्य कथनेऽपि कारणा न्वितत्वेन कथनमिति तन्निरासः । प्रकारपञ्चकेऽपि कारणा न्विताभावस्यार्थतो गम्यत्वात्कथनेति । अप्यलाक्षेति । लाक्षारसेन भासमन्तात्सिक्तं लाक्षारसासिक्तम् । पञ्चान्नञ्समासः । तस्याः कामिन्याः । अपीतेति अपीताः पानशून्याः क्षीवा मत्ताः कादम्बाः कलहंसा यत्र तथा असंमृष्टं सम्मार्जितशून्यममलमम्बरमापातं यत्र एवमप्रसादितं घस्रगालनयोक्तृक्षोदप्रक्षेपादिना यत्प्रसादनं तच्छून्यं सूक्ष्मं लघ्वम्पु यत्र । एवं भूतं जगन्मनोहरमासीदित्यन्वयः । परमार्थतस्तु शुद्धाभिव्यत्येव काव्यादर्शे दृष्टः पाठः । विभाव्यमानेति । वर्ण्यमानेत्यर्थः । वरेति । वरतनोः केशपाहारचनानुसम्पादकेनात्र एव सुरभिनयेन राज्ञो हस्तेनाप्यवितकुसुमा लूनपुष्पाणि लता धृन्तासक्तधमरा सञ्जातेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

(चन्द्रा०)—हेतूनामसमग्रत्वे कार्यात्पत्तिश्च सा मता ।
अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः ॥ ७७ ॥

(कुव०)—अत्र जगज्जये साध्ये हेतूनामस्त्राणामसमग्रत्वतीक्ष्णत्वादिगुणवैकल्यम् ।

यथा वा—उद्यानमारुतोद्भूताश्चूतचम्पकरेणवः ।

उदस्रयन्ति पान्थानामस्पृशन्तो विलोचने ॥

अत्र बाष्पोद्गमनहेतूनामसमग्रत्वं स्पर्शनक्रियावैकल्यम् । इमां विशेषोक्तिरिति दण्डी व्याजहार । यतस्तत्र प्रथमोदाहरणे मन्मथस्य महिमातिशयरूपो द्वितीयोदाहरणे चम्पकरेणूनामुद्दीपकतातिशयरूपश्च विशेषः ख्याप्यत इति । अस्माभिस्तु तीक्ष्णत्वादिवैकल्यमपि कारणविशेषाभावरूपमिति विभावना प्रदर्शिता ॥ ७७ ॥

(अ०च०)—हेतूनामिती असमग्रत्वे हेतुतावच्छेदकस्य धर्मस्य तत्सम्बन्धस्य वा वैकल्ये सति । अस्त्रैरिति धर्मवैकल्योदाहरणम् । सम्बन्धवैकल्ये उदाहरति—उद्यानेति । विलोचने । कर्मभूते । उदस्रयन्ति वज्रताथ्रुणि कुर्वन्तीत्यर्थः । क्रियेति । धातवर्णाभिप्रायस्पर्शनस्य संयोगरूपत्वात् । इमां द्वितीयप्रकाररूपां विभावनाम् । व्याजहारेति । गणलान्तिक्रियाभिनां यत्र नैक-

रूपदर्शनं विशेष्यदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यत इति ग्रन्थेन व्यप-
हृतवानित्यर्थः । एतेन प्रथमप्रकाराद्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं दुरूपपा-
दमिति वदन्नपास्तः । वैलक्षण्याभावे हि प्राचामलङ्कारान्तरत्वेन कथन-
मत्यन्तानुपपन्नमेव स्यात् । अस्ति च स्वरूपतः कारणाभावकथनात्कारण-
गतधर्मवैकल्यद्वारेण तद्विशिष्टकारणाभावकथने सहृदयसिद्धो विच्छि-
न्तिविशेषः । प्रकारान्तरास्वीकारे लाघवमिति तु स्वीयलाघवोद्गाहन-
मिति कृतमधिकेन ॥ ७७ ॥

(चन्द्रा०) - कार्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात्सत्यपि प्रतिबन्धके।
नरेन्द्रानेव ते राजेन्द्रशत्यसिभुजङ्गमः ॥ ७८ ॥

(कुव०) - अत्र नरेन्द्रा विषयैद्याः सर्पदंशप्रतिबन्धकमन्वौष-
धिशालिनः श्लेषेण गृहीता इति सत्येव प्रतिबन्धके का-
र्योत्पत्तिः ॥

यथा वा - चित्रं तपति राजेन्द्र प्रतापतपनस्तव ।

अनातपत्रमुत्सृज्य सातपत्रं द्विपट्टणम् ॥ ७८ ॥

(अ०च०) - कार्योत्पत्तिरिति । प्रतिबन्धके सत्यपि कार्योत्पत्तिकथनं तृतीया
विभावना । नरेन्द्रानिति । 'नरेन्द्रो यावत्के राज्ञि विषयैष्येऽपि कथ्यते ।'
इति विश्व । अक्षिः खड्ग एव भुजङ्गम । चित्रमिति । प्रताप एव तपनः
सूर्यः । आतपत्रं छत्रं तद्गृहीतमनातपत्रम् आतपत्रेण सहितं सातपत्रम् ॥ ७८ ॥

(चन्द्रा०) - अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना ।
शङ्खगद्गीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम् ॥ ७९ ॥

(कुव०) - अत्र शङ्खशब्देन कमनीयः कामिनीकण्ठस्तन्वी-
निनादत्वेन तद्गीतं चाध्यवसीयत इत्यकारणात्कार्यजन्म ।
यथा वा - तिलपुष्पात्समायाति वायुश्चन्दनसौरभः ।

इन्दीवरयुगाच्चित्रं निःसरन्ति शिलीमुखाः ॥ ७९ ॥

(अ०च०) - अकारणादित्यस्य सुगमत्वात् व्याख्यानम् ॥ ७९ ॥

(चन्द्रा०) - विरुद्धात्कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना ।
शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम् ॥ ८० ॥

कुव०)-अत्र तापनिवर्तकतया तापविरुद्धैरिन्दुकिरणैस्ता
पजनिरुक्ता । यथा वा-

उदिते कुमारसूर्ये कुचलयमुल्लसति भाति न क्षत्रम् ।

मुकुलीभवन्ति चित्रं परराजकुमारपाणिपद्मानि ॥

यथा वा-अविवेकि कुचद्वन्द्वं हन्तु नाम जगत्त्रयम् ।

श्रुतिप्रणयिनोरक्षणोरयुक्तं जनमारणम् ॥

पूर्वोदाहरणयोः कारणस्य कार्यविरोधित्वं स्वाभाविकम् ।

इह तु श्रुतिप्रणयित्वरूपागन्तुकगुणप्रयुक्तमिति भेदः ॥

(अ०चं०)-उदित इति । कस्यचिद्राजकुमारस्य प्रतापवर्णनम् । कुमार-
रूपे सूर्ये उदिते सति कोः पृथिव्या वलयं मण्डलमेव कुचलयं कुमुदमु-
ल्लासं प्राप्नोति । क्षणं क्षणिककुलं न भाति । अथ च नक्षत्रं भातीति चि-
त्रम् । तथा परेषां राजकुमाराणां पाणिकमलानि मुकुलीभवन्ति सङ्कुचन्ति ।
अञ्जलिबन्धानदाकृतीनि भयन्तीत्यर्थः । अविवेकीति । विवेको विशेष-
दर्शनं विश्लेषश्च सच्छब्दम् । परस्परं संश्लिष्टत्वात् । कुचपुगम् । कर्तुं । ज-
गत्त्रयं हन्तु नाम । श्रुतिर्षेदः कर्णश्च । प्रणयः परिचयः ॥ ८० ॥

(चन्द्रा०)-कार्यात्कारणजन्मापि दृष्टा काचिद्विभावना ।

यशः पयोराशिरभूत्करकल्पतरोस्तव ॥ ८१ ॥

(कुव०)-यथा वा-

जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः ।

सम्प्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम् ॥ ८१ ॥

(अ०चं०)-यश इति । कर एव दातृत्वात्कल्पतरोः । अत्र पयोधिजन्यात्क-
ल्पतरोः कारणस्य पयोधेरुत्पत्तिः यस्या विभावना । जातेति । जातु कदा-
चिद्व कनकलतेव कनकलता कामिनी । गिरिद्वयमिव स्तनद्वयम् ॥ ८१ ॥
शुक्लद्वारचन्द्रिकायां कुचल्लयानन्दटीकायां विभावनाप्रकरणम् ॥ ३४ ॥

(चन्द्रा०)-कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे ।

हृदि स्नेहक्षयो नाभूत्स्मरदीपे ज्वलत्यपि ॥ ८२ ॥

(कुव०) यथा वा-अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ॥

अहो देवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥ ८२ ॥

[असंभवास्तंगत्यलङ्कारः ३६।३७.] अलङ्कारचन्द्रिकासमेतः । (१३७)

अ०च०)-विशेषोक्तिं लक्षयति-कार्याजनिरेति । पुष्कले सहकारिसम्पत्ते
कारणे सति प्रसिद्धकारणसमूहे सतीति यावत् । कार्यस्याजनिरनुत्पत्ति-
विशेषोक्तिः । विशेषस्यानुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्रेति व्युत्पत्तेः । अ-
नुरागेति । अनुरागो रक्तिमा रतिश्च । पुरःसरोग्रवती आज्ञाकरश्च ।
पूर्वोदाहरणेऽनुक्तिनिमित्ता इह दैवगतिवैचित्र्यस्य निमित्तस्योपादानादु-
क्तनिमित्तेति भेदः ॥ ८२ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां विशेषोक्तिप्रकरणम् ॥ ३५ ॥

(चन्द्रा०)-असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्वं वर्णनम् ।

को वेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयेदिति ॥ ८३ ॥

यथा वा-अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरं लितमनोभिर्जलनिधिः ।

क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥ ८३ ॥

(अ०च०)-असम्भव इति । कस्यचित्पदार्थस्य निष्पत्तेरसंभाषनीयत्ववर्ण-
नमसम्भवो नामालङ्कारः । गोपशिशुको गोपालबालकः । निन्दायां
स्वार्थं वा कप्रत्ययः । उत्पाटयेदुद्धरेत् । अयमिति । वारां जलानां
निलयः स्थानम् । तृष्णा पिपासा अर्थाभिलाषश्च । तरलितं चञ्चलीकृतम् ।
श्रित आश्रितः मुनिरागत्यः एनं समुद्र क्षणात् भासमन्तात् पास्यति
इदं को जानीत इत्यन्वयः । कीदृशम् । निजकरपुटी करसमुद्रमेव कोटरं
विहं तद्गतं तथा ताम्यन्तो ग्लायन्तस्तिमयो मत्स्या मकरश्च यस्यैव-
भृतमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायामसम्भवालङ्कारप्रकरणम् ॥ ३६ ॥

(चन्द्रा०)-विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसङ्गतिः ।

विपं जलधरैः पीतं मूर्च्छिताः पथिकाङ्गनाः ॥ ८४ ॥

(कुव०)-ययोः कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं विरुद्धं तयोस्तान्नि-
वध्यमानमसङ्गत्यलङ्कारः । यथात्र विपपानमूर्च्छयो-

यथा वा-अहो खलभुजङ्गस्य विविचोयं वधक्रमः ।

अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥

कचिदसङ्गतिसमाधाननियन्धनेन चारुतातिशयः ।

यथा वा-अजस्रमारोहसि दूरदीर्घा

सङ्कल्पसोपानततिं तदीयाम् ।

श्वासान्स वर्पत्यधिकं पुनर्य-

द्वशानात्तव त्वन्मयतामवाप्य ॥

विरुद्धमिति विशेषणाद्यत्र कार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वं न
विरुद्धं तत्र नासङ्गतिः ।

यथा-भूचापवल्लीं सुमुखी यावन्नयाति वक्रताम् ।

तावत्कटाक्षविशिखैर्भिद्यते हृदयं मम ॥८४॥

(भ० अर्थ०)-विरुद्धमिति । अदृष्टमित्यर्थः । भिन्नदेशत्वं भिन्नाधिकरणात्त्वम् ।

विषं जलं हालाहलं च । सङ्गतस्य भावः साङ्गत्यं तदभायोऽप्याङ्गत्यम् ।

अजस्रमिति । दमयन्तीं प्रति हंशोक्तिः । हे दमयन्ति ! त्वं तदीयां

नलसम्बन्धिनीं दूरमत्यन्तं दीर्घां सङ्कल्पो मनोरमस्तद्वत्सोपानपरम्प-

रामजघं निरन्तरमारोहसि । स पुनर्नलो अधिकं श्वासान् वर्पति

मुञ्चतीति यत्तव ध्यानात्त्वन्मयतां त्वत्स्वरूपतामवाप्येत्यन्ययः । अत्र

चतुर्थपादेनासङ्गतिसमाधानम् । भूचापेति । भूचापवल्ली भूस्वरूपप-

लुल्लेताम् । यावदिति परिमाणार्थम् । वक्रतां नयति भावयतीति यावत् ।

तावत्परिमाणम् । हृदयं भिद्यते इत्यर्थः । अत्र हृदयभेदधतुराकर्षणयोः

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमेव दृष्टमिति नासङ्गतिरलङ्कारः ॥ ८४ ॥

(चं०)-अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ।

अन्यत्कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकृतिस्तथा ॥ ८५ ॥

अपारिजातां वसुधां चिकीर्षन्धां तथाऽङ्कथाः ।

गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपि गोत्रोद्भेदं पुराऽकरोः ॥ ८६ ॥

(कुष०)-अत्र कृष्णं प्रति शक्रस्य सोपालम्भवचने भुवि चिकी-

र्षिततया तत्र करणीयमपारिजातत्वं दिवि कृतमित्येका-

सङ्गतिः । पुरा गोत्राया उद्दारे प्रवृत्तेन वराहरूपिणा त-

असगत्यलंकारः ३७.] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (१३९)

द्विरुद्धं गोत्राणां दलनं खुरकुट्टनैः कृतमिति द्विविधापि
श्लेषोत्थापिता ।

यथा वा-त्वत्खड्गखण्डितसपत्नविलासिनीनां

भूषा भवन्त्यभिनवा भुवनैकवीर ।

नेत्रेषु कङ्कणमयोरुषु पत्रवल्ली

चोलेन्द्रसिंह तिलकं करपल्लवेषु ॥

मोहं जगत्त्रयभुवामपनेतुमेत-

दादाय रूपमखिलेश्वर देहभाजाम् ।

निःसीमकान्तिरसुनीरधिनामुनैव

मोहं प्रवर्द्धयसि सुग्धविलासिनीनाम् ॥

अत्राद्योदाहरणे कङ्कणादीनामन्यत्र कर्तव्यत्वं प्रसिद्ध-
मिति नोपन्यस्तम् । भवतिना भावनारूपा अन्यत्र कृति-
राक्षिप्यत इति लक्षणानुगतिः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

म०च०)-अन्यवेति । अन्यत्र कर्तव्यस्य वस्तुनस्ततोऽन्यस्मिन्नधिकरणे
या कृतिः करणं तद्वत्प्रसङ्गतिरित्यनुपगम्यते । तथा अन्यकार्यं कर्तुं
प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकार्यकरणं वृत्तीया असङ्गतिः । अपगतनरिजातं
यस्यास्तां, छां स्वर्गम् । तथा पारिजाततरुद्वितामकृपाः कृतवान् ।
एवं गोत्राणां, पृथिव्या उद्धाराय पुरा यराहावतारे प्रवृत्तोपि त्वं गोत्राणां
पर्वतानामुद्धेद दलनमकरोः कृतवानित्यर्थः । श्लेषोत्थापिता श्लेषमूलका-
भेदाभ्यस्यसायोत्थापिता । यथा वेति । हे भुवनैकवीर खोलदेशाधिप
सिंहसदृश तव खड्गेन खण्डितः ये सपत्नाः शत्रवस्तद्विलासिनीना-
मभिनवा अदृष्टपूर्वा भूषा भूषणानि भवन्ति । यथा नेत्रेषु कङ्कणं जल-
कणमेव कङ्कणं वलयं भवतीत्यनुषङ्गः । अथेति समुच्चये । ऊरुषु च
पत्रयुक्ता वल्ली सैव पत्रिकारचना । करपल्लवेषु तिलयुक्तं कं जलमेव
ललाटभूषणमिति । मोहमिति । हे अखिलेश्वर जगत्त्रयवर्तिनां देहा-
रिणां मोहमपनेतुमेतत् रूपं कृष्णशरीरमादाय मयांदातिक्रान्तकान्ति-
रूपरससमुद्देशामुनैव रूपेण सुन्दरस्त्रीणां मोहं प्रवर्द्धयस्तीत्यन्वयः ।
अत्रेति । अनयोर्मध्य इत्यर्थः । आद्योदाहरणे इति लक्षणानुगतित्य-
न्वयः । भवतिना भवत्यर्थेन भवनेनेति यावत् । भावनारूपा भवनप्रयो-
जकव्यापाररूपा । यत् अन्यत्र करणीयस्येत्याद्यसङ्गतिप्रकारद्वया-
न्तरकथनमयुक्तम् । अपारिजातामित्युदाहरणे पारिजातराहित्यचिकी-
र्षारूपकारणस्य कार्येण पारिजातराहित्येन वैयधिकरण्योपनिबन्धनेन

प्राथमिकासङ्गतितो वैलक्षण्यानुपपत्तेः । आलम्बनाख्यविषयतासम्बन्धन-
चिकीर्षायाः सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वाद् । एवं
नेत्रेषु कङ्कणमित्यादौ कङ्कणत्वनेत्रालङ्कारत्वयोर्विरुद्धयोः सामानाधिक-
रण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितम् । एवं गोत्रोद्धारमवृत्तोऽपीत्युदाह-
रणे विरुद्धात्कार्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावेनेत्युक्तविभावनप्रकारेणै-
व गतापत्त्यादसङ्गतिभेदान्तररूपनानुचिता । मोहमित्यादावपि मोह-
निवर्तकत्वमोहजनकत्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र वर्णनाद्विरोधाभास एवेति कै-
श्चिदुक्तं तदसङ्गतम् । उक्तसम्बन्धेन चिकीर्षाया हेतुत्वासिद्धेः । न हि
यदधिकरणे कार्यचिकीर्षा तदधिकरणमन्तर्भावोक्तसम्बन्धेन चिकी-
र्षायाः कार्यहेतुत्वं तान्विकसम्मतं युक्तं वा । अन्यत्र चिकीर्षतस्यापि
प्रमादादिनान्यत्र करणेन व्यभिचारत् । अत एवैवंविधवैयधिकर-
णस्य विरुद्धत्वादपि न प्राथमिकासङ्गत्यन्तर्भावसम्भवः । यस्तु तत्तु
“विषं जलधरैः पीतं भृङ्छिताः पथिकाङ्गनाः” इत्यत्रैव नात्र कार्यकारणवै-
यधिकरण्यमयुक्तो विच्छित्तितिविशेषोऽपि त्वन्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्र करण-
मयुक्त एवेति सत्तद्वयमेव मष्ट्यम् । एवं नेत्रेषु कङ्कणमित्यत्र खत्यपि
विरोधाभासेऽन्यत्र चमत्कारित्वेन कलहालङ्कारभाषाऽन्यत्र करणरूपास-
ङ्गतिरपि मतीयमाना न क्षमया निराकर्तुम् । एवं गोत्रोद्धारमवृत्तोऽपी-
त्युदाहरणे गोत्रोद्धारविषयकमवृत्तेर्गोत्रोद्देवरूपकार्यविरुद्धत्वाद्विरुद्धा-
त्कार्यसम्पत्तिरपि विभायनेत्यपि न युक्तम् । गोत्रोद्धारमवृत्तेर्गोत्रोद्देदनि-
वर्तकत्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात् । कथञ्चित्तद्व्युपगमेऽप्यन्यत्कार्यं
कर्तुं मवृत्तेन तद्विरुद्धकार्यान्तरकरणरूपासङ्गतिरपि मोहं जगत्वयभुवा-
मित्यादौ चमत्कारित्वेन लब्धात्मिका न मित्यारपितुं शक्यते । न चा-
त्रापि मोहनिवर्तकान्मोहोपत्तेः सैव विभावेनेति धाच्यम् । मोहनिवर्त-
कस्य सिद्धयदमतीतिः । अत एव न विरोधाभासोऽपि विशेषोक्तिकर्त-
तत्रासङ्गमेव । न हि गोत्रोद्धारविषयकमवृत्तिरूपकारणसत्त्वेऽपि गोत्रो-
द्धाररूपस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिह प्रतिपाद्यते । किन्तु विरुद्धकार्योत्पत्तिरे-
वेति विभायनीयम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुचलपानन्दटीकायांमसङ्गतिप्रकरणम् ॥ ३७ ॥

(चन्द्रा०)-विषमं वर्ण्यते यत्र घटनानुनुरूपयोः ।

‘‘ क्रेयं शिरीषमृद्धङ्गी क तावन्मदनज्वरः ॥ ८७ ॥

(कुचल०)-अत्रापि मृदुत्वेनातिदुःसहत्वेन चाननुरूपयोर-
द्वगनामदनज्वरयोर्घटना ।

यथा वा-अभिलषसि यदीन्दो' वत्कलक्ष्मीं मृगाक्ष्याः

पुनरपि सकृदब्धौ मज्ज सङ्क्षालयाद्भुम् ।

सुविमलमथ बिम्बं पारिजातप्रसूनैः

सुरभयं वद नो चेत्त्वं क्व तस्या मुखं क्व ॥

पूर्वत्र वस्तुसती घटना अत्र च चन्द्रवदनलक्ष्म्योस्तर्कि-

ता घटनेति भेदः ॥ ८७ ॥

(अ०च०)-विपममिति । परस्परमातुरूप्यरहितयोः पदार्थयोर्यत्र घटना-
सम्बन्धो धर्प्यते तत्र विपमनामालङ्कारः । सम्बन्धश्च संयोगादिः । उत्पा-
द्योत्पादकभाषश्चेति सर्वप्रकारसाधारणमेतल्लक्षणं बोध्यम् । अभिलष-
सीति । भङ्ग कलङ्गे सक्षालय प्रक्षालय । अथ प्रक्षालनानन्तरम् । नो
चेत्तस्या मुखं क्व त्वं क्व । इति घटेत्यन्वयः । वस्तुसती वस्तुगत्या
विद्यमाना । चन्द्रेति । चन्द्रश्च वदनलक्ष्मीश्च तयोरतिपर्यः ॥ ८७ ॥

१०)-विरूपं कार्यस्योत्पत्तिरपरं विपमं मतम् ।

कीर्तिं प्रसूते धवलां श्यामा तव कृपाणिका ॥ ८८ ॥

वृ०)-अत्र कारणगुणप्रक्रमेण विरुद्धाच्छ्यामाञ्चवलो-
त्पत्तिः । कार्यकारणयोर्निर्वर्त्यनिर्वर्तकत्वे पञ्चमी वि-
भावना । विलक्षणगुणशालित्वे त्वयं विपम इति
भेदः ॥ ८८ ॥

(अ०च०)-विरूपकार्यस्येति । कारणविलक्षणस्वरूपस्येत्यर्थः । कृपाणिका
लङ्का । प्रक्रमेणेति । प्रक्रमः परिपाटी । स्वभावीयकार्यगुणोत्पादकत्व-
रूपा विरूपा विरुद्धा कार्यसम्पत्तिरिति पञ्चमविभावनाप्रकारेणाभेदमा-
शङ्क्याह-कार्येति । अयं विपमः उक्तविपमालङ्कारप्रभेदः ॥ ८८ ॥

च०)-अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमात् ।

भक्ष्याशयाहिमञ्जूपां दृष्ट्वा खुस्तेन भक्षितः ॥ ८९ ॥

वृ०)-इष्टार्थमुद्दिश्य किञ्चित्कर्मारब्धवतो न केवलमिष्ट-
स्यानवाप्तिः किं तु ततोऽनिष्टस्यापि प्रातिलम्भश्चेत्तदपि
विपमम् । यथा भक्ष्यप्रेप्तया सर्पपेटिकां दृष्ट्वा प्राविष्टस्य
मृषकस्य न केवलं भक्ष्यालामः किं तु स्वरूपहा-
निरपीति ।

यथा वा-गोपाल इति कृष्ण त्वं प्रचुरक्षीरवाञ्छया ।

श्रितो मातृस्तनक्षीरमप्यलभ्य त्वया कृतम्
इदमर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तावनिष्टप्र-
तिलम्भे चोदाहरणम् ।

(अ० चं०)-तृतीयप्रकारमाह-अनिष्टस्यापीति । अपिभिन्नक्रमः । इष्टार्थसमुद्यमादिष्टस्यावाप्तिरपि च तदिष्टप्रमित्यर्थः । अपिना इष्टानवाप्तिः सङ्गृह्य-
व्यकारः पूर्वोक्तविषमसमुद्ययार्थः । भक्ष्येति । अहिमञ्जूपां सर्पपेटिकां ।
प्रा भक्ष्यस्याशया प्रविष्ट आसुर्मृषकस्तेनाहिना भक्षित इत्यन्वयः । य
प्रविष्ट इत्यस्यागम्यमानयान्पुनपदत्वमिति केनचिदुक्तं तदभिनिवेश
दुष्टस्वहृदयानुभवाज्जकत्वनमित्युपेक्षणीयम् । अनिष्टस्यापि प्रतिलम्भ
इत्यत्रापिभिन्नक्रमो धोष्यः । गोपाल इति । हे कृष्ण त्वं गोपाल इति
हेतोर्पदुद्धुधपाञ्छया भित आश्रितः त्वया तु मातृस्तनदुग्धमपि अलभ-
कृतम् । मुक्तिदानेनेति भावः । पूर्वोक्तानवाप्तिरर्थगम्या इह त्वपिशब्दगम्यो
विशेषः । इदमिति, उदाहरणमिति च आतावेकवचनम् ॥

(कुवलय०)-अनर्थपरिहारार्थरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयं यथा-
दिवि श्रितवतश्चन्द्रं सहिकेयमयाहुवि ।

शशस्य पश्य तन्वद्भि साश्रयस्य ततो भयम् ॥

अत्र न केवलं शशस्य स्वानर्थपरिहारानवाप्तिः वि-
तु साश्रयस्याप्यनर्थावाप्तिरिति दर्शितम् । परानिष्टप्रा-
पणरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयम् ।

यथा-दिधक्षन्मारुतेर्बालं तमादीप्यदृशाननः ।

आत्मीयस्य पुरस्यैव सद्यो दहनमन्वभूत् ॥

पुरस्यैवेत्येवकारेण पुरानिष्टप्रापणाभावो दर्शितः । अ-
निष्टस्याप्यवाप्तिश्चेति श्लोकेऽनिष्टावाप्तेरपि शब्दसङ्ग-
हीताया इष्टानवाप्तेश्च प्रत्येकमपि विषमपदेनान्वयः ।
ततश्च केवलानिष्टप्रतिलम्भः केवलेष्टानवाप्तिश्चेत्यन्यदपि
विषमद्वयं लक्षितं भवति ।

(अ० चं०)-दिवीति । भुवि सहिकेयस्य सिद्धोपुत्रस्य सिद्धस्य भयात् दिवि
आवागे चन्द्रमाश्रितवतः शशस्य साश्रयस्याश्रयसहितस्य ततः सहिके-
याद्वादोभयमेव हे तन्वद्भि पश्येत्यन्वयः । पश्येति । परस्यानिष्टावाप्तिरूपी

य इष्टार्थं इत्यर्थं । तदुभयमिष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिद्वयम् । दिधक्षन्निति ।
 दक्षाननो रावण आरुतेर्दनुमतो बाल पुच्छ दग्धुमिच्छस्त बालमादीप्य-
 ह्नीपयति स्मेत्यर्थः । आयेकमपीति । अपिना इष्टानवाप्तिस्समुच्चिताया अ-
 निष्टावाप्तेर्विषमपदेनान्वयः समुच्चोयते । विषमपदेन विषमपरामर्शकेन त-
 त्पदेन । तथा च तात्पर्यबलाद्वाक्यमावर्तनीयमिति भावः । यस्त्वनिष्टस्यैव
 तदुत्तमपिशब्दसमुच्चिताया इष्टानवाप्तेरप्याप्रोतिनैवान्वयो न तु तत्पद-
 परामृष्टेन विषमेणाव्युत्पत्तेरिति । तत्राग्रेवापिशब्दान्वयव्याख्यानं निर-
 स्तं वेदितव्यम् ॥

(कुवलय)-तत्र केवलानिष्टप्रतिलम्भो यथा-

पद्मातपत्ररसिके सरसीरुहस्य

किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।

कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे

स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीम् ॥

अत्र पद्मातपत्रलिप्सया पद्मबीजावाप कृतवत्यास्तल्ला-
 भोऽस्त्येव किन्तु मुखशोभाहरणरूपोत्कटानिष्टप्रतिलम्भः ।
 केवलेष्टानवाप्तिर्यथा-

खिन्नोऽसि मुखं शैल बिभृमो वयमिति वदस्व शिथिलभुजः ।
 भरभुगविततयाहुषु गोपेषु हंसन्हरिर्जयति ।

अत्र यद्यपि शैलस्योपरित्तिनरूपानिष्टावाप्तिरपि प्र-
 सक्ता तथापि भगवत्कराम्बुजससर्गमहिम्ना सा न जा-
 तेति शैलधारणरूपेष्टानवाप्तिमात्रम् ।

यथा वा-लोके कलङ्कमपहातुमय मृगाङ्को

जातो मुखं तव पुनस्तिलकच्छलेन ।

तत्रापि कल्पयसि तन्वि कलङ्करेखा

॥ नार्यः समाश्रितजन हि कलङ्कयन्ति ॥

अत्रानिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः ।

(अ०च०) पद्मेति दक्षिता प्रति नायकोक्तिः । पद्मस्यातपत्रं छत्रं तत्र
 रसिके हे तन्वि वापिकाया सरसीरुहस्य पद्मस्य कन्दमपयितुं विमि-
 तीच्छसि यतः हे अज्ञं बलियुगरूपं बालं इदं जगत्पृथक् च न भ-

य इष्टार्थं इत्यर्थः । तदुभयमिष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिद्वयम् । दिधक्षसिति ।
दशाननो रावणः मारुतेर्हनुमतो वाळं पुच्छं दग्धुमिच्छंस्तं वालमादीप्य-
हीपयति स्मेत्यर्थः । प्रत्येकमपीति । अपिना इष्टानवाप्तिस्समुच्चिताया अ-
निष्टावाप्तेर्विषमपदेनान्वयः समुच्चियते । विषमपदेन विषमपरामर्शकेन त-
त्पदेन । तथा च वात्पर्यबलाद्वाक्यमावर्तनीयमिति भावः । यस्वानिष्टस्यैव
तदुत्तदापिशब्दसमुच्चिताया इष्टानवाप्तेरप्याप्तेति नैवान्वयो न तु तत्पद-
परामृतेन विषमेषाव्युत्पत्तेरिति । तत्रागेषापिशब्दान्वयव्याख्यानेन निर-
स्तं वेदितव्यम् ॥

(कुवलं०)-तत्र केवलानिष्टप्रतिलम्भो यथा-

पद्मातपन्नरसिके सरसीरुहस्य

किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम् ।

कालः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमशे

स्थित्वा हरिष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीम् ॥

अत्र पद्मातपन्नलिप्सया पद्मबीजावापं कृतवत्यास्तल्ला-

भोऽस्त्येव किन्तु मुखशोभाहरणरूपोत्कटानिष्टप्रतिलम्भः ।

केवलेष्टानवाप्तिर्यथा-

खिन्नोऽसि मुञ्च शैलं बिभृमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।

भरभुग्नविततबाहुषु गोपेषु हंसंहरिर्जयति ।

अत्र यद्यपि शैलस्योपरितनरूपानिष्टावाप्तिरपि प्र-
सक्ता तथापि भगवत्कराम्बुजसंसर्गमहिम्ना सा न जा-
तेति शैलधारणरूपेष्टानवाप्तिमात्रम् ।

यथा वा-लोके कलङ्कमपहातुमयं मृगाङ्को

जातो मुखं तव पुनस्तिलकच्छलेन ।

तथापि कल्पयसि तन्वि कलहुरेखां

नार्यः समाश्रितजनं हि कलङ्कयन्ति ॥

अथानिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः ।

अ०च० १)-पदेति दक्षिणं प्रति नाप्रकोक्तिः । पद्मपद्मातपत्र उच्यं तत्र
रसिके हे तन्वि वापिकायां सरसीरुहस्य पद्मस्य कन्दमर्पयितुं किमि-
तीच्छसि यतः हे अशे कलियुगरूपः बालः इदं जगत्कृतज्ञं च न भ-

वति । ततः किं तत्राह । इदं सरसीरुहं स्थित्वा तथैव मुपस्य लक्ष्मीं
हरिष्यति न त्वन्यस्या इत्यर्थः । पित्रोर्घाति विभ्रमो धारयामः । वदामु-
गोपेषु शिथिलौ भुजौ यस्य सः । भरेण शैलभारेण भुजा वक्राः वितता
विस्तीर्णा ग्राहवो येषां तथाभूतेषु सत्सु हसन् । भवेति । न च भरमु-
न्नेत्यनेन बाहुगतास्थिसन्धिभङ्गरूपानिष्टमात्रेः साक्षादुपात्तत्वात्सर्वाङ्ग-
र्णोभावगवापहाररूपायाश्च स्फुटं गम्यमानत्वात् कथमिष्टाप्रप्तिमात्रमित्यु-
च्यत इति वाच्यम् । अस्थिसन्धिभङ्गस्याशब्दार्थत्वाद्भगवद्भुजशैथिल्यप्रपु-
क्तभाराधिक्येन घकृता पात्रस्य शब्दोपात्तस्य च केशविशेषानाधायक-
त्वेनानिष्टव्यपदेशानर्हत्वात्, सुहृद्भक्तानां गोपानामनिष्टमात्रौ हास्यानुपप-
त्तेश्च । अत एव न सर्वाङ्गचूर्णोभायोऽपि गम्यः । गर्भप्रसक्त्यभावाच्च न
वदपहारोऽपि । यतश्चिरकालशैलधारणजन्यश्रमपरिजिहीर्षया गोपानां प्र-
युक्तिरिहावगम्यत इति निरवयवम् । लोके इति । हे तन्वि लोके प्रसि-
कलङ्कमपहातु निधारयितु मृगाङ्गुस्तव मुखं जातस्तत्रापि पुनस्तिष्ठकञ्च
जेन कलङ्करेखां त्वं वल्लयसि करोषि हि यस्मात्त्रायं समाश्रितजन स्व
श्रितजन कलङ्गिन कुर्वन्तीत्यन्वयः ॥

(कुव०)-यथा वा-शापोप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे

सानुग्रही भगवता मयि पातितोऽयम् ।

कृप्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्रो-
वीजप्ररोहजननीं दहनः करोति ॥

अत्र परानिष्टप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः । स्वतोऽनिष्टस्यापि
मुनिशापस्य महापुरुषार्थपुत्रलाभावव्यम्भावगर्भतया
दशरथेनेष्टत्वेन समर्थितत्वात् । यत्र केनचित्स्वेष्टसिद्धय-
र्थं नियुक्तेनान्येन नियोजुरिष्टमुपेक्ष्य स्वस्यैवेष्टं साध्यते
तत्रापीष्टानवाप्तिरूपमेव विषमम् ।

यथा-यं प्रति प्रेषिता दूती तस्मिन्नेव लयं गता ।

सख्यः पश्यत मौढ्यं मे विपाकं वा विधेरमुम् ॥

तस्मिन्नेव लयं गतेति नायके दूत्याः स्वाच्छन्द्यं दर्शितम्

यथा वा-नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियार्यं प्रेषितं मनः ।

तच्च तत्रैव रमते दूताः पाणिनिना वयम् ॥

एतानि सर्वथैवेष्टानवाप्तेरुदाहरणानि । कदाचिदिष्टा-

वातिपूर्वकं तदेनवाप्तिर्यथा मदीये वरद्वराजस्तथे-

॥ भानुर्निशासु भवदङ्घ्रिमयूखशोभा-
लोभात्प्रताप्य किरणोत्करंभाप्रभातम् ।
तत्रोद्धते हुतवहाक्षणलुप्तरागे
तापं भजत्यनुदिनं स हि मन्दतापः ॥

(अ०च०)-शापोपीति । मृगयायां प्रमादतो हतपुत्रेण तापसेन त्वमपि पुत्रशोकान्मरिष्यसीति शापे दत्ते तं प्रति दशरथस्येयमुक्तिः । भट्टपु-
त्रमुखपट्टनशोभे मयि भगवता त्वया पातितोऽयं शापोपि सानुग्रहो भव-
ति । खलु निश्चितम् । इन्धनैरुद्धो दीप्तो दहनः कृपियोग्यां क्षीतं दहन्नापि
बीजाङ्कुरजननां करोतीति दृष्टान्तः । परेति । परस्य दशरथस्यानिष्ट-
प्रापणरूपं यदिष्टं तस्यानघातिरर्पात्तापस्येत्यर्थः । हुतस्तत्राह-स्वत
इति । नियोक्तुः प्रेषयितुः । यं प्रतीति । मौढ्यम् मूढत्वम् । एवांघ्रिधाया-
माप्तत्वपुद्धौर्ध्वेर्ध्वस्य पिपाकं परिपाकम्फलमिति यावत् । भानुरिति ।
हे हरे भानुः सूर्यो भगवच्चरणकिरणशोभाया लोभात्स्वीयकिरणसमूहं निशा-
सु प्रभातपर्यन्तप्रताप्य रात्रौ सूर्यकिरणानामग्नौ प्रवेशात्तापयित्वा तत्र
तस्मिन्किरणोत्करे हुतवहादग्नेः सकाशादुद्धते सति रक्ततादृशान्म-
न्दसन्तापः सन् क्षणमात्रेण लुप्तरागे नष्टकौदित्ये सत्यनुदिनं तापम्भ-
जतीत्यन्वयः ॥

(कुव०)-त्वदङ्गसाम्यमयमभ्युजकोशमुद्रा-
भङ्गात्तत्सुषुप्तमिन्नकरोपकलस्या ।
लब्ध्वापि पर्वणि विधुः क्रमहीयमानः
शंसत्यनीत्युपचितां श्रियमाशुनाशाम् ॥

अत्राद्यश्लोके सूर्यकिरणानां रात्रिष्वग्निमवेशनमाग-
मसिद्धम् । सूर्यस्य निजकिरणेषु भगवच्चरणारुणिमप्रेप्स-
या तत्कृतं तेषामग्नौ प्रतापनं परिकल्प्य तेषामुदयकाल-
दृश्यमरुणिमानं च ततोद्धतनाराचानामिवाग्निसन्ताप-
नप्रयुक्त्वारुणिमानुवृत्तिं परिकल्प्य सूर्यस्य महतापि प्र-
यत्नेन तात्कालिकेष्टावाप्तिरेव जायते न सार्वकालिके-
ष्टावाप्तिरिति दर्शितम् । द्वितीयश्लोके चन्द्रस्य भगवन्मुख-
लक्ष्मीं लिप्समानस्य मुहुत्त्वेन मित्रशब्दश्लेषवशात्सूर्य
परिकल्प्य तत्किरणस्य कमलमुकुलविकासनं चन्द्रानुप्र-

वेशनं च सुहृत्पाणेर्भगवन्मुखलक्ष्मीनिधानकोशगृहमुद्रा-
मोचनपूर्वकं ततो गृहीतभगवन्मुखलक्ष्मीकस्य तथा भ-
गवन्मुखलक्ष्म्या चन्द्रप्रसाधनार्थं चन्द्रस्पर्शरूपं च परिक-
ल्प्येतावतापि प्रयत्नेन पौर्णमास्यामेव भगवन्मुखसाम्य-
रूपेष्टमाप्तिर्जायते न सार्वकालिकेति दर्शितम् । कचिदि-
ष्टानवासावपि तदवाप्तिभ्रमनिबन्धनविच्छिन्तिविशेषः ।

यथा वा-

यल्लालक्षोणिपाल त्वदहितनगरे सञ्चरन्ती किराती
रत्नान्यादाय कीर्णान्युरुत्तरखादिराङ्गारशङ्काकुलाङ्गी ।
क्षिप्त्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती
श्वासामोदप्रसक्तैर्मधुकरपटलेधूमशङ्काङ्करोति ॥

अत्र भूताभिसन्तापनोद्योगात्तत्सम्पादनलामेऽपि
तल्लामो भ्रमोपन्यासमुखेन निबद्धः ॥

(अ०च०)-स्वदृष्टेति । हे हरे भवे विष्णुः पर्वणि पूर्णिमायामम्बुजस्य कोशः
कुम्भलः ख एयाम्बुजरूपभाण्डारगृह तस्य मुद्रा मुकुलीभाषी मुद्रणं च
तस्य भङ्गेनात्ता गृहीता तामुपमा तच्छोभा येस्मादृष्टा ये मित्रपराः सूर्य-
किरणाः सुहृत्पाणयश्च तेषामुपकल्पया छाभेन त्यद्वरस्य यान्ति लक्ष्यापि
क्रमेण क्षीयमानः क्षीयमाणः खनू भनीत्या उपचितां प्रवृद्धां भिषमाशु
नाशो घम्पाम्तां शंसति धधुपतीत्यन्वयः । अत्रेति । भागमसिद्धं तस्माद्विवा-
मिमादित्यं प्रविशति रात्रावादित्यस्तमिति श्रुतिचिद्धं प्रवेशनं ताकृतं
सूर्यकृतं तेषां किरणानामग्नौ प्रतापनरूपं परिकल्प्य उत्प्रेक्ष्य एषं तेषां
किरणानामग्नौ भानमारक्तत्वं च अग्निसामान्यनिरूपं परिकल्प्य इति
दर्शितमित्यन्वयः । एषमग्रेषु मुहूर्त्तेन सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणचन्द्रा-
तुमग्रेषां च शारत्तसिद्धं मुहूर्त्तार्णवयोक्तविशेषणादिदिष्टस्य चन्द्रस्पर्श-
रूपं च परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः । यल्लालेति । हे एतन्नामकभूषा-
लं त्वच्छत्रुनगरे सञ्चरन्ती भिङ्गी प्रवीर्णानि रत्नान्यादाय उद्यतरा मदती
या रादिराङ्गारस्य शङ्का शान्तिमन्त्रया व्याकृन्त्या तदुपरि श्रीखण्डका-
ष्टजकष्टं क्षिप्त्वा मुकुलीभूतनेत्रा कुम्भारं कुर्याती खती श्वासपरिमयेन
प्रसन्नरागर्तधूमसमृद्धधूमशङ्कां करोतीत्यन्वयः । अभूतेति । यद्वलेत्यर्थः ।
एतेषु च तयोर्द्वयाद्योत्पादकभागरूपसम्बन्धगर्भेषु प्रभेदेषु कर्तव्यकारणयोः
पि विदित्यक्षणगुणशालिचिन्तनानुस्यूताभायात्तच्चिन्तयेत्तयोत्पादकताभिमत-

स्य वारणस्यैष्टान्नोप्यानिष्टावाप्तिरूपकार्येणानुरूप्याभावात् सामान्य
क्षणसमन्वयो बोध्यः ॥ ८९ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां विषमालङ्कारमकरणम् ॥ ३

(चन्द्रा०)—समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ।

स्वानुरूपं कृतं सञ्ज्ञ हरिण कुचमण्डलम् ॥ ९०

(कुव०)—प्रथमविषमप्रतिद्वन्द्दीदं समम् । यथा वा—

कौमुदीव तुहिनांशुमण्डलं

जाह्नवीव शशिखण्डमण्डनम् ।

पद्य कीर्तिरनुरूपमाश्रिता

त्वां विभाति नरसिंह भूपते ॥

चित्रं चित्रं घतवत्त महाचित्रमेतद्विचित्रं

जातो देवाहुचितघटनासंविधाता विधात

यन्निबानां परिणतफलस्फीतिरस्वादनीया

यञ्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोक

पूर्वं स्तुतिपर्यवसायीदं निन्दापर्यवसायीति भेदः ॥

(अ० ७०)—सममिति । अनुरूपयोरेत्यनन्तरसम्बन्धस्येति शेषः । परस्पररूपयोः सम्बन्धस्य वर्णनं समं नामालङ्कारः । सञ्ज्ञ स्थानम् । शशिखण्डमण्डनं चन्द्रकलाभूषणं हरम् । चित्रमिति । अत्र चित्रवत्तद्वदयोर्घोषाः प्रपातिशयघोषनायाः परिणतं पद्यम् । स्फीतिः समृद्धिः । एतस्याः फलमृद्धेः । कवलनकला भक्षणवातुर्यं तत्र कौविदः घण्टितः ॥ ९० ॥

(चन्द्रा०)—सारूप्यमेपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः ।

नीचप्रवणता लक्ष्मीर्जलजायास्तवोचिता ॥ ९१ ॥

(कुव०)—इदं द्वितीयं विषमप्रतिद्वन्द्दि समम् ।

यथा वा—द्वदहनादुत्पन्नो धूमो घनतामवाप्य वर्षस्तः

यच्छमयति तद्युक्तं सोऽपि च द्रवमेव निर्दहति

यथा वा—आदौ हालाहलदुत्पन्ना दत्तहस्तावलम्बो

बाल्ये शम्भोर्निटिलमहसा बद्धमैत्रीनिरुद्धः

भौढो राहोरपि मुखविषेणान्तरङ्गीकृतो यः

सोऽयं चन्द्रस्तपति किरणैर्मामिति प्राप्तमेतत् ॥ ^{सुखं}

पूर्वत्र कारणस्वभावानुरूप्यं कार्यस्यात्रागन्तुकतदीय-
दुष्टसर्गानुरूप्यमिति भेदः ॥ ९१ ॥ -

अ०च०)-साहचर्यमपीति । कार्यस्य कारणेन साहचर्यमपि समालङ्कारः ।
नीचेति । नीचप्रवणता नीचासक्तता जलजायाः समुद्ररूपजलाजातायाः ।
लचितेति । जलस्य तादृशत्वादिति भावः । दवेति । घनतां मेघरूपतां वर्ष-
र्जलवर्षणैः शमयति नाशयति । हि यस्मात्सोऽपि, दवदहभोऽपि दवमे-
व स्वोत्पादकं विनिर्दहति । तर्थाच्च कारणस्य स्वोत्पादकनाशकावा-
त्कार्यस्यापि धूमस्य तथारवमुचितमिदमर्थः । आदायिति । विरहिण्या
इयमुक्तिः । सोऽयं चन्द्रो मां किरणैस्तपतीत्येतत्प्राप्तं न्यायप्राप्तमित्य-
र्थः । स कः य आदौ हल्लाहलरूपेण हुतभुजाग्निना दत्तो, हस्तावलम्बो
यस्य सः । निटिल ललाट तत्सम्बन्धिमदहा नेत्राग्निना यद्धया सम्बद्धया
मैत्र्या निरुद्धः प्रसिद्धः भौढो युवा । राहोर्मुखसम्बन्धिभिर्दिपैरन्तरङ्गी-
कृतः ग्रहणकाले सम्पर्कातिशयादन्तरङ्गतां प्रापित इत्यर्थः । अत्र कार्यस्य
तापस्य कारणोभूतचन्द्रगतदुष्टसर्गानुरूपत्वम् ॥ ९१ ॥

चन्द्रा०)-विनानिष्टं च तत्सिद्धिर्यमर्थं कर्तुमुद्यमः ।
युक्तो वारणलाभोऽयं स्यान्न ते वारणार्थिनः ॥ ९२ ॥

कुव०)-इदं सममनिष्टस्याप्यवसिष्येत्यपि संगृहीतस्य वि-
विधस्यापि विषमस्य प्रतिद्वन्द्वे । इष्टावातेरनिष्ट-
स्याप्रसङ्गाच्च । अत्र गजार्थितया राजानमुपसर्पन्तं
तदौघारिकैर्वार्यमाणं प्राति नर्मवचनमुदाहरणम् ।
न चात्र निवारणमनिष्टमापन्नमित्युदाहरणत्वं दाहनी-
यम् । राजद्वारिक्षणनिवारणं सम्भावितमिति तदङ्गीकृ-
त्य भवृत्तस्य विषमालङ्कारोदाहरणेऽपि वातार्कितोत्कटाऽ-
निष्टापत्यभावात् । किञ्च यत्रातार्कितोत्कटानिष्टसत्त्वे श्लेष-
महिम्ना इष्टार्थप्रतिपत्तिस्तत्रापि समालङ्कारोऽप्रतिहत एव ।

उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव

त्वामाश्रयन्निह चिरादुपितोऽस्मि राजन् ।

उच्चाटनं त्वमपि लम्भयसे तदेव
मामद्य नैव विफला महतां हि सेवा ॥

अत्र यद्यपि व्याजस्तुतौ स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिविवक्षायां विषमालङ्कारस्तथाऽपि प्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यविवक्षायां समालङ्कारो न निवार्यते । एवं यत्रेष्टार्थावाप्तिसत्त्वेऽपि श्लेषवशादसतोऽनिष्टार्थस्य प्रतीतिस्तत्रापि समालङ्कारस्य न क्षतिः ।

यथा—शस्त्रं न खलु कर्तव्यमिति पित्रा नियोजितः ।

तदेव शस्त्रं कृतवान्पितुराज्ञा न लङ्घिता ॥

इत्यनेन विरोधालङ्काराभिव्यक्त्यर्थं न खल्वित्यत्र पदद्वयविभागात्मकरूपान्तरस्यापि विवक्षायाः सत्त्वेऽपि न खलुनातीति न खल्वित्येकपदेन वस्तुसदर्थान्तरपररूपान्तरमादाय समालङ्कारोऽप्यस्त्येव । श्लेषलब्धासदिष्टावासिप्रतीतिमात्रेणापि गतमुदाहरणम् । यथा—

सत्यं तपः सुगत्यै यत्तत्त्वाम्बुषु रविप्रतीक्षं सत ।

अनुभवति सुगतिमब्जं त्वत्पदजन्मनि समस्तकमनीयम् १३

(म०च०) —भेदान्तरमाह—विनेति । अनिष्टं विना यमर्थं कर्तुमुद्यतस्तत्सिद्धिरपि स्वममित्यनुवृत्त्या योग्यम् । यदर्थमिति पाठे यथासाधयेत्यर्थः । युक्त इति । वारणं निवारणं वारणो गजश्च युक्तो न स्यादपि तु—स्वादयेत्यर्थः । शोभत इति छचितपाठः साधुरेव । अपिसङ्गुहीतस्यापिशब्दसङ्गुहीतस्य । नर्मयचनं परिहासवचनम् । अत्रेष्टार्थावाप्तिः श्लेषकल्पिता योग्या । इष्टार्थप्रतीतिरिति । इष्टार्थत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः । अमतिहत इति । अनिष्टस्येष्टाभितत्त्वेन ज्ञानकालेऽननुवृत्तेनाप्रविभासादिति भावः । उच्चैरिति । गजैरटनं तदासोद्वेगपूर्वकं गमनम् । इह त्वन्नगरे उपितोऽस्मि घातं कृतवानस्मि । तदेव भ्राम्यमानमेव उच्चाटनं दूरनिरसनमेव । उच्चैर्गजैरटनं प्रति मां लम्भयसे प्रापयसि हि यस्मात् महतां सेवा विफला न भवतीति मुखे स्तुतिः । ततो दूरनिरसनमेवार्थान्तरपरिग्रहेण विषमालङ्कारस्फुर्यां निन्दायां पर्यवसानम् । एतेन वैषम्यस्य निन्दारूपस्य व्याजस्तुतिविषयत्वेन उपापवाद इति निरस्तम् । विषमस्य निन्दामूलत्वेन तदुपायाभावादिति । इष्टार्थावाप्तिसत्त्वेऽपि वास्तविकेष्टार्थप्राप्तिसत्त्वेऽपि । न क्षतिरिति । अनिष्टप्रतीतिरामासरूपत्वेनापर्यवसानादिति भावः । शस्त्रमि-

(३५०)

कुवलयानन्दः । । विचित्रा-धिकालंकारौ ४०/४१.

ति । तदेव न खल्वेव । एकपदत्वेनेत्युपलक्षणे तृतीया । एकपदत्वोपर-
क्षितं यद्वस्तु सदर्शान्तरपरं, रूपान्तरमित्यर्थः । अर्थान्तरं च वास्तवि-
पदव्युत्पत्तिकथनेन दर्शितमेव । श्लेषलब्धेति । श्लेषेण लब्धा भसती व-
स्तुतोऽविद्यमाना या इष्टावाप्तिप्रतीतिव्यवच्छेदः । युक्तो वारणलाभोप-
मित्यत्र किञ्चिदनिष्टस्योच्चैरित्यत्र चोत्कटानिष्टस्य प्रतीतिसत्त्वादुदाहर-
णान्तरमाह यथेति । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः । हे तन्धि तपः शोभ-
नगत्यैव भवतीति सत्यं यद्यस्मादब्जं कमलमम्बुषु जलेषु रोध प्रतीक्षां
तादृशं सत्तस्यां तपः कृत्वा त्वत्पदरूपे जन्मानि समस्तैभ्यः कमलैभ्यः कम-
नीयं सुन्दरं सत्सु गतिं शोभनां गतिमर्तुं भवतीत्यन्वयः । अत्र कमल-
स्योत्तमलोकरूपगतिप्राप्तये तपस्यतस्तदलाभेऽपि शोभनगमनस्य गतिश्च
वदश्लेषलादिष्टत्वेन प्रतीतेरिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रं न त्वनिष्टप्रतीभासोऽपीति
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्द टीकायां समालङ्कारप्रकरणम् ॥ ३९ ॥

(चन्द्रा०)-विचित्रं तत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छया ।

नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिम् ॥ ९३ ॥

(कुव०)-यथा वा-

मलिनयितुं खलवदनं विमलयति जगन्ति देव कीर्तिस्ते ।
मित्रहृदं कर्तुं मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपि ॥ ९३ ॥

(अ०चं०)-विचित्रमिति । फलेच्छया विपरीतः प्रयत्नश्चेद्विचित्रं नामाल-
ङ्कारः । इष्टविपरीताचरणमिति यावत् । नमन्तीति । नम्रभिद्यन्तीत्यर्थः ।
समुन्नतिमुन्नताम् । मलिनयितुमिति । मलिनं कर्तुमित्यर्थः । विमलय-
ति निर्मलीकरोति । जगन्ति त्रिभुवनानि । मित्रं हृदन्मित्रः सूर्यश्च ॥ ९३ ॥
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां विचित्रालङ्कारः ॥ ४० ॥

(चन्द्रा०)-अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनम् ।

ब्रह्माण्डानि जले यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः ॥ ९४ ॥

(कुवलय०)-अत्र यत्र महाजलौघेऽनन्तानि ब्रह्माण्डानि बुद्बु-
दकल्पानीत्याधारस्यातिविशालत्वं प्रदर्श्य तत्र न मा-
न्तीत्याधेयानां गुणानामाधिक्यं वर्णितम् ।

यथा वा-युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो

जगन्ति संस्थां सविकाशमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-

स्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥ ९४ ॥

(अ०चं०)-अधिकमिति । पृथुलादाधेयापेक्षया विशालादाधारादाधेयस्याधिक्यवर्णनमेकोधिकालङ्कारः । युगान्तेति । युगान्तकाले प्रलये प्रति-संहतः स्वास्मिन्नेयं मापित आत्मा-स्वविद्यासरूपः प्रपञ्चो येन तादृशस्य कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगन्ति भुवनानि विकाश-सहित यया स्यात्तथा आसत स्थितानि तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमात्सम्भवो यासां ता मुदः प्रीतयो न ममुरित्यन्वयः ॥ ९४ ॥

(चन्द्रा०)-पृथ्व्याधेयाद्यदाधाराधिक्यं तदपि तन्मतम् ।

कियद्वाग्रहं यत्रैते विश्राम्यन्ति गुणास्तव ॥ ९५ ॥

(कुव०)-अचेत इति प्रत्यक्षदृष्टमहावैभवत्वेनोक्तानां गुणानां विश्राम्यन्तीत्यसम्बाधवस्थानोत्तयाधारस्य वाग्रहण-आधिक्यं वर्णितम् ।

यथा वा-अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥

अत्र यद्यप्युदाहरणद्वयेपि कियद्वाग्रहेति अहो वि-
शालमिति चाधारयोः प्रशंसा क्रियते तथापि तदुत्वेन
सिद्धवत्कृतयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोर्गुणयशोराश्यधिक-
रणत्वेनाधिकत्वं प्रकल्प्येव प्रशंसा क्रियत इति तत्प्रशंसा
प्रस्तुतगुणयशोराशिप्रशंसायामेव पर्यवस्यति ॥ ९५ ॥

(अ०चं०)-पृथ्विति । विशालादाधेयाद्यदाधारस्याधिक्यं तदप्यधिकम् ।
कियदिति । अपरिमितमित्यर्थः । वाक्शब्द एव ब्रह्म । इयं च परमे-
श्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः । असम्बाधेति । असङ्गद्वेत्यर्थः । अहो इति ।
माति सम्माति । मातुमशक्योऽपरिमितः । अत्र भुवनत्रयोदरे । नन्वा-
धारयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोरप्रस्तुतत्वेनाप्रशंसनीयत्वात्तदाधिक्यवर्णन-
प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह-अवेति । न चाध्याप्रस्तुतप्रशंसा शङ्कनीया । प्रस्तु-
तस्याप्यभिधानादिति । इत्यचाधाराधेयान्यतरस्य तनोरप्याधिक्यवर्ण-
नमिति सामान्यलक्षणञ्चोध्यम् ॥ ९५ ॥

(चन्द्रा०)—अल्पं तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता ।
मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटीयते ॥ ९६ ॥

अत्र मणिमालामयोर्मिका तावदङ्गुलिमात्रपरिमित-
त्वात्सूक्ष्मा साऽपि विरहिण्याः करे कङ्कणवत्प्रवेशिता
तस्मिन् जपमालावल्लम्बते इत्युक्त्या ततोऽपि करस्य वि-
रहकाश्यादिति सूक्ष्मता दर्शिता ।

यथा वा—यन्मध्यदेशादपि ते सूक्ष्मं लोलाक्षि दृश्यते ।

मृणालसूत्रमपि ते न सम्माति स्तनान्तरे ॥ ९६ ॥

(अ०चं०)—अल्पमिति । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । स्वापेक्षया सूक्ष्मा-
दाधेयादाधारस्य सूक्ष्मता यत्तदल्पं नामालङ्कारः । मणीति । मणिपङ्क्ति-
रूपा कर्मिका अङ्गुलीयकं ते करे अद्य विरहावस्थायां जपमालायत
इत्यर्थः । विरहशब्दस्य शुद्धिकापर्यायत्वात् । अतिसूक्ष्मता आधेयभूत
मालापेक्षयापि सूक्ष्मता । यदिति । हे चञ्चलाक्षि तव मध्यभागादपि
यत्सूक्ष्मं दृश्यते तत् मृणालसूत्रमपि तव स्तनयोरन्तरे मध्ये न
मार्तात्यन्वयः ॥ ९६ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायामल्पालङ्कारः ॥ ४२ ॥

(चन्द्रा०)—अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम् ।
त्रियामां शशिना भाति शंशी भाति त्रियामया ॥ ९७ ॥

(कुवलय०)—यथोर्ध्वाक्षः पिवत्यम्बु पथिको विरलाङ्गुलिः ।
तथां प्रपापालिकापि धारां वितनुते तनुम् ॥

अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वासत्तया पानीयदान-
व्याजेन बहुकालं स्वमुखालोकनमभिलपन्त्या विरला-
ङ्गुलिकरणतश्चिरं पानीयदानानुवृत्तिसम्पादनेनोपकारः
कृतः । तथा प्रपापालिकयापि पानीयपानव्याजेन चिरं
स्वमुखालोकनमभिलपतः पथिकस्य धारातनूकरणत-
श्चिरं पानीयपानानुवृत्तिसम्पादनेनोपकारः कृतः । अत्रो-
भयोरव्यापाराभ्यां स्वस्वोपकारसद्भावेऽपि परस्प्रोपका-
रोऽपि न निवार्यते ॥ ९७ ॥

अ०च०)-अन्योन्यमिति । यत्र परस्परमुपकारः स्यात्तत्रान्योन्यं नामा-
लङ्कारः । त्रियामा यात्रिः । यथेति । ऊर्ध्वाक्ष ऊर्ध्वनयनः प्रपापालि-
का प्रपादानाधिकृता काचिद्वनिता । धारां जलधारां । तत्तुं सूक्ष्मां ।
अवेति । प्रपापालिकायाः पथिकेनोपकारः कृत इत्यन्वयः । स्वास्तत्ये-
त्यादि प्रपापालिकाया विशेषणम् । सम्पादनेन करभूतेन । एव प्रपापा-
लिकायापि पथिकस्योपकारः कृत इत्यन्वयः । यत्तु स्वमुखायलोकनमभिल-
षन्त्यादित्यत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिकाबोधकत्वमेव न्याय्यं न पान्थबोधकत्वं
यद्विशेषणपटकत्वेन स्वनिजादिशब्दा उपात्तास्तद्वोधका इति व्युत्पत्तिरि-
ति कैश्चिदुक्तम् । तदयुक्तम् । मुख्यविशेष्यविशेषणपटकस्यैव स्वनिजादिश-
ब्दस्य मुख्यविशेष्यमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः । यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातृकाम-
क्त इत्यादौ स्वशब्दस्य तादृशपुत्रगामित्वम्, ननुपुत्रभूतदेवदत्तगामित्वम् ।
अत एवेदशस्यल एषः निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसम्भूताम्भोजशोभां वि-
दधदभिनवो दण्डपादोभवान्या इत्यत्रामयन्महयोगत्वं दूषणमुदाहृतं मम्म
टमहैः नाव्यप्रकाशिकायाम् । अन्यत्र तु न स्वविशेष्यगामित्वनिषमः । स्वा-
भितानां विप्राणामयं पालकः स्वात्ताकारिणां भृत्यानामयं कल्पयुक्त इत्यादौ
व्यभिचारात् । न चैवं स्वदाररतानां विप्राणामहं भक्त इत्यत्र मदीय-
दाररतानामिति प्रतीतिः स्वादिति घाच्यम् । तात्पर्यस्य नियामकत्वेना-
पत्यभावादिति ॥ ९७ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायामन्योन्यालङ्कारः ॥ ४३ ॥

(चन्द्रा०)-विशेषः स्यात्तमाधारं विनाप्राप्येयवर्गनम् ।

गतेऽपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छन्दन्ति तत्कराः ॥ ९८ ॥

(कुव०)-यथा वा-

कमलमनम्भसि कमले कुवलयैर्भूतानिकनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

अथाद्ये सूर्यस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेऽपि कमलकुवलय-

ययोरन्यम्भावस्थितिरुक्ता कचित्प्रसिद्धाधाररहिताना-

माधारान्तरनिर्देशं विनैवाप्रलयमवस्थितेर्वर्णनं दृश्यते ।

यथा वा-
दिवमभ्युपयातीनामो कल्पमनेल्पगुणगणा ययाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव केवयो न ते यन्त्राः ॥

अत्र कयीनामभावेऽपि तद्विरामाधारान्तरनिर्देशं वि-

नैवाप्रलयमवस्थितेर्व

(अ०चं०) - विशेष इति । कथातं प्रसिद्धम् । तदुक्तम् । “विना प्रसिद्ध-
माधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।” इति । छिन्दन्ति नाशयन्ति । तत्कराः
सूर्यकिरणाः । रात्रावादित्यस्याग्नौ प्रवेशश्रवणादीपस्थित्वम् । कमलमिति ।
अत्र कमलत्वादिना मुखादेरध्यवसानं बोध्यम् । कुवलये नेत्रे एतानि
कमलकुवलयानि कनकलवारूपायां कामिन्याम् । सा च कनकलति-
का च । निर्देशः कथनम् । आमलयं मलयपर्यन्तम् दिवमिति । दिवमुपया-
सानामपि येषामनल्पगुणगणयुक्ता गिरः आकल्पं कल्पपर्यन्तं जगन्ति
भुवनानि रमयन्तीत्यन्वयः ॥ ९८ ॥

(चन्द्रा०) - विशेषः सोऽपि यद्येकं वंस्त्वनेकत्र वर्ण्यते ।
अन्तर्बहिः पुरः पश्चात्सर्वदिक्ष्वपि सैव मे ॥ ९९ ॥

(कुव०) - यथा वा -

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ।

वत्स राम गतोऽसीति सन्तापेनानुमीयसे ॥ ९९ ॥

(अ०चं०) - प्रभेदान्तरमाह - यदीति ॥ ९९ ॥

(चन्द्रा०) - किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः ।
त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम् ॥ १०० ॥

(कुव०) - स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रताप-

ज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्यम् ।

विधिना ससृजे नवो मनोभू-

भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥

अत्राद्ये राजदर्शनारम्भेण कल्पवृक्षदर्शनरूपाशक्यव-
स्त्वन्तरकृतिः । द्वितीये राजसृष्ट्यारम्भेण मनोभवादि-
सृष्टिरूपा शक्यवस्त्वन्तरकृतिः ॥ १०० ॥

(अ०चं०) - तृतीयं प्रकारमाह - किञ्चिदिति । किञ्चित्प्रदार्भारम्भेणाशक्यस्य
वस्त्वन्तरस्य कृतिः करणं च स विशेषः । त्वामिति प्रभुं प्रति या-
चकोक्तिः । स्फुरदिति । उत्कटः प्रतापरूपो ज्वलनोऽग्निर्यस्येत्यर्थः । उक्त-
विशेषणं त्वां सृजता विधिना भुवि नवो मनोभवादिः ससृजे सृष्ट इति
साधयामित्यन्वयः । अत्र चोक्तभेदत्रयान्यतमत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥ १०० ॥
इत्यलंकारचन्द्रिकायां पुन्यल्लयानन्दटीकायां विशेषालङ्कारः ॥ ४४ ॥

(चन्द्रा०)-स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत्
 येर्जगत्प्रीयते हन्ति तैरेव कुसुमायुधः ॥ १०१ ॥

(कुव०)-यद्यत्साधनत्वेन लोकेऽवगतं तत्केनचित्तद्विरुद्ध-
 साधनं क्रियेत चेत्स व्याघातः । यद्वा । यत्साधनतया
 केनचिदुपात्तं तदन्येन तत्प्रतिद्वन्द्विना तद्विरुद्धसाधनं
 क्रियेत चेत्सोपि व्याघातः । तत्राद्य उदाहृतः ।
 द्वितीयो यथा-दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः १०१

(अ०चं०)-स्यादिति । तत्कार्यसाधनवस्तु अन्यथाकारि
 तत्कार्यविरुद्धकार्यसाधनं चेत्क्रियेत तदा व्याघातोऽलङ्कारः स्यादित्यर्थः ।
 यैरिति । येः कदाशधिभ्रमादिभिर्जगत्प्रीयते सन्तुष्यति तैरेव कुसुमा-
 युधो हन्तीत्यन्वयः । विरूपाक्षस्य इत्येव जयिनीविजयकारिणीः ।
 स्तुवे स्तौमि ॥ १०१ ॥

(चन्द्रा०)-सौकर्येण निवद्धापि क्रिया कार्यविरोधिनी ।
 दया चेद्दाल इति मध्यपरित्याज्य एव ते ॥ १०२ ॥

(कुव०)-कार्यविशेषनिष्पादकतया केनचित्सम्भाव्यमा-
 नादर्थादन्येन कार्यविरोधिक्रियासौकर्येण समर्प्यते चेत्
 सोपि व्याघातः । कार्यविरुद्धक्रियायां सौकर्य-कार-
 णस्यसुतरां तदानुगुण्यम् । यथा जैनयात्रोन्मुखेन राज्ञा
 युवराजस्य राज्य एव स्थापने यत्कारणत्वेन सम्भावितं
 बाल्यं तत्प्रत्युत तद्विरुद्धस्य सहनयनस्यैव कारणतया
 युवराजेन परित्यागस्यायुक्तत्वं दर्शयता समर्प्यते ।

यथा वा-लुब्धो न विसृजत्यर्थं नरो दारिद्र्यशङ्कया ।
 दातापि विसृजत्यर्थं तथैव ननु शङ्कया ॥

अत्र पूर्वोत्तरार्द्धे पक्षप्रतिपक्षरूपे कयोश्चिद्वचने इति
 लक्षणानुगतिः ॥ १०२ ॥

(अ०चं०)-भेदान्तरमाह-सौकर्येणेति । कारणस्यानुगुण्याधारेणेतिः ।

निवृद्धा कविवर्णिता । कार्यविरोधिनी पराभिमतकार्यविरुद्धा । दपेति
दिग्विजयाय प्रस्थितं राजानं प्रति युवराजस्योक्तिः । बाल इत्यतो मरि
दया यौवराज्ये स्थापनरूपा चेत्तदा तस्मादेव हेतोर्यं तवापरित्याग
एव किन्तु स्वेन सह नेतव्य इत्यर्थः । अर्थादिति । हेतौ पञ्चमी । अ
न्वयश्चास्य समर्थ्यते इत्यनेन अन्येन च । जैवेति । जयसाधनेत्यर्थः
रुद्ध इति । तयैव अङ्गुषा दारिद्र्यशङ्कयैव । ननु निश्चितम् । अत्र पू
र्यादौ रुद्धस्य दानाभायसाधकत्वाभिमतदारिद्र्यशङ्कारूपपूर्वपक्षानिरु
पणम् । दातुस्तु खेय विरुद्धदानसाधकत्वेन सम्मतोति पूर्वविरुद्धपक्षानि
रूपणमुत्तरादौ । यद्यपि दारिद्र्यस्य तात्कालिकत्वेन जन्मान्तरीयाद्येन
अङ्गा भिन्ना तथाप्यभेदाप्यवसायान्न लक्षणासमन्वय इति बोध्यम् । सा
मान्यलक्षणं पूर्ववदन्पतमघटितमनुसन्धेयमिति दिक् ॥ १०२ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां व्याघातालङ्कारः ॥ ४५ ॥

(चन्द्रा०)-गुम्फः कारणमाला स्याद्यथाप्राक्प्रान्तकारणैः ।
नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ॥ १०३ ॥

(कुव०)-उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरो-
त्तरेषां वस्तुभिः कृतो गुम्फः कारणमाला । आद्योदाहृता ।
द्वितीया यथा-

भवन्ति नरकाः पापात्पापं दारिद्र्यसम्भवम् ।

दारिद्र्यमप्रदानेन तस्मादानपरो भवेत् ॥ १०३ ॥

(अ०चं)-गुम्फ इति । रचनेत्यर्थः । निस्तर्वाह-यथेति । प्राक् च प्रान्तं च
प्राक्प्रान्तं ते अनतिग्रन्थेति यथाप्राक्प्रान्तं यानि कारणानि सैः । पूर्व
पूर्वं प्रति कारणोत्तरोत्तरं प्रति कारणेभ्योत्यर्थः । एवं योनरोत्तरोत्तरादि-
व्याक्रमेणाभिधानमुदाहरणकमानुरोधेनेति हेतुम् ॥ १०३ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां कारणमालालङ्कारः ॥ ४६ ॥

(चन्द्रा०)-शृङ्गीतमुक्तरीत्यापथ्रेणिरैकादलिर्मता ।
नेत्रे कर्णान्तविश्रान्ते कर्णा दोस्तम्भदोलिनो ॥ १०४ ॥
दोस्तम्भो जानुपर्यन्तप्रलम्बनमनोहरो ।
जानुनी रत्नमुकुराकारे तस्य हि भूभ्रजः ॥ १०५ ॥

(कुवल०)-उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणभावः पूर्वपूर्वस्योत्त-
रोत्तरविशेषणभावश्च गृहीतमुक्तीति। तत्राद्यः प्रकार-
उदाहृतः। द्वितीयो यथा-

दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता यस्तत्र विद्योतते
यन्नामुप्य सुधीभवन्ति किरणाराशेः स यासामभूत्।
यस्तत्पित्तमुषःसु योऽस्य हविषे यस्तस्य जीवातवे।
वोढा यद्वृणमेषमन्मथरिपोस्ताः पान्तुनो मूर्तयः १०४।१०५

१०४०)-गृहीतीति। यद्यमानया गृहीतमुक्तेत्या निबद्धार्थपरिकरेकाव-
लिरलङ्कारः। नेत्र इति। तस्य भ्रुज इति सर्वत्र सम्बध्यते। दोस्तम्भ-
योर्भुजस्तम्भयोर्दोलितमान्दोलनं ययोस्त्वौ। दोलनाविति षोडो दोलनं
दोला पयोरस्तीति विग्रहः। रत्नमुकुरौ रत्नदर्पणः। दिक्कालेति। दिक्का-
लात्मभिस्तुल्या यस्याकाशस्य विभुता। यश्च तत्राकाशे विशेषेण द्योतते
सूर्यः। तत्र च चन्द्रे भ्रुमुप्य सूर्यस्य किरणा भ्रमृतरूपा भवन्ति। स च
चन्द्रो यासामर्षां राशेः समुद्रादभूत्। यथाभिस्ताम्रामर्षां पित्तं भवति।
'शुचिरपित्तम्' इति कोशात्। यश्च यजमान उपस्तु मातःकालेप्यस्य
वह्नेहविषे हविर्दानाय भवति। यश्च वायुः प्राणरूपस्तस्य यजमानस्य
जीवातवे जीवनापधाय भवति। यस्याश्च पृथिव्या गुणं गन्धमेव वायुर्वोढा
ता मन्मथरिपोर्हस्ताष्टौ मूर्तयो वो सुष्मान्पान्तिवत्पन्धयः ॥१०४॥ १०५ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायामेकावल्यालङ्कारः ॥ ४७ ॥

चन्द्रालो०)-दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यते।
स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वयि कृता स्थितिः ॥ १०६॥

कुव०)-अत्र स्थितिरिति पदमेकं स्मरेण तस्या हृदये
स्थितिः कृता हृदयेन त्वयि स्थितिः कृतेत्येवं वाक्यद्वया-
न्वयि अतो दीपकम्। गृहीतमुक्तीतिसद्भावादेकावली
चेति दीपकैकावलीयोगः। यथा वा-

सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम्।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भ्रमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

अत्र येन येन सहसा यद्यत्समासादितमिति सङ्क्षेपव
क्यस्थितमेकं समासादितपदं कोदण्डेन शरा इत्यादि
पटुस्वपि विवरणवाक्येषु तत्तदुचितलिङ्गवचनविपरिण
मेनान्वेतीति दीपकम् । शरादीनामुत्तरोत्तरविशेषणभ
वादेकावली चेति दीपकैकावलीयोगः ॥ १०६ ॥

अ०चं०) - मालादीपकमिति । मालादीपकं नामालङ्कारः । एकमिति वाक्य
द्वयान्वयात्पनेनान्वितम् । अत इति । एतावन्मात्रेण दीपसादृशादीप
न तु प्राशुक्तदीपकालङ्कारः । प्रकृताप्रकृतानां सादृश्यस्य गम्यत्वं तदङ्ग
कारादिति भावः । सङ्ग्रामेति । कोदण्डेन धनुषा शराः समासादित
शरैः शत्रुमस्तकं समासादितं तेन शत्रुमस्तकेनापि भ्रमण्डलं तेन भ्रम
ण्डलेन त्वं पालकः समासादितो भवता कीर्तिरासादिता कीर्त्या च लो
कत्रयः समासादितमित्यनुपद्वेणान्वयः ॥ १०६ ॥

श्यामलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां मालादीपकम् ॥ ४८ ॥

चन्द्रा०) - उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इत्यभिधीयते ।

मधुरं मधु तस्माच्च सुधा तस्याः कवेर्वचः ॥ १०७ ॥

कुव०) - यथा वा -

अन्तर्विष्णोस्त्रिलोकी निवसति फणिनामीश्वरसोऽपि शैत
सिन्धोः सोऽप्येकदेशे तमपि शुलकयां कुम्भयोनिश्चकार
धत्ते खद्योतलीलामयमपि नमसि श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र
त्वत्कीर्तः कर्णनीलोत्पलमिदमपि च प्रेक्षणीयं विभाति ॥

अयं श्लाघ्यगुणोत्कर्षः । अश्लाघ्यगुणोत्कर्षो यथा -

तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।

वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयेदिति ।

वभयरूपो यथा - गिरिर्महान्गिरेरधिर्महानब्धेर्नभो महत् ।

नमसोऽपि महद्ब्रह्म ततोऽप्याशा गरीयसी ॥

अत्र ब्रह्मपर्यन्तेषु महत्त्वं श्लाघ्यगुणः । प्रकृतार्थाशया-

मश्लाघ्यगुणः ॥ १०७ ॥

(अ०चं०) - सार इति । सारो नामालङ्कारः । तस्याः सुधातः । अन्तरिति ।
वि

[यथासंख्य-पर्यायालंकारौ ५०।५१.] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (१५९)

फणिनां नागानामीश्वरे शेषे शेते निद्राति । सोऽपि शेषोऽपि सिन्धोरेक-
देशे तिष्ठतीति विशेषः । तमपि सिन्धुमपि कुम्भयोनिगस्त्यन्तुलकयां
चकार पीतवान् । अयमगस्त्योऽपि नभसि गगने खद्योतशोभां धत्ते ।
इदं गगनमपि प्रेक्षणीयं सुन्दरं त्वत्कीर्तिः कर्णभूषणं नीलोत्पलं विभाती-
त्यन्वयः । तूलः कार्पासः । प्रकृतार्थाशायां प्रकृतार्थरूपायामाश्रयाम् ॥ १०७ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां सारालङ्कारः ॥ ४९ ॥

(चन्द्रा०)—यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ।

शशुं मित्रं विपतिं च जय रञ्जय भञ्जय ॥ १०८ ॥

(कुव०)—यथा वा—

शरणं किं मपन्नानि विष्वन्मारयन्ति वा ।

न त्यज्यन्ते न भुज्यन्ते कृपणेन धनानि यत् ।

अमुं क्रमालङ्कार इति केचिद्वचनजहुः ॥ १०८ ॥

(अ०चं०)—क्रमिकाणां क्रमेणोक्तानां पदार्थानां तेनैव क्रमेणान्वयो यथासं-
ख्यं नामालङ्कारः । शरणमिति । कृपणेन धनानि यत् न त्यज्यन्ते तर्हि
तानि शरणं मपन्नानि, यच्च न भुज्यन्ते तर्हि विष्वन्मारयन्तीति क्रमे-
णान्वयः । केचिद्वचनजहुः ॥ १०८ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां यथासंख्यालङ्कारः ॥ ५० ॥

(चन्द्रा०)—पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ।

पद्मं मुक्त्वा गता चन्द्रं कामिनीवदनोपमा ॥ १०९ ॥

(कुव०)—अत्रैकस्य कामिनीवदनसादृश्यस्य क्रमेण पद्मच-
न्द्ररूपानेकाधारसंश्रयणं पर्यायः । यद्यपि पद्मसंश्रयणं
कण्ठतो नोक्तं तथापि पद्मं मुक्त्वेति तत्परित्यागोक्त्या
प्राक् तत्संश्रयाक्षेपेण पर्यायनिर्वाहः । अत एव—

“श्रोणीबन्धस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः

पद्मा मुक्तोस्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् ।

धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयं तु वक्त्रं -

त्वद्वाघाणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥”

इत्यत्र पर्यायं काव्यप्रकाशकृदुदाजहार । सर्वत्र शान्दः

पर्यायो यथा—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट

केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ

कण्ठेषुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥

सर्वोऽप्ययं शुद्धपर्यायः । सङ्कोचपर्यायो यथा-

प्रायश्चरित्वा वसुधामशेषां

छायास्तु विश्रम्य ततस्तत्तुणाम् ।

मौढिं गते सम्प्रति तिग्मभानी

शैत्यं शनैरन्तरपामयासीत् ॥

अत्र शैत्यस्योत्तरोत्तरमाधारसङ्कोचात्सङ्कोचपर्यायः ।

विकासपर्यायो यथा-

विम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्निव पूर्वमदृश्यत ।

अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि दृश्यते ।

अत्र रागस्य पूर्वाधारपरित्यागेनाधारान्तरसङ्क्रमण-

मिति विकासपर्यायः ॥ १०९ ॥

(अ०चं०)-पर्याय इति । पर्यायेण क्रमेण अनेकसंश्रयोऽनेकाभितर्कत्वम् । तदु-
क्तम् "एव क्रमेणानेकस्मिन्पर्यायः" इति। पद्ममिति । रात्रौ पद्मसङ्कोचात्स्या-
गः । अत एव त्यागेन पूर्वसंश्रयणाक्षेपादेव । श्रोणीति । जघनबन्धस्तनु-
तां कृशतां त्यजति मध्यभागस्तां सेवते आश्रयति । वक्षःस्थले कुचसचि-
घंतां कुचसहितत्वं धत्ते । वक् त्वद्वितीयम् । अत्र पूर्वं वक्षसोऽद्वितीयत्वा-
वगमात्पर्यायसम्भवो ज्ञेयः । अद्वितीयत्वं द्वितीयरहितत्वमनुपमत्वं चैकत्वे-
नाध्यवासितम् । एव चोदाहरणद्वयेऽपि पूर्वाधारसमाश्रयणं गम्यमुत्तरा-
धारसमाश्रयणं शाब्दमिति । सर्वत्र सर्वाधारसमाश्रयणांशे । नन्विति । हे
कालकूट उत्तरोत्तरविशिष्टमुत्कृष्टं पदं स्थानं यस्या तादृशी इयमाश्रयस्थि-
तिस्तव केनोपदिष्टेत्यन्वयः । हृदये अभ्यन्तरे । अवस इतिशेषः । अद्यानन्तरं
वृषलक्ष्मणो हरस्य कण्ठे । अधुना पुनरिति संबन्धः । शुद्धः सङ्कोचविका-
समिश्रितः । प्राय इति । शैत्यं पर्यायशेषां वसुधा हेमन्ते चरित्वा ततो
वसन्ते तद्वृणा छायास्तु विश्रम्य सम्प्रति श्रोत्रे तिग्मभानी 'सूर्यं मौढिं
प्रागल्भ्यं प्राप्ते सति शनैरपां जलानामन्तरमभ्यन्तरे अपासीत् गच्छति
स्मोययः । विम्बोष्ठ एवेति । विम्बफलसदृशे ओष्ठे रागो रक्तिमा अनुराग-
श्च । एष रागः । अत्र रागस्य भेदेऽप्यभेदाध्यवसायादेकत्वम् । यत्तु एवसम्य-

परिवृत्त्यलंकारः ५२.] अलंकारचन्द्रिकासमेतः ।

(१६१)

पनाशोत्तरमपरसम्बन्धे सत्येव लोके पर्यायपदमयोगात् श्रोणीबन्ध इति
काशोदाहृते तथैव दृष्टत्वाच्च बिम्बोष्ठ एवेत्यत्र पर्यायकथनमयुक्तमिति
नचिदुक्तं तत्प्रकाश एव बिम्बोष्ठ इत्युदाहरणे पर्यायसमर्पणाद्वान्त-
रूपनमिवोपेक्षणीयम् । आलङ्कारिकपरिभाषितानां शब्दानां लोकव्यवहार-
वेत्तत्वाद्स्याकिञ्चित्करत्वाच्चेति दिक् ॥ १०९ ॥

चन्द्रा०)—एकस्मिन् यद्यनेकं वा पर्यायः सोऽपि सम्मतः ।
अधुना पुलिनं तत्र यत्र स्रोतः पुराऽजनि ॥ ११० ॥

(कुव०)—यथा वा—

पुराभूदस्माकं प्रथममविभिन्ना तनुरियं
ततो नु त्वम्प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः ।
इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं
इतानां प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥

अथ दम्पत्योः प्रथममभेदस्ततः प्रेयसीप्रियतमभावस्त-
तो भार्यापतिभाव इत्याधेयपर्यायः ॥ ११० ॥

(अ०च०)—भेदान्तरमाह एकस्मिन्निति । पर्यायेनेत्यनुवर्तते । एकस्मिन्ना-
धारे क्रमेण भवनेकं भवति सोऽपि पर्यायालङ्कारः सम्मत इत्यर्थः । पुरे-
ति । अस्माकमियस्मदौ द्वयोश्चेति द्वयोरपि बहुवचनम् । पुरेत्यनेन
स्थूलोक्तिर्वाला उच्यते । तत्रापि प्रथमं तनुरविभिन्नाभूत् ततो नु वित-
र्कं त्वं प्रियतमः वयं प्रियतमाः । इदानीं नु त्वं नाथः पतिः वयं भार्याः ।
इतोऽपरं विमिश्रितमिति शेषः । कुलिशं वज्रम् । अथ त्वं प्रेयानित्येकपक्षे-
न एव रूपं प्रेमपात्राय व्यज्यते प्रियतमा इत्यादिवहुवचनेनैकरूपतद्व्यतिरे-
क इति बोध्यम् ॥ ११० ॥

रस्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां पर्यायालङ्कारः ॥ ५१ ॥

चन्द्रा०)—परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्याधिकयोर्मिथः ।
जग्राहकं शरं मुक्त्वा कटाक्षात्स रिपुश्रियम् ॥

कुव०)—यथा वा—तस्य च प्रवयसो जटायुषः

स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्यया-

त्क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥ १११ ॥

(१६२) कुचलयानन्दः । [परिसंख्याविकल्पालंकारौ ५३।५४.]

(अ०चं०)-परिवृत्तिरिति । न्यूनाधिकयोर्मिथः परस्परं विनिमयः परिवृत्तिरलङ्कारः । जग्रादेति । कदाचिपूर्वकमेकं शरं भुक्त्वा रिपोः श्रियं जग्रादेत्यर्थः । तस्य चेति । प्रवयसो गृहस्य जटायुषो गृध्रविशेषस्य स्वर्गं गतवतः किमिव शोचनीयं न किञ्चित् । जर्जरं जीर्णतरं कलेवरं शरीरं तस्य व्ययो रायणेन सह युद्धे त्यागस्तस्माद्यशः कीर्तम् । शरीरं दत्वा यशो गृहीतमित्यर्थः ॥ १११ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुचलयानन्दटीकायां परिवृत्त्यलङ्कारः ॥ ५२ ॥

(चन्द्रा०)-परिसङ्ख्या निषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुयन्त्रणम् ।
स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवाम् ॥ ११२ ॥

(कुचलया०)-यथा वा-विलङ्घयन्ति श्रुतिवर्त्म यस्यां
लीलावतीनां नयनोत्पलानि ।
विभर्ति यस्यामपि वक्रिमाण-
मेको महाकालजटार्द्धचन्द्रः ॥

आद्योदाहरणे निषेधः शाब्दो द्वितीये त्वार्थः ॥ ११२ ॥

(अ०चं०)-परिसंख्येति । एकं वस्तु मतिपिष्यापरस्मिन् वस्तुनो नियन्त्रणं नियमनं परिसंख्यालङ्कारः । स्नेहेति । स्नेहस्तैलादिस्निग्धद्रव्यमनुसगद्य । स्वान्तेषु चित्तेषु । विलङ्घयन्तीति । यस्यामुज्जयिनीपुष्पाम् । श्रुतिः कर्त्री चेद्देव । धर्म मार्गं वक्रिमाणं कौटिल्यं धक्काकारतो च महाकाल इति तत्रैव उपार्तं शिष्यलिङ्गम् ॥ ११२ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुचलयानन्दटीकायां परिसंख्यालङ्कारः ॥ ५३ ॥

(चन्द्रा०)-विरोधे तुल्यवलयोर्विकल्पालङ्कृतिर्मता ।
सद्यः शिरांसि चापान्वा नमयन्तु महीभुजः ॥ ११३ ॥

(कुच०)-अत्र सन्धिविग्रहप्रमाणप्राप्तयोः शिरश्चापनमनयो-
र्युगपदुपस्थितयोर्युगपत्कर्तुमशक्ययोरधिकल्पः ।
यथा वा-पतत्यधिरतं वारि नृतयन्ति च कलापिनः ।

अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति ॥

प्रियंसमागमश्चेन्न मरणमार्शसनीयं मरणे तु न प्रिय-
समागमसम्भव इति तयोर्मार्शसायां विकल्पः ॥ ११३ ॥

[समुच्चयालंकारः ५५] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (१६३)

(अर्थ) -सन्धिविग्रहप्रमाणेति । सन्धिविग्रहयोः कर्तव्यताबोधकप्रमाणेत्यर्थः ॥ ११३ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुचलयानन्दटीकायां विकल्पालङ्कारः ॥ ५४ ॥

(चन्द्रा०) -बहूनां युगपद्भावभाजां गुम्फः समुच्चयः ।

नश्यन्ति पश्चात्पश्यन्ति त्रस्यन्ति च भवद्विषः ॥

(कुव०) -अविरोधेन सम्भावितयोगपद्यानां नाशादीनां गुम्फनं समुच्चयः । यथा वा-

विज्ञाणा हृदये त्वया विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं

शल्यं याद्विदधाति सा विधुरिता साधो तदाकर्ण्यताम् ।

शेते शुष्यति ताम्यति प्रलयति प्रम्लायति प्रेक्षति

भ्राम्यत्युलूठति प्रणश्यति गलत्युन्मूर्च्छति घुट्यति ॥

अथ कासांचित्क्रियाणां किञ्चित्कालभेदसम्भवेऽपि

शतपत्रपञ्चशतभेदन्यायेन योगपद्यं विरुद्धान्तिशयद्योत-

नायं विवक्षितमिति लक्षणाऽनुगतिः ॥ ११४ ॥

(अर्थ०) -बहूनामिति । युगपद्भावो भवनं तद्भाजां बहूनां गुम्फो निबन्धः ।

पर्जनमिति यावत् । समुच्चयालङ्कारः । विज्ञाणेति । नापकं भ्रति द्रव्या

इयमुक्तिः । हे साधो त्वया हृदये विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं शल्यं धा-

रयन्ती विधुरिता विरहविद्वला सा नापिका यदिदधाति तदाकर्ण्य-

मित्यन्वयः । किं तदित्यपेक्षायांमाह-शेते निद्राति । ताम्यति ग्लानिं प्रा-

प्नोति । प्रकर्षेण प्रम्लायति । प्रणश्यति । मर्बल्यातिशयेन भूत-

माया भवति । गलति स्वेदातिशयात् । घुट्यति क्षीणा भवतीति । वासां-

चित् शयनसमप्रादीनाम् । शतपत्रस्य कमलस्य पत्रशतं दलशतम् ॥ ११४ ॥

(चन्द्रा०) -अहंप्राथमिकाभाजांमेककार्यान्वयेऽपि सः ।

कुलं रूपं वयो विद्या धनं च मदयन्त्यमुम् ॥ ११५ ॥

(कुव०) -यत्रैकः कार्यसिद्धिहेतुत्वेन प्रक्रान्तस्तत्रान्येऽपि

यद्यहमहमिकया खले कपोतन्यायेन तत्सिद्धिं कुर्वन्ति

सोऽपि समुच्चयः । यथा मदे आभिजात्यमेकं समग्रं कारणं

अप्यनेन प्रणतिक्रमपि तन्माधनत्वेनावनरतीति ।

यथा वा-प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमाविधि-

निरुत्सेको लक्ष्म्यामनमिभवगन्धाः परकथाः ।

प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः

श्रुतेऽत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥ १५ ॥

(अ०चं०)-अहंप्राथमिकेति । अहंपूर्विकेत्यर्थः । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहं-पूर्विका स्त्रियाम् । इत्यमरः । एककार्यान्वये एककार्यसाधकत्वे । स समुच्चयालङ्कारः । अहमहमिकया परस्परालङ्कारेण । आभिजात्यं कुलीनत्वम् । समग्रं पुष्कलम् । प्रदानमिति । प्रच्छन्नं गुप्तं गृहं प्रत्युपगते-र्थादतिथौ । लक्ष्म्यां सत्यां निरुत्सेको गर्वाभावः । अभिभवो निन्दा तद्वन्धशून्याः । मौनमनुदयादनम् । सदसि सभायां परेण कृताया उपकृतेः कथनम् । श्रुते शास्त्रश्रवणे । सर्वप्रथमान्तानां पुरुषमभिजातं प्रथयतीत्यनेनान्वयः । अभिजातं कुलीनम् । प्रथयति कथयति ॥ १५ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां समुच्चयालङ्कारः ॥ ५५ ॥

(चन्द्रा०)-क्रमिकैकगतानां तु गुम्फः कारकदीपकम् ।
गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थः पश्यति पृच्छति ॥ १६ ॥

(कुव०)-यथा वा-

निद्राति स्नाति भुङ्क्ते चलति कचमरं शोषयत्यन्तरास्ते
दीव्यत्यक्षैर्न चायं गदितुमवसरो भूय आयाहि याहि ।

इत्युदण्डैः प्रभूणामसकृदधिकृतैर्वारितान्द्वारि दीना-

नस्मान्पश्याद्विकल्पे सरसिरुहरुचामन्तरङ्गैरपाङ्गैः ॥

आद्योदाहरणे श्रुतस्य पान्थस्य कर्तृकारकस्यैकस्य ग-
मनादिष्वन्वयः, द्वितीये स्वध्याहृतस्य प्रभुकर्तृकारकस्य
निद्रादिष्वन्वय इत्येकस्थानेकवाक्यान्वयेन दीपकच्छा-
यापत्या कारकदीपकं प्रथमसमुच्चयप्रतिद्वन्द्वीदम् ॥ १६ ॥

(अ०चं०)-क्रमिकेति । क्रमिकाणामर्थोक्तियोगमेककारकगतानां गुम्फो निबन्धः कारकदीपकं नामालङ्कारः । तदुक्तम्-“सर्वं क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्” इति । सर्वं सकृद्वृत्तिः । पश्यति सार्थम् । पृच्छति मार्गम् । निद्रातीति । हे भविष्यन्त्ये प्रभूणामुद्यतदण्डैर्द्वारि अधिरुतैर्द्रिषालैरित्यसकृद्धारितानत एव दीनानस्मान्सरसीरुहसुतीनां परमपरिचितैरपाङ्गैः

[समाधिप्रत्यनीकालंकारौ. ५७।५८] मलंकारचन्द्रिकासमेतः । (१६५)

कटाक्षः पश्येत्यन्वयः । इति किम् । प्रभुर्निद्रातीत्यादिभन्तः अन्तःपुरे । अक्षैः
पाशैर्दान्धयति ऋडति । भूयः पुनः । छायासादृश्यं मुख्यदीपकस्य पूर्वो-
क्तप्रकारेण सम्भवादिति भावः । प्रतिद्वन्द्वि विपर्ययम् ॥ ११६ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां कारकदीपकालङ्कारः ॥ ५६ ॥

(चन्द्रा०)-समाधिः कार्यसौकर्यं कारणान्तरसन्निधेः ।

उत्कण्ठिता च तरुणी जगामास्तं च भानुमान् ॥ ११७ ॥

(कुवल०)-यथा वा-मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्टचेतदुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ ११७ ॥

केनचिद्वारिप्सितस्य कार्यस्य कारणान्तरसन्निधाना-

द्यत्सौकर्यं तत्सम्यग्वाधानात्समाधिः । द्वितीयसमुच्चयप्र-

तिद्वन्द्वी अयं समाधिः । तत्र बहूनां प्रत्येकं समर्थानां

खल्लेकपोतिकान्यायेन युगपत्कार्यसाधनत्वेनावतारः ।

अत्र त्वेकेन कार्ये समारिप्सितेऽन्यस्य काकतालीयन्या-

येतापतितस्य तत्सौकर्याधायकत्वमाचमम् । अचोदाहरण-

मुत्कण्ठितेति । उत्कण्ठैव प्रियाभिसरणे पुष्कलं कारणं

नान्धकारागममपेक्षते " अत्यारूढो हि नारीणामकालक्षो

मनोभवः । " इति न्यायात् देवादापतता त्वन्धकारेण त-

त्सौकर्यमात्रं कृतमिति । एवं द्वितीयोदाहरणेऽपि

योज्यम् ॥ ११७ ॥

(अ० च०)-समाधिरिति । कारणान्तरसन्निधेर्वशात् कार्यस्य सुकरत्वं 'स-

माधिरलङ्कारः । उत्कण्ठिता नायकसमीपं गन्तुम् । मानमिति । मानं निराक-

र्तुमस्याः पादयोः पतिष्यतां ममोपकाराय दिष्ट्या भाग्येनेदं घनगर्जित-

मुदीर्णमुद्गतमित्यन्वयः । समुच्चये कारणानां मुख्यकक्षत्वमिदं तु तद्विप-

र्ययमतुल्यकक्षत्वमिति प्रतिद्वन्द्वित्वं तत्रेत्यादिना दर्शितम् ॥ ११७ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां समाख्यलङ्कारः ॥ ५७ ॥

(चन्द्रा०)-प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ।

जेवनेत्रानगौ कर्णावत्पलाभ्यामधःकृतौ ॥ ११८ ॥

(कुव०)-यथा वा-

मम रूपकीर्तिमहरद्भुवियस्तदनु प्रविष्टहृदयेयमिति ।
त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु तां मदनः
एवं बलवति प्रतिपक्षे प्रातिकर्तुमशक्तस्य तदीयबाधनं
प्रत्यनीकमिति कैमुतिकन्यायेन फलति ।

यथा-मधु-व्रतौघः कुपितः स्वकीय-

मधुप्रपापघ्ननिमीलनेन ।

बिम्बं समाक्रम्य बलात्सुधांशोः

कलङ्कमङ्के ध्रुवमातनोति ॥ ११८ ॥

(अ० चं०)-बलवतः शत्रोः पक्षे पक्षान्तःपातिनि तदीये यः पराक्रमस्त-
त्प्रत्यनीक नामालङ्कारः । अनीकप्रतिनिधिरूपत्वात् । जैत्रेति । उत्पला-
भ्यां स्वजयघ्नारिनेघानुसारिणौ कर्णोवधः कृतौ तिरस्कृतौ । अपतंसतया
तदुपरि स्थिताबाधस्तात्कृतौ चेति श्लेषः । ममेतिभुवि भूलोके ममरूप-
रुपाति यो लवयान् वास्मिन्ननुप्रविष्टमनुरक्तं हृदयं यस्याः वस्यानुप्रविष्टं
हृदयं यस्यां वा तादृगपिमाति त्वयि मत्सरादिव खलु निमित्तं निरस्त-
दयो मदनस्ता क्षिणोति क्षिणां करोतीत्यन्वयः । अथ मत्सरादियेति हे-
त्यंशे व्रतेशासत्येपि सङ्केतुकप्रतिपक्षसम्बन्धिबाधनं प्रत्यनीकालङ्का-
रस्य विधिको विषय इति बोध्यम् । अत एव मम्मदभट्टरपि " रवं
धिनिर्मितमनोभयरूपः सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता । पद्मभिर्गुणपदैव
शरीरतां तापयायनुशयादिषु कामः ॥ " इत्युदाहृतम् । एवं च हेतुभे-
दायैव गतार्थवाग्नेदमलङ्कारान्तरं भवितुमर्हतीति यस्य धिद्वचनम-
नादेयम् । कैमुतिकेति । तत्सम्बन्धिबाधनापेक्षया साक्षात्बाधने विशे-
षादिति भावः । मय्यिति । धर्मरौघः स्वकीयमधुमपारूपस्य पद्मस्य नि-
मीलनेन श्रुतिः खन् सुधांशोर्बिम्बं बलात्समावृण्व तस्याद्दे मय्यभागे
बलङ्क ध्रुवमातनोतीत्यन्वयः ॥ ११८ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां प्रत्यनीकालङ्कारः ॥ ५८ ॥

(चन्द्रा०)-कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ।

स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्ता सरसीरुहाम् ॥ ११९ ॥

(कुव०)-अथ स इत्यनेन पद्मानि येन जितानि इति विधक्षितं
यथा च सोऽपि येन जितस्तेन पद्मानि जितानीति किमु ध-

कव्यमिति दण्डापूर्विकान्यायेन पद्मरूपस्याथेस्य संसिद्धिः
काव्यार्थापत्तिः । तान्त्रिकाभिमतार्थापत्तिव्यावर्तनाय
काव्येति विशेषणम् ॥ ११८ ॥

यथा वा-अधरोपमधीराक्ष्या बन्धुजीवप्रमाहरः ।

अन्यजीवप्रभां हन्त हर्तीति किमद्भुतम् ॥

स्वकीयं हृदयं भित्त्वा निर्गतौ यौ पयोधरौ ।

हृदयस्यान्यदीयस्य भेदने का कृपा तयोः ॥ ११९ ॥

(अ० च०)-कैमुत्येनेति । कैमुत्यन्यायेनेत्यर्थः । काव्येऽलङ्काररूपार्थापत्तिः ।
काव्यार्थापत्तिः । दण्डापूर्विकेति । दण्डाकर्षणे तदवलम्बितानामपुनाना-
माकर्षणं यथार्थसिद्धं तद्वदित्यर्थः । व्यावर्तनापेति । लक्ष्यतावात्स्याये-
त्यर्थः । अधरोपमिति । बन्धुजीव बन्धुकुपुष्पं तत्प्रमाहरो बन्धुभूता-
नां जीवानां प्रमाहरश्च यथेवतल्लक्षणमयुक्तम् । कैमुतिकन्यायस्य न्यूना-
र्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः । यथा "तवाग्रे यदि दारिद्र्यं स्थितं भूय
द्विजन्मनाम् । शनैः सवितुरप्यग्रे तमः स्यात्स्यत्यस्य शयम् ॥" अत्र शनैः शब्दम-
हिम्ना राजाग्रे दारिद्र्यस्तिरपपेक्षया सूर्याग्रे तमोऽवस्थानं दुःशकमेवोपयगत-
मीष न्यायसाम्यादापद्यते । ननु कैमुतिकन्यायेनेति केनचित्तुक्तं तत्रैवं यक्त-
व्यम् । केनचिदर्थेन मुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिरर्थापत्तिरिति तदुक्त-
लक्षणमयुक्तम् । ज्ञा वातां सरसीरहामित्यादिकैमुत्यन्यायविषयार्थाप-
त्तावव्याप्तेः । कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेन मुल्यन्यायत्वाभावा-
दापादनाप्रतीतिश्चेति । न चान्न कैमुत्यन्यायतामात्रं न त्वलङ्कारत्वमिति सु-
क्तम्, अलङ्कारतत्वाभियुक्तानां प्राचीनानां शून्यहृदयताया अपामरेण स-
म्भावयितुमशक्यत्वात् । लोकव्यवहारेषु कैमुत्यन्यायस्य चमत्कारि-
त्वानुभवेन तेनैव न्यायेन तस्यालङ्कारतासिद्धेः । इत्थं च तदुक्तार्था-
पत्त्युदाहरणे वक्ष्यमाणः सम्भावनालङ्कारो योऽन्यैर्यथार्थोक्तौ च कल्पनमि-
ति यद्यर्थातिशयोक्तिर्वैतोक्तः यद्यर्थातिशयोक्तावापाद्यापादकयोर्विपरीता-
र्थविभ्रान्तत्वम्, इह स्वापीदकस्य सिद्धत्वमापाद्यस्य सम्भाव्यमानत्वमिति
वैचित्र्यं तु तदयान्तरभेदतायाः साधकं न तु तद्वद्भिन्नताया इति न त-
त्राव्याप्तिशङ्कापीत्यलं विस्तरेण ॥ ११९ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां कुबलयानन्दटीकायामर्थापत्त्यलङ्कारः ॥ ५९ ॥

(चन्द्रा०)-समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् ।
जितोऽसि मन्दकन्दर्प मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः ॥ १२० ॥

(कुव०)-अत्र कन्दर्पजयोपन्यासो दुष्करविषयत्वात्समर्थ-
नसापेक्षः । तस्य मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचन इति स्वान्तःक-
रणे शिवसन्निधानप्रदर्शनेन समर्थनं काव्यलिङ्गम् । व्या-
प्तिधर्मतासापेक्षेनैवाधिकलिङ्गव्यावर्तनाय काव्यविशेष-
णम् । इदं वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । पदार्थहेतुकं यथा-
भस्मोद्भूत भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं ।

हा सोपानपरम्परे गिरिसुताकान्तालमालादकृते ।

अधाराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखाः

लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निलीयामहे ॥
(५५) अत्र मोक्षस्य महामोहत्वमप्रसिद्धमिति तत्समर्थने
सुखालोकोच्छेदिनीति पदार्थो हेतुः । क्वचित्पदार्थवा-
क्यार्थो परस्परसापेक्षो हेतुभावं भजतः ।

यथा वा-चिकुरप्रकरा जयन्ति जे

विदुषी मूर्द्धनि यान्निभति सा ।

पशुनाप्यपुरस्कृतेन त-

तुलनामिच्छतु चामरेण कः ॥

अत्र चामरस्य दमयन्तीकुन्तलभारसाम्याभावे विदुषी
मूर्द्धनि यान्निभति सेति वाक्यार्थः । पशुनाप्यपुरस्कृते-
नेति पदार्थश्चेत्युभयं मिलितं हेतुः, क्वचित्समर्थनीयार्थ-
समर्थनार्थे वाक्यार्थे पदार्थो हेतुः ॥

(भ०ध०)-समर्थनीयस्येति । समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिङ्गम-
लङ्कारः । अपान्तरन्यासवारणाय समर्थनापेक्षस्येति । यदा स्वार्थान्तरपा-
सप्रकरणे लक्ष्यमाणरीत्या सामान्यविशेषभावातिरिक्तत्वं निधेयते तदा
नोपादेयमेतदिति बोध्यम् । दुष्करविषयत्वात् दुष्करविषयरूपत्वात् स-
मर्थनापेक्षस्यैतन्तरमर्थस्येति शेषः । नैवाधिकेति नैवाधिक्यमिति लिङ्गस्य
लक्ष्यताधारणार्थस्यार्थः । भस्मोद्भूतेति सम्बोधनम् । शुभमस्तिविति शेषः ।
गिरिसुताकान्तस्य शिवस्यालयः प्रासादस्तदलङ्कारभूते सोपानपङ्के इत्यपि
सम्बोधनम् । विभुना प्रभुणा शिवेन । युष्माकः या स्वर्गा पूजा
तन्मुद्रप्रमालोकः प्रकाशस्तदुच्छेदके निलीयामहे । ययमित्यर्थात् ।

काव्यटिगलंकारः ६०.] भलंकारचन्द्रिकासमेतः । । (१६९)

चिकुरेति । चिकुरमकराः केशपाशाः । विदुषी पण्डिता । सा दमयन्ती ।
भपुरस्कृतेनानादत्वेन पुरोभागेर्नहितेन च । पदार्थश्चानेकपदार्थश्च ॥

कुं०)-वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न कापि कचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।

नमन्मुक्तः सम्प्रत्यहमतनुरग्रेष्यनतिमा-

नितीश क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥ २१६ ॥

अथ तावदपराधद्वयं समर्थनीयम् । अस्पष्टार्थत्वात् ।

तत्समर्थनं च पूर्वापरजन्मनोरनमनाभ्यां वाक्यार्थभूता-
भ्यां क्रियते । अत्र द्वितीयवाक्यार्थे तत्तुत्वेकपदार्थो
हेतुः । अत्रापि सम्प्रति नमन्मुक्त इति वाक्यार्थोऽनेकप-
दार्थो वा हेतुः । कश्चित्परस्परविरुद्धयोः समर्थनीययोरु-
भयोः क्रमाद्बोधो हेतुभावं भजतः ॥

अ०००) - यपुरिति । पुरा पूर्वस्मिन्कापि जन्मनि कश्चिदपि क्षणे भवन्तं न प्रणतवान् । इतीदं यपुषः शरीरस्य प्रादुर्भावादनुमितम् । सम्प्रति न-
मम्रति कुर्यन्मुक्तः । अतनुरशरीरः । अहमग्रेऽप्यनतिमात्रतिराहितः ।
समर्थनीयं हेतुकथनेनोपपादनीयम् । अस्पष्टार्थत्वादस्पष्टहेतुकत्वात् ।
अत्रानयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये द्वितीयवाक्यार्थं अग्रेऽप्यनतिमात्रमिति या-
प्यार्थं । अत्राप्यतनुत्वेऽपि । नमन्मुक्त इत्यस्यावाक्यवादाह-अनेकपदा-
र्थो वेति ॥ १००० ॥

(कृब०)-असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः
कथानां विंशम्भेष्वथ च ऐसिकः शैलडुहितुः।

प्रमोदं वो दिश्यात्कपटवट्टेषापनयने ६५

त्वरशैथिल्याभ्यां युगपदाभियुक्तः स्मरहरः ॥

अत्र शिवस्य युगफलकविमग्रहाचर्यवेषापनयनत्वरान्तद-
नुवर्तनेच्छयोर्विरुद्धयोः क्रमाद्विरिजातीव्रतपसोऽसहि-
ष्णुत्वं तत्संल्लापकौतुकं चेत्युभावार्था हेतुत्वेन निबद्धौ ।
क्वचित्परस्परविरुद्धयोरुभयोः समर्थनीययोरेक एव हेतुः ।
यथा-जीयादन्मूधितनयाधररसमास्वादयन्मुरारिरियम् ।

अम्युधिमथनक्लेशं कलयान्विफलं च सफलं च ॥

अत्र विफलत्वसफलत्वकलनयोरुभयोर्विरुद्धयोरेकः-

वाम्बुधितनयाधररसास्वादो हेतुः । इदं काव्यलिङ्गं हे-
त्वलङ्कार इति केचिद्व्याजहुः ॥

अ०चं०)-असोढेति । तपस्यन्तीमुमां प्रति बटुवेषेणागतस्य हरस्य वर्णनम् ।
कपटेन यो बटोर्ब्रह्मचारिणो वेषस्तस्यापनयने स्थाने त्वराशौचित्याभ्यां
युगपदभिपुक्त आक्रान्तः । त्वराशौचित्यहेतुगर्भं क्रमेण विशेषणद्वयमाह ।
सत्काले उल्लसन्मादुर्भवत्तत्सहभावो दुःसहत्वमर्षाद्वीर्या यस्य तादृशस्य
तपसः असोढा सहनासमर्थः शैलकन्यायाः कथानां विस्मयोषु विशासेषु
रसिकश्चेति । ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिवेषः । जीयादिति । बम्बुधेस्तनयाया
लक्ष्म्या अधररसमास्वादयन्नयं मुरारिर्जीवात्सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । की-
दृशः । उमुद्रमन्यनकेशमेवंविधाङ्गनालाभात्सफलं कलपन् जानन् एतद-
धरमाश्रये सत्पमृतस्य वैषम्याद्विफलं च कलपन्नित्यर्थः ॥

(कुव०)-हे गोदावरि देवि तावकतटोद्देशे कलिङ्गः कवि-
वर्गदेवीं बहुदेशदर्शनसखीं त्यक्त्वा विरक्तिं गतः ।

एनामर्णवमध्यसुप्तमुरमित्राभीसरोजासनं

ब्रह्माणं गमय क्षितौ कथमसावेकाकिनी स्थास्यति ॥

इत्यत्र ब्रह्मणः प्रापणं कथं गोदावर्यां कर्तव्यमित्यस-
म्भावनीयार्थोपपादकस्यार्णवमध्येत्यादितद्विशेषणस्य
न्यसनं श्लेषारूपो गुण इति “श्लेषो विघट्टमानार्थघटकका-
र्यस्यवर्णनमिति”तिश्लेषलक्षणमिति च जयदेवेनोक्तम् । वस्तु-
तस्त्वत्रापि पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमेव तद्भेदकाभावात् ।
ननु साभिप्रायपदार्थवाक्यार्थविन्यसनरूपात्परिकरात्का-
व्यलिङ्गस्य किं भेदकम् । उच्यते । परिकरे पदार्थवाक्यार्थ-
बलात्प्रतीयमानार्थो वाच्योपस्कारकर्ता भजतः । काव्य-
लिङ्गे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतः । ननु यद्यपि
सुखावलोकोच्छेदिनीत्यादिपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदाह-
रणेऽप्यनतिमानित्यादिवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गोदा-
हरणे च पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतस्तथापि पशुना
प्यपुरस्कृतेनेति पदार्थहेतुकोदाहरणे मच्चित्तेऽस्ति त्रिलो-
चन इति वाक्यार्थहेतुकोदाहरणे च प्रतीयमानार्थस्यापि

[काव्यालिंगालंकारः ६०.] ^{५६} अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (१७१)

हेतुकोटचतुप्रवेशो दृश्यते । पशुनेति ह्यविवेकित्वाभिप्रा-
यगर्भम् । विदुषीत्यस्य प्रतिनिर्देशयत्वात्रिलोचन इति
च कन्दर्पदाहकतृतीयलोचनत्वाभिप्रायगर्भं कन्दर्पजयो-
पयोगित्वात्तस्य । सत्यम् । तथापि न तयोः परिकर एव
किं तु तदुत्थापितं काव्यालिङ्गमपि ॥

(अर्थः) - हे गोदावरीत्यवार्णवमध्येत्यादिब्रह्मविशेषणस्य न्यसनं श्लेषा-
ल्लो गुण इति जपदेवेनोक्तमित्यन्वयः । तावकतटोद्देशे त्यदीपतीरभूमौ
कोलिङ्गरूपः कविर्वह्नां देशानां दर्शने सहचारिणीम् । विरक्तिं मुक्तिम् । एतां
सरस्वतीं ब्रह्माणं प्रति गमय मपेति सम्बन्धः । कीदृशं अर्णवमध्ये सुप्तो यो
सुरभिन्मुरारिस्तन्नाभिकमलस्यम् । श्लेषोऽविषटमानेतदवाकारप्रश्लेषः ।
अविषटमानस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटक उपपादको योऽर्थस्तस्य वर्णनं
श्लेषाल्लो गुण इत्यर्थः । पदार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकम् । पदार्थवाक्या-
र्थेति द्वन्द्वः । प्रतीयमानोर्थो व्यङ्ग्योर्थः । प्रतिनिर्देशयत्वादिति निर्देशयते उच्चा-
र्यत इति निर्देशः शब्दः तेन विपरीतार्थशब्दाद्यादित्यर्थः । तस्य तादृश-
तृतीयलोचनत्वस्य । तथा शोभयन्न परिकरालङ्कारसत्त्वात्काव्यालिङ्गोदाहर-
णत्वमनुपपन्नमिति भावः । तयोः पशुनेत्याद्युक्तोदाहरणयोः । तदुत्थापितं
परिकरोपपादितम् । व्यङ्ग्यस्य हेतुकोट्यवेषालुप्रवेशादिति भावः ॥

(कुव०) - प्रतीयमानाविवेकविशिष्टेन पशुनाप्यपुरस्कृतत्व-
स्यानेकपदार्थस्य प्रतीयमानकन्दर्पदाहकतृतीयलोचन-
विशिष्टस्य शिवस्य चित्ते सन्निधानस्य च वाक्यार्थस्य
वाच्यस्यैव हेतुभावात् । न हि तयोर्वाच्ययोर्हेतुभावे
ताभ्यां प्रतीयमानं मध्ये किञ्चिद्धारमास्ति । यथा सर्वा-
शुचिनिधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणे सर्वाशुचि-
निधानस्येत्यादिनाज्ञेकपदार्थेन प्रतीयमानं शरीरस्या-
संरक्षणीयत्वम् । तथा च वाक्यार्थपरिकरोदाहरणे पर्या-
योक्तविधया तत्तद्वाक्यार्थेन प्रतीयमानं नाहं व्यास इ-
त्यादितस्मात्पशुनेत्यत्र त्रिलोचन इत्यत्र च प्रतीयमानं
वाच्यस्यैव पदार्थस्य वाक्यार्थस्य च हेतुभावोपपादक-
तया काव्यालिङ्गस्याङ्गमेव । यथा "यत्स्वन्नेवसमानकान्ति
सलिले मग्नं तदिन्दीवरमि" त्यनेकवाक्यार्थहेतुककाव्य-

लिङ्गोदाहरणे त्वन्नेत्रसमानकान्तीत्यादिकानि इन्दीवर-
शशिहंसविशेषणानि तेषां वाक्यार्थानां हेतुभावोपपाद-
कानीति तत्र वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गे (पदार्थहेतुकका-
व्यलिङ्गे) पदार्थहेतुकाव्यलिङ्गमङ्गमिति न तयोः काव्य-
लिङ्गोदाहरणत्वे काचिदनुपपत्तिः ॥ १२० ॥

[अ० ७०] - एतदेव विवृणोति-अतीयमानेति । चाप्यस्यैवेत्येवकारसूचितं
व्यङ्ग्याद्वारकत्वं न हीतपादिना विवृतम् । तदपमर्थः यदि । पश्चादिपदव्य-
ङ्ग्यं केशपाशसाम्याभावादेरप्यस्य साक्षादुपपादकं स्यात्तदात्र परिकर-
णं स्यात्तत्र काव्यलिङ्गम् । न त्वेवमस्ति पशुपदमस्तीताविवेकित्वमात्रे-
ण साम्याभावस्योपपादनासम्भवात् । किं तु तद्विशिष्टपशुपुरस्कृतत्वा-
भाव एव साक्षादुपपादक इति तत्कोटिनिविष्टं व्यङ्ग्यं काव्यलिङ्गरूप-
स्य तत्पाङ्गमेव । व्यङ्ग्यान्तरं तु नोक्तकाव्यलिङ्गमप्यप्योपपादकमस्ती-
ति निरापाधमेव काव्यलिङ्गमिति । ननु स्वयमप्योपपादकस्य काव्य-
लिङ्गस्याप्युपपादकं क इष्टमित्याशङ्क्योदाहरति- यस्यन्नेति । एतत्प्र-
सीपालङ्कारे प्रागुदाहृतम् । अनेकवारपार्थहेतुकेति । पूर्वपादत्रयमाक्या-
र्थत्रयस्य चतुर्थपादार्थं हेतुत्वमिति ज्ञेयम् । हेतुभावोपपादकानीति । इन्दी-
वरस्य नेत्रसमानकान्तीत्वं विना पटादेरिव तददृशेनस्य दैवगतकान्ता-
सादृश्यविनोदासहिष्णुत्वे हेतुत्वासम्भवादिति भावः । समाहितमर्थमुप-
संहरति । इतीति । तयोः पशुनापीति मञ्जिन्तेस्तीत्येतयोः ॥ १२० ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां काव्यलिङ्गालङ्कारः ॥ ६० ॥

(चन्द्रा०) - उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः ।

हनूमानब्धिमतरहुष्करं किं महात्मनाम् ॥ १२१ ॥

गुणवद्भस्तुमंसर्गाद्याति स्वल्पोऽपि गौरवम् ॥

पुष्पमालानुसङ्गेन सूत्रं शिरसि धार्यते ॥ १२२ ॥

(कुव०) - सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्युक्तिरर्थान्तरन्यासस्त-
योश्चैकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतं भवति ततश्च विशेषे प्रस्तुते
तेन सहाप्रस्तुतसामान्यरूपस्य सामान्ये प्रस्तुते तेन
सहाप्रस्तुतविशेषरूपस्यार्थान्तरस्य न्यसनमर्थान्तर-
न्यास इत्युक्तमिति । तत्राद्यस्य ॥ १२१ ॥

[अर्थान्तरन्यासालंकारः ६१.] भलंकारचन्द्रिकासमेतः । (१७३)

तीयस्य द्वितीयश्लोकः । नन्वयं काव्यलिङ्गात्रातिरिच्यते ।
तथा हि । उदाहरणद्वयेऽप्यप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयो-
रुक्तिः प्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोः कथमुपकरोतीति
विवेक्तव्यम् । न हि सर्वथैव प्रस्तुतानन्वय्यप्रस्तुताभिधानं
युज्यते । न तावदप्रस्तुतप्रशंसायामिव प्रस्तुतव्यञ्जक-
तया प्रस्तुतयोरपि विशेषसामान्ययोः स्वशब्दोपात्तत्वा-
न्नाप्यनुमानालङ्कार इव प्रस्तुतप्रतीतिजनकतया तद्व-
दिह व्याप्तिपक्षधर्मताद्यभावात् । नापि दृष्टान्तालङ्कार
इव उपमानतया ।

“विस्त्रब्धघातदोषः स्ववधाय खलस्य कोपकरः ।
नवतरुमङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥”
इत्यादिषु सामान्ये विशेषस्योपमानत्वदर्शनेऽपि वि-
शेषे सामान्यस्य कचिदपि तददर्शनात् । उपमानतया
तदन्वये सामंजस्याप्रतीतेश्च । तस्मात्प्रस्तुतसमर्थकतयै-
वाप्रस्तुतस्योपयोग इहापि वक्तव्यः । ततश्च वाक्यार्थहे-
तुकं काव्यलिङ्गमेवात्रापि स्यान्न त्वलङ्कारान्तरस्याव-
काश इति चेत् ॥ अत्र केचित्समर्थनसापेक्षस्यार्थस्य स-
मर्थने काव्यलिङ्गं निरपेक्षस्यापि प्रतीतिवैभवात्समर्थनेऽ-
र्थान्तरन्यासः ॥

(अ० अ०)-प्रस्तुतव्यञ्जकतयेति । अप्रस्तुताभिधानं युज्यत इत्यनुपगम्यते ।
एवमग्रेऽपि । विस्त्रब्धेति । खलस्य विस्त्रब्धघातरूपो दोषः स्वस्यैव
वधाय भवति यतो वीरणां कोपकारकः । सिंहनिद्रापहारी नवत-
रुमङ्गजन्यध्वनिः करिणो वधाय यथेत्यर्थः । तददर्शनादुपमानत्वा-
दर्शनात् । ननु महापुरुषाकृतिरिव गम्भीरियमस्याकृतिरित्यादौ सामा-
न्यस्याप्युपमानता दृष्टेत्यरुचेराह-उपमानेति । इयाद्यभावात्तात्पर्याभा-
वाद्योपमानतवान्वयस्य सामञ्जस्येनाप्रतीतिरित्यर्थः । इहापीत्यादिना का-
व्यलिङ्गसमुच्चयः । प्रतीतिवैभवात्प्रतीतिदाढ्यंरूपप्रयोजनवशात् । प्रयो-
जनस्यापि हेतुत्वविषयता पथमी ॥

न हि यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तीत्यादिकाव्यलिङ्गोदाहरणेष्विव

“ अथोपगूढे शरदा शशाङ्गे

प्रावृद्धयौ शान्ततडित्कटाक्षा ।

कासां न सौभाग्यगुणोऽङ्गनानां

नष्टः परिभ्रष्टपयोधराणाम् ॥

• दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु

लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने

ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥ ”

इत्याद्यर्थान्तरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनापेक्षत्वमस्तीति । वस्तुतस्तु प्रायोवादोऽयम् । अर्थान्तरन्यासैपि हि विशेषस्य सामान्येन समर्थनानपेक्षत्वेऽपि सामान्यं विशेषेण समर्थनमपेक्षत एव निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन “ बहुनामप्यसाराणां संयोगः कार्यसाधकः । ” इत्यादि सामान्यस्य “ नृणैरारभ्यते रज्जुस्तया नागोऽपि बध्यते । ” इत्यादि सम्प्रतिपन्नविशेषावतरणं विना बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वासम्भवात् ॥

अ० च०) — उक्तयैलक्षण्यमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति — नदीत्यादिना । इत्यादिष्वल्पलिङ्गोदाहरणेऽप्येव । अपेत्याद्यर्थान्तरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनार्थित्वं न ह्यस्तीति सम्बन्धः । शरदा शशाङ्गे उपगूढे आलिङ्गिते सति । अयानन्तरम् । शान्तास्तडित्कटाक्षाः कटाक्षा यस्याः सा प्रावृद्धयौ गतवती । उक्तं विशेषरूपमर्थं सामान्यरूपेणार्थान्तरेण समर्थयति । परिभ्रष्टपयोधराणां यासामङ्गनानां सौभाग्यगुणो न नष्ट इति । पयोधराः पुच्छा मेघाश्च । दिवाकरादिति । कुमारसम्भवे हिमालयवर्णनम् । यो हिमालयः । ममत्वं मदीयतानुद्धिः । शिरो मस्तकं शिरसं च । समर्थनार्थित्वं समर्थनापेक्षत्वम् । अयमर्थान्तरन्यासे समर्थनानपेक्षत्वरूपः । सामान्यस्येत्पत्य बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वसम्भवादित्यनेनान्वयः ॥

(कुव०) — न च तत्र सामान्यस्य “ कासां न सौभाग्यगुणोऽङ्गनानामित्यादिविशेषसमर्थनार्थसामान्यस्येव लोकसम्प्रतिपन्नतयां विशेषावतरणं विनैव बुद्धौ प्रतिष्ठितत्वं सम्भ-

वतीति श्लोके तद्व्यसनं नापेक्षितमस्तीति वाच्यम् । सामान्यस्य सर्वत्र लोकसम्प्रतिपन्नत्वनियमाभावात् । न हि यो यो धूमवान् स सोऽग्निमानिति व्याप्तिरूपसामान्यस्य लोकसंप्रतिपन्नतया यथा महानस इति तद्विशेषरूपदृष्टान्तानुपादानसम्भवमात्रेणाप्रसिद्धव्याप्तिरूपसामान्योपन्यासेऽपि तद्विशेषरूपदृष्टान्तोपन्यासनैरपेक्ष्यं सम्भवति । न चैवं सामान्येन विशेषसमर्थनस्यल्लेऽपि कचित्तस्य सामान्यस्य लोकप्रसिद्धत्वाभावेन तस्य बुद्धावारोहाय पुनर्विशेषान्तरस्य न्यासप्रसङ्ग इति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अत्रैव विषये विकल्परालङ्कारस्थानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् । किं च काव्यालिङ्गे न सर्वत्र समर्थनसापेक्षत्वनियमः । चि-
 त्तुरमकरा जयन्ति ते इत्यत्र तदुभावादुपमानवस्तुषु वर्णनीयसाम्याभावेन निन्दायाः कविकुलक्षुण्णत्वेनाऽत्र समर्थनापेक्षाविरहात् । न हि “तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां न शारदः पार्वणशर्वरीश्वरः” इत्यादिषु समर्थनं दृश्यते ।

न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना ।
 अप्रतीकारपारुष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः ॥
 इत्यादिकाव्यालिङ्गविषयेषु समर्थनापेक्षाविरहेऽप्यप्रतीकारपारुष्या इत्यादिना समर्थनदर्शनाच्च । न हि तत्र स्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावप्रतिपादनसमर्थनसापेक्षं प्रसिद्धत्वात् । तस्मादुभयतो व्यभिचारात्समर्थनापेक्षसमर्थने काव्यालिङ्गं तन्निरपेक्षसमर्थनेऽर्थान्तरन्यास इति न विभागः किं तु समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषसम्बन्धेऽर्थान्तरन्यासस्तदितरसम्बन्धे काव्यालिङ्गमित्येव व्यवस्थावधारणीया । प्रपञ्चश्चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यः ।

(अर्थः) - संप्रतिपत्तेरिति । यन्नु श्रोतुं सगमतेत्यर्थः । विशेषावतरण विशेषा-
 यगमम् । तत्र बहुनाभिप्रायादौ सामान्यस्येति विशेषावतरणं यिनैव पुरी

प्रतिष्ठितत्वं सम्भवतीत्यग्निमेणान्वितम् । तन्न्यसनं तृणैरित्यादिविशेषन्य-
सनम् । नन्वेवमप्यर्थान्तरन्यासे कचिदेव समर्थनापेक्षा, काव्यलिङ्गे तु
सर्वत्र सेतयस्तु भेद इत्याशङ्क्याह-किञ्चेति । कविकुलधुण्णत्वेन कविस-
मूहाभ्यस्तत्वेन । तदास्यदास्ये नलमुखदास्ये पर्वणि पूर्णिमायां भृशः
पार्वणः शर्वरीश्वरश्चन्द्रः । न विषेणेत्यादेः स्त्रियः कृता इत्यनेना-
न्वयोऽपि तु स्त्रीभिरेव । यतः प्रतीकाररहितं पारुष्यं कौर्यं यासां तथाभू-
ताः । उभयतोन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । समर्थनापेक्षायामपि तदास्यदास्येपी-
त्यादौ तदभावात् । न विषेणेत्यादावपेक्षाविरहेऽपिसमर्थनसत्त्वात् ।

कुव०)-एवमप्रकृतेन प्रकृतसमर्थनमुदाहृतम् । प्रकृतेनाप्र-
कृतसमर्थनं यथा-

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये ॥८६॥

न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।

तथा हि ते शीलमुदारदर्शने

तपस्विनामप्युपदेशतां मतम् ॥

यथा वा-दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे

को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ।

यदन्तिनः कटकटाहतटान्मिमक्षो-

मद्वक्षुदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥१२१॥१२२॥

१० च०)-अप्रकृतेनेति । भाष्ये महात्मनां सर्वसुकरत्वेनाप्रकृतेन सामान्येन
हनुमद्विधितरणस्य प्रकृतविशेषस्य समर्थनं द्वितीये पुष्पमालासूत्रवृत्ता-
न्तेनाप्रकृतेन विशेषरूपेण प्रकृतस्य गुणवत्सङ्गप्रयुक्तपूज्यावस्य सामा-
न्यरूपस्य समर्थनमित्यर्थः । यदुच्यते इति । हे पार्वति रूपमाकृतिसौर्ष्यं
पापवृत्तये दुष्टाचरणाय न भवति यत्राकृतिस्त्व गुणा वसन्तीति न्या-
यादिति यदुच्यते तद्वचनमव्यभिचारि यथार्थम् । तथाहि 'उदारं रमणीयं
दर्शनं यस्यास्तथाभूते पार्वति तव शीलमाचरणं तपस्विनामप्युपदेशरूपतां
प्राप्तमिति प्रकृतेन विशेषेणाप्रकृतस्य सामान्यस्य समर्थनम् । दानमिति ।
दानं वितरणं मदजलं च । जलैरुदकैर्जडैश्च । लडयोरभेदात् । अधिरूढे
आक्रान्ते सति । विद्यमानगतिः सर्गादिको बुद्धिमांश्च क आसितुं स्यात्-
सुखहेतु शङ्कपात् । यस्मान्मिमक्षोर्मज्जनं कर्तुमिच्छोदन्तिनो गजस्य
कटो गण्ड एव कटाहस्तस्य तटादभादलीनां पटलैः समूहैः परितो मद्रु-
शीघ्रमुदपाति टपतितमित्यन्वयः । अत्रापि पूर्वार्द्धोक्तमप्रकृतसामान्य-
सुत्तरार्द्धोक्तेन प्रकृतेन विशेषेण समर्थितम् ॥ १२१ ॥ १२२ ॥

(चन्द्रा०)-यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः ।
स न जिग्ये महान्तो हि दुर्द्धर्पाः सागरा इव ॥ १२३ ॥

(कुधल०)-यत्र कस्यचिद्विशेषस्य समर्थनार्थं सामान्यं
विन्यस्य तत्प्रसिद्धावप्यपरितुष्यता कविना तत्समर्थना-
य पुनर्विशेषान्तरमुपमानरीत्यार्यान्तरन्यासविधया वा
विन्यस्यते तत्र विकस्वरालङ्कारः । उत्तरार्द्धं यथा कथं-
चिदुदाहरणम् । इदं तु व्यक्तमुदाहरणम् ।

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य

हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥

इदमुपमानरीत्याविशेषान्तरस्य न्यसने उदाहरणम् ।
अर्थान्तरन्यासविधया यथा-

हर्णारुन्तुदमन्तरेण रणितं गोह्रस्व काक स्वयं

मूकन्दं मकरन्दं शाप्रितमिह न्याः सन्महे क्रोक्किलम् ।

न्यानि स्थलवैभवेन कतिचिद्वस्तूनि कस्तूरिकां

नेपालीक्षितिपालभालपतितां पङ्केन शङ्केत कः ॥

तालिन्यमञ्जशशिनीर्मधुलिङ्कलङ्को

धत्तो मुखे तु तव हृत्किलकाञ्चनाभाम् ।

दोषावितः कचन मेलनतो गुणत्व

धत्तुर्गुणो हि वचासि भ्रमविमलम्भौ ॥ १२३ ॥

(अ०च०) यस्मिन्निति । यस्मिन्वाक्ये इत्यर्थात् । निबध्यत इति शेषः । सम-
र्थसमर्थवभाषापक्षस्तु न लक्षणे निवेशनीयम् । तद्विना चमत्कारा-
भावेन चमत्कारित्वविशेषणप्रवृत्त्यवत्तव्येनैवानतिप्रसङ्गात् । एवमर्थान्त-
रन्यासलक्षणंऽपि बोध्यम् । स नोति । स प्रकृतौ राजा न जिग्ये न जितोऽ-
र्थोत्परेति शेषः प्रकृतः । तत्समर्थनं महान्तो हि दुर्द्धर्पो भूताक्रमणीयाः
इति सामान्येन तस्मापि सागरा इवेति विशेषोपमेयेति हेयम् । प्रसिद्धे-
रुपत्यात्तत्रापरिचितो बोध्यः । यथा घृणीतिदिशामहतामनाममणीयतरस्या-

तिप्रसिद्धयेन तत्समर्थनापेक्षाभावाच्चन्द्रलोकगतमेतन्न समञ्जसमिति
 भावः । इदं घट्यमाणम् । व्यक्तमिति । गुणसमुदाये एकस्य दौषस्याना-
 कलनमनतिप्रसिद्धतया समर्थनापेक्षामिन्दोस्त्विद्यादि विशेषेण समर्थ्यत
 इत्यतः स्फुटमित्यर्थः । कर्णेति । हेकाक कर्णयोरुक्तुदं पीडाजनकं रणि-
 स्तं रुद्धितमन्तरेण विना स्वयं मकरन्दः पुष्परसस्तच्छादितं माकन्दमा-
 भ्रवृक्षं गाहस्यं आश्रेय इहाम्रतरौ त्वां वयं कोकिलं मन्महे जानीमहे । यतः
 स्थलप्रभवेन स्थानमाहात्म्येन कतिचिद्वस्तूनि धन्यानि भवन्तीति सामा-
 न्येन पूर्वोक्तिविशेषसमर्थनम् । अत्रापि तदाकाङ्क्षायां विशेषरूपमर्थान्तरं
 न्यस्यति । नेपालभूमिपालस्य भाले पवित्रे पङ्के कस्तूरिकां को. न शङ्केतापि
 तु सर्वं इति । मालिन्यामिति । मधुलिङ्गं भ्रमरः कलङ्कधैतावद्वज्रशशिनो-
 र्मालिन्धं धत्तः कुरुतः तव मुखे तु दृक् चतिलंकाञ्जनं च तयोराभां शोभां
 धत्त इत्यनुपगम्यते । भञ्जनाभे इति पाठे द्वितीयाद्विधचनम् । उक्तमर्थं सामा-
 न्येन समर्थयति । दौषावापि कचिद् मेलनतो मिथो मिलनात् गुणत्वमिति
 प्राप्तुं इति । कथमेतन्नवाह । हि यतः वक्तुर्वचसि । भ्रमरिपलम्भौ भ्रान्ति-
 प्रतारणे शुणौ भवतः । घटयति घटाभावं निर्णय परप्रतारणाय घटोऽस्तीति
 प्रयुक्तं वाक्ये प्रमाजनकस्यान्तयोर्गुणत्वमिति भावः ॥ १२३ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां विकल्पलङ्कारः ॥ ६१ ॥

(चन्द्रा०)-प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् ।

कथाः कलिन्दजातीस्तमालस्तोममेचकाः ॥ १२४ ॥

(कुव०)-कार्यातिशयाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः । यथा
 तमालगतनैल्यातिशयाहेतौ यमुनातटरोहणे तद्धेतुत्व-
 प्रकल्पनम् ।

यथा वा-कल्पतरुकामदोग्धीचिन्तामणिधनदशह्वानाम् ।

। रचितो रजोभस्पयस्तेजःश्चासान्तरास्त्ररेपः ॥

अत्र कल्पवृक्षाद्येकैकवितरणातिशायिवर्णनीयरज-
 वितरणातिशयाहेतौ कल्पवृक्षपरागादिरूपपञ्चनिमित्तत्वे
 तद्धेतुत्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः ॥ १२४ ॥

अ० च०)-प्रौढोक्तिरिति । उक्त्वस्याहेतावत्त्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः ।
 कलिन्दजा यमुना । स्तोमः समूहः । मेचकाः ग्यामाः । रोहणे उद्भवे ।
 यत्नयति । एष राजा कल्पवृक्षादीनां क्रमेण रजोभरादिभिः पञ्चभि रचि-

[संभावनामिध्याध्यवसित्यलंकारौ ६४।६५] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (१७९)

त इत्यन्वयः । धनदः कुबेरः । शंखो निधिविशेषः । रजोभरः परा-
गतमूहः । पयो दुग्धम् । आसः प्रसिद्धः । अन्तराम्बरशंखाभ्यन्त-
रमाकाशम् । अतिशयीत्याग्रिमवितरणेनान्वितम् । अहेतौ पञ्चनिमित्त-
त्वे इति सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ १२४ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुबलयानन्दटीकायां ग्रौढोत्पलद्वारः ॥ ६३ ॥

(चन्द्रा०)-सम्भावनां यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये।
यदि शेषो भवेद्रक्तां कथिताः स्युर्गुणास्तव ॥ १२५ ॥

यथा वा-

कस्तूरिकाभृगाणामण्डाद्वन्धगुणमखिलमादाय ।

यदि पुनरहं विधिः स्यां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥

यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमतिशयोक्तिभेदः इति काव्यप्र-
काशकारः ॥ १२५ ॥

(भ०च०)-सम्भावनेति । ऊहस्तर्कः । कस्तूरिकेति । अहं यदि सृष्टिक-
र्ता स्यां तदा । कस्तूरिकाभृगाणामण्डादखिल गन्धरूप गुणमादाय
खलजिह्वायां निवेशयिष्यामीत्यन्वयः ॥ १२५ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुबलयानन्दटीकायां सम्भावनालङ्कारः ॥ ६४ ॥

(चं०)-किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्धयर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् ।
मिथ्याध्यवसितिर्वैश्यां वक्ष्येत्सस्रजं धहन् ॥ १२६ ॥

(कुव०)-अत्र वेद्यावशीकरणस्यात्यन्तासम्भाषितत्वसि-
द्धये गगनकुसुममालिकाधारणरूपार्थान्तरकल्पनं मिथ्या-
ध्यवसितिः ॥ यथा वा-

अस्य क्षोणिपतेः परार्द्धपरया लक्ष्मीकृताः सङ्ख्यया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणवाधिरश्राव्याः किलाकीर्तयः ।

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता ज्ञातेन बन्ध्योद्गरा

न्मृकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधे रोधसि ॥

अत्राद्योदाहरणे निदर्शनागर्भद्वितीयं सु शुद्धम् । अस-
म्यन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तितो मिथ्याध्यवसितेः कि-

चिन्मिथ्यात्वसिद्धयर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनात्मना वि-
चिञ्चित्तिविशेषेण भेदः ॥ १२६ ॥

(अ० खं०) - किञ्चिदिति । कस्याचिदर्थस्य मिथ्यात्वसिद्धयर्थं मिथ्याभूता
र्थान्तरकल्पने मिथ्याध्यवसितिरलङ्कारः । येषामित्युदाहरणम् । एवञ्च
गगनमालाम् । अत्र रापुष्पमालाधारणमिव वेद्यावशीकरणमिति निदर्श-
नापि बोध्या । अस्येति । परार्द्धपरया परार्द्धसंख्याभक्तिकान्तया ।
लक्षितकृता उपलक्षिताः । मञ्जाचक्षुषा अन्धेनावेक्ष्यमाणाश्च ता अधिर-
श्राप्याश्चेति कर्मधारयः । चक्षुषता कुर्वता । प्रकरणे समूहेन । कूर्मरमणी
कच्छपी । रोधसि तीरे । मिथ्याध्यवसितिरित्यस्य भेद इत्यत्रान्वयः ।
कल्पनाविचिञ्चित्तिविशेषेण कल्पनाप्रयुक्तविचिञ्चित्तिविशेषेण । कल्पनात्म-
नेति पाठे कल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः । उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरलङ्कारात् । वि-
चिञ्चित्तिविशेषेणेति च तत्स्यैव विशेषणम् । विचिञ्चित्तैर्विशेषो यस्मादिति,
विचिञ्चित्तं विशेषयति व्यावर्तयतीति वा व्युत्पत्तेः । एतेन प्रौढोक्त्यैव गतार्थ-
तामाचक्षाणा निरस्ता वेदितव्याः । न च मिथ्याध्यवसितिरलङ्कारान्तरत्वे
" हरिश्चन्द्रेण सज्जताः भगीता धर्मसन्तुना । ऐलन्ति निगमोत्सङ्गे
मासर्गङ्गे गुणास्तव ॥ " इत्यादौ हरिश्चन्द्रादिसम्बन्धादुपानां सत्यताप्रती-
तिः । सत्याध्यवसितिरपि तथा स्यादिति याच्यम् । सत्यताप्रतीत्यर्थं
कस्याप्यर्थस्य कविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेन शब्दमात्रेणालङ्कारताया अस-
म्भवात् । कविप्रतिभाभाक्कल्पिता अर्थाः । कान्ये अलङ्कारपदास्पद-
मिति विषमालङ्कारप्रकरणे त्वयेवाभिधानादित्यलं विस्तरैः ॥ १५६ ॥

एतदलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां मिथ्याध्यवसितिरलङ्कारः ॥ ६५ ॥

(चन्द्रा०) - वर्ण्ये स्याद्वर्णवृत्तान्तप्रतिविम्बस्य वर्णनम् ।
ललितं निर्गते नीरे सेतुमेवा चिकीर्षति ॥ १२७ ॥

(कुव०) - प्रस्तुते धर्मिणि यो वर्णनीयो वृत्तान्तस्तमवर्णयित्वा
तत्रैव तत्प्रतिविम्बरूपस्य कस्यचिदप्रस्तुतवृत्तान्तस्य
वर्णनं ललितम् । यथाकथञ्चिदाक्षिण्यसमागततत्का-
लोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिकान्तरासक्तनार्यकानयनार्थं
सर्वां प्रपयितुकामां नायिकासुदिश्य सख्या चचनेन त-
द्व्यापारप्रतिविम्बभूतजलगतसेतुबन्धवर्णनम् । नैयमप्र-
स्तुतप्रशंसा प्रस्तुतधर्मिकत्वात्, नापि समासोक्तिः प्रस्तुत-

वृत्तान्ते वर्ण्यमाने विशेषणसाधारण्येन सारूप्येण वाऽप्र-
स्तुतवृत्तान्तस्फूर्त्यभावात्, अप्रस्तुतवृत्तान्तादेव सारूपा-
दिह प्रस्तुतवृत्तान्तस्य गम्यत्वात्, नापि निदर्शनाप्रस्तु-
ताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः शब्दोपात्तयोरैक्यसमारोपे एव त-
स्याः समुन्मेषात् । यदि विषयविषयिणोः शब्दोपात्तयोः
प्रवर्तमान एवालङ्कारो विषयिमात्रोपादानेऽपि स्यात्तदा
रूपकमेव भेदेऽप्यभेदरूपाया अतिशयोक्तिरपि विषयमा-
क्रामेत् । ननु तर्ह्यत्र प्रस्तुतनायकादिनिगरणेन तत्र श-
ब्दोपात्ताप्रस्तुतमीराद्यभेदाध्यवसाय इति भेदे अभेदरू-
पातिशयोक्तिरस्तु । एवं तर्हि सारूप्यनिबन्धना अप्रस्तु-
तप्रशंसाविषयेऽपि सैवातिशयोक्तिः स्यात् ।

१००) -प्रस्तुत इति । ललितमिति लक्ष्यनिर्देशः । निर्गतं द्रव्युदाहरणम् ।
दाक्षिण्येत्यादिकप्रत्ययान्तचतुष्टयं नायकविशेषणम् । दाक्षिण्यमनुदोष-
शीलावम् । तद्व्यापरेति । सखीप्रेषणरूपनायिकाव्यापारस्वरूपेत्पर्यः ।
सारूप्यं चात्र नैरर्थक्यम् । कलमालङ्कारेष्वन्तर्भावमाशङ्क्य निराकरोति-
नैयमित्यादिना । प्रस्तुताप्रस्तुतेति । तथा च प्रकृतेऽप्रस्तुतवृत्तान्तस्यै-
वोपादानाभिदर्शना न युक्तेति भावः । ननु भयोः शब्दोपात्तय इवाप्र-
स्तुतमात्रस्य तत्त्वेषु निदर्शनासित्याशङ्क्याह-यदिति । प्रतिबन्धात्ता-
द्यत्परिहरति-तर्हि सारूप्येति । “एकः कृती शकुन्तेषु योऽन्यं शुकान्न
याचते” इत्यादायित्यर्थः ॥

१०१) -अप्रस्तुतधर्मिकत्वान्न भवतीति चेत् । तत्राप्यप्रस्तु-
तधर्मिवाचकपदस्यापि प्रसिद्धातिशयोक्त्युदाहरणोपेक्ष
प्रस्तुतधर्मिलक्षकत्वसम्भवात् । नन्वप्रस्तुतप्रशंसायां स-
रूपादप्रस्तुतवाक्यार्थात्प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यते न त्व-
तिशयोक्ताविव विषयवाचकैस्तत्तत्पदैर्विषया लक्ष्यन्त इ-
ति भेद इति चेत्तर्हि इहापि प्रस्तुतगतादप्रस्तुतवृत्तान्तरू-
पाद्वाक्यार्थान्निर्गतप्रस्तुतवृत्तान्तरूपो वाक्यार्थोऽवगम्यते
इत्येवातिशयोक्तितो भेदोऽस्तु । वस्तुतस्तु-

“मोक्षार्थोऽसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं

दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरादिर्किं भूयंसोक्तेन वा ।

पूर्वं निश्चितवानसि भ्रमर हे यद्धारणोऽद्याप्यसा-

वन्तः शून्यकरो निषेव्यत इति श्रातः क एष ग्रहः॥”

इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे प्रथमप्रतीतादप्रस्तुतवा-
क्यार्थात् प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यत इत्येतन्न घटते । अ-
प्रस्तुते वारणस्य भ्रमरासेव्यत्वे कर्णचापलमात्रस्य भ्रमर-
निराकरणहेतुत्वसम्भवेऽपि रसनाविषययान्तःशून्यकर-
त्वयोहेतुत्वासम्भवेन मदस्य प्रत्युत तत्सेव्यत्वेऽप्येव हेतुत्वे-
न च रसनाविषययादीनां तत्र हेतुत्वान्वयार्थं वारणपद-
स्य दुष्प्रभुरूपविषयक्रोडीकारेणैव प्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात् । ए-
वं सत्यपि यद्यप्रस्तुतसम्बोधनादिविच्छित्तिविशेषात्तत्रा-
प्रस्तुतप्रशंसाया अतिशयोक्तितो भेदो घटते । तत्रापि
प्रस्तुतं धर्मिणं स्वपदेन निर्दिश्य तत्राप्रस्तुतवर्णनारूपस्य
विच्छित्तिविशेषस्य सद्भावात्ततो भेदः सुतरां घटते ॥

अ०च०)-अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतस्य शकुन्तादेस्तत्र वर्णनीयात्वादतिश-
योक्तिस्थले च वापी कार्पीत्यादौ वापीत्वादिना प्रस्तुतनाभ्यादेर्वर्णयत्वाति-
शयोक्तिस्तत्रापादयितुं शक्येति भावः । अप्रसिद्धोऽयं हेतुरित्याह-तत्रेति ।
प्रसिद्धेति । वापी कार्पीत्यादिसर्वसम्भवेत्यर्थः । तद्वृत्तेति । प्रस्तुतगतेत्यर्थः ।
अप्रस्तुतप्रशंसायां क्वचित्प्रस्तुतयोरभेदाध्ययसानमस्यप्रस्तुतवाक्यार्थप्र-
तीकाले दृश्यते । ललिते तु न कार्पीति सुतरामतिशयोक्तितो भेद इत्याह-
सोऽप्यर्थ इत्यादिना । रसनाविषयः अग्निशापात्करणं निह्वापरिवृत्तिः ।
पूर्वं विषयेवाभिधानं च कर्णचापलं प्रसिद्धं पिशुनप्रतापत्वञ्च । मदः
प्रसिद्धः गर्वश्च । तेन विस्मृता स्वपरयोर्दिष्टमार्गं आत्मानात्मविभागश्च यथा
सा दृष्टिः पारणो गजो धारकश्च । शून्यः सरन्मो धनरहितश्च । करः
शुण्डा हस्तश्च । ग्रह आग्रहः । कुतो न घटते तत्राह-अप्रस्तुत इति । एतच्च
भ्रमरासेव्यत्वइत्यस्य विशेषणम् । भ्रमरनिरासकरणस्येति च कर्णचाप-
लमानस्येत्यस्य क्रोडीकारः । स्वार्थेन सममभेदाप्यवसायः । अप्रस्तुतस-
म्बोधनादीनि । आदिनासाह्वयनिबन्धनप्रस्तुतवाक्यार्थावगातिपरिग्रहः
अत्रापि ललितालङ्कारेणावर्णनारूपस्येति । चमत्कारितारूपाया विच्छित्ते-
रुदयच्छेदकवर्णनारूपायमित्यभिप्रायः ॥

[ललिताङ्ककारः ६६] अलङ्कारचन्द्रिकासमेतः । (१८३)

(कुव०) - "पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निस्सरान्ति", "वापी
कापि स्फुरति गगने तत्परं सूक्ष्मपद्मा" इत्यादिषु तु
प्रस्तुतस्य कस्यचिद्वर्मिणः स्ववाचकेनानिर्दिष्टत्वाद-
तिशयोक्तिरेवैतेन जलगतसेतुबन्धवर्णनादिष्वसम्बन्धे
सम्बन्धातिशयोक्तिरस्ति वाति शङ्कापि निरस्ता । तथा
सति कस्त्वम्भोः कथं यामीत्यादावपि तत्प्रसङ्गात्सार-
ूप्यनिबन्धनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिरूपविच्छिन्तिविशेषा-
लङ्कारान्तरकल्पनं त्विहापि तुल्यम् । तस्मात्सर्वालङ्कार-
विलक्षणमिदं ललितम् ।

यथा वा-कसूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥

अत्रापि निदर्शनाभ्रान्तिर्न कार्या । अल्पविषयया
मत्यासूर्यवंशं वर्णयितुमिच्छुरहमिति प्रस्तुतवृत्तान्ताडु-
पन्यासात्तत्प्रतिबिम्बभूतस्य उडुपेन सागरं तितीर्षुस्मी-
त्यप्रस्तुतवृत्तान्तस्य वर्णनेनादौ विषमालङ्कारविन्यस-
नेन चक्रेवलं तथ तात्पर्यस्य गम्यमानत्वात् ।

यथा वा-अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य

वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।

त्वदंशसङ्केततया कृतार्था

श्राव्यापि नानेन जनेन संज्ञा ॥

अत्र कतमो द्वेशस्त्वया परित्यक्तः इति प्रस्तुतार्थः
मनुष्यस्य वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशामनायीति तत्प्र-
तिबिम्बभूतार्थमात्रोपन्यासाल्ललितालङ्कारः ॥ १२७ ॥

(अ० ७०) - कस्यचिद्वन्द्वन्दादे । स्ववाचकेन जेडादिपदेन । अनिर्दिष्टत्वा-
दप्रतिपादितत्वात् । अतिशयोक्तिरस्तीति । अतिशयोक्तिरेवारतीत्यर्थः ।
तत्प्रसङ्गात् सम्बन्धव्योञ्जयितृत्वयोरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धवर्णनादतिश-
योक्तिमात्रप्रसङ्गात् । अलङ्कारान्तरं कस्त्वामीत्यादावप्रस्तुतप्रशंसाभट्टे तु
ललितमिति । तत्प्रतिबिम्बेति । प्रस्तुतार्थप्रतिबिम्बरूपस्याप्रस्तुतार्थस्ये-
त्यर्थः । आदौ पूर्वाद्धि । विषमेति । स्वमतिस्वर्यपशोरत्यन्तानन्यरूपत्वरूपे-

स्यर्थः । तात्पर्यस्य तादृशमतिकरणकसूर्यवंशवर्णनेच्छाभिप्रायस्य । अ-
नायीति । नलं प्रति दमयन्त्या उक्तिः । हे नल अथ त्वया कतमो
देशो वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशामनायि प्रापितः । स्वयि प्राप्तसङ्के-
ततया कृतार्थो संज्ञा नामाप्यनेन मल्लक्षणेन जनेन न श्राव्य न श्र-
वणाद्वा अपि तु श्राव्यैवेति । अत्र च तादृशवनदशारूपस्याप्रस्तुता-
र्थस्य प्रस्तुते देशे कथनात्प्रस्तुतवृत्तान्तस्फोक्तरूपस्य प्रतीतिः । न चा-
त्र वारणेन्द्रलीलामितिवत्पदार्थनिदर्शना युक्तेति वाच्यम् । तत्र पूर्वा-
र्द्धेन प्रकृतवृत्तान्तोपादानेन सादृश्यपर्यवसानरूपनिदर्शनासत्त्वेऽप्यत्र त-
दुपादानेन तद्व्यङ्ग्यताप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषवत्त्वेन ललितालङ्कारस्यैवो-
चितत्वात् । एतेन दशापदलक्षितनिःश्रीकृत्वरूपकार्यद्वारेण कारण-
स्य राजकटकत्यागधर्मावस्थाभिधानात्पर्यायोक्तमित्यपि निरस्तम् । उप-
धेयसङ्करेणुपाधेरसङ्कराच्चेति सङ्क्षेपः ॥ १२७ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुचलयानन्दटीकायां ललितप्रकरणम् ॥ ६६ ॥

(चन्द्रा०)—उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् ।
तामेव ध्यायते तस्मै निसृष्टा सैव दूतिका ॥ १२८ ॥

(कुच०)—उत्कण्ठा इच्छाविशेषः

“सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यभिमन्यते ।

तत्प्राप्तीच्छां ससङ्कल्पामुत्कण्ठां कवयो विदुः ॥”

इत्युक्तलक्षणात्तद्विषयस्यार्थस्य तदुपायसम्पादनयत्न

विना सिद्धिः प्रहर्षणम् । उदाहरणं स्पष्टम् । यथा वा-

मेघैर्मेदुरमम्भरं वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैः,

नक्तं भीरुरयं त्वमेव तादिमं राधे गृहं प्रापय ।

इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यक्षकुञ्जद्रुमं

राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकूले रहःकेलयः ॥

अत्र राधामाधवयोः परस्परमुत्काण्ठितत्वं प्रसिद्धतर-

मग्रे च ग्रन्थकारेण निबद्धमित्यत्रोदाहरणं लक्षणा-

नुगतिः ॥ १२८ ॥

(अ०चं०)—दूतियामेवेत्यर्थः । निसृष्टा प्रेषिता । ससङ्कल्पा मनोरथसिद्धि-
ताम् । मेपेरिति । मेदुरं नुन्दिल नक्त रात्रिरस्तीति शेषः । नन्दनिदेश-

[ग्रहणालंकारः ६७.] अलंकारचन्द्रिकासमेतः । (१८५)

तो नन्दस्याज्ञावशात् । मत्पञ्चकुञ्जदुर्ममध्वसम्बन्धिकुञ्जदुर्मं दुर्मं प्रति ।
ग्रन्थकारेण गीतगोविन्दकृता ॥ १२८ ॥

(चन्द्रा०) - वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च ग्रहणम् ।

दीपमुदयोजयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः ॥ १२९ ॥

(कुव०) - स्पष्टम् । यथा वा-

चातकस्त्रिचतुरान्पयःकणा-

न्याचते जलधरं पिपासया ।

सोऽपि पूरयति विश्वम्भसा

हन्त हन्त महतामुदारता ॥ १२९ ॥

(अ०चं०) - चातक इति । यत्तु चातकस्य त्रिचतुरङ्गमात्रार्थितया जलद-
घातकेणान्भसा विश्वपूरणेन हर्षाधिक्याभावादयुक्तमुदाहरणमिति तत्तु-
च्छम् । हेतुसिद्धेः । न हि क्षुद्रपक्षमाय तत्पर्याप्तान्नमात्रार्थिनस्तदधि-
क्षाप्रलाभे हर्षाधिक्यं नास्तीति वक्तुं शक्यते । तदानीमुपयोगाभावेऽपि
स्वस्यैव कालान्तरे तदुपयोगसत्त्वात् । न च चातकस्य जलसङ्ग्रहात्प-
योगाद्वैषम्यं शङ्कनीयम् । चातकं वृत्तान्तस्याप्रस्तुततया तद्व्यङ्ग्ये प्रस्तुत-
दादृषाचकवृत्तान्ते काव्यस्य पर्यवसानादिति ॥ १२९ ॥

(चन्द्रा०) - यत्नादुपायसिद्धिचर्चात्साक्षात्लाभः फलस्य च ।

निध्यञ्जनौषधीमूलं खनता साधितो निधिः ॥ १३० ॥

(कुव०) - फलोपायसिद्धिचर्चात्तन्नामध्ये उपायसिद्धिमन-
पेक्ष्य साक्षात्फलस्यैव लाभोऽपि ग्रहणम् । यथा निध्य-
ञ्जनसिद्धिचर्चा मूलिकां खनतस्तत्रैव निधेर्लाभः । यथा वा-

उच्चित्य मथममधःस्थितं मृगाक्षी

पुष्पौघं श्रितविटपं ग्रहीतुकामा ।

आरोहुं पदमदधादशौक्यष्टा-

वामूलं पुनरपि तेन पुष्पिताऽभूत् ॥

अत्र पुष्पग्रहणोपायभृतारोहणसिद्धिचर्चात्पदनिधाना-
त्तस्यैव पुष्पग्रहणलाभः ॥ १३० ॥

(अ०चं०) - तृतीयं प्रमेदमाह-यत्नादिति । ग्रहणमित्यनुवर्तते । निध्यञ्ज-
नेति । निधिदर्शनसाधनं यदञ्जनं तत्साधनौषधीमूलमित्यर्थः । साधितो

(१८६) • कुवलयानन्दः । [विषादनोच्छासालंकारौ. ६८।६९]

लब्धः । उच्चित्येति । अधःस्थितं वृक्षस्याधो देशे स्थितम् । अवस्थित-
मिति पठि समीपाशोकयष्टाववस्थितमित्यर्थः । अश्रिता आश्रिता विटपाः शारा-
येनेति पुष्पोपविशेषणम् । अन्धधादाहितवती । यष्टिः स्कन्धः । तेन पाद-
घातेन । पुनरप्यामूलं पुष्पिताभूदर्थोदशोकयष्टिः । अत्र च तदसाध्यक-
यत्नात्तद्भाभ इति प्रकारव्यसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥ १३० ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां ग्रहणालङ्कारप्रकरणम् ॥ ६७ ॥

(चं०) - इष्यमाणविरुद्धार्थसम्प्राप्तिस्तु विषादनम् ।

दीपमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेव सः ॥ १३१ ॥

(कुव०) - यथा वा-

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं

भास्वानुदेम्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।

इत्थं विचिन्तयति कोशगतं द्विरूपे

हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ १०१ ॥

(अ०चं०) - इष्यमाणविरोधो योर्थस्तत्सम्प्राप्तिर्विषादनमलङ्कारः । उद्योजये-
दुद्दीप्तं कुर्यात् । उद्योजयेद्यावदित्यनेन सद्विच्छामात्रं न तु तादृशमिति
विषमाद्भेदः । एवमादिमोदाहरणेऽपिच्छामात्रं न त्विद्योत्पत्त्यनुकूला-
चरणमिति ॥ १३१ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां विषादनप्रकरणम् ॥ ६८ ॥

(चं०) - एकस्य गुणदोषाभ्यामुच्छासोऽन्यस्य तौ यदि ।

अपि मां पावयेत्साध्वी सात्वेतीच्छति जाह्नवी ॥ १३२ ॥

काठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं वाञ्छन्त्यः पादपद्मयोः ।

निन्दन्ति च विधातारं त्वद्धाटीष्वसियोपितः ॥ १३३ ॥

तदभाग्यं धनस्यैव यत्राश्रयति सज्जनम् ।

लाभोयमेव भूपालसेवकानां न चेद्वधः ॥ १३० ॥

(कुव०) - यत्र कस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणो दोषेण दोषो गु-
णेन दोषो दोषेण गुणो वा वर्ण्यते स उच्छासः ॥ द्वितीयो-
र्द्धमाद्यस्योदाहरणम् । तत्र पतिव्रतामहिमगुणेन तदीय-
स्नानतो गङ्गायाः पावनत्वगुणो वर्णितः । द्वितीयश्लोके

द्वितीयस्योदाहरणम् । तत्र राज्ञो धाटीषु वने पलायमाना-
नामरातियोषितां पादयोर्धावनपरिपन्थिभार्दवदोषेण
तयोः काठिन्यमसृष्ट्वा व्यर्थं कुचयोस्तत्सृष्टवतो धातुनि-
न्द्यत्वदोषो वर्णितः । तृतीयश्लोकस्तृतीयचतुर्थयोरुदाह-
रणम् । तत्र सज्जनमहिमगुणेन धनस्य तदनाश्रयणं दोष-
त्वेन राज्ञः क्रौर्यदोषेण तत्सेवकानां वधं विना विनिर्गमन-
गुणत्वेन वर्णितम् ॥

(७८०)—एकस्येति । एकस्य गुणदोषाभ्यामन्यस्य तौ गुणदोषौ यदि भव-
तस्तदौल्लासालङ्कारः । भपीति । अपि सम्भावनायाम् । सार्धं पतिव्रता
स्नात्वा मां पावयदिति जाद्वर्षी इच्छतीत्यन्वयः । सर्वधाटीषु पुद्गलान्नास्तु
कुचयोः सृष्ट्वा काठिन्यं पादपद्मयोर्वाञ्छन्तोरियोषितो विधातारं निन्द-
न्तीत्यन्वयः । स्रष्टुमिति पाठे कुचयोः काठिन्यं पादयोः स्रष्टुमिच्छन्त्य
इत्यन्वयः । लाभोऽयमिति । भूपालसेवकानामप्यमेव लाभो यदि यथो न
भवतीत्यन्वयः ॥

(७८०)—अनेनैव क्रमेणोदाहरणान्तराणि ।

यदयं रथसङ्क्षोभादसेनासो निपीडितः ।

एकः कृती मवङ्गेषु शेषमङ्गं भुयो भरः ॥

अत्र नायिकासौन्दर्यगुणेन तदसनिपीडितस्य स्वा-
सस्य कृतित्वगुणो वर्णितः ॥

लोकानन्दनचन्दनद्रुमसखे नास्मिन्वने स्थायिता

दुर्वशैः परुषैरसारहृदयैराक्रान्तमेतद्वनम् ।

तैर्हान्योन्यनिघर्षजातदहनेज्वालावलीसङ्कुला

न स्वान्येव कुलानि केवलमहो सर्वदहेयुर्वनम् ॥

अत्र वेणूनां परस्परसङ्घर्षजसञ्जातदहनसङ्कुलत्वदोषे-
ण वननाशरूपदोषो वर्णितः ।

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णतालै-

र्दूरीकृताः करिवरेण मदन्धयुद्धात् ।

तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा

भृङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥

अत्र भ्रमराणामलङ्कारणत्वगुणेन गजस्य तत्प्रतिक्षेपो
दोषत्वेन वर्णितः ।

आघ्रातं परिचुम्बितं परिमुहुर्लीढं पुनश्चर्वितं

त्यक्तं वा भुवि नीरसेन मनसा तत्र व्यथां मा कृथाः ।

हे सद्रत्नं तवैव देव कुशलं यद्वा नरेणादरा-

दन्तःसारविलोकनव्यसनिना चूर्णीकृतं नाश्मना ॥

अत्र घानरस्य चापलदोषेण-रत्नस्य चूर्णनाभावो गुण-
त्वेन वर्णितः । अत्र प्रथमचतुर्थयोरुल्लासोन्वयः । मध्य-
मयोऽलत्रिन्यायेन लाक्षणिकः ॥ १३४ ॥

(अ० ख०)-पदप्राप्ति । रसस्य संक्षोभाच्चलनाद्यवयवमन्तः। घेनायां हयिताया
निपीडितः सङ्घट्टो ममाङ्गेषु मये स एवैकः कृती कुशलः । भवशिष्ट-
मङ्ग भूमेर्भारमित्यर्थः । चूर्णशैर्मुहवेणुभिर्मुहुर्लीढेत्यादिः । श्लेषो बोध्यः ।
घननाशरूपो घनसम्बन्धिनाशरूपः । वनस्येति युक्ततः पाठः । तत्प्रति-
क्षेपो भ्रमरानिराक्षो गजस्य दोषत्वेनेति सम्बन्धः । आघ्रातमिति । मुहुः
परिलीढमास्वादितम् । नीरसेन मनसा । करणभूतेन । घानरेण । कर्त्रा । तत्र
तस्मिन्वसति । विचारणव्यसनिना विचारणतत्परेण । अश्मना पाषाणेन ।
प्रथमत्रचतुर्थयोरुणेन गुणदोषेण वा गुण इति भेदयोः । उल्लास उल्लास-
शब्दः । अन्वय इति । उरकटोल्लासः सुखं यत्तेत्यर्थानुगत इत्यर्थः । अत्रि-
न्यायेनेति । केपुचिच्छत्रसम्बन्धाच्छम्पच्छत्रिसंमुदाये अत्रिणो यावतीति-
वदित्यर्थः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

हयलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्ददीकायामुल्लासालङ्कारः ॥ ६९ ॥

(चन्द्रा०)-ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञालङ्कृतिस्तु सा ।

स्वल्पमेवाम्बु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरम् ।

मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः ॥ १३५ ॥

(कुव०)-ताभ्यां गुणदोषाभ्यां । तौ गुणदोषौ । अत्र कस्य-
चिद्गुणेनान्यस्य गुणालाभे द्वितीयार्द्धमुदाहरणम् । दो-
षेण दोषस्याप्राप्तौ तृतीयार्द्धम् ।

यथा-महुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यादलसपुरुषानादरभरैः ।

[अनुज्ञाङ्कारः ७१.] अङ्कारचन्द्रिकासमेतः ।

यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी

कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ॥

त्वं चेत्सञ्चरसे वृषेण लघुता का नाम दिग्दन्ति

व्यालैः कङ्कणभूषणानि कुरुषे हानिर्न हेन्नाभाप ।

मूर्द्धन्यं कुरुषे सितांशुमयशः किन्नाम लोकत्रयी-

दीपस्याम्बुजवान्धवस्य जगतामीशोऽसि किं ब्रूमहे ॥

अत्राद्ये कवितांरमणीगुणाभ्यामरसबालकयोर्हृदयो-

ल्लासरूपगुणाभावो वर्णितः । द्वितीये परमेश्वरानङ्गीकर-

णदोषेण दिग्गजादीनां लघुतादिदोषाभावो वर्णितः १३५

अ० वं०)-प्रस्थं प्रस्थपरिमाणपात्रम् । मनुक्तिरिति । ममोक्तिः कविता । सुधियोन्तःकरणं सुधीभूयामृतीभूय चेन्मदयति तौषयति तदाऽस्या मनु-
क्तिः अरसानां नीरसानां पुरुषाणामनादरसमूहैः किं नाम स्वान्न किञ्चि-
दित्यर्थः । कश्चिदल्लसेति पाठः । परमरमणीयापि । केव । रमणी स्त्री यून-
स्तरुणस्य यथान्तःकरणहरणं कुरुते न तद्वत्कुमाराणां बालानामाद-
न्धवः । त्वं चेदिति । शिव प्रति कस्यापि कवेरुक्तिः । जलांशुं चन्द्रं
पक्षे जडांशुम् । अम्बुजवान्धवः सूर्यः । उल्लासरूपगुणाभाव उल्लासरूप-
स्य गुणस्याभावः ॥ १३५ ॥

इत्यङ्कारचन्द्रिकायां पुष्पलयानन्दटीकायां भवज्ञापकरणम् ॥ ७१ ॥

(चं०)-दोषस्याभ्यर्थनाऽनुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ।

विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु सङ्गीत्यते हरिः ॥ १३६ ॥

यथा वा-मय्येष जीर्णतां यातु यस्त्वगोपकृतं हरे ।

नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकाङ्क्षति ॥

इयं हनुमन्तं प्रति । राघवस्योक्तिः । अथ प्रत्युपकारा-
भावो दोषस्तदभ्युपगमे हेतुर्गुणो विपत्त्याकाङ्क्षाया
अप्रसक्तिः । सा च व्यतिरेकमुखप्रवृत्तेन सामान्येन विशे-
पसमर्थनरूपेणार्थान्तरन्यासेन दर्शिता । यथा वा-

व्रजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमेत्य पेशाचिकी

किमित्यमरसम्पदः प्रमथनाथ नाथामहे ।

अत्र भ्रमराणामलङ्करणत्वगुणेन गजस्य तत्प्रतिक्षेपो दोषत्वेन वर्णितः ।

आघातं परिचुम्बितं परिमुहुर्लीढं पुनश्चर्वितं

त्यक्तं वा भुवि नीरसेन मनसा तत्र व्यथां मा कृथाः ।
हे सद्रत्नं तवैव देव कुशलं यद्वानरेणादरा-

दन्तःसारविलोकनव्यसनिना चूर्णीकृतं नादमना ॥

अत्र घानरस्य चापलदोषेण रत्नस्य चूर्णनाभावो गुण-
त्वेन वर्णितः । अत्र प्रथमचतुर्थयोरुल्लासोन्वयः । मध्य-
मयोद्धात्रिन्यायेन लाक्षणिकः ॥ १३४ ॥

(अ०चं०)—यदपमिति । रसस्य संक्षोभाच्चलनाद्यदपमं संज्ञितं नार्यादिपिताया
तिपीडितः स हृष्टो ममाङ्गेषु मत्वे स एवैकः कृती कुशलः । अघटिष्ट-
मङ्गं भूमेर्भाषमित्यर्थः । दुर्घटौदुष्टेषुभिर्दुःकुलैश्चेत्यादिः श्लेषो बोध्यः ।
घननाशरूपो घनसम्बन्धिनाशरूपः । घनस्येति युक्ततरः पाठः । तत्प्रति-
क्षेपो भ्रमरानिरासो गजस्य दोषत्वेनेति सम्बन्धः । आघातमिति । मुहुः-
परिलीढमास्वादितम् । नीरसेन मनसा । करणभूतेन । घानरेण । कर्त्रा । तत्र
तस्मिन्सति । विचारणव्यसनिना विचारणतत्परेण । अगमना पाषाणेन ।
प्रथमचतुर्थयोरगुणेन गुणदोषेण वा गुण इति भेदयोः । उल्लास उल्लास-
शब्दः । अन्यर्थ इति । उत्कटौल्लासः सुखं यत्रेत्यर्पानुगत इत्यर्थः । छत्रि-
न्यायेनेति । केषुचिच्छत्रसम्बन्धाच्छत्र्यच्छत्रिसंमुदाये छत्रिणो यान्तीति-
वदित्यर्थः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायामुल्लासालङ्कारः ॥ ६९ ॥

(चन्द्रा०)—ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवलङ्कृतिस्तु सा ।

स्वरूपमेवाम्बु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरम् ।

मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः ॥ १३५ ॥

(कुव०)—ताभ्यां गुणदोषाभ्यां । तौ गुणदोषौ । अत्र कस्य-
चिद्गुणेनान्यस्य गुणालाभे द्वितीयार्द्धमुदाहरणम् । दो-
षेण दोषस्याभासो तृतीयार्द्धम् ।

यथा—मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

किमग्नौ नाम स्यादलसंपुरुषानादरभरैः ।

यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी

कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ॥

त्वं चेत्सञ्चरसे वृषेण लघुता का नाम दिग्दन्तिनां

व्यालैः कङ्कणभूषणानि कुरूपे हानिर्न हेमामपि ।

सूक्ष्मं कुरूपे सितांशुमयशः किन्नाम लोकवयी-

दीपस्याभ्युज्ज्वान्धवस्थ जगतामीशोऽसि किं ब्रूमहे ॥

अत्राद्ये कवितारमणीगुणाभ्यामरसबालकयोर्हृदयो-

ल्लासरूपगुणाभावो वर्णितः । द्वितीये परमेश्वरानङ्गीकर-

णदोषेण दिग्गजादीनां लघुतादिदोषाभावो वर्णितः १३५

(०चं०)-प्रस्थं प्रस्थपरिमाणपात्रम् । मनुक्तिरिति । ममोक्तिः कथिता ।

सुधियोन्तःकरण सुधीभूषामृत्वीभूष चेन्मदपति तौषयति तदाऽस्या मनु-

क्तेः भरतानां मीरुतानां पुरुषाणामनादरसमूहेः किं नाम स्याद्य किञ्चि-

दित्यर्थः । कचिदलसेति पाठः । परमरमणीयापि । केव । रमणी स्त्री यू-

न्ययः । त्वं चेदिति । शिष्य प्रति कस्यापि कवेरुक्तिः । जलांशु चन्द्रं

पक्षे जहांशुम् । अभ्युज्ज्वान्धवः सूर्यः । उल्लासरूपगुणाभाव उल्लासरूप-

स्य गुणस्याभावः ॥ १३५ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां कुचलयानन्दटीकायामयंशुप्रकरणम् ॥ ७४ ॥

वं०)-दोपस्याभ्यर्थनाऽनुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ।

विपदः सन्तु नः शश्वद्यासु सङ्कीर्त्यन्ते हरिः ॥ १३६ ॥

यथा वा-मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं हरे ।

नरः मृत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकाङ्क्षति ॥

इयं हनुमन्तं प्रति । राघवस्योक्तिः । अत्र मृत्युपकारा-

भावो दोषस्तदभ्युपगमे हेतुगुणो विपत्त्याकाङ्क्षाया

अप्रसक्तिः । सा च व्यतिरेकमुखप्रवृत्तेन सामान्येन विशो-

पसमर्थनरूपेणार्थान्तरन्यासेन दर्शिता । यथा वा-

व्रजेम भवदन्तिकं प्रकृतिमेत्य पेशाचिकीं

अत्र भ्रमराणामलङ्करणत्वगुणेन गजस्य तत्प्रतिक्षेपो
दोषत्वेन वर्णितः ।

आघ्रातं परिचुम्बितं परिमुहुर्लीढं पुनश्चर्वितं

त्यक्तं वा भुवि नीरसेन मनसा तत्र व्यथां मा कृथाः ।

हे सद्रत्न तवैव देव कुशलं यद्वा नरेणादरा-

दन्तःसारविलोकनव्यसनिना चूर्णीकृतं नाशमना ॥

अत्र घनरस्य चापलदोषेण रत्नस्य चूर्णनाभावो गुण-
त्वेन वर्णितः । अत्र प्रथमचतुर्थयोरुल्लासोन्वयः । मध्य-

मयोद्धचिन्त्यायेन लाक्षणिकः ॥ १३४ ॥ १५

(अ० च०)-यदयमिति । रसस्य संक्षोभाञ्जलनाद्यदयमंस्तोऽस्तेनार्पादयिताया
निपीडितः सङ्घट्टितो ममाङ्गेषु मध्ये स एवैकः कृती कुशलः । अयश्चिष्ट-
मङ्गं भूमेर्भारमित्यर्थः । तुर्यशैर्दृष्टेषुभिर्बुद्बुदैश्चेत्यादिः श्लेषो बोध्यः ।
घननाशरूपो घनसम्बन्धिनाशरूपः । घनस्येति युक्ततरः पाठः । तत्प्रति-
क्षेपो भ्रमरनिरासो गजस्य दोषत्वेनेति सम्बन्धः । आघ्रातमिति । मुहुः
परिलीढमास्वादितम् । नीरसेन मनसा । करणभूतेन । घनरेण । कर्त्रा । तत्र
तस्मिन्नाति । विचारणव्यसनिना विचारणतत्परेण । अश्रमना पापान्येन ।
प्रथमचतुर्थयोगेन गुणदोषेण वा गुण इति भेदयोः । उल्लास उल्लास-
शब्दः । अन्वय इति । अकटोऽल्लासः सुखं यत्रेत्यर्थानुगत इत्यर्थः । छत्रि-
न्यायेनेति । केषुचिच्छत्रसम्बन्धाच्छम्पच्छत्रिसमुदाये छत्रिणो पान्तीति-
वदित्यर्थः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायामुल्लासालङ्कारः ॥ ६९ ॥

(चन्द्रा०)-ताभ्यां तौ यदि न स्यातामवज्ञालङ्कृतिस्तु सा ।

स्वल्पमेवाम्बु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरम् ।

मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः ॥ १३५ ॥

(कुव०)-ताभ्यां गुणदोषाभ्यां । तौ गुणदोषौ । अत्र कस्य-

चिद्वृत्तेनान्यस्य गुणालाभे द्वितीयार्द्धमुदाहरणम् । दो-
षेण दोषस्याप्राप्तौ तृतीयार्द्धम् ।

यथा-महुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यादलसपुरुषानादरभरैः ।

(अ०च०)-लेश इति लक्ष्यनिर्देशः । प्रवसतीति सति सप्तम्यन्तम् । शुक
निन्दाया निन्दाव्याजेन स्तुती चेत्यन्वयः । संन्त इति । सञ्चरितस
दयोः यृद्धिस्तद्वचसनिनस्तत्पराः प्रादुर्भवयन्त्रण स्वेच्छाचरणनियो
येषां ते । सर्वत्रैव विषये । दुःखमिति क्रियाविशेषणम् । अभ्युत्पन्नमिति
निष्पन्नमिति । सता समीचीनेन कृतेनाचरणेन प्रादुर्भवो नीचः ॥

(कुय०)-दण्डी त्वन्नोदाजहार-

“ युवैषे गुणवान्राजा योग्यस्ते पतिरुजितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ।

आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥ ”

अग्राद्यश्लोके राज्ञो धीर्योत्कर्षस्तुतिः।कन्याया निरन्त
सम्भोगानिर्विवर्तिषया दोषत्वेन प्रतिभासतामित्यामिमे
विदग्धया सख्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया स एव दोष
गुणत्वेन वर्णितः । उत्तरश्लोके सखीभिरुपदिष्टं मानं कृ
मशक्त्यापि तदग्रतो मानपरिग्रहातुगुप्यं प्रतिज्ञाय त
निर्वाहमाशङ्कमानया सखीनामुपहासं परिजिहीर्षन्त्य
नायिकया नायकस्य चाटुकारितागुण एव दोषत्वेन वर्णि
तः । न चाद्यश्लोके स्तुतिर्निन्दापर्यवसायिनी द्वितीयश्लो
निन्दास्तुतिपर्यवसायिनीति व्याजस्तुतिराशङ्कनीया
राजप्रकोपादिपरिहारार्थमिह निन्दास्तुत्योरन्यासि
द्वितया लेशत एवोद्घाटनेन ततो विशेषादिति । घस्तु
स्त्विह व्याजस्तुतिसंज्ञावोऽपि न दोषः । नह्येतायता ह
शमात्रस्य व्याजस्तुत्यन्तर्भावः प्रसज्यते । तदसद्दीर्णयो
पि लेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वात् । नापि व्याजस्तुतिमा
त्रस्य लेशान्तर्भावः प्रसज्यते । भिन्नविषयव्याजस्तुत्युदा
हरणेषु “ कस्त्वं धानरामराजभवने लेशार्थमंवाहंको

भवद्भवनदेहलीविकटतुण्डदण्डाहति-

वृटन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते ॥ १३६ ॥

(अ० च०)-दोषस्येति । अम्ययेना इच्छा । तत्रैव दोष एवं । अतुजेति लक्ष्य-
तिदेशः । शरन्निरन्तरं स्फूर्तिर्यत् इत्येवमन्त्यसि । भर्त्येवेति । जीर्णानां
प्रत्युपकाराक्षमताम् । हरिशब्दो धानरार्थः । व्यतिरेकमुपेति । वैधर्म्य-
मुखोपर्यः । अस्य न्यायान्तरन्यासेनेत्यनेनान्वयः । दर्शितोति । वैधर्म्यवि-
पर्यये प्रत्युपकारानभिलाषी विपत्तिं नाकाक्षतीत्यर्थपर्ययसामानादिति भावः ।
वर्जमेति । हे प्रमथनाथ हर पैशाचिकीं पिशाचसम्बन्धिनीं प्रकृतिं पिशाच
तामेत्य प्राप्य भवतोन्तिव समीपदेशः भजेम । अमरसम्पत्ती किमिति प्रार्थ-
यामहे । यतो मघवदादिभिरिन्द्रप्रमुखैरपि भवद्भवनदेहलीपु विकट-
तुण्डसं वक्रतुण्डस्य दण्डाघाते स्फुटन्मुकुटाभिर्भूयत इत्यन्वयः ॥ १३६ ॥
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायाफुचलयानन्दटीकायामनुज्ञाप्रकरणम् ॥ ७१ ॥

(चं०)-लेशः स्यादोपगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम् ।

अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु ॥

शुक पञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥ १३७ ॥

(कुव०)-दोषस्य गुणत्वकल्पनं गुणस्य दोषत्वकल्पनं च
लेशः । वदाहरणं राज्ञोऽभिमतं विदुषि पुत्रे चिरं राजधा-
न्यां प्रवसति तद्दर्शनोत्कण्ठितस्य गृहे स्थितस्य पितुर्व-
चनमप्रस्तुतप्रशंसारूपम् । तत्र प्रथमाद्धे इतरविहगानाम-
वक्तृत्वदोषस्य स्वच्छन्दचरणानुकूलतया गुणत्वं कल्पितम्
द्वितीयाद्धे मधुरभाषित्वस्य गुणस्य पञ्जरबन्धहेतुतया
क्षीपत्वं कल्पितम् । न चात्र व्याजस्तुतिराशङ्कनीया । न-
ह्यत्र विहगान्तराणां स्तुतिव्याजेन निन्दायां शुकस्य नि-
न्दाव्याजेनस्तुतौ च तात्पर्यमाकिंतु पुत्रदर्शनोत्कण्ठितस्य
दोषगुणयोर्गुणदोषत्वाभिमान एवात्र श्लोके निबद्धः ।
अथा वा-

हन्तः सञ्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवन्न्यनाः ॥

सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा ।

व्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो

युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥

[लेशालंकारः ७५] अलंकारचन्द्रिकासमेतः ।

(१९१)

(अ०च०)-लेश इति लक्ष्यनिर्देशः । प्रयसतीति सतिसप्तम्यन्तम् । शुवास्य निन्दाया निन्दाव्याजेन स्तुतौ चेत्यन्वयः । संज्ञ इति । सञ्चारितस्योदयोः युद्धिस्तद्व्यसनिनस्तत्पराः प्रादुर्भवयन्त्रणं स्वेच्छाचरणनिरोधो येषां ते । सर्वत्रैव विषये । दुःखमिति क्रियाविशेषणम् । अव्युत्पन्नमतिरनुपुणमतिः । सता समोचीनेन कृतेनाचरणेन प्राकृतो जीवः ॥

(कुव०)-दण्डी त्वयोदाजहार-

“युष्मैषे गुणवान्राजा योग्यस्ते पतिरुजितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ।

आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥”

अत्राद्यश्लोके राज्ञो वीर्योत्कर्षस्तुतिः । कन्यायाः निरन्तर-
म्भोगनिर्विघातिपया दोषत्वेन प्रतिभासतामित्याभिप्रेत्य ।
वेदगंधया सख्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया स एव दोषो
गुणत्वेन वर्णितः । उत्तरश्लोके सखीभिरुपदिष्टं मानं कर्तु-
मशक्तयापि तद्रूपतो मानपरिग्रहानुगुण्यं प्रतिज्ञाय तद-
निर्वाहमाशङ्कमानया सखीनामुपहासं परिजिहीर्षन्त्या
नायिकया नायकस्य चाटुकारितागुण एव दोषत्वेन वर्णि-
तः । न चाद्यश्लोके स्तुतिर्निन्दापर्यवसायिनी द्वितीयश्लोके
निन्दास्तुतिपर्यवसायिनीति व्याजस्तुतिराशङ्कनीया ।
राजप्रकोपादिपरिहारार्थमिह निन्दास्तुत्योरन्यावि-
दितया लेशत एवोद्धाटनेन ततो विशेषादिति । वस्तुत-
स्त्विह व्याजस्तुतिसंज्ञावोऽपि न दोषः । न ह्येतावता ले-
शमात्रस्य व्याजस्तुत्यन्तर्भावः प्रसज्यते । तदसङ्कीर्णयोर-
पि लेशोदाहरणयोर्दक्षितत्वात् । नापि व्याजस्तुतिमा-
त्रस्य लेशान्तर्भावः प्रसज्यते । मित्रविषयव्याजस्तुत्युदा-
हरणेषु “कस्त्वं वानर रामराजभवने लेशार्थमन्तर्भावो”

इत्यादिषु दोषगुणीकरणस्य गुणदोषीकरणस्य चाभ-
वात् । तत्रान्यगुणदोषाभ्यामन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतेः
[भ०चं०]-युवेष इति वराधिनीं कन्यकां प्रति सखीवचनम् । चपल इति
दि च नायिकायाः सखीं प्रति । उत्सेक इति पाठेऽप्युत्कर्ष एवार्थः । कन-
या दोषत्वेन भासतामित्यन्यथा । निर्वर्तितुमिच्छा निर्विवादिषा तत्रापदो-
त्वेनेत्यर्थः । निर्विषित्सोरिति पाठे राज्ञो विशेषणम् । पुत्रस्तर्हि गुणात्वेन वा-
नं तत्राह-राजप्रकोपेति । अन्येनाविदित यथा स्यादिति क्रियाविशेषणम्
लेशत एवेति । तदुक्तं दण्डिनाम् । "लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा हं-
शतः कृताम्" इति । लेशमात्रस्येति कृतस्नानार्थकम् । उदाहरणयोरपि विद्वे-
त्यायोः । भिन्नविषयेति । अन्यनिन्दया अन्यस्य स्तुतिरन्यस्तुत्यान्मनि-
त्यादिरूपेत्यर्थः ।

[कुव०]-विषयैक्येऽपि

"इन्दोर्लक्ष्मन्निपुरजयिनः कण्ठमूलं मुरारि-

दिङ्मागानां मदजलमपीभाञ्जि गण्डस्थलानि ।

अद्याप्युर्वावलयतिलकं श्यामलिम्रातुलिता-

न्याभासन्ते वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः ॥ "

इत्याद्युदाहरणेषु लेशारूपश्रवणात् । तत्र हीन्दुलक्ष्मा-
दीनां धवलीकरणभावदोष एव गुणत्वेन न मर्यवस्यति
किं तु परिसङ्ख्यारूपेण ततोऽन्यत्सर्वं धवलितमित्यन्यो-
गुणः प्रतीयते । क्वचिद्व्याजस्तुत्युदाहरणे गुणदोषीकर-
णसत्त्वेऽपि स्तुतेर्विषयान्तरमपि दृश्यते ।

यथा-सर्वदा सर्वदोऽसीति मिथ्या संस्तूयते बुधैः ।

नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः ॥

अत्र हि वाच्यया निन्दया परिसङ्ख्यारूपेण ततोऽन्य-
त्सर्वमर्थिनामभिमतं दीनारादि दीयते इति स्तुत्यन्तर-
मपि प्रतीयते । एवं च येषु उदाहरणेषु कस्ते शौर्यमदो योद्धु-
मित्यादिषु गुणदोषादिषु गुणदोषीकरणादिकमेव व्याज-
स्तुतिरूपतयाऽवतिष्ठते, तत्र लेशव्याजस्तुत्योः सङ्करो-
ऽस्तु । इत्यमेव हि व्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसयोरपि प्राक्स-
ङ्करो वर्णितः ॥ १३७ ॥

[मुद्रालंकारः ७३] अलंकारचन्द्रिकासमेतः ।

(१९३)

(अ०च०)-ननु तथाप्येकविषयव्याजस्तुतेन लेशाद्विद्येतेत्याशङ्क्याह-विष-
यैक्येऽपीति । लेशास्पर्शनादित्यग्रेतनेनान्वयः । इन्द्रोरिति । हे उर्वीवलपति-
लकरूप राजन् त्वदीयेर्यशोभिः किं धवलित वदद प्रतोद्यापि इन्दुल-
क्ष्मादीनि श्यामलिम्बा श्यामवर्णेनालुलिताभ्याभासन्ते इत्यन्वयः । लक्ष्म-
लाञ्छनं दिङ्नागानां दिग्गजानां मदजलमेव मयी तद्भाञ्जि तद्युक्तानि ।
परिसङ्ख्येति । एतान्येव श्यामानीत्येवंरूपेत्यर्थः । विषयान्तरं दोषी-
कृताद्विप्र गुणरूपमालम्बनम् । सर्वदेति । भरपः पृष्ठमर्पासंघं न केभिरे-
मात्रवन्तः पलापनाभावात् । दीनारः परिमाणविशेषपरिच्छिन्ना सुवर्ण-
मुद्रा । एष च लेशव्याजस्तुत्योरसङ्कीर्णविषयसत्त्वं च गुणदोषीकरण-
दिग्रमित्यादिपदेन दोषगुणीकरणसंभवः । येष्विपुषकमानवेति पाठो
युक्ततरः । अत्रापि युक्त एव । इदमोऽपि चच्छन्दार्थपरामर्शकत्वात् ॥ १३७ ॥

श्यालङ्कारचन्द्रिकायां कुवल्लयानन्दटीकायां लेशालङ्कारः ॥ ७३ ॥

०)-सूच्यार्थसूचनं मुद्रा-प्रकृतार्थपरैः पदैः ।

नितम्बगुर्वी तरुणी हृद्युग्मविपुला च सा ॥ १३८ ॥

(अ०)-अत्र नायिकावर्णनपरेण युग्मविपुलापदेनास्यानु-
भूयो युग्मविपुलानामत्वरूपसूच्यार्थसूचनं मुद्रा । यस्य च
प्रत्ये पृत्तनाम्नो नास्ति सूचनीयत्वं तथाप्यस्योत्तरार्द्धस्य
लक्ष्यलक्षणयुक्तच्छन्दःशास्त्रमध्यपातित्वेन तस्य सूचनी-
यत्वमस्तीति तदभिप्रायेण लक्षणं योज्यम् । एवं नवरत्न-
मालायां तत्तद्रत्नानामनिवेशेन तत्तन्नामकजातिसूचनम् ।
नक्षत्रमालायामश्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्रसूचनमित्या-
दावयमेवालंकारः । एवं नाटकेषु वक्ष्यमाणार्थसूचनेष्वपि ।

(अ०च०)-सूच्यार्थस्येति । सूचनीयस्वार्थस्येत्यर्थः । मुद्रेति लक्ष्यनिर्देशः ।
हृद्युग्मं विपुलं यस्याः सा । अत्र अन्ये अस्मिन्नलङ्कारे । रत्नमाला-
शब्देन भगवत्स्तुतिपद्यावलीविशेष उच्यते । रत्ननामनिवेशेन प्रकृता-
र्थपररत्नवाचिपदपटेन । तत्तन्नामकजातिसूचनं तत्तन्नामप्रवृत्तिनिमित्तर-
त्नजातिसूचनम् । नक्षत्रमालाशब्दाद्येष्वपि पूर्वोक्त एव । अश्यादिदेवता-
नामभिर्नक्षत्राणां तदैवस्थानां सूचनं बोध्यम् । वक्ष्यमाणेति । यथा भनध्व-
रापये "यान्ति न्यायमवृत्तस्य तिपथोऽपि सदायताम् । "अपन्याने तु
गच्छन्त सोदरोऽपि विमुच्यताम् ॥ इति सूत्रधारवचनेन वक्ष्यमाणरामरावण
वृत्तान्तसूचनमिति बोध्यम् ॥ १३८ ॥

चं०)-क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ।

चतुरास्यः पतिलक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते ॥ १३९ ॥

कुव०)-अथ चतुरास्यादिपदैर्वर्णनीयस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मता प्रतीयत इति प्रसिद्धसहपाठानां क्रमेण निवेशनं रत्नावली । यथा वा-

रत्नाप्रियालाञ्छने काठिनतावासे रत्नालिङ्गिते

प्रह्लादैकरसे क्रमादुपचिते भृष्टदुरुत्वापहे ।

कोकस्पृष्टिनि भोगभाजि जनितानङ्गे खलीनोन्मुखे

भाति श्रीरमणावतारदशकं बाले भवत्याः स्तने ॥

यथा वा-लीलाब्जानां नयनयुगलद्राघिमां दत्तपद्मः

कुम्भावेतौ कुचपरिकरः पूर्वपक्षी चकार ।

भूविभ्रान्तिर्मदनधनुषो विभ्रमानन्ववादी-

द्वक्त्रज्योत्स्ना शशधररुचं दूषयामास यस्याः ॥

अत्र पत्रदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनानि बुधजनप्रसिद्धक्रमेण न्यस्तानि । प्रसिद्धसहपाठानां प्रसिद्धक्रमानुसारेणऽप्ययमेवालङ्कारः ।

यथा वा-यस्य वह्निमयो हृदयेषु जलमयो लोचनपुटेषु मारुतमयः शसितेषु क्षमामयोऽङ्गेष्वाकाशमयः स्वान्तेषु पञ्चमहाभूतमयो मूर्त इवाद्दृश्यत निहतप्रतिसामन्तान्तः पुरेषु प्रतापः ।

एवमष्टलोकपालनवप्रह्लादीनां प्रसिद्धसहपाठानां यथा कथञ्चित्प्रकृतोपमानोपरञ्जकतादिप्रकारेण निवेशने रत्नावल्यलङ्कारः । प्रकृतान्वयं विना क्रमिकतत्तन्नाम्ना श्लेषभङ्ग्या निवेशने क्रमप्रसिद्धरहितानां प्रसिद्धसहपाठानां नवरत्नादीनां निवेशनेऽप्ययमेवालङ्कारः १३

(अ०चं०)-क्रमिकमिति । प्रकृतार्थानां क्रमिकं प्रसिद्धक्रमानुसारेण न्यसनं प्रतिपादनं रत्नावल्यलङ्कारः । प्रकृतत्वं च यथाकथञ्चित्प्रकृतसम्बन्धत्वं बोध्यम् । चतुरेति । चतुरमास्यं यस्य स चतुर्मुखः । रत्ना-

मेति । हे बाले भवत्याः स्तने श्रीरमणस्य विष्णोरवतारदशकं भाती-
 स्यन्वयः । कीदृशे । रतावाप्तं प्राप्तं प्रियस्य लाञ्छनं चिह्नं नखक्षताङ्ग-
 रागादिकं येन तथाभूते । कठिनताया आवासे स्थानभूते । रसेना-
 लिङ्गिते । प्रकृताङ्गादेकरसे तत्परे । क्रमाद्ददरामलकादिपरिमाणला-
 भनोपचिते प्रवृद्धे । भ्रूतां पर्वतानां गुरुत्वमपहन्ति नाशयति तादृ-
 शी ततोऽपि महत्त्वात् । चक्रवाकस्पृद्धाङ्गीले तत्सदृशत्वात् । भोगः
 सुखं शरीरं वा तद्भाजि । जनितमदने । खेचिन्द्रियेषु लीना भास-
 का उन्मुखा यस्मिन् तादृशे । एतरेव विशेषणैरवतारदशकरूपत्वापे-
 क्तनस्य बोध्या । तद्यथा रत्या प्राप्तः प्रियः कामस्तस्य लाञ्छनं मे-
 स्यस्तद्वये । कठिनताया आवासे कूर्मः । रस्यार्थं पृथिव्या स्वोद्धरण-
 काळ आलिङ्गिते घरादे । मङ्गादे एको रसः प्रीतिर्यस्य तस्मिन्मृत्तुहे ।
 क्रमः पादयिक्षेपस्तदनुसारेणोपचिते प्रवृद्धे वामने । भ्रूतां राहां गौ-
 रवनाशके भार्गवे । कोकस्पर्धिनि स्त्रीतावियोगात्तुरतया चक्रवाकशा-
 पदे रामे । भोगः फणा तद्भाजि शेषायतारे बलभद्रे । जनितमनङ्ग-
 मङ्गस्य शरीरस्य विरुद्धं मौनभोगयागस्तमाधिप्रभृति येन तस्मिन् वृद्धे ।
 एकीभक्त्यस्य बलगा तदुन्मुखे कल्पिनीति क्रमानुसरणेपीति । तथा
 च प्रसिद्धसहपाठानामर्थानां न्यस्तनं रत्नावलीति सामान्यलक्षणम् ।
 स्रग्मानमत्वे ताप्रभेदाविति भावः । यस्येति । यस्य प्रतापः निद्वतान् ।
 प्रतिशत्रुभूतानामन्तःपुरेषु पञ्चमहाभूतमयो मूर्तं इवाहस्यतेत्यन्वयः ।
 पञ्चमहाभूतमयायमेव विशेषणैर्दर्शयति । यद्विमयः इत्यादि । अङ्गेषु क्ष-
 मामयः पृथ्वीमयः पीटाभरस्तद्विष्णुत्वात् । स्वान्तेऽन्तःकरणेषु आ-
 काशमयः तेषां शून्यताश्रयत्वात् । यथाकथञ्चिदित्यस्य प्रपञ्चनं-प्रकृ-
 तौपमानेत्यादि । उपमानं चोपरशक्तं चोपमानोपरशक्तैः तयोर्भावस्तत्ता
 प्रकृतं प्रत्युपमानता उपरशक्तता चेत्यर्थः । उपरशक्तता चारोप्यमाण-
 ता । तदुक्तम् । “उपरशक्ततामेति विषयी रूपकं तदा” इति । तत्रोपमानता
 इतिरपि प्रविदिदसोपजायमानोदय इत्यादिवत् । उपरशक्तता तु चतु-
 रास्य इत्याद्युदाहरणे यद्विमय इत्यादिप्रतापवर्णने च स्पष्टेति । प्रकृता-
 न्वयं विनैति । “मित्रचन्द्रमुरी बाला लोहितधरपद्मयो” इत्यादायिति
 भावः । क्रमिकेत्युपलक्षणम् । तदभावेऽपि । “गुणानां नयनेनेषा तद-
 णी मन्दगामिनी” इत्यादावप्ययमलङ्कार इति बोध्यम् ॥ १२९ ॥

इत्यङ्कारचन्द्रिकायां शुषलपानन्दटीकायां रत्नोपलङ्कारः ॥ ७४ ॥

(चं०)-तद्गुणः स्वगुणत्यांगादन्यदीयगुणग्रहः ।

पद्मरागायते नासामौक्तिकं तेऽधरत्विषा ॥ १४० ॥

(कुव०)-वीर त्वद्विपुरमणी परिधातुं पल्लवानि संस्पृश्य ।
न हरति वनभुवि निजकररुहरुचिखचितानि पाण्डुपुत्र-
धिया ॥ १४० ॥ .

(अर्थः)-तदुक्तं इति । स्वगुणत्यागादनेनैवमन्यदायगुणग्रहणं तदुणां
लङ्कारः । पश्येति । तव नास्मामीक्तिकमधरकान्तया पद्मरागवदाचरतीत्य-
र्थः । वीरेति । हे वीर त्वदरिकामिनी वनभुवि परिधानं कर्तुं पल्लवा-
नि करेण संस्पृश्य पाण्डुपुत्रबुद्ध्या न हरति न गृह्णाति । कीदृशा-
ति । निजकररुहाणां मृगानां रुच्या श्वेतकान्तया रचितानि ध्याता-
नीत्यर्थः ॥ १४० ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां तदुणालङ्कारः ॥ ७५ ॥

(र्च०)-पुनः स्वगुणसम्प्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ।
हरकण्ठाशुलितोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः ॥ १४१ ॥

(कुव०)-विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन

सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचां रुचंस्वा-

मानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥

अयमेव तदुण इति केचिद्व्यवजहः ॥ १४१ ॥

(अर्थः)-पुनरिति । स्वगुणत्यागाहन्तरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूप-
मलङ्कारः । हरेति । नीलोपीति युक्तः पाठः । विभिन्नेति । मानि-
दैवतकगिरिवर्णेनम् । गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णां मिश्रितवर्णाः सूर्य-
स्य रथ्या अश्वा यत्र गिरी वंशाङ्कुरवर्जिते रत्नैः परितः स्फुरन्त्या
रुच्या रथां रुचं नीलशुतिमानिन्यिरे आनीतवन्तः । रुच्या विभिन्नवर्णा
इति घाञ्जयः । केचिदित्यस्वरसर्षपेन तु अक्षरामापत इत्युदाहरणे
तदुणालङ्कारो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवसिद्धचमत्कारस्य
त्रिरालम्बनत्वापत्तेरित्यहनीयम् । अयं वायं तदुण एवेत्येवकारक्रमभ-
ङ्गेन काव्यमकाशकारादिमतोपन्यासपरत्वेन व्याख्येयम् । तत्र तदु-
णस्योदाहत्वात् । अत्र हि पूर्वमश्वानामरुणगुणत्वमनन्तरैवतवरत्नै-
रुभयेषां तदुणत्वमिति तदुणद्वयमिति तेषामभिमतम् ॥ १४१ ॥

(र्च०)-पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि ।
दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्काञ्चीरत्नैर्महन्महः ॥ १४२ ॥

कुव०)-लक्षणे चकारात्पूर्वरूपमिति लक्ष्यवाचकपदानुवृत्तिः
यथा वा-

द्वारं खड्गभिराश्रितं बहिरपि प्रस्विन्नगण्डैर्गजैरुत्तः
कञ्चुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूमयः ।

आक्रान्तं महिषीभिरेव शयनं त्वद्विद्विषां मन्दिरे
राजन्सैव चिरन्तनप्रणयिनी शून्येऽपि राज्यस्थितिः ॥

अ०च०)-वस्तुनि विहृते विगते सत्यपि पूर्वायस्थाया अनुवृत्तिरपि पूर्व-
रूपमलङ्कारः । महः प्रकाशः । द्वारमिति । हे राजन् त्वं विद्विषां मन्दिरे
शून्येऽपि चिरन्तनः प्रणयो यस्याः सैव राज्यस्य स्थितिर्मर्यादा । भस्तीति
शेषः । यतो द्वारं खड्गभिर्गण्डकाव्यपशुभिरेव खड्गधारिभिरावृतम् ।
बहिरपि भूमयो मदप्रस्विन्नगण्डैर्गजैरध्यासिताः । अन्तःपुरभूमयो वि-
हसन्मणिधारिभिः कञ्चुकिभिः सर्पैरेव सौविद्वैरध्यासिताः । शयनं तत्प-
महिषीभिर्विजिताभिरेव महिषस्त्रीभिराक्रान्तमित्यन्वयः ॥ १४२ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयातन्दटीकायां पूर्वरूपालङ्कारः ॥ ७६ ॥

च०)-सङ्गतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम् ।
चिरंरागिणि मञ्चिते निहितोऽपि न रजसि ॥ १४३ ॥

कुव०)-यथा वा-

गण्डाभोगे विहरति भवैः पिच्छिले दिग्गजानां

वैरिस्त्रीणां नयनकमलेष्वञ्जनानि प्रमाष्टि ।

यद्यप्येषा हिमकरकराद्वैतसौवस्तिकी ते

कीर्तिर्दिक्षु स्फुरति तदपि श्रीनृसिंह क्षितिन्द्र ॥

ननु चान्यगुणेनान्यत्र गुणोदयानुदयरूपाभ्यामुल्लासाव-

ज्ञालङ्काराभ्यां तद्गुणातद्गुणयोः को भेदः । उच्यते । उल्लासाव-

ज्ञालक्षणयोर्गुणशब्दो दोषप्रतिपक्षवाची । अन्यगुणेनान्य-

त्रगुणीदयतदनुदयौ च न तस्यैव गुणस्य सङ्क्रमणास-

ङ्क्रमणे किं तु सङ्गरूपदेशेन सदसच्छिष्ययोर्ज्ञानोत्पत्त्य-

नुत्पत्तिवत्तद्गुणजन्यत्वेन सम्भावितयोर्गुणान्तरयोरुत्प-

त्त्यनुत्पत्ती । तद्गुणास्तद्गुणयोः पुनर्गुणशब्दो रूपरसगन्धा-

दिगुणवाची । त्वान्यदीयगुणग्रहणाग्रहणे च रक्तस्फटि-

कवस्त्रमालिन्यादिन्यायेनान्यद्दीयगुणेनैवानुरञ्जनानुर-

(कुव०)-वीर त्वद्रिपुरमणी परिधातुं पल्लवानि संस्पृश्य ।
नहरति वनभुवि निजकररुहरुचिस्त्राचितानि पाण्डुपुत्र-
धिया ॥ १४० ॥ .

(अ०च०)-तद्गुण इति । स्वगुणत्यागादनेन्तरमन्यदीयगुणग्रहणं तद्गुणा-
लङ्कारः । एवेति । तव नास्त्रामौक्तिकमधरकान्त्या पद्मरागवदाचरतीत्य-
र्थः । वीरेति । हे वीर त्वदरिवामिनी वनभुवि परिधानं कर्तुं पल्लवा-
नि करेण संस्पृश्य पाण्डुपुत्रबुद्ध्या न हरति न गृह्णाति । कीदृशा-
नि । निजकररुद्राणां नखानां रुच्या श्वेतकान्त्या स्त्राचितानि व्याप्ता-
नीत्यर्थः ॥ १४० ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां तद्गुणालङ्कारः ॥ ७५ ॥

(चं०)-पुनः स्वगुणसम्प्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ।
हरकण्ठांशुलितोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः ॥ १४१ ॥

(कुव०)-विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन
सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचां रुचं स्वा-
मानि न्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥
अयमेव तद्गुण इति केचिद्व्यवजहः ॥ १४१ ॥

(अ०च०)-पुनरिति । स्वगुणत्यागादनेन्तरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूप-
मलङ्कारः । इवेति । नीलोष्पीति युक्तः पाठः । विभिन्नेति । माघे
रैवतकगिरिवर्णनम् । गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णां विभिन्नवर्णाः सूर्य-
स्य रथ्या अश्वा यत्र गिरी वंशाङ्कुरवन्नीलै रत्नैः परितः स्फुरन्त्या
रुचा स्वां रुचं नीलशुक्तिमानि न्यिरे आनीतवन्तः । रुचा विभिन्नवर्णा
इति घाञ्जयः । केचिदित्यस्वरसर्वाणि तु पद्मरागायत इत्युदाहरणे
तद्गुणालङ्कारो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अनुभवसिद्धचमत्कारस्य
निरालम्बनतापत्तेरित्युद्घोषः । अयं वाच्य तद्गुण एवेत्येवकारक्रमभ-
ङ्गेन वाच्यप्रकाशवारादिमतोपन्यासपरत्वेन व्याख्येयम् । तैरत्र तद्गु-
णस्योदाहत्वात् । अत्र हि पूर्वमंशानामरूपगुणत्वमनन्तरैर्यतकरत्नै-
रुभयेषां तद्गुणत्वमिति तद्गुणद्वयमिति तेषामभिमतम् ॥ १४१ ॥

(चं०)-पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि ।
दीपे निर्वापितेऽप्यासीत्काञ्चीरत्नैर्महन्महः ॥ १४२ ॥

(कुव०)-यथा वा-

मल्लिकामाल्यभारिण्यः सर्वाङ्गोणाद्र्चन्द्रनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥

अत्राद्ये चरणालक्तकरसयोररुणिमगुणसाम्याद्भेदान-
ध्यवसायः । द्वितीयोदाहरणे चन्द्रिकाभिसारिकाणां ध-
वालिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः ॥ १४५ ॥

(०च०)-मीलितमिति लक्ष्यनिर्देशः । रस इति । स्वभाषलोहिते चरणे
लाक्षायां रसो नालक्षि न ज्ञातः । मल्लिकेति । क्षौम दुकूल तद्धारिण्यः ॥ १४५ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुचलयानन्ददीकायां मीलितालंकारः ॥ ७९ ॥

चन्द्रा०)-सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नैव लक्ष्यते ।

पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुध्रुवाम् ॥

(कुव०)-यथा वा-

रत्नस्तम्भेषु सङ्क्रान्तेः प्रतिबिम्बशतैर्वृतः ।

लङ्केश्वरः सभामध्ये न ज्ञातो वालिसुनुना ॥

मीलितालङ्कारे एकेनापरस्य भिन्नस्वरूपानवभासरूपं
मीलनं क्रियते । सामान्यालङ्कारे तु भिन्नस्वरूपावभासेऽपि
व्यावर्तकविशेषो नोपलक्ष्यत इति भेदः । मीलितोदाहरणे
हि चरणादेर्वस्त्वन्तरत्वेनागन्तुकं यावकादि न भासते । सा-
मान्योदाहरणे तु पद्मानां मुखानां च व्ययन्तरतत्तया भा-
नमस्त्येव । यथा रावणदेहस्य तत्प्रतिबिम्बानां व्यकिं त्वि-
दं पद्ममिदं मुखमयं बिम्बोऽयं प्रतिबिम्ब इति विशेषः परं
नोपलक्ष्यते । अत एव भेदतिरोधानान्मीलितं तदतिरो-
धानेऽपि साम्येन व्यावर्तकानवभासे सामान्यमित्युभयो-
रप्यन्वर्थता । केचित्तु वस्तुद्वयस्य लक्षणसाम्यात्तयोः
केनचिद्वलीयसा तदन्यस्य स्वरूपतिरोधाने मीलितं,
स्वरूपप्रतीतावपि गुणसाम्याद्भेदतिरोधाने सामान्यम् ।

(१९८) कुवलयानन्दः । [अष्टयुगमीलितालङ्कारौ ७८।७९]

अने विवक्षिते । तथैव चोदाहरणानि दर्शितानि । यद्य-
प्यवज्ञालङ्कृतिरतद्गुणश्च विशेषोक्तिविशेषावेव ।

“कार्या न निर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे” इति त-
त्सामान्यलक्षणाक्रान्तत्वात् । तथाप्युल्लासतद्गुणप्रतिद्व-
न्दिना विशेषाकारेणालङ्कारान्तरतया परिगणिताविति
ध्येयम् ॥ १४३ ॥

(अ०च०)-सङ्गतेति । सङ्गतः स्वसम्बद्धो योऽप्यः पदार्थस्तद्गुणान-
ङ्गीकारमतद्गुणालङ्कारमाहुः । चिरमिति । शशिपुत्रपुराणि मञ्जिष्ठादि-
रञ्जनद्रव्ययुक्ते च । निहितोऽपि त्व न रजसि रक्तोऽनुरागयुक्तश्च न भव-
तीति निरुद्धम् । गण्डेति । हे भीमवृक्षहाप्यभूपते एषा तव कीर्तिर्मदैः
पिच्छिले पद्मिले दिग्गजानां गण्डमदेशे यद्यपि विहरति तथा वैरिणीणां
नयनकमलेषु स्थिताम्यञ्जनानि प्रमाष्टि प्रोञ्छति तदपि तथापि दिष्टं
हिमकरस्य चन्द्रस्य याकिरणाद्वैत तस्य सौवस्तिवी श्वस्तीत्यादौ तर्प-
“तदाहेति मोक्षदादिभ्यष्टग्याच्यः ” इत्यनेन ठक् प्रत्ययः । तत्सदृशीति
यावत् । स्फुरति मकाशत इत्यर्थः । विशेषाकारेणेति । प्राण्डक्षितविशेषक-
पेणेत्यर्थः ॥ १४३ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायामतद्गुणालङ्कारः ॥ ७७ ॥

(च०)-प्राक्सिद्धत्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः ।

नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम् ॥ १४४ ॥

(कुव०)-यथा-

कपिरपि च कापिशायनमदमत्तो वृश्चिकेन सन्दृष्टः ।

अपि च पिशाचमस्तः किं ब्रूमो वैकृतं तस्य ॥

अत्र कपित्वजात्या स्वतः सिद्धस्य वैकृतस्य मद्यादि-
भिरुत्कर्षः ॥ १४४ ॥

(अ०च०)-प्रागिति । परस्वविधिवशात्पूर्वसिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षोऽनुगुणो
नामालङ्कारः । नीलोत्पलानि कर्णावतसीष्टतानि । कापिशायनं मद्यम् ॥ १४४ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायामनुगुणः ॥ ७८ ॥

(च०)-मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते ।

रसो नालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजाऽरुणे ॥ १४५ ॥

उन्मीलितविशेषकालङ्कारौ ८१।८२.] अलङ्कारचन्द्रिकासमेतः । (२०१)

सादृश्यादित्यादिपूर्वोक्तचन्द्रालोककृन्मत इत्यर्थः । स्वरूपतिरोधानेऽप्राङ्-
तरङ्गदृश्यादिस्वरूपतिरोधानस्यले । अलङ्कारान्तरेणेत्यादि । स्वरूपतो
हायमाने सादृश्याद्भेदाग्रहण मीलितमित्यङ्गीकारे प्रथम पक्षः । सादृश्या-
द्भेदाग्रहणमित्येतावन्मानमीलितलक्षणाङ्गीकारेण द्वितीय इति भावः १४६॥
इत्यलङ्कारचन्द्रिकाया कुवलयानन्दटीकायां सामान्यालङ्कारः ॥ ८४ ॥

चन्द्रा०)-भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्तावुन्मीलितविशेषकौ ।

हिमाद्रि त्वद्यशोमग्नं सुराः शीतेन जानते ।

लक्षितान्युदिते चन्द्रे पद्मानि च मुखानि च ॥ १४७ ॥

कुव०)-मीलितन्यायेन भेदानध्यवसाये प्राप्ते कुतोऽपि
हेतोर्भेदस्फूर्तौ मीलितप्रतिद्वन्द्व्युन्मीलितम् । यथा सा-
मान्यरीत्या विशेषास्फुरणे प्राप्ते कुतश्चित्कारणाद्विशेष-
स्फूर्तौ तत्प्रतिद्वन्द्वी विशेषकः । क्रमेणोदाहरणद्वयम् ।

तद्वृणरीत्यापि भेदानध्यवसायप्राप्तावुन्मीलितं दृश्यते ।

यथा-नृत्यद्रागादृहासप्रसरसहचरैस्तावकीनैर्यशोभि-

र्धावल्यं नीयमाने त्रिजगति परितः श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ।

नेष्टृग्यद्येष नाभीकमलपरिमलप्रोढिमासादयिष्यदेवानां

नाभविष्यत्कथमपि कमलाकामुकस्यावबोधः ॥

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।

वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥

इदं विशेषकस्योदाहरणम् । अत्र द्वितीयकाकंपिक-
शब्दौ काकत्वेन ज्ञातः पिकत्वेन ज्ञात इत्यर्थान्तरसङ्क्र-
मितवाच्यौ ॥

यथा वा-याराणसीवासवतां जनानां

साधारणे शङ्करलाञ्छनेऽपि ।

पार्थप्रहारव्रणमुत्तमाङ्ग

प्राचीतमीठां प्रवर्गीकरोति ॥ १४७ ॥

विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥

इत्यत्र मीलितालङ्कारः । अत्र हि दृक्कारल्यादीनां नारीवपुषः सहजधर्मत्वान्मदोदयकार्यत्वाच्च तदुभयसाधारण्यादुत्कृष्टतारल्यादियोगिना वपुषा मदोदयस्य स्वरूपमेव तिरोधीयते । लिङ्गसाधारण्येन तज्ज्ञानोपायाभावात् । मल्लिकामालभारिण्य इत्यादिषु तु सामान्यालङ्कार इत्याहुः । तन्मते पद्माकरप्रविष्टानामित्यादौ भेदाध्यवसायेऽपि व्यावर्तकास्फुरणेनालङ्कारान्तरेण भाव्यम् । सामान्यालङ्कारान्तरान्तरभेदेन वा/पूर्वस्मिन्मते स्वरूपतिरोधानेऽलङ्कारान्तरेण भाव्यं मीलितावान्तरभेदेन वा४६॥

(अ०चं०) - सामान्यामिति लक्ष्यनिर्देशः । विशेषो व्यावर्तकधर्मः । पद्मानाकारः । रत्नस्तम्भेति । वालिसुनुनाद्भेदेन एकेन चरणज्योत्स्नादिना । अपरस्य लाक्षारखाभिसारिकादेः । भिन्नस्वरूपेति । मुरापद्मादेर्भिन्नस्य स्वरूपस्यावभासेऽपीत्यर्थः । उक्तमेवार्थमुदाहरणाच्छ्रुतया यिदमस्ति-मीलितोदाहरणे हीन्यादिना । वस्तुनन्तरत्वेन भाषित इत्यन्वयः । सामतिविम्बानां च व्युत्पन्नतरतया भानमस्त्येवेत्यनुपपन्नः । केचिद्विषयास्तुतिरतिप्रमिषेणान्वयः । केचित्प्रकाशकारादयः । तदुक्तम्-“समेन लक्ष्मणा यस्तु यस्तुना यन्निगृह्यते । त्रिजेनागन्तुना यापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥” इति । तयोर्मध्ये एवं चेत्यस्येत्यत्र मीलितालङ्कार इत्यभेदनेनान्वयः । अथाद्वेति । अथाद्वस्तुगुणौ ययोस्ते । तरलाः साधरोश्चाराणां यथा यमोक्त्यगर्भा यणां यासु ताः गिरो धारयरूपाः । इति प्रकारेण मृगदृशामङ्गके लीलया स्वतः स्वभावात्स्फुरितं मङ्गदीभूतं तत्समादन्नाङ्गके कृतपदः कृतस्ति । भेदाध्यवसायेऽपीति । मुरापद्मयोर्भेदावभासेऽपीत्यर्थः । व्यावर्तकास्फुरणेन हेतुना । अलङ्कारान्तरेणेति । स्वरूपतिरोधानेन मीलितासम्भ्रष्टेदातिरोधानेन च सामान्यम्याप्यसम्भवादिति भावः । सामान्येति । तथा च गुणसाम्यादिशेषामह इति सामान्यालङ्कारसामान्यलक्षणम् । विशेषामह च यिद्वेदं गृह्यमाणं प्रचिन्नागृह्यमाण इत्याद्यप्रकारान्तरगतिरत्र तन्मतं स्यादिति भावः । अथान्तरभेदेन धापनन्तरं भाष्यमित्यनुपपन्नं । पूर्वस्मिन्निति । मीलितं यदि

कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम्
 पुनरपि तदेव कथयसि मृतां तु कथयामि या श्वसिति
 ईर्ष्यामानानन्तरमनुत्तप्ताया नायिकायाः सखीम
 गतां प्रति तस्याः कुशलमिति नायकस्य प्रश्नः । जीव
 तीति सख्या उत्तरम् । जीवत्याः कुतः कुशलमिति तद
 भिप्रायः । अन्यत्पृष्टमन्यदुत्तरमिति नायकस्य पुनः कु
 शलं पृच्छामीति प्रश्नः । पृष्टस्थोत्तरमुक्तमित्यभिप्राये
 जीवतीत्युक्तमिति सख्या वचनम् । सखीवचनस्याभिप्रा
 योद्घाटनार्थं पुनरपि तदेव कथयसीति नायकस्याक्षेपः
 मृतां तु कथयामि या श्वसितीति स्वाभिप्रायोद्घाटना
 र्थम् । सति मरणे खलु तस्याः कुशलं भवति मदागमस
 मयेऽपि श्वासेषु सञ्चरत्सु कथं मृतां कथयेयमित्यभिप्रायः ।

(भ०च०)-विशिष्टीति । विशिष्टभिप्रायसहितं गृहमुत्तरमुत्तरं नामालङ्कारं
 घेतसी घेतखलता । मुंयेन तस्मिन् योग्या मुतरा । ग्राम इति । प्रस्तरप्रा
 पापाणपहुले पापाणतुल्ये च । 'प्रायो पातुल्यतुल्ययो' इति षोडाद
 विशिष्टास्तरणादिषु समागमप्रतिपन्धय च । पयोधरे मेघ स्तनश्च
 विशिद्धगर्मिष्यति तास्यतीत्येतादृशमित्यादिरूपम् । उन्नेयं घल्लय
 प्रश्नो येन । तादृशस्योत्तरस्य । ईर्ष्यामानेति । ईर्ष्याहेतुवमानेत्यर्थः
 अनुत्तप्ताया पश्चात्तापमुताया ॥ १४८ ॥

(च०)-प्रश्नोत्तरान्तराभिन्नमुत्तरं चित्रमुच्यते ।

के दारपोषणरताः के सेटाः किं चलं वयः ॥ १४९ ॥

(कुव०)-अत्र केदारपोषणरता इति प्रश्नाभिन्नमुत्तरं के सेटा
 किं चलमिति प्रश्नद्वयस्य वय इत्येकमुत्तरम् । उदाहरणा
 न्तराणि विदग्धमुखमण्डने द्रष्टव्यानि ॥ १४९ ॥

(भ०च०)-प्रश्नोत्तरेति । प्रश्नश्च उत्तरान्तरं च प्रश्नोत्तरान्तरे ताभ्याम
 भिन्नमुत्तरं चित्रमित्युच्यते इत्यर्थः । केदारोति । दारणा पोषणे
 रता ये इति प्रश्नः केदारस्य क्षेत्रस्य पोषणे रता इति तदर्थोत्तरम् ।
 ये सेटा ये भावाश्चे भटनीति प्रश्नस्य चटुनरं यय पक्षिण इति
 तानि चलमिति प्रश्नस्य चटुनरान्तरं ययन्तादृशपक्षिणं सेनाभिन्नम् ॥ १४९ ॥

(भञ्च०)—भेदेति । वैशिष्ट्यं वैजात्यम् । उन्मीलितं विशेषकश्च क्रमेणालङ्कारौ । मग्नं भेदाग्रहात्तदन्तर्गतम् । लक्षितानीति । संकुचितत्वादिति भावः सामान्यरीत्या सामान्यालङ्कारन्यायेन । एवं च “वेत्तव्या तुल्यस्यां वधूना कर्णाग्रतो गण्डतलगतानि । भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन्कोऽवेदपिप्लवचचम्पकानि॥” इत्यपि विशेषकोदाहरणं बोध्यम् । यत्त्वनुमानालङ्कारेणैव गतव्यत्वाद्भानयोरलङ्कारान्तरत्वमिति । तदयुक्तम् । उदाहृतस्थले भेदविशेषसूक्तयोर्विशेषदर्शनहेतुकप्रत्यक्षरूपत्वात् । अथापि स्वकपोलकल्पितपरिभाषयाऽनुमानालङ्कारतां ब्रूषे तथापि सादृश्यमहिम्ना प्रागनवगतयोर्भेदवैजात्ययोः स्फुरणात्मना विगेषाकारेण मीलितसामान्यप्रतिद्वन्दिना युक्तमेवालङ्कारान्तरत्वम् । अतृणवज्रयोरेव विशेषोक्तयलङ्कारादित्यलं विस्तरेण । नृत्पदिति । नृत्य कुर्वतो भर्गस्य हरस्य योऽदृष्टास्तत्प्रसरस्य सन्महस्य विस्तारस्य वा सहचरैः सहशरिरपर्यः । ईदृक्कीर्तिवच्छुद्ध एव कमलाकामुको माभिकमलपरिमलस्य प्रौढिं समृद्धिं यदि नास्मादपिप्लवाभारपिप्लवित्यन्वयः । यत्तु तदृणम्यात्र निर्याधकत्वात्कथं ताप्रतिद्वन्दितामुन्मीलितस्येति तदनुक्तोपालम्भरूपत्वादुपेक्ष्यम् । तदृणेन भेदानध्यवसायमात्रस्योक्तत्वात् । वाराणसीति । तृतीयलोचनादिचिह्ने साधारण्येऽपि सतीत्यन्वयः । पार्थोऽर्जुनस्तेन कृतो यः प्रहारस्तेन घ्नो यत्र तादृशमुत्तमाङ्ग शिरः । पूर्वत्र स्याभाविकगुणसाम्यमिदं स्थान्तुकगुणसाम्यमिति भेदः ॥ १४७ ॥

इत्यलंकारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायामुन्मीलितविशेषकालङ्कारौ ८१।८२

(चं०)—किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गुह्योत्तरमुत्तरम् ।

यत्रासौ वेतसी पान्थ तत्रेयं सुतरां सरित् ॥ १४८ ॥

(कुव०)—सरित्तरणमार्गं पृच्छन्तं प्रति तं कामयमानाया उत्तरमिदम् । वेतसीकुञ्जे स्वाच्छन्द्यमित्याकूतगर्भम् ।

यथा वा—आमेऽस्मिन्प्रस्तरप्राये न किञ्चित्पान्थ विद्यते ।

पयोधरोन्नतिं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसिं चेद्वस ॥

आस्तरणादिकमर्थयमानं पान्थं प्रत्युक्तिरियम् स्तनोन्नतिं दृष्ट्वा रन्तुमिच्छसि चेद्वस । अविदग्धजनप्रायेऽस्मिन्प्राये कश्चिदवगमिष्यतीत्येतादृशं प्रतिबन्धकं किञ्चिदपि नास्तीति हृदयम् । इदमुन्नेयप्रश्नोदाहरणम् । निबद्धप्रश्नोत्तरं यथा—

(चं०)-व्याजोक्तिरन्यहेतूत्तया यदाकारस्य गोपनम् ।

सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा ॥ १५२ ॥

(कुव०)-अत्र चौर्यरतकृतसङ्केतभूषणलुण्ठनलग्नधूलिजाल-
स्य गोपनम् ।

यथा वा-कस्य वा न भवेद्रोषः प्रियायाः सव्रणेऽधरे ।

सभृङ्गं पद्ममाघ्रासीर्वारितापि मयाऽधुना ॥

उपपत्तिना खण्डिताधराया नायिकायाः सकाशमा-
गच्छन्तं प्रियमपश्यन्त्येव सख्या नायिकां प्रति हितो-
पदेशव्याजेन तं प्रति नायिकापराधगोपनम् । छेकापहुते-
रस्याश्चर्य विशेषः । तस्यां वचनस्यान्यथानयनेनापह्नवः ।
अस्यामाकारस्य हेत्वन्तरघर्णनेन गोपनमिति । लक्षणे
लक्ष्यनाम्नि चोक्तिप्रहणमाकारस्य गोपनार्थं हेत्वन्तर-
प्रत्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणम् ।

(भ०चं०)-व्याजोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः । चौर्यरते कृतं यत्सङ्केतभूतभूमिपृ-
ष्ठलुण्ठनमित्यन्वयः । उपपत्तिना जारेण । तस्यां छेकापहुतौ ॥

(कुव०)-ततश्च "आयान्तमालोक्य हरिं प्रतोल्या-

माल्याः पुरस्तादतुरागमेका ।

रोमाञ्चकम्पादिभिरुच्यमानं

भामा जुगृह प्रणमन्त्यथैनम् ॥

इत्यत्रापि व्याजोक्तिरेव । तत्र ह्यतुरागकृतस्य रोमा-
ञ्चाद्याकारस्य भक्तिरूपहेत्वन्तरप्रत्यायकेन प्रणामेन गो-
पनं कृतम् । सूक्ष्मपिहितालङ्कारयोरपि चोष्टितप्रहणमु-
क्तिसाधारणव्यापारमात्रोपलक्षणम् । ततश्च ।

नलिनीदले बलाका भरकतपात्रं इव दृश्यते शुक्तिः ।

इति मम सङ्केतभुवि ज्ञात्वा भावं तदाववीदालीम् ॥

इत्यादिष्वपि सूक्ष्मालङ्कारः प्रसरति । अत्र श्लोके ताव-
त्किमावयोः संकेतस्थानं भविष्यतीति प्रश्नाशयं मनगति

(चं०)-सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतरसाकृतचेष्टितम् ।

मयि पश्यति सा केशैः सीमन्तमणिमावृणोत् ॥ १५० ॥

(कुव०)-कामुकस्यावलोकनेन सङ्केतकालप्रश्रमावं ज्ञातं
वत्याश्चेष्टेयम् । अस्तङ्गते सूर्ये सङ्केतकाल इत्याकृतम् ।

यथा वा-सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

आसीन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ १५० ॥

(अ०चं०)-सूक्ष्ममिति । पराशयाभिज्ञस्येतरस्मिन्परविषये साभिप्रायं चेष्टितं
सूक्ष्मालङ्कारः । पराशयाभिज्ञासाधितरश्च तस्य साकृतचेष्टितमर्यात्पर-
विषय इति चार्थः । सङ्केतेति । सङ्केतकाले मनो यस्य सज्जिज्ञासुमिति यावत् ।
विटं ज्ञातं नेत्राभ्यामर्पितमाकृतं यस्मिन् । तादृशं लीलासम्बन्धि पद्मं
नेत्रेभ्योऽपि क्रियाविशेषणं वा ॥ १५० ॥

इत्थलङ्कारचन्द्रिकायां कुचलयानन्दटीकायां सूक्ष्मालङ्कारः ॥ ८४ ॥

(चन्द्रा०)-पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकृतचेष्टितम् ।

प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत् ॥ १५१ ॥

(कुव०)-रात्रौ सपत्नीगृहे जागरणेन श्रान्तोऽसीति तल्प-
मकल्पयत् ।

यथा वा-वक्रस्यान्दिस्वेदायिन्दुमबन्धे-

दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुस्त्यं तन्वया व्यञ्जयन्ती वयस्या

स्मित्वा पाणौ खङ्गलेखां लिलेख ॥

अत्र स्वेदानुमितपुरुषापितं पुरुषोचितखङ्गलेखनेन

प्रकाशितम् ॥ १५१ ॥

(अ०चं०)-पिहितमिति लक्ष्यनिर्देशः । तत्त्वं शयनम् । वक्रेति । यत्र मल्लव-
जशीलानां म्येदयिन्दुनां प्रबन्धेर्धाराभिः कण्ठे भिन्नं लङ्गं कुङ्कुमं दृष्ट्वा
तत्रापि वयस्या खङ्गा स्मित्वा पाणौ पुस्त्यं व्यञ्जयन्ती खली तन्वयाः
पाणौ खङ्गलेखां लिलेखेत्यन्वयः । सूक्ष्मालङ्कारे पराभिप्रायमपगत्य साव-
हचेष्टितेनोत्तरसमर्पणम् । पिहितालङ्कारे तु गूढ परवृत्तान्तं ज्ञात्वा साह-
सचेष्टया तत्प्रकाशनमिति भेदो बोध्यः ॥ १५१ ॥

इत्थलङ्कारचन्द्रिकायां कुचलयानन्दटीकायां पिहितालङ्कारः ॥ ८५ ॥

वन्द्रा०)-गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते ।

वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥ १५३ ॥

वृष०)-यं प्रति किञ्चिद्वक्तव्यं तत्तदस्थैर्माज्ञायीति तदेवं तदन्यं कथित्वा प्रति श्लेषेणोच्यते चेत्सा गूढोक्तिः । वृषेत्याशुदाहरणम् । परकलत्रं भुञ्जानं कामुकं प्रति वक्तव्यं परक्षेत्रे सस्यानि भक्षयन्तं कञ्चिदुक्षाणं समीपे चरन्तं निर्दिश्य कथ्यते । नैयमप्रस्तुतप्रशंसा । कार्यकारणादिव्यङ्ग्यत्वाभावात् । नापि श्लेषमात्रमप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थान्वयित्वेनाविवक्षितत्वात् । तस्य केवलमितरवञ्चनार्थं निर्दिष्टतया विच्छित्तिविशेषसङ्गात् । यथा वा-

नाथो मे विपणिं गतो न गणयत्येषा सपत्नी च मां

त्यक्त्वा मामिह पुष्पिणीति गुरवः प्राप्ता गृहाभ्यन्तरम् । शय्यामात्रसहान्गिनीं परिजनः श्रान्तो न मां सेवते

स्वामिन्नागमलालनीयरजनीं लक्ष्मीपते रक्ष माम् ॥

अत्र लक्ष्मीपतिनाम्नो जारस्यागमनं प्रार्थयमानायास्तदस्थवञ्चनाय भगवन्तं प्रत्याक्रोशस्य प्रत्यायनम् १५३

१०८०)-गूढोक्तिरिति । यदन्योद्देश्यकं वाक्यं तदन्यं प्रति कथ्यते चेद्गूढोक्तिरलङ्कारः । क्षेत्रं सस्यादेः फलत्र च । अपेहि दूरीभय । अविवक्षितत्वादिति । अयम्भायः । प्रकृताप्रकृतश्लेषेऽस्तुदयमाकूट इत्यादावप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थोपमानतयान्वयः स्विक्रियते । सर्वथैव प्रकृतास्तम्बस्याप्रकृतार्थस्य कथनेऽस्त्वन्वयार्थमिधायकत्वापत्तेरस्तः प्रकृतेऽपि श्लेषधादिनाप्रकृतस्य प्रकृतसम्बन्धो वाच्यः स च न सम्भवति विवक्षाविरहादिति-स्तुतस्तर्हि अप्रकृतार्थकथनं तत्राह । तस्येति । अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः । तनु तादृशविवक्षाविरहेऽपि नानार्थविन्यासमात्रेणास्तु श्लेष एवेत्याशङ्क्याह-विच्छित्तिविशेषेति । तथा च श्लेषसत्येऽपि विच्छित्तिविशेषाद्गूढोक्तिरवगम्यमङ्गीकार्येत्याशयः । अत एव श्लेषमात्रमिति तन्मात्रनिराकरणमेवोपक्रान्तं न तु श्लेषनिराकरणमिति । नाथ इति । विपणिः पण्यवीथिका । पुष्पिणी रजस्वला । आगमेन चेदेन लालनीयः स्तुत्य आगमनेन लालनीयश्च । रजनीं व्याप्येति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥१५३॥ हृत्पलङ्कारचन्द्रिकायां वृषलयानन्दटीकायां गूढोत्पलङ्कारः ॥ ८७ ॥

कामुके तदभिज्ञया विदग्धया तदा सर्व्वीप्रति सांकृत-
मुक्तमिति सूक्ष्मालंकारो भवति । यतोत्र बलाकाया मर-
कतपात्रप्रतिष्ठितशुक्तयुपमया तस्या निश्चलत्वेनाश्वस्त-
त्वं तेन तस्य प्रदेशस्य निर्जनत्वं तेन तदेवावयोः संकेत-
स्थानमिति कामुकं प्रति सूचनं लक्ष्यतेन चात्र ध्वनिरा-
शंकनीयः । दूरे व्यज्यमानस्यापि संकेतस्थानमश्रोत्तर-
स्य स्वोक्त्यैवाविष्कृतत्वात् । एवं पिहितालंकारेऽप्युदाहा-
र्यम् । इदं चान्यदत्रावधेयमायत्रासौ वेतसी पान्थेत्यादिषु
गूढोत्तरसूक्ष्मपिहितव्याजोक्त्युदाहरणेषु भावो न स्वो-
क्त्याविष्कृतः, किन्तु वस्तुसौन्दर्यबलाद्वक्तृयोद्धव्यविशे-
षविशेषिताद्भ्यः । तत्रैव वस्तुतो नालंकारत्वं, ध्वनिभा-
वास्पदत्वात् । प्राचीनैः स्वोक्ताविष्करणे सत्यलंकारा-
स्पदतास्तीत्युदाहृतत्वादस्माभिरप्युदाहृतानि । शक्यं
हि “यत्रासौ वेतसी पान्थ तत्रेयं सुतरा सरित् । इति
‘पृच्छन्तमध्वानं कामिन्याह ससूचनम्॥’ इत्याद्यर्थान्नर-
कल्पनया भावाविष्करणमित्यतः प्राक् येषु लिखितो-
दाहरणेषु ‘संकेतकालमनसं पुंस्त्वं तन्या व्यञ्जयन्ती
भामाजुगूहेति भावाविष्करणमस्ति तेष्वेव तत्तदलंकार
इति ॥ १५२ ॥

अ० अ० ७) भाषान्तमिति । प्रतोल्यां रक्षायाम् । यत्र नाचिद्रामा यनिता
रतायाः पुरस्ताद्वोमाधाय्यादिभिरनुभावेऽप्येवमानमनुरागमेन हृदि
मनमन्ती खती । जुगूद गोपितवर्तात्पन्थः । लक्ष्यते व्यस्यते । एव-
मिति । सूक्ष्मालंकारशुक्तिरूपगोपारपणनमित्यर्थः । उदाहृतं ध्वनिति ।
यथा धमरपन्दीति पद्यस्य आर्त्ता याग्यं सन्मित्रं प्राद मन्द मुग्धाति
रामस्य पयामि नाथमित्युनराष्ट्रनिर्माणे नाथमिगुनया मयागनमिति शो-
षम् । पस्तुसौन्दर्योता यमसी निवृत्तरूपयस्तुसौन्दर्योपध । पयिभाषा-
स्पदतादिनिगाभषायात् । उपलब्धरति । भग इति । येषामप्यस्य भाषा-
दिप्रकरणमन्तीत्यनेनाश्वय ॥ १५२ ॥

इत्यलंकारशुक्तिरूपानां पृच्छन्तमन्दीयाणां व्याजोक्त्यलंकारः ॥ ८६ ॥

(चन्द्रा०)—गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रति कथ्यते ।

वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ॥ १५३ ॥

(कुव०)—यं प्रति किञ्चिद्वक्तव्यं तत्तदस्थैर्माज्ञायीति तदेव तदन्यं कश्चित्प्रति श्लेषेणोच्यते चेत्सा गूढोक्तिः । वृषेत्याद्युदाहरणम् । परकलत्रं भुञ्जानं कामुकं प्रति वक्तव्यं परक्षेत्रे सस्यानि भक्षयन्तं कश्चिदुक्षाणं समीपे चरन्तं निर्दिश्य कथ्यते । नैयमप्रस्तुतप्रशंसा । कार्यकारणादिव्यङ्ग्यत्वाभावात् । नापि श्लेषमात्रमप्रकृतार्थस्य प्रकृतार्थान्वयित्वेनाविवक्षितत्वात् । तस्य केवलमितरवञ्चनार्थं निर्दिष्टतया विच्छित्तिविशेषसद्भावात् । यथा वा—

नाथो मे विपणिं गतो न गणयत्येषा सपत्नी च मां

त्यक्त्वा मामिह पुष्पिणीति गुरवः प्राप्ता गृहाभ्यन्तरम् ।

शय्यामात्रसहायिनीं परिजनः श्रान्तो न मां सेवते

स्वामिन्नागमलालनीय रजनीं लक्ष्मीपते रक्ष माम् ॥

अत्र लक्ष्मीपतिनाम्नो जारस्यागमनं प्रार्थयमानाया-

स्तदस्थवञ्चनाय भगवन्तं प्रत्याक्रोशस्य प्रत्यायनम् १५३

(भ०चं०)—गूढोक्तिरिति । यदन्योद्देशकं वाक्यं तदन्यं प्रति कथ्यते चेद्गूढोक्तिरलङ्कारः । क्षेत्रं सस्यादेः कलत्रं च । अपेहि दूरं भव । अविवक्षितत्वादिति । अयम्भाषः । प्रकृताप्रकृतश्लेषेऽप्यनुदयमाकूट इत्यादावप्रकृतार्थस्य प्रकृतायां पमानतयान्वयः स्वीक्रियते । सत्यंयैव प्रकृतासम्बद्धस्याप्रकृतार्थस्य कथनेऽसम्बन्धार्थमिधायकत्वापत्तेरतः प्रकृतेऽपि श्लेषवादिनाप्रकृतस्य प्रकृतसम्बन्धो धाव्यः स च न सम्भवति विचक्षाविरहादिति—कृतस्त्वहिं अप्रकृतार्थकथनं तत्राह । तस्येति । अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः । ननु तादृशविषयाविरहेऽपि नानार्थविन्यासमात्रेणान्तु श्लेष एवेत्याशङ्क्याह—विच्छित्तिविशेषेति । तथा च श्लेषसत्त्वेऽपि विच्छित्तिविशेषाद्गूढोक्तिरवगम्यमङ्गीकार्येत्याशयः । अत एव श्लेषमात्रमिति तन्मात्रनिराकरणमयोपपन्नं न तु श्लेषनिराकरणमिति । नाय इति । विपणिः पण्यव्याधिका । पुष्पिणी रजस्वला । आगमेन चेदेन लालनीयः स्तुत्य आगमनेन लालनीयश्च । रजनीं व्याप्येति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥१५३॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां शुचलपानन्ददीपायां गूढोत्पलङ्कारः ॥ ८७ ॥

(चं०)-विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाऽविष्कृतं यदि
वृषापेहि परक्षेत्रादिति वक्ति ससूचनम् ॥ १५४ ॥

(कुव०)-श्लिष्टगुप्तं वस्तु यथा कथाञ्चित्कविनाऽऽविष्कृतं चे
द्विवृतोक्तिः । वृषापेहीत्युदाहरणे पूर्ववद्गुप्तं वस्तु ससूचन
मिति कविनाविष्कृतम् । यथा वा-

वत्से मा गा विषादं श्वसनमुरुजवं सन्त्यजोर्ध्वमवृ
कम्पःकोष्ठागुरुस्ते किमिह बलाभिदा जृम्भितेनात्र याहि
प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयशमनच्छन्नना कारयित्वा

यस्मै लक्ष्मीमदादः स दहतु दुरितं मन्यमुग्धः पयोधिः ।
इदं परवञ्चनाय गुप्ताविष्करणम् । वृषागुप्ताविष्करणं यथा

दृष्ट्या केशव गोपरागहतया किञ्चिन्न दृष्टं मया

तेनेह स्वलितास्मि नाथ पतिता किन्नाम नालम्बसे
एकस्त्वं विषमेषु बिन्नमनसां सर्वावलानां गति-

गोच्यैवं गदितः सलेशमवताहोष्ठे हरिर्वधिरम् ॥

अत्र कृष्णस्य पुरतो विषमे परिस्वलनमभिहितवत्या-
स्तं कामयमानाया गोपिकायां वचने विषमयधिस्वलन-

पतनत्राणसम्प्रार्थनरूपेण झटिति प्रतीयमानेनार्थेन गुप्तं
विषक्षितमर्थान्तरं सलेशं ससूचनमित्यनेनाविष्कृतम् ।

एवं नैपधादिषु चेतो नलं कामयते मदीयमिति दमयन्ती-
यावयादिकमप्युदाहरणम् । इदं शब्दशक्तिकोटीकृतगुप्ता-

विष्करणम् । अर्थशक्तिमूलगुप्तार्थाविष्करणं यथा-

गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवतः किं नृतिरुत्पद्यते

किं चैवं विजनस्थयोर्हतजनः सम्भावयत्यन्यथा ।

इत्यामन्त्रणमद्भिस्सूचितवृथाऽवस्थानगदालता-

माश्लिष्यन्मुलकोत्कराधिततनुगोपीं हरिः पातु वः ॥

अत्र गच्छाम्यच्युतेत्यामन्त्रणेन त्वया रन्तुं कामेच्छया
स्थितं तत्र लब्धमित्यर्थशक्तिलभ्यं वस्तु नृतीयपादेना-

१५५८तम् । सवमतत्कावानचद्रवकृगुतावष्करणाद
हरणम् ।

(०च०) - निष्ठगुप्तमिति । निष्ठेत्युपलक्षणम् । अर्घ्यशक्तिमूलगुप्तस्यापि
च्छाम्यच्युतेत्यादौ सद्वाह्यत्वात् । वत्से इति । वत्से लक्ष्मि विपादं श्वेदं हरं
उरुजवं मद्वावेगमूर्ध्वं प्रवृत्तं श्वसनं श्वासं पवनं च सन्त्यजं कं जलं ।
तीति तथा घरुणः कम्पश्च गुरुमद्वाह्यं बृहस्पतिश्च बलं मसिद्धं तद्भिदा ना
केन बलाख्येदैत्यनाशकेनेन्द्रेण च अत्र श्रीकृष्णसन्निधौ याहि इति प्रकीर्ण
भेषानिवारणव्याजेन सुराणां प्रत्याख्यानं वर्जनं कारयित्वा मन्थो मन्थनं रं
सुग्धः पयोधिः यस्यै लक्ष्मीप्रदात्स वो दुरितं दहस्वित्यन्वयः । परेति । पर
शुनाप गुप्तस्य भाविष्करणमित्यर्थः । त्रपेति । लज्जया गुप्तस्येत्यर्थे
दृष्टयेति । गोपे त्वयि यो राम आसक्तिस्तद्भवपाप्मद्वतया गवां परागौ
लिभिर्व्याप्तया च । गोपेति सम्बोधनं वा । किञ्चित्समविषमं युक्तायुक्तं
इह त्वयि भूमौ च दयुर्भावः पतिता तां पतनं प्राप्तां च । विषमेषुः प
दारस्तेन खिन्नमनसां विषमेषु सङ्कटेषु खिन्नमनसां च । अबलानां स्त्री
बलरहितानां च सखेभ्यः ससूचनं गोष्ठं गोस्थानम् । चेतोऽनलमिति
लङ्का न भयते गच्छतीत्यर्थे नलं कामयते इच्छतीत्यर्थो गुप्तस्तदाविष्
रणं च द्वीणा हृष्टा चेत्यनेनेति बोध्यम् । शब्दशक्तीति शब्दभेदपक्षे
त्यर्थः । क्रोडीकृतः सङ्गुह्यतः । गच्छामीति । अच्युत मद्विषये अस्पृष्ट
तेति गुप्तोऽर्थः । चिरपाठं त्वदर्शनेनापि न वृत्तिरित्यर्थेन दर्शनेन न ।
मिपि तु सम्भोगेनेत्यर्थो गुप्तः । विजनस्थयोरेकान्तगतयोः । इतश्चा
जनश्च अन्धया रायर्थं स्थिताविति सम्भाषयति । तेन द्वयोरफीतिर्जातै
वृषैयात्मानं वध्याय इति गुप्तार्थः । आमन्त्रणस्याच्युतेत्यादेर्भङ्ग्या र
नया सूचितो यो वृषायस्थानश्वेदस्तेनालक्ष्यम् । कथिनपद्धेति । कथि
नियद्धेन वना गुप्तस्येत्यर्थः ॥

कृष०) - कविगुप्ताविष्करणं यथा-

सुसु त्वं कुपितेत्यप्रास्तमशनं त्यक्ताः कथा योपितां
दूरादेव विवर्जिताः सुरभयः खगन्धधूपादयः ।
कोपं रागिणि मुख मध्यवनेते दृष्टे प्रसीदाधुना
सत्यं ताद्विरहाद्भवन्ति दयिते सर्वा ममान्धा दिशः ॥

अत्र तावदीर्ष्यामानकलुपितदयिताप्रसादनव्यापार
विधिः प्रतीयते । दृष्टिरोगार्त्तस्य दृष्टि प्रत्याक्रोशो विव
क्षितार्थः स च दृष्टे इत्यस्य पदस्य लुप्तोच्चारणेन सम्युद्धि

रूपतामवगमय्याविष्कृतः कविनिबद्धवक्तृगुप्तं परवञ्चन
कविगुप्तं स्वप्रौढिकयनार्थमिति भेदः ॥ १५४ ॥

(अ०चं०) - सुष्ठु त्वमिति शोभनभूदयिता दृष्टिश्च तयोः सम्बोधनम् । कं
रोपो विचारश्च । रामिण्यनुरामिणीति । अवनते नम्रे इति च मयीत्य
विशेषणम् । पक्षे रामिणि रक्तिमशीले नम्रे इति दृक्सम्बोधनम् ।
दृष्टे इत्यपि । उच्चारणेनेति । स्वरविशेषसहकृतोच्चारणेनेत्यर्थः ॥ १५४ ॥
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां विवृतोक्त्यलङ्कारः ॥ ८८ ॥

(चं०) - युक्तिः पराभिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये ॥
त्वामालिखन्ती दृष्टान्यं धनुः पौष्पं करेऽलिखत् १५५

(कुव०) - अत्र पुष्पचापलेखनक्रियया मन्मथो मया लिखि
इति भ्रान्त्युत्पादनेन स्वानुरागरूपमर्मगोपनाय परवञ्च
विवक्षितम् । यथा वा-

दम्पत्योर्निशि जल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वच-
स्तत्प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्यातिमात्रं यधूः ।
कर्णालम्बितपद्मरागशकलं विन्यस्य चञ्चूपटे

ब्रीडार्ता विदधाति दाढिमफलव्याजेन वाग्वन्धनम्

अत्र शुकवाहमुद्रणया तन्मुखेन स्वकीयरहस्यवचनं
शुश्रूषुजनवञ्चनं कृतम् । व्याजोक्तावाकारगोपनं युक्तं
तदन्यगोपनमिति भेदः । यद्वा व्याजोक्तावुत्तेया गोपन
मिह तु क्रियया गोपनमिति भेदः । एवं च आयान्तमा
लोक्य हरिं प्रतोल्यामिति श्लोकेऽपि युक्तिरेव ॥ १५५ ॥

(अ०चं०) - युक्तिरिति । स्वस्य मर्मगोपनाय क्रियया यत्परस्यातिसन्धान
वञ्चनं सा युक्तिरलङ्कारः । त्वामिति । नायकः प्रति दूतीयचनम् । पुष्प
स्येदं पौष्पम् । दम्पत्योपति । तस्य शुकस्य अतिमात्रमत्यर्थं निगदत इति
सम्बन्धः । फाल्गुनो बीजपरः । गोपनीयविषयभेदस्य विच्छिन्नभेदाम-
योजकत्वादाह-यद्वेति । नन्वेवं सत्यापांतमालोभ्येत्यादौ व्याजोक्तिरे-
वेति प्रागुक्तं विरुध्यतेत्याशङ्क्याह-एवं चेति । यद्वेति पक्षाद्वीकारे चे-
त्यर्थः । एवं च पूर्वग्रन्थ आद्यपक्षाभिप्रायेणेति भावः ॥ १५५ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां युक्त्यलङ्कारः ॥ ८९ ॥

न्द्रा०)-लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते ।

सहस्र कतिचिन्मासान्मीलयित्वा विलोचने ॥ १५६ ॥

३०)-अत्र लोचने मीलयित्वेति लोकवादानुकृतिः ।

। या-मंदीये वरदराजस्तवे-

नामैव ते वरद वाञ्छितदानमावं

व्याख्यात्यतो न वहसे वरदानमुद्राम् ।

विश्वप्रसिद्धतरविप्रकुलप्रसूते-

र्यशोपवीतवहनं हि न खल्वपेक्ष्यम् ॥ "

अथोत्तरार्द्धे लोकवादानुकारः ॥ १५६ ॥

चं०)-लोकेति। अनुकृतिरनुकरणम् । सहस्रेति । अर्थाद्विरहं मासानभि-
।।प्येत्यर्थः । नामैवेति । हे वरद तव नामैव वाञ्छितदण्डावमाख्याति क-
पत्यतस्य वरदानमुद्रा इतरदेवतवच धारयसि । यतो विश्वप्रसिद्धतरे
प्रकुले प्रसूतिरुत्पत्तिरस्य तादृशस्येत्यर्थः ॥ १५६ ॥

पलङ्कारचन्द्रिकायां कुपलयानन्दर्यकायां लोकोक्तयलङ्कारः ॥ १० ॥

न्द्रा०)-छेकोक्तिर्यदि लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भिता ।

भुजङ्ग एष जानीते भुजङ्गचरणं सखे ॥ १५७ ॥

१०)-केनचित्कस्यचिद्वृत्तान्तं पृष्टस्य समीपस्थमन्यं नि-
द्विष्यायमेव तस्य वृत्तान्तं जानातीत्युक्तवतोऽयमहेः पा-
दानर्हिरेव जानातीति लोकवादानुकारः । अत्र स-चायं
वलोकविदिते धनार्जनादिव्यापारे सहचारिणाविति वि-
दितविषयतया लोकोक्त्यनुवादस्य प्रयोजने स्थिते रह-
त्येप्यनङ्गव्यापारे तस्याऽयं सहचर इति मर्मोद्घाटन-
मपि तेन गर्भीकृतम् । यथा वा-

मलयमरुतां व्राता याता, विकासितमालिका-

परिमलमरो भग्नो, प्रीप्सुस्त्वमुत्सहसे यदि ।

धन घटय तं त्वं निःश्रेहं य एव निर्वर्तने

प्रभवति गवां किं नञ्छिन्नं स एव धनत्रयः ॥

अत्र धनालिप्सया प्रोपिताङ्गनासमीयचने य एव गवां

निवर्तने प्रभवति स एव धनञ्जय इत्यान्वजातिप्रसिद्धलो-
कवादानुकारः । अत्रातिसौन्दर्यशालिनीमिमामपहाय
धनलिप्सया प्रस्थितो रसानभिज्ञत्वाद्गोप्राय एव । तस्य
निवर्तकस्तु धनस्य जेता धनेनाकृष्टस्य तद्विमुखीकरणेन
प्रत्याक्षेपकत्वादित्यर्थान्तरमपि गर्भितम् ॥ १५७ ॥

(अ०चं०)—छेकोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः । अर्यान्तरव्यञ्जकता । समीपस्थं
यद्वृत्तान्तः पृष्ठस्तत्समीपस्थम् । स चायं चेति । पृच्छ्यमानवृत्तान्त-
स्तत्समीपस्थश्चेत्यर्थः । तेन लोकोक्तयनुवादेन । मलयेति । व्राताः समूहाः ।
याता गताः । विकाशिनां मल्लिकाकुसुमानां परिमलस्य भरो यस्मिन्
तादृशो धूमो भग्नो नष्टः । हे धन त्वं यद्युत्सहसे वरसाहवान् भवसि
तदा तं निःक्षेपं नायकं घटयाज्जया संयोजय । गवां निवर्तने परापहतानां
व्याघर्षने य एव प्रभवति स एव धनजयोज्जुन इत्यन्वयः । लिप्सया प्रोपित-
स्य याङ्गना तत्सखीवचन इति सम्बन्धः । आन्ध्रस्तैलद्रुः । इमां मत्सखीम् ।
गोप्रापो गोतुल्यः ॥ १५७ ॥

इत्यलङ्कारध्वनिद्वयायां कुवलयानन्दटीकायां छेकोक्तयलङ्कारः ॥ ११ ॥

(चं०)—वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपरार्थप्रकल्पनम् ।
मुञ्च मानं दिनं प्राप्तं नैह नन्दी हरान्तिके ॥ १५८ ॥

(कुव०)—अत्र मानं मुञ्च प्रयाता रात्रिरित्याशयेनोक्तायां
वाचि नन्दिनं प्राप्तं मामुखेत्यर्थान्तरं श्लेषेण परिकल्पितम् ।
यथा वा-अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता । १५९

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमर्या क्वचित् ॥ १६०

इदमविकृतश्लेषोक्तेरुदाहरणम् । विवृतश्लेषवक्रोक्तेर्यथा-

भवित्री रम्भोरु चिदशवदनश्लानिरधुना ॥ १६१

स ते रामः स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणसंखः । १६२

इयं यास्य त्युच्चैर्विपदमधुना वानरंचमू-

लधिष्ठेदं पष्ठाक्षरपरविलोपात्पठ पुनः ॥ १६३

सर्वमिदं शब्दश्लेषमूलाया वक्रोक्तेरुदाहरणम् । अर्थ

श्लेषमूलाया वक्रोक्तेर्यथा-

(२१४) कुवलयानन्दः । [स्वभावोक्तिभाविकालंकारौ १३१४.]

(चं०) - स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्यस्य वर्णनम् ।
कुरङ्गैरुत्तरङ्गाक्षैः स्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते ॥ १५९ ॥

(कुव०) - यथा वा-तौ सम्मुखप्रचलितौ सविधे गुरूणां
मार्गप्रधानरभसस्त्रलितावधानौ ।
पार्श्वोपसर्पणमुभावपि भिन्नदिक्कं
कृत्वा मुहुर्मुहुरुपासरतां सलज्जम् ॥ १५९ ॥

(अ०चं०) - स्वभावोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः । जात्यादिस्यस्य जात्यादि-
सम्बन्धितः । आदिपदेन क्रियादिपरिग्रहः । उत्तरङ्गाणि तरङ्गायमाणा-
न्यक्षीणि येषां तैः । ताविति । तौ प्रक्रान्तौ वधूवरौ गुरूणां सविधे
अन्योन्याभिमुखं प्रचलितौ परस्परस्य मार्गप्रदाने यो रभसो वेगस्तैत
स्त्रलितं छष्टमवधानं सावधानत्वं ययोस्तादृशावुभावपि भिन्नदिक्कं वा-
मदक्षिणरूपदिकसम्बन्धि परस्परपार्श्वभागोपसर्पण मुहुर्मुहुः कृत्वा सल-
ज्जं यथा स्पातपोपसरतां उपसर्पणं चक्रतुरित्यर्थः । पूर्वोदाहरणे कुर-
ङ्गातिस्वभावोपणनमत्र सलज्जक्रियास्वभाववर्णनमिति भेदः ॥ १५९ ॥
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां स्वभावोक्त्यालङ्कारः ॥ ९३ ॥

(चं०) - भाविकं भूतभाव्यार्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम् ।
अहं विलोकयेद्यापि युद्धचन्तेत्र सुराऽसुराः ॥ १६० ॥

(कुव०) - स्थानभीषणोद्भावनपरमिदम् । यथा वा-
अद्यापि तिष्ठति दृशोरिदमुत्तरीयं
धर्तुं पुरःस्तनतटात्पतितं प्रवृत्ते ।
वाचं निशम्य नयनं नयनं ममेति
किञ्चित्तदा यदकरोत्स्मिन्तमायताक्षी ॥ १६० ॥

(अ०चं०) - भाविकमिति लक्ष्यनिर्देशः । अद्यापीति । मम नयनं नयनमिति
तस्या वाचं निशम्य स्तनतटात्पतितमुत्तरीयं धर्तुं पुरः प्रवृत्ते मयि सति
तदा आपताक्षी यत्किञ्चित्स्मिन्तमकरोत् । इदमद्यापि मम दृशोः पुर-
स्तिष्ठतीत्यन्वयः । अत्र नयनपदेन स्ववाचकत्वरूपशक्यसम्बन्धेन नेत्र-
पदं लक्ष्यते तस्माच्च वस्त्रप्रतीतिः । किं वा स्ववाचकवाच्यत्वरूपश-
क्यसम्बन्धेन वस्त्रमेव लक्षयतीति वचोवाणैरित्यादिबद्धक्षितलक्षणा वा
योष्या । 'नेत्रं मयि युगे वसे' इति विश्वः ॥ १६० ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां भाविकालङ्कारः ॥ ९४ ॥

(२१४) कुवलयानन्दः । [स्वभावोक्तिभाविकालंकारैः १३१४

(चं०) - स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ।
कुरङ्गैरुत्तरङ्गाक्षैस्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते ॥ १५९ ॥

(कुव०) - यथा वा-तौ सम्मुखप्रचलितौ सविधे गुरूणां
मार्गप्रधानरभसस्त्रलितावधानौ ।
पार्श्वोपसर्पणमुभावपि भिन्नदिकं
कृत्वा मुहुर्मुहुर्गुपासरतां सलज्जम् ॥ १५९

(अ०चं०) - स्वभावोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः । जात्यादिस्थस्य जात्यां
सम्बन्धिनः । भादिपदेन क्रियादिपरिग्रहः । उत्तरङ्गाणि तरङ्गायमाण
न्यक्षीणि येषां तैः । ताविति । तौ प्रकान्तौ बधूवरी गुरूणां सवि
धेन्योन्याभिमुखं प्रचलितौ परस्परस्य मार्गप्रदाने यो रभसो वेगस्ते
स्त्रलितं भ्रष्टमवधानं सावधानत्वं ययोस्तादृशावभावपि भिन्नदिकं व
मदक्षिणरूपदिकसम्बन्धि परस्परपार्श्वभागीपसर्पणं मुहुर्मुहुः कृत्वा सल
ज्जं यथा स्यात्तथोपसरतां उपसर्पणं चक्रतुरित्यर्थः । पूर्वोदाहरणे कु
ङ्गाजातिस्वभाववर्णनमत्र सलज्जक्रियास्वभाववर्णनमिति भेदः ॥ १५९
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां स्वभावोक्त्यलङ्कारः ॥ १३॥

(चं०) - भाविकं भूतभाव्यार्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम् ।
अहं विलोकयेद्यापि युद्धयन्तेत्र सुराऽसुराः ॥ १६० ॥

(कुव०) - स्थानभीषणोद्भावनपरमिदम् । यथा वा-
अद्यापि तिष्ठति दृशोरिदमुत्तरीयं
धर्तुं पुरःस्तनतटात्पतितं प्रवृत्ते ।
वाचं निशम्य नयनं नयनं ममेति
किञ्चित्तदा यदकरोत्स्मितमायताक्षी ॥ १६० ॥

(अ०चं०) - भाविकमिति लक्ष्यनिर्देशः । अद्यापीति । मम नयनं नयनमिति
तस्या याचं निशम्य स्तनतटात्पतितमुत्तरीयं धर्तुं पुरः प्रवृत्तं मयि सवि
तदा आयताक्षी यतिवधिरिस्मितमकरोत् । इदमप्यापि मम दृशोः पुर-
स्तिष्ठतीत्यन्यथः । अत्र नयनपदेन स्थयाचकत्वरूपदशस्यसम्बन्धेन नेत्र-
पदं लक्ष्यते तस्माच्च घट्टप्रतीतिः । किं या स्थयाचकपादपत्यरूपदश-
स्यसम्बन्धेन घट्टमेव लक्ष्यतीति धचोवाणैरित्यादियल्लक्षितलक्षणा वा
बोध्या । 'नेत्रं पथि गुणं पथे' इति विश्वः ॥ १६० ॥
इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां भाविकालङ्कारः ॥ १४ ॥

[उदात्तात्युक्तयल्लवारी ९५१६.] अलङ्कारचन्द्रिकासमेतः । (२१५)

(चन्द्रा०) - उदात्तमृद्धेश्वरितं श्लाघ्यं चान्योपलक्षणम् ।

सानौ यस्याऽभवद्युद्धं तद्भूर्जादिकेरीटिनोः ॥ १६१ ॥

(कुव०) - इदं श्लाघ्यचरितस्यान्याङ्गत्वे उदाहरणम् । कद्धशु-
द्धाहरणं यथा-

१६१ रत्नस्तम्भेषु सङ्क्रान्तैः प्रतिबिम्बशतैर्वृतः ।

ज्ञातो लंकेश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः ॥ १६१ ॥

(अ०च०) - उदात्तमिति । मृद्धेः समृद्धेश्वरितमुदात्तमलङ्कारः । तथा श्लाघ्य-
चरितम् । अन्यस्योपलक्षणमङ्ग चेत्तदपि यथा । सानौ शिखरे यस्य
पर्वतस्य । विरीदी भञ्जुनं कृच्छ्रात्कष्टात् । आञ्जनेयेन हनूमता ॥ १६१ ॥
हृत्पलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायामुदात्तालङ्कारः ॥ ९५ ॥

(चं०) - अत्युक्तिरद्भुततिथ्यशौर्यौदार्यादिवर्णनम् ।

त्वयि दातरि राजेन्द्र याचकाः कल्पशाखिनः ॥ १६२ ॥

(कुव०) - इयमौदार्यात्युक्तिः । शौर्यात्युक्तिर्यथा-

राजन्सप्तपथकूपारास्त्वत्पतायाग्निशोपिताः ।

पुनस्त्वद्वैरिवनिताबाष्पपूरेण परिताः ॥

सम्पदत्युक्ताद्युदात्तालङ्कारः । शौर्यात्युक्तावत्युक्तयल-
ङ्कार इति भेदमाहुः ।

अनयोरनवद्याङ्घ्रि स्तनयोर्जुम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥

अल्पं निमित्तमाकाशमनालोच्येव वेधसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनमण्डलम् ॥

इति सदसदुक्तितारतम्येनातिशयात्युक्तयोर्भेदः ॥ १६२ ॥

(अ०च०) - अत्युक्तिरिति रस्यविदेशः । अद्भुतं च तदतस्य मिथ्याक-
पम् । अकूपारा समुद्राः । आहुरिति । स्वमते तु तव्यायातध्याया-
भ्यां भेद इति भावः । अतस्ये अद्भुतस्य विशेषणस्य कृत्यं दर्शयति-
अनयोरिति ।

शुदाहृतम् । असदुक्तितारतम्येनेति । अनयोरित्यत्रासदुक्तिमात्रम् । अल्प-
मिति पद्ये त्वत्यन्तासदुक्तिरिति तारतम्येनेत्यर्थः । तथा चाहुतेति विशे-
षणादत्यन्तातथ्यरूपत्वलाभान्नातिशयोक्तावतिव्याप्तिरिति भावः । अत ए-
वानयोरिति पद्यानन्तरं दण्डिनोक्तम् । “इति सम्भाव्यमेवैतद्विशेषाख्या-
संस्कृतम्” इति । एवम् “लोकातीत इवात्यर्थमभ्यासोप्य विवक्षितः ।
योर्यस्तेनातिवृथ्यन्ति विदग्धा नेतरे यथा ॥” इत्युक्त्वा ‘अल्पं निर्मितमि-
त्याशुदाहृत्य इयमत्युक्तिरित्युक्तमिति च ॥ १६२ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायामत्युत्तमलङ्कारः ॥ ९६ ॥

चं०)-निरुक्तियोगतो नाम्नान्यार्थत्वप्रकल्पनम् ।

ईदृशैश्वरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो भवान् ॥ १६३ ॥

कुव०)-यथा वा-पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे
कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।

अद्यापि तुल्यकवेरभावा-

दनामिका सार्थवती बभूव ॥ १६३ ॥

अ०चं०)-निरुक्तिरिति लक्ष्यम् । योगवशाद्नाम्नामर्थविशेषाभिधायिना-
मर्थान्तरोपघर्षणमिति लक्षणम् । ईदृशैरिति । चन्द्रं प्रति विरहिण्या
उक्तिः । ईदृशैर्जनसन्तापनरूपैः दोषाया शत्रेः कर्ता दोषाणामाकरव ।
पुरेति । कनिष्ठिकाद्युल्लिखिशेषः । अधिष्ठितः कालिदासो यस्यां सा-
अद्युल्लिखिशेषरूपा । अर्थवती, न विद्यते कविनाम् यस्यां स्तेत्यन्वर्थ-
नामवती ॥ १६३ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां निरुत्तमलङ्कारः ॥ ९७ ॥

चं०)-प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्तनम् ।

न द्यूतमेतत्किं तव क्रीडनं निर्दोशैः शरैः ॥ १६४ ॥

कुव०)-निर्ज्ञातो निषेधः स्वतोन्युपयुक्तत्वादर्थान्तरं गर्भी-
करोति । तेन चारुतान्वितोयं प्रतिषेधनामालङ्कारः । उ-
दाहरणं युद्धरङ्गे प्रत्यवतिष्ठमानं शाकुनिकं प्रेति विदग्ध-
वचनम् । तत्र युद्धस्याक्षय्यतत्वाभावो निर्ज्ञात एव कीर्त्य-
मानस्तत्रैव तत्र प्रागल्भ्यं न युद्धे व्युत्पत्तिग्रहोऽस्तीत्युप-
हासं गर्भीकरोति तत्र किं तवेनाविष्कृतम् ।

१ वा-न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना ।

अप्रतीकारपारुष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः ।
अत्र स्त्रीणां विषादिनिमित्तत्वाभावः प्रसिद्ध एव की-
मानस्तासां विषाद्यतिशयाय क्रौर्यमिति । अमुमर्थं
कीकरोतीति स चाप्रतीकारपारुष्या इति प्रतीकार-
ो विषादिभ्यस्तासां विशेषं दर्शयता विशेषणेना-
न्यतः ॥ १६४ ॥

)-कितवो शूतकृत् । 'धूर्वोक्षवेधी कितवः' इत्यमरः । ननु प्रसिद्धा
इत्याचमकारित्वाकथमलङ्कारत्वमत आह । निज्ञात इत्यादि । शकु-
त्वाकैर्दीप्यतीति शाकुनिकः । भाविभूतमिति ध्वनित्वशङ्कानिघार-
। एवमप्येव ॥ १६४ ॥

लङ्कारचन्द्रिकायां कुचलयानन्दटीकायां प्रसिधेयालङ्कारः ॥ ९८ ॥

)-सिद्धस्यैव विधानं यत्तदाहुर्विध्यलङ्कृतिम् ।
अमोदध्वने काले कोकिलः कोकिलो भवेत् ॥ १६५ ॥

॥)-निज्ञातविधानमनुपयुक्तिबाधितं सदर्थान्तरगर्भी-
णेन चारुतरमिति सं विधिनामानमलङ्कारमाहुः । उ-
हरणे कोकिलस्य कोकिलत्वविधानमनुपयुक्तं सदति
पुरपञ्चमध्वनिशालितया सकलजनहृद्यत्वं गर्भीकरोति
य पञ्चमोदध्वने इति कालविशेषणेनाविष्कृतम् ।

या वा-हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गाधमसि निर्भरगर्मबिन्न-

सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥

अत्र रामस्य स्वहस्तं प्रति रामस्य गाधमसीति वच-
मनुपयुक्तं सद्रामस्येत्यनेन स्वस्यात्यन्तनिष्करुणत्वं
र्भीकरोति । तच्च निर्भरेत्यादिविशेषणेनाविष्कृतम् । य-
त्प्यनयोर्विधिनिषेधयोर्नृदाहरणेष्वप्यङ्गन्यान्पर्यान्तर-

सङ्क्रमितवाच्यरूपाणि तथापि न ध्वनिभावास्पदानि ।
स्वोक्तयैव व्यङ्ग्यविशेषाविष्करणात् । व्यङ्ग्याविष्क-
रणे चालङ्कारत्वमेवेति प्राक्प्रस्तुताङ्कुरप्रकरणे व्यवस्थि-
तत्वात् । पूर्वं बाधितौ प्रतिषेधौ आक्षेपभेदत्वेनोक्तौ । इह
तु प्रसिद्धौ विधिप्रतिषेधौ तत्प्रतिद्वन्द्विनावलङ्कारत्वेन
वर्णिताविति भेदः ॥ १६५ ॥

अ० च०)-पञ्चमस्य स्वरविशेषस्योदध्वनमाविष्करणं यत्र तादृशं काष्ठं को-
किलः कोकिलो मधुरध्वनिरभवादित्यर्थः । द्वितीयकोकिलपदस्यानुपपुक्ता-
र्थत्वेनार्थान्तरे सङ्क्रमितत्वात् । सङ्कलजनतद्व्यवस्थप्रतीतिश्च प्रयोजनम् । एव
च शालितयेत्यनन्तरं लक्षितयेति बोधो बोध्यः । पूर्वपङ्क्तिव्याशङ्कानिवा-
रणाय तच्चरयाशुक्तम् । हे इस्तेति । शूद्रतपस्याजनिताधर्मवशादपूर्णापु-
षि द्विजयालके मृते तद्बोधोपतस्य रामस्य स्वहस्तं प्रतीयंमुक्तिः । जी-
घातवे जीवनाय । शूद्र एव तपश्चरणान्मुनिरिव मुनिस्तस्मिन्कृपाणं खड्गं
विखल निक्षिप यतो रामस्याकरुणस्य गात्रं शरीरमसि । निर्भरमतिशयेन
गर्भोद्धिन्नायाः सीतायाः प्रवासनं निर्धासनं तत्र पटोर्दृढस्येत्यर्थः । अत्र
रामपदं वरुणावरूपार्थान्तरसङ्क्रमितम् । तदतिशयो व्यङ्ग्यः । सञ्चारयन्त
मित्यनेनोक्तः । ध्वनिभावास्पदानि ध्वनिप्रयोजकानि । व्यथस्तितरवा-
दिति । “शब्दार्थशक्त्याऽक्षितोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः । यच्चायिष्कि-
यते स्वोक्त्या सान्निवाल्ङ्कृतिध्वनेः ॥” इति ध्वनिकारयचनेन निर्णोतत्वा-
दित्यर्थः । उक्ताविति “निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते । आक्षेपोऽन्यो
विधी व्यक्ते निषेधे च तिरोहितः ॥” इत्येताभ्यां नाहं दूती, गच्छ गच्छसी-
त्युदाहरणयोः प्रतिपादितावित्यर्थः । प्रसिद्धत्वाद्वाधितमतिद्वन्द्वित्वम् ॥ १६५ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां पुन्यलपानन्दटीकायां विध्यलङ्कारः ॥ ९९ ॥

चन्द्रा०)-हेतोर्हेतुमतां सार्द्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ।

असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवाम् ॥ १६६ ॥

कुव०)-यथा वा-एष ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ।

कस्य नो तनुते तन्नि पिपासाकूलिनं मनः ॥

माने नेच्छति वारयत्युपशमे क्षमामालिप्तन्त्यां द्विषां

स्वातन्त्र्ये परिप्लव्य तिष्ठति करो व्याभूय भयं गते ।

तृष्णे त्वामनुबध्नाता फलमियत्प्राप्तं जनेनामुना
यत्स्पृष्टो न पदा स एव चरणौ स्पृष्टुं न सम्मन्यते ॥
इत्युदाहरणम् ॥ १६६ ॥

(अ०चं०) - हेतोरिति । हेतुमता कार्येण । मानच्छेदः । कार्यम् । एव
इति । विदुमच्छायः प्रवालकान्तिर्विगततरुच्छायश्च मरुनिर्जलदेशः ।
माने इति । माने नेच्छति अनिच्छति सति । एवमुपशमे वारयति
सति । द्विषां लज्जायां क्षमां भूमिमालिप्यन्त्याम् । भूम्युल्लेखनस्य तद-
नुभाषस्यात् । स्वात्तन्त्र्ये च परिश्रुत्य पराङ्मुखीभूय विष्ठति सति, धैर्ये
फटी व्याधूय मम नानुमतमिति सूचनाय हस्तधूननं कृत्वा गते सति हे-
तृष्णे त्वामनुबध्नातामुना जनेनैतावाफलं प्राप्तं यत्पादेनापि यो न स्पृष्टः
स एव चरणौ स्वीयौ स्पृष्टुं न सम्मन्यन्त्ये भुज्जानातीत्यन्वयः ।
अथ तृष्णाद्व्यहेतुताकार्ययोः स्पृष्टमभिधानम् ॥ १६६ ॥

(चं०) - हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते ।

लक्ष्मीविलासा विदुषां कटाक्षा वेङ्कटप्रभोः ॥ १६७ ॥

(कुष०) - अत्र कार्यावश्यंभाषतच्छेद्यादिप्रत्यायनार्थः का-
र्यकारणभेदव्यपदेशः ॥ यथा वा-

आयुर्दानमहोत्सवस्य विनतक्षोणीभृतां मूर्तिमा-
न्विश्वसो नयनोत्सवी मृगदृशां कीर्तिः प्रकाशः परः
आनन्दः कलिताकृतिः सुमनसां वीरश्रियो जीवितं
धर्मस्यैव निकेतनं विजयते वीरः कलिद्वेश्वरः ॥
अत्र दानमहोत्सवायुष्करत्वादिनाऽध्यवसिते राशि
तदायुष्मादिव्यपदेशः ॥ १६७ ॥

(अ०चं०) - भेदान्तरमाह - हेतुहेतुमतोरिति । केचित्प्रचक्षते हेतुमतयः ।
युक्तम् । "हेतुमता सह हेतोरभिधानभेदता हेतुः" इति । लक्ष्मीवि ।
कटाक्षा विदुषां लक्ष्मीविलासा इत्यन्वयः । अत्र विलासहेतोर्विलासा-
भिरत्येनाभिधानम् । एवविषयलक्षणायाः प्रयोजनमाह - अथेति । पापों-
घस्यंभावश्च तच्छेद्यं चेति विग्रहः । आदिना अपरपाशर्न रोग इत्यादी
पापंगतोपादेयपानुपादेयतादिसमाहः । आयुर्गतिः । वीरः कलिद्वेश्वरः
कलिद्वेश्वराधिपः विजयते इत्यन्वयः । कटाक्षाः । दानरूपस्य महोत्स-

सङ्क्रमितवाच्यरूपाणि तथापि न ध्वनिभावास्पदानि
स्वोक्त्यैव व्यङ्ग्यविशेषाविष्करणात् । व्यङ्ग्याविष्क-
रणे चालङ्कारत्वमेवेति प्राक्प्रस्तुताङ्कुरप्रकरणे व्यवस्थि-
तत्वात् । पूर्वं बाधितौ प्रतिषेधौ आक्षेपभेदत्वेनोक्तौ । इदं
तु प्रसिद्धौ विधिप्रतिषेधौ तत्प्रतिद्वन्द्विनावलङ्कारत्वेन
वर्णिताविति भेदः ॥ १६५ ॥

(अ० अं०)-पञ्चमस्य स्वरविशेषस्योदध्वनमाविष्करणं यत्र तादृशे काले को-
किलः कोकिलो मधुरध्वनिरभवदित्यर्थः । द्वितीयकोकिलपदस्यानुपयुक्ता-
र्थत्वेनाध्यान्तरे सङ्क्रमितत्वात् । सकलजनदृष्टव्यमतीतिष्व मयोजनम् । एवं
च शालितयेत्यमन्तरं लक्षितयेति शेषो बोध्यः । पूर्ववद्धृतिवाशङ्कानिवा-
रणात् तच्चेत्याहुक्तम् । हे इत्येति । शृङ्गपस्याजनिताधर्मवशादपूर्णांशु-
पि द्विजवालेके मृते सङ्घोषतस्य रामस्य स्वहस्तं प्रतीयमुक्तिः । जी-
घातये जीघनाय । शृङ्ग एव तपस्वरणान्मुनिरिव मुनिस्तस्मिन्कृपाणं खड्गं
विसृज निक्षिप यतो रामस्याकरुणस्य गात्रं शरीरमसि । निर्भरमतिशयेन
गर्भेष्टिन्नायाः सीतायाः प्रवासन निवासनं तत्र पटोर्दृष्टस्येत्यर्थः । अत्र
रामपदं करुणत्वकृपाध्यान्तरसङ्क्रमितम् । तदतिशयो व्यङ्ग्यः । स्यात्पन्त-
मित्यनेनोक्तः । ध्वनिभावास्पदानि ध्वनिप्रयोजकानि । व्यवस्थितत्वा-
दिति । “शब्दार्पणशक्त्याऽऽक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः । यत्राविष्कि-
यते स्योक्त्या सान्नेवालङ्कृतिध्वनेः ॥” इति ध्वनिकारवचनेन निर्णीतत्वा-
दित्यर्थः । उक्ताविति “निषेधाभासमाक्षेपं युधाः केचन मन्वते । आक्षेपोऽन्यो
विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते ॥” इत्येताभ्यां नाहं दूती, गच्छ गच्छसी-
त्पुदाहरणयोः प्रतिपादितावित्यर्थः । प्रसिद्धत्वाद्बाधितप्रतिद्वन्द्वित्वम् ॥ १६५ ॥

इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां विष्णुलङ्कारः ॥ ९९ ॥

(चन्द्रा०)-हेतोर्हेतुमतां सार्द्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ।

असाधुदेति शीतांशुमानच्छेदाय सुध्रुवाम् ॥ १६६ ॥

(कुव०)-यथा वा-एष ते विद्रुमच्छायां मरुमार्गं इवाधरः ।

कस्य नो तनुते तन्वि पिपासाकूलितं मनः ॥

माने नेच्छति धारयत्युपशमे क्षमाभालिखन्त्यां द्वियां
स्यातन्व्ये परिहृत्य तिष्ठति करो व्याधूय धैर्यं गते ।

छाभादिजन्या चित्तवृत्तिः शोकः प्रसिद्धः । आदिपदेन प्रोक्षोत्साह-
भयजुगुप्साविस्मयनिर्वेदाख्यानां षण्णां परिग्रहः । विशेषपदेन च रत्यादेः
स्यायित्थप्रयोजकः परिपुष्टत्व कान्ताविषयत्वमितरानङ्गाव च विवक्षित-
म् । तदुक्तम्—“ रत्यादेशेन्निरङ्गः स्यादेवादिविषयोऽथ वा । अन्यद्भि-
भावभावा स्यान्न तदा स्यायिशब्दभाक् ” इति स्यायिन एव चाभिव्य-
क्तरसत्वम् । यदाहु—“ कारणान्यथ कार्याणि सदकार्येणि पानि च ।
रत्यादेः स्यायिना लोके तानि चेत्यादयकाव्ययोः॥ विभावा अनुभावास्त-
त्कल्पन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तैर्विभावाद्यै स्यायीभावो रसः
स्मृतः ॥ ” इति । अभिव्यक्तानां च रत्यादीनां रसकृपाणां प्रमादकृद्भा-
रस्य करुणरौद्रवीरभयानकर्षाभत्साद्भुतशान्तरूपविशेषसङ्गा बोध्याः ।
निर्वेदादिरिति । “ निर्वेदगलानिशङ्करपास्तथासूयामदभ्रमाः । आलस्यं
चैव दैन्यं च पिन्ता मोहः स्मृतिभृतिः । व्रीडा चपलता हर्ष भावेगो
लढता तथा । गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रा विस्मृतिरेव च । स्वप्नो
विबोधोऽमर्षश्चाप्यदहितमथोग्रता । मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्ताथा मरणमेव
च । प्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः । त्रयस्त्रिंशदमी भावाः
समाख्यातास्तु नामतः॥” इति भरतेनोक्ताः । लज्जादिना विकारगोपन-
मयद्विषाण्यो भावः । देवतेत्याद्यपरिपुष्टत्वादेरुपलक्षणम् । रतिरिति
चापुष्टहासादेः ॥

(कुव०)—अनौचित्येन प्रवृत्तौ रसो भावश्च रसाभासो भावः

भासश्चेत्युच्यते स यथापरस्याङ्गं तदूर्जस्वित् । भावस्य
प्रशाम्यदवस्था भावशान्तिः । तस्याः पराङ्गत्वे समाहितम्
भावस्योद्गमावस्था भावोदयः । द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः
परस्परस्पर्धा भावसन्धिः । बहूनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनो-
त्पत्तिर्भावशयलता एतेषां निरतराङ्गत्वे भावोदयादयस्त्र-
योऽलङ्काराः । तत्र रसवदुदाहरणम्—

मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।

येनैकचुलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥

अत्र मुनिविषयरतिरूपस्य भावस्याद्भुतरसोद्गमः ।

यथा वा—अयं सरसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

क्षोणीभूतां राज्ञां कलिताकृतिर्धृताकारः । वीरश्रियो वीरलक्ष्म्या निके-
तनं स्थानम् ॥ १६७ ॥

इति श्रीमत्पदंवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सङ्गुपाख्यभट्टविद्वलसूत्रिपात-
जश्रीरामचन्द्रसूरिसुनुना वैद्यनाथेन कृतायामलङ्कारचन्द्रि-
काख्यायां कुचलयानन्दटीकायां हेत्वलङ्कारप्रकरणं
सम्पूर्णम् ॥ १०० ॥

(चं०)-इत्थं शतमलङ्कारा लक्षयित्वा निदर्शिताः ॥

प्राचामाधुनिकानां च मतान्यालोच्य सर्वतः ॥ १६८ ॥

रसभावतदाभासभावशान्तिनिबन्धनाः ॥ १६९ ॥

चत्वारो रसवत्प्रेय ऊर्जस्विच्च समाहितम् ॥ १७० ॥

भावस्य चोदयः सन्धिः शबलत्वेमिति त्रयः ॥

अष्टौ प्रमाणालङ्काराः प्रत्यक्षप्रमुखाः क्रमात् ॥

एवं पञ्चदशान्यानप्यलङ्कारान्विदुर्बुधाः ॥ १७१ ॥

(कुच०)-तत्र विभावानुभावव्यभिचारिभिर्यञ्जितो रतिहा-
सशोकादिभिश्चित्तवृत्तिर्विशेषो रसः । स यत्र परस्याङ्ग-
भवति तत्र रसवदलंकारः । विभावानुभावाम्यामभिव्य-
ञ्जितो निर्वेदादिस्त्रयस्त्रिशब्देनो देवतांगुरुशिष्याद्विज-
पुत्रादावभिव्यज्यमाना रतिश्च भावः । स यत्रापरस्याङ्ग-
स प्रेयोऽलंकारः ॥

अ० चं०)-भावस्येति । निर्वेदादेर्व्यभिचारिभावस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षप्रमुखाः
प्रत्यक्षाद्याः । ते च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाणां परस्परानुपलब्धिः सम्भवति-
ह्याख्याः । विभावेत्यादि । रस्यादेरालम्ब्यनोद्दीपनरूपाणि नायिकाचन्द्रो-
दयादीनि [वारणानि काव्ये वर्ण्यमानानि विभावयन्तीति ह्युत्पत्त्या
विभावपदेनाभिधीयन्ते । कार्याणि च कटाक्षरोमायादीनि । तेषां वि-
धान्येषानु पश्चाद्व्यवन्तीति ह्युत्पत्त्यानुभावपदेन । एवमेव कार्याणां रत्या-
दिनोत्पादने कर्तव्ये सहकारिभूतान्युत्पत्तिः कटाक्षदीनि च व्यभिचारिपदेन
विशेषादभितः समन्ततो ये स्थापितं स्थापयन्तीति ह्युत्पत्तेः । एवं
रतिरासकपनुरागादिपर्यायशेषान्तःकरणवृत्तिः । विदुर्बुधा विदुषिवादि-
येष्टादर्शनजन्या । चित्तस्य विधासङ्ख्या यतिर्ज्ञातः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविहंसनः करः ॥

अत्र करुणस्य शृङ्गारोद्गमः ॥

(अ०चं०)-अनौचित्येनेति । एतच्चोदाहरणे दर्शयिष्यामः । मुनीराति । कुम्भ-
सम्भवोऽगस्त्यः । एकचुलकेन समुद्रे पीयमाने तदन्तर्गतयोस्वताररूप-
योर्मत्स्यकूर्मयोर्दशनेन गम्योद्भूतरसो मुनिप्रभावातिशयपर्यवसन्नतया तद्वि-
पररतिपोषकत्वात्तदद्भुतमिति भावः । अयमिति । भूरिश्रवसश्चिच्छन्नं हस्त-
मालोम्य तद्वधूनामुक्तिः । स पूर्वानुभूतोऽयं कष्टः यः काश्चीसमाकर्षण-
शीलः । नीवी वसनप्रन्विस्तस्या विहंसनो मोचक इति स्मर्यमाणया
शृङ्गारावस्थया करुणरसपरितोषः ।

(कुवलय०)-प्रेयोऽलङ्कार एव भावालङ्कार उच्यते । स यथा-
कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वस-
न्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽल्लिपुटम् ।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन
प्रसीदेत्याक्रोशाग्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥
अत्र शान्तिरसस्य कदेतिपदसूचितचिन्ताख्यो व्य-
भिचारिभावोऽद्भुतः । यथा वा-

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति ग्निवः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न श्रान्तासि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥
अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य वसुमतीविषयरतभावोऽद्भुतः

(अ०चं०)-कदेति । निमिषमिव दिवसान्कदा नेष्यामीत्यन्ययः । कीदृशः ।
यास्यां गङ्गार्तरि वसन् । अयेत्यादेरिति क्रोशाग्नित्वेनान्ययः । अत्यु-
च्चा इति । स्फारा विस्तीर्णाः । प्रस्तौमि प्रसन्नयामि । भुवः पृथिव्याः
दिमां भुयं पिप्पल्लास्यमाणः ॥

(कुवलय०)-ऊर्जस्विद्यथा-

त्वत्प्रत्यर्थिवसुन्धरेशतरुणीः सन्त्रासतः सत्वरं
गान्तीर्षरि विलुण्ठितुं सरमसं याताः किराना घने ।

तिष्ठन्ति स्तिमिताः प्ररुढपुलकास्ते विस्मृतोपक्रमा-
स्तासामुत्तरलैः स्तनैरतितरां लोलैरपाङ्गैरपि ॥

अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य शृङ्गाररसाभासोद्भूतम् ।

यथा घा-त्वयि लोचनगोचरं गते

सफलं जन्म नृसिंह भूपते ।

अजनिष्ट ममेति सादर

युधि त्रिज्ञापयति द्विषां गणः ॥

अत्र कथेः प्रभुविषयस्य रतिभावस्य तद्विषयद्विषङ्ग-
रतिरूपो भावाभासोऽद्भूतम् ।

समाहितं यथा-

पश्यामः किमिय प्रपद्यत इति स्थैर्यं मया लब्धम् ।

किं मां नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।

इत्यन्योन्यविलक्ष्यदृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे

सव्याजं हसित मया धृतिहरो मुक्तस्तु बाष्पस्तया ॥

अत्र शृङ्गारस्य कोपशान्तिरद्भूतम् ॥

- (भ०च०) त्वामप्यर्थाति । हे पीर सग्रासुतो भयादने सत्वर गच्छतीस्तव
प्रार्थनं शत्रवो यमुन्धरेशा भूपास्तया तदणीर्विदुषिष्ठतु याता विरा-
ता भिन्ना ताता तदणीनामुत्तरलैरतितरपले स्तनैरतितरानतिशयेन
छोलैश्चलैरपाङ्गैर्नप्रान्तैश्च ते स्तिमिता स्तब्धा मोहतरामाश्वा विस्मृ-
॥ उपक्रमो दुष्टनरूपो यस्तादृशस्तिष्ठन्वित्यन्वयः । अत्र शृङ्गारस्यान-
तुरक्तप्राजवनिताविषयत्वाद्नोचितत्वेन प्रयुष्टिरित्याभासरूपत्वम् । त्वयी-
ति । अजनिष्ट भूय युधि खत्रामे । तद्विषयेति । प्रभुविषया द्विषद्गण-
स्य वा रतिस्तद्रूप इत्यर्थः । अत्र प्रभुविषयवत्त्वरूपानीचितत्वेन प्रयति-
तयाप्याश्रयाभासत्वम् । पश्याम इति । नापयस्य स्वमित्र मति ना-
यियावृत्तान्तोक्तिः । मयि तूष्णींभूते किमिय प्रपद्यते पुरुषे तत्पश्या-
म इत्यभिप्राये मया स्थैर्यं मानरूपमालम्बितमद्भूतम् । पश्याम इति
पश्यायनं सर्वात्मनानभिप्रायम् । अथ तयाप्ययं खलु शठो मा वि-
मिति नादपति भाषत इति कोप आश्रितः । इत्यन्योन्यं परस्परं ।
विलक्ष्या एक्ष्यरहिता वा दृष्टिस्तत्र चतुरे । सव्याजं निमित्तान्तरव्या-
जसहितम् ॥

(कुव०)-भावोदयो यथा-

तदद्य विश्रम्य दयालुरेधि मे

दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ।

अदर्शि पादेन विलिख्य पत्रिणा

तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥

अत्र नलं प्रति दमयन्त्या औत्सुक्यरूपभावस्योदयः
शृङ्गाररसस्याङ्गम् ।

भावसान्धिर्यथा-

एकाभूत्कुसुमायुधेषुधिरिव प्रव्यक्तपुङ्खावली

जेतुर्मङ्गलंपालिकेव पुलकैरन्या कपोलस्थली ।

लोलाक्षीं क्षणमात्रभाविषिरहक्लेशसहं पश्यतो

द्रागाकर्णयतश्च वीर भवतः प्रौढाह्वाडम्बरम् ॥

अत्र रमणीप्रिमरणौत्सुक्ययोः सान्धिः प्रभुविषयभा-
वस्याङ्गम् ।

भावशब्दालं यथा-

“काकार्यं शशालक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि हृदयेत सा

दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥

अत्र वितर्कात्सुक्यमतिस्मरणशंकादेन्यधृतिचिन्तानां

शचलता विमलम्भशृङ्गारस्याङ्गम् ॥

अ० च०)-तदिति । एषि भव । निनीषामि नैतुमिच्छामि । यतस्तत्रैव रूपेण

समः स मत्प्रियो नलः पत्रिणा हंसेन पादेन विलिख्य अदर्शि दर्शितः ।

एवेति । ॥ वीर क्षणमात्रेण मुद्गरस्यानाङ्गायी यो विरहोऽस्तदसहि-

ष्णुं लोलाक्षीं दृष्ट्वा पश्यतस्तथा प्रौढसङ्ग्रामाटम्बरमाकर्णयतश्च भवतः

पत्न्या कपोलस्थलीं द्वायुः क्षीमे पुलकैः कुसुमायुधस्य मदनस्येषुधिरि-
रणीयप्रव्यक्ता मुद्गराङ्गी शृङ्गारप्रक्रियंश्च तथाभूताभूत् । अन्वादि-

र्शया जेतुर्नयनीलस्य मङ्गलपालिका मङ्गलरूपा पालिका या पुङ्खा-
वादिनिर्मिता तत्रयथावन्म्यस्तम्भशृङ्गादिषु बद्धा मार्गपालीति मतिर्या

तद्वदभूदित्यर्थः । अत्र प्रेमपदोक्ताया स्तेरपरिपुष्टत्वाद्भावकृत्त्वं बोध्यम् ।
 कृत्कार्यमिति । शुक्रकन्या देवयानीं दृष्टवती यज्ञो ययातेरियमुक्तिः ।
 अकार्यं ब्राह्मणकन्याऽऽसक्तिः । शशलाञ्छनस्य चन्द्रस्य कुलं सोमवं-
 शः । अयं वितर्कः । तदुपमदेन भूयोऽपीत्यात्मसुखम् । एवमग्रेऽपि । श्रुतं
 शास्त्रश्रवणमिति मतिः । अहो कोपेपीति स्मरणम् । अपगतकल्मषाः
 कृते सुकृते धीर्येषां ते किं वदिष्यन्तीति शङ्का । स्वप्नेऽपीति द्वैतम् । हे
 चेतः स्वास्थ्यमुपेहोति धैर्यम् । कः खलु धन्यो भुवा तरुणोऽधरं धास्यति
 पास्यतीति चिन्ता । विमलम्भो वियोग इति पर्यायो ॥

कुव०)-प्रमाणालंकारे प्रत्यक्षं यथा-

क्रान्तक्रान्तबदनप्रतिबिम्बे

भ्रमबालसहकारसुगन्धौ ॥

स्थादुनि प्रणदितालिनि शीते

निर्विवार मधुनीन्द्रियवर्गः ।

यथा वा-किं तावत्सरसि सरोजमेतदारा-

दाहोस्विन्मुखमवभासते युवत्याः ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-

द्विज्ज्योर्कैर्कसहसासिनां परोक्षैः ॥

पूर्वत्र प्रत्यक्षमात्रमत्र तु विशेषदर्शनजन्यसंशयोत्तर-

प्रत्यक्षमिति भेदः ॥

अ०च०)-क्रान्तेति । इन्द्रियाणां वर्गः समूहः । मधुनि मये निर्विवार नि-

र्णति प्रायः । कथंभूते । सङ्क्रान्तप्रियमुखप्रतिबिम्बे । भ्रमक्रोमलाभ्रपल्लवस्तु-

गन्धौ स्थादुनि भास्याद्यं प्रकृष्टनादयुक्तधमरयुते शीतस्पर्शं चेति । अचे-

न्द्रियवृत्त्या तज्जन्यप्रत्यक्षमलङ्कारः । किमिति । आराददूरे । इति शर्णे स-

न्द्रिय कश्चिद्वक्तृसहसासिनां कमलानां परोक्षरहस्यैर्विज्ज्योः । मानाप्रिय-

कथाहासे विज्ज्योकोऽनादरक्रिया इत्येतद्विशेषावविशेषसुंयमिति निश्चि-

काय निर्णीतवान् । इति प्रत्यक्षम् ॥ ८ ॥

कुव०)-अनुमानं यथा-

यथा रन्ध्रं योम्रश्चलजलदधूमः स्पृगपति

स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटभणयः

गमयति वाज्ज्वालोद्यमिति परिपिक्वाश्च कक्रभ-

यथा वा-

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति ध्रुवौ
यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापपुङ्खितशरभ्रेद्धृत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं तदासां स्मरः ॥
पूर्वं रूपकसङ्कीर्णमिदमतिशयोक्तिसङ्कीर्णमिति भेदः ।

(भ०चं०)-यथेति । यथाशब्दा अनुमानार्थाः । 'यथाशब्दस्तु निर्दिष्टस्तु-
ल्ययोगानुमानयोः ।' इति विश्वकोशात् । तथा च चपलजलदरूपो धूमो
व्योम आकाशस्य रन्ध्रमयकाशं यस्मात्स्यगयति तस्माच्च कीटमणयः स-
द्योताः स्फुटिद्धानां रूपं दधति धारयन्ति । यस्माच्च विद्युदपाभिर्ज्वाला-
भिरुल्लसिताः प्रकाशीभूताः परितः पिङ्गवर्णाश्च यत्कुभो दिशस्तस्मात्प-
थिकरूपाणां तरूणां खण्डे समूहे स्मरलक्षणो द्वाभिरलम्ब इति मन्ये
इत्यन्वयः । प्रयोगस्तु पथिकतरूखण्डं स्मरदायानलवत् व्योमव्यापिज-
लद्धूमवत्त्वादित्यादिवोधः । यत्रैता इति । लहरीयुञ्जलाश्चलदृशौ
यासां ता एताः कामिन्यो यत्र जने भ्रूलतां व्यापारयन्ति प्रेरयन्ति तत्रैव
भ्रूसंज्ञाधिपय एव यद्यस्मादमी मर्मस्पृशिनो याणाः सन्ततं पतन्ति तत्त-
स्मान्मण्डलीकृते चापे पुङ्खिता योजितमुक्ता ये शरस्तेषु भ्रेद्धृत्पलः
करो यस्य तादृशः क्रोधनः स्मरः शासनमाज्ञा तद्वारक आसामग्रतो
धावतीति सत्यमत्यन्वयः । अतिशयोक्तीति । मार्गणत्वेन दृशामभ्ययसा-
मादिति भावः । प्रयोगस्तु एताश्चक्रीकृतचापं सदा पुरोधावदाहाकरम-
दनयाः मर्मभेदिबाणपाताश्रयभ्रूसंज्ञास्थानकत्वादिति बोध्यः ॥

(कुव०)-शुद्धानुमानं यथा-

विलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ।

विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥

यथा वा-

सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलंचण्डांशुरुज्जृम्भते

चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति ।

वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरङ्गं यतः

कासि भ्रैयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥

(भ०चं०)-एव विलीयमानैरित्यत्रापि । अयं कालः सूर्यास्तमप्यत्र पक्षि-
विलीयमानताद्याश्रयत्वादिति । रविस्तमनयान् तादृशालङ्कारबन्ध-

त्वादिति वा प्रयोगो ज्ञेयः । सौमित्रे इति । विरहातुरस्य रामस्य लक्ष्म-
प्रत्युक्तिः । अत्राप्ययं चन्द्रः कुरङ्गधारित्वादिति प्रयोगः । इत्यनुमानम् ॥९

(कुव०)-उपमानं यथा-

(१) तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।
(२) यस्तन्वि तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥

अत्र मन्मथमिवातिसुन्दरं

दानवारिमिव दिव्यतेजसम् ।

शैलराजमिव धैर्यशालिनं

वेद्मि वेङ्कटपतिं महीपतिम् ॥

पूर्वोदाहरणे उपमानभूतमतिदेशवाक्यं दर्शितम्
अत्रातिदेशवाक्यार्थसादृश्यप्रत्यक्षरूपमुपमानं फले-
सह दर्शितमिति विशेषः ।

(अ०च०)-सामिति । तारकाणां न्यासः साश्रिवेशः शकटस्याकार संस्थान
माश्रितस्तां रोहिणीं विजानीहीत्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानमिहोपमानम् । इ-
शकटाकारनक्षत्रव्यक्तिः रोहिणीपदवाच्येत्युपमिति मतिस्तरणत्वात् । अ-
त्रेति । अत्र एषु राजसु मध्ये मन्मथमिवातिसुन्दरं महीपतिं वेङ्कटपतिं
धैर्यात्पाद्यन्वयः । दानवारिर्विष्णुः शैलराजं हरं धैर्यशालिनं मदनशास-
कत्वात् । प्रत्यक्षरूपमिति । सादृश्यविशिष्टपिण्डप्रत्यक्षत्वापि फलायो-
गव्यवच्छिन्नत्वेन कारणत्वादिति भावः । फलेन उपमिति रूपेण
इत्युपमानम् ॥ १० ॥

(कुव०)-शब्दप्रमाणं यथा-

(१) विवृण्वन्ता दोषमपि व्युत्तात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
(२) यमामनन्त्यात्मसुखोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥

अत्र शिवः परमेष्ठिनोऽपि कारणमित्यत्र श्रुतिरूपं श-
ब्दप्रमाणमुपन्यस्तम् । एवं श्रुतिपुराणागमलौकिकवाक्य-
रूपाण्यपि शब्दप्रमाणान्युदाहरणीयानि ।

तत्र स्मृतिर्यथा-बलात्कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वा
सर्वान्यलकृतानर्थानकृतान्मदुरववीत् ॥

पूर्वं श्रुतिरभिमतार्थे प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता । इह तु स्मृ-
तिरनभिमतार्थे तद्रूपणपरेण प्रमाणतया नीतेति भेदः
आचारात्मतुष्ट्योरपि मीमांसकोक्तधर्मप्रमाणयोर्वेदश-
ब्दानुभाषकतया शब्दप्रमाणे एवान्तर्भावः । तत्राचार-
प्रमाणं यथा-

महाजनाचारपरम्परेदृशी

स्वनाम नामाददत्ते न साधवः ।

अतोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुन-

र्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥

आत्मतुष्टिप्रमाणं यथा-असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा

यदार्यमस्यामभिलापि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणस्य वृत्तयः ॥

अत्र दुष्यन्तेनात्मतुष्ट्या शकुन्तलापरिग्रहस्य 'वर्धत्वं
श्रुत्यनुमतमनुगीयते' । एवं श्रुतिलिङ्गादिकमपि मीमां-
सोक्तं प्रमाणं सम्भवदिदोदाहर्तव्यम् ।

अन्य०)-विवृण्वतेति । कुमारसम्भवे बहुवचं हरं प्रति पार्श्वत्या इयमुक्तिः ।
घटदोषं प्रकाशयतापि स्पष्टितान्तःकरणेन त्वया इदं महादेवं प्रति एक-
मलक्ष्यजन्मत्वं साधूक्तम् । यतो यमीशमात्मर्षुषो ब्रह्मणोऽपि कारणमाम-
नन्ति वेदाः । स कथं लक्ष्यः प्रभव उत्पत्तिम्यान यस्य तादृग्भविष्यतीत्य-
न्वयः । विवक्षतेति क्वचित्पाठो वक्तुमिच्छतेति तदर्थः । बलादिति । ना-
स्तिकोक्तिरित्यम् । हे जनाः पापानि बलात्कुरुत तानि च पापानि वो युष्मा-
कमकृतान्येव भवन्तु । यतो बलात्कारेण कृतान्सर्वानर्थान्मदुरकृतानप्र-
वीदित्यन्वयः । तद्रूपणपरेण सर्वाभिमतार्थरूपणपरेण । आत्मनस्तुष्टिः
प्रीतिर्वैकल्पिके विषये "गर्भाष्टमेऽष्टमे चाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्" इत्या-
दौ प्रमाणमित्युक्तम् । महाजनेति । दमयन्तीं प्रति नलस्योक्तिः । नाम-
धेयकं नाददत्ते न शृण्वति आचारमुचमाचारयागिनं विगायति निन्दति ।

[शब्दालङ्कारः] अलङ्कारचन्द्रिकासमेतः ।

(२२९)

असशपमिति । क्षत्रेण क्षत्रियेण परिग्रहे क्षमा योग्या यत भार्य श्रेष्ठं मम मनो यस्यां शकुन्तलायामभिलाषशीलम् । पदेषु विषयेषु ॥

(कुव०)-तत्र श्रुतिर्यथा-

त्वं हि नामैव वरदो नाधत्से वरमुद्रिकाम् ।

२१५

न हि श्रुतिप्रसिद्धार्थे लिङ्गमाद्रियते बुधैः ॥

अत्र करिगिरीश्वरस्य वरद इत्यभिधानश्रुत्या सर्वाभिलषितदानृत्वं समर्थितम् ।

लिङ्गं यथा-विदितं यो यथा स्वार्थान मे काश्चित्प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिमिरष्टाभिरित्यभूतोऽस्मि सूचितः ॥

अत्र शिषस्य श्रुतिप्रसिद्धसर्वोपकारकपृथिव्याद्यष्टमूर्तिपरिग्रहलिङ्गेन तत्प्रवृत्तीनां लोकानुग्रहैकप्रयोजनत्वं समर्थितम् । लिङ्गस्य मूलभूतवेदानुमापकतया वैदिकशब्दप्रमाण एवान्तर्भावः । एवं लौकिकलिङ्गानामपि लौकिकशब्दोन्नायकतया लौकिकशब्दप्रमाण एवान्तर्भावः । अतः ।

लोलद्वधूलतया विपक्षदिगुपन्यासे विधूतं शिरः

स्तदृत्तान्तपरीक्षणे कृतनमस्कारो विलक्ष्यस्थितः ।

ईषत्ताम्रकपोलकान्तिनि मुखे दृष्ट्या नतः पादयो-

रुत्सृष्टो गुरुसन्निधावपि विधिर्द्वाभ्यां नृकालोचितः ॥

इत्यादि चेष्टारूपं प्रमाणान्तरं नाशङ्कनीयम् । क्वचि-

च्छब्दप्रमाणकल्पनया चमत्कारो यथा-

किमसुभिर्ग्लपितैर्जड मन्यसे

मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां

नलमुखेन्दुपरां, विबुधस्मरः ॥

अत्र प्रियमाणानां मनश्चन्द्रं प्रविशतीत्येतदर्थिकायाः श्रुतेर्नलमुखचन्द्रविषयत्वे कल्पिते तथा व्याख्यातृस्मरवाक्यं प्रमाणतयोपन्यस्तम् ।

(अ०चं०)-त्वं हीति । वरमुद्रिकां वरमुद्रां नाधत्से न धास्यसि । शु-
 तिवरदसंज्ञारूपा लिङ्गं गमकम् । पक्षे श्रुत्या तृतीयादिरूपया प्रकर्षेण शीघ्र-
 सिद्धेऽर्थे अङ्गाङ्गीभावे सति लिङ्गमर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपमाद्रियते । यथैन्द्रा-
 गार्हपत्यमुपविष्टत इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्य मन्त्रस्येन्द्र-
 प्रकाशनसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेनेन्द्रोपस्थाने विनियोगो नाद्रियते इत्यर्थः ।
 करिगिरीश्वरः कालहस्तीश्वरः । विदितमिति । इत्थंभूतः परार्थेकवृ-
 त्तिकः । अत इत्यस्य चेष्टारूपं प्रमाणान्तरं भाशद्दृनीयमित्यग्रेतनेनान्वयः ।
 छोलदिति । गुरुणां सन्निधावपि द्वाभ्यां नायकाभ्यां समयोचितौ
 विधिनोत्सृष्टः । यथा छोलदृष्टतया नायिकया विपक्षस्य स्पर्शान्वादे-
 दिंश उपन्यासे तत्सकाशादागतोऽस्तीति सूचने कृते नायकेन नेति सू-
 चनाय शिरो विधूतं सञ्चालितम् । ततस्तद्वृत्तान्तपरीक्षणे नायिकया
 कृते स्तवकृतनमस्कारो धिलक्ष्य एव स्थितः । तत इषत्ताम्रा कपो-
 लकान्तिर्यस्य तादृशे नायिकया मुरे कोपातिशयाज्जाते सति तत्पा-
 दयोर्दृष्टिपातेनैवानतः प्रणत इति । किमस्तुभिरिति । व्याख्यातं प्राक् ।
 तथेति । नलमुलचन्द्रविषयमन्याख्यातुः स्मरस्येत्यर्थः । तच्चासिद्ध-
 त्यात्कल्पितमिति भावः । इति शब्दः ॥ ११ ॥

(कुव०)-अर्थापत्तिर्यथा-

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥

यथा वा-व्यक्तं बलीयान्यदि हेतुरागमा-

दपूरयत्सा जलधिं न जाह्नवी ।

गङ्गाधनिर्भर्त्सितशम्भुकन्धरा-

सुवर्णमर्णः कथमन्यथा स्यात् ॥

अनुपलब्धिर्यथा-

स्फुटमसदवलग्नं तन्वि निश्चिन्वते ते

तदनुपलभमानास्तर्कयन्तोपि लोकाः ।

कुचगिरिवरयुग्मं यद्विनाधारमास्ते

तदिह मकरकेतोरिन्द्रजालं प्रतीमः ॥

सम्भवो यथा-

अभूतपूर्वं मम भावि किं वा

मर्त्तं मये मे महजं हि दःखम् ।

किं तु त्वदग्रे शरणागतानां
पराभवो नाथ न तेऽनुरूपः ॥

यथा वा-

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

(भ० च०)-निर्णेतुमिति । अस्तीति निर्णेतुं क्षयमित्यन्वयः । व्यक्तमिति हेतुस्तर्कः । यदि व्यक्तं प्रकटं बलीयान् तदा सा जाद्वयी जलाधिना-
पूरयत् । अन्यथा पूरणे सति अर्णः समुद्रस्य जलं गङ्गापैर्निर्भरितं
तिरस्कृतं खल्लम्भकण्ठसमानघर्णं नीलं कथं स्यादित्यन्वयः । इत्य-
र्थापत्तिः ॥ १२ ॥ स्फुटमिति । हे तन्मित्र तर्कयन्तस्वर्कशीला अपि लो-
यास्तद्व्यलमनुपलभमाना अपश्यन्तस्तथावलग्न मध्यमसदिति स्फुटमेव
निश्चिन्वते । कुलपर्वतभ्रेष्ठयुगमत्वेनाध्यवसितं स्तनद्वन्द्वमाधारं विना
यदास्ते तत्तिवह प्रकरध्यजस्येन्द्रजालं मायाचरितं प्रतीम इत्यन्वयः ।
इत्यनुपलब्धिः ॥ १३ ॥ अभूतेति । ईश्वर प्रति भक्तस्पोक्तिः । पूर्व-
मभूतमभूतपूर्वं तादृशं मम किं वा भाषि न किञ्चित्सर्वं शीवातपादि
द्वन्द्वं खदे । हि यतो मम सहजमेव दुःखमस्ति किंतु हे नाथ ते तय श-
रणागतानां भक्तानां त्वदग्रे पराभवो नानुरूपो मोचित इत्यन्वयः ।
अथवा तव नानुरूप इत्यन्वयः । अग्न दुःखादेः सम्भवाद्ययममाणसि-
द्धस्य कथनम् । ये नामेति भवभूतैरुक्तिः । नामेति कुत्सने । 'नाम प्राका-
श्यसम्भाव्यकोधोपगमकुत्सने' इत्यमरः । किमपीति । काकुर्न किमपी-
त्यर्थः । एष काव्यनिर्माणरूपः । मम कोऽपि समानधर्मा सहशो य उ-
त्पत्स्यते अस्ति वा तं प्रति यत्नः । हि यस्मांश्चिरवधिरयं कालः पृथ्वी च
विपुलेति क्रमेण योज्यम् । अत्र कालोह्यमित्यादिना खोपपत्तिक सम्भवा-
द्यप्रमाणमुपदर्शितम् ।

(कुव० - यथा वा-

आतः पान्थ कुतो भवान्नगरतो वार्त्ता नवा वर्तते ,
बाढं ब्रूहि, युवा पयोदसमये त्यक्त्वा म्रियां जीवति ।
सत्यं जीवति जीवतीति कथिता वार्त्ता मयापि श्रुता ,
यिस्तीर्णा पृथिवी जनोऽपि विविधः किं किं न सम्भाव्यते ।

(अ०चं०)-त्वं हीति । वरमुद्रिकां वरमुद्रां नाधत्से न धास्पसि । श्रु-
तिर्वरदसंज्ञारूपा लिङ्गं गमकम् । पक्षे श्रुत्या तृतीयादिरूपया प्रकर्षेण शीघ्र-
सिद्धेऽर्थे अङ्गाङ्गीभावे सति लिङ्गमर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपमाद्रियते । यथैत्या-
गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तस्य मन्त्रस्येन्द्र-
प्रकाशनसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेनेन्द्रोपस्थाने विनियोगो नाद्रियते इत्यर्थः ।
फेरिगिरीश्वरः कालहस्तीश्वरः । विदितमिति । इत्थंभूतः परार्थकष्ट-
क्षिकः । अत इत्थस्य चेष्टारूपं प्रमाणान्तरं माशङ्कनीयमित्यग्रेतनेनान्वयः ।
छोलदिति । गुरुणां सन्निधावापि द्वाभ्यां नायकाभ्यां समयोचितो
धिधिर्नोत्पद्यते । यथा छोलद्वन्द्वलतया नायिकया विपक्षस्य सपरत्यादे-
दिंश उपन्यासे तत्सकाशादागतोऽसीति सूचने कृते नायकेन नेति सू-
चेनाप शिरो विधृतं सञ्चालितम् । ततस्तद्वृत्तान्तपरीक्षणे नायिकया
कृते सत्यकृतनमस्कारो घिलस्य एव स्थितः । तत ईपत्ताम्ना कपो-
लकान्तिर्यस्य तादृशे नायिकाया मुरो घोषातिशयाज्जाते सति तत्पा-
दयोर्दृष्टिपातेनैवानतः प्रणत इति । किममुभिरिति । व्याख्यात प्राक्
येथेति । नलमुखचन्द्रविषयत्वव्याख्यातुः स्मरस्येत्यर्थः । तच्चासिद्ध-
रिपात्कल्पितमिति भावः । इति शब्दः ॥ ११ ॥

(कुच०)-अर्थापत्तिर्यथा-

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्ये तव नितम्बिनि ।

अन्यथा नोपपद्येत पयोधरमरस्थितिः ॥

यथा वा-व्यक्तं बलीयान्यादि हेतुरागमा-

दपूरयत्सा जलधिं न जाह्नवी ।

गङ्गायनिर्भर्त्सितशम्भुकन्धरा-

सुवर्णमर्णः कथमन्यथा स्यात् ॥

अनुपलाब्धिर्यथा-

स्फुटमसदवलग्नं तन्वि निश्चिन्वते ते

तदनुपलभमानास्तर्कयन्तोपि लोकाः ।

कुचगिरिवरयुग्मं यद्विनाधारमास्ते

तदिह मकरकेतोरिन्द्रजालं प्रतीमः ॥

सम्भवो यथा-

अभूतपूर्वं मम भावि किं वा

सर्वं सहे मे सहजं हि दुःखम् ।

अत्राद्योदाहरणे अभूतपूर्वं मम भावि किं वेति सम्भवप्रमाणसिद्धार्थो दर्शितः । द्वितीयोदाहरणे सम्भवोपपादकं कालानन्त्यादिकमपि दर्शितम् । तृतीयोदाहरणे तु सम्भवोऽपि कण्ठोक्त इति भेदः ।

एतिह्यं यथा-कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥

अत्र लौकिकी गाथेयमित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपरिपर्यरूपता दर्शिता ॥

(भ०चं०)-भ्रातरिति । पथिकं प्रति ग्रामस्थस्य प्रश्नः । कुत इत्यनन्तरमागत इति शेषः । नगरादित्युत्तरम् । यातंति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः । यादमित्युत्तरमङ्गीकारे । अस्तीत्यर्थः । ब्रूहीति पूर्वस्योक्तिः । पुवेत्यादिपान्यवचनम् । सत्यं जीवतीति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः । जीवतीत्यादि सर्वपान्यवचनम् । इति सम्भवः । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकेति । अनिर्दिष्टो विशेषः । प्रवक्तृकः प्रवक्ता यस्येत्यर्थः । एवं चैतदेवेतिहलक्षणमिति दर्शितम् ॥ इत्यलङ्कारचन्द्रिकायां कुवलयानन्दटीकायां प्रमाणाङ्कारप्रकरणम् ॥१५॥

(कुव०)-अथैतेषामलङ्काराणां यथासम्भवं कचिन्मेलने, लौकिकालङ्काराणां मेलन इव चारुत्वातिशयोपलम्भान्नरसिंहन्यायेन पृथगलङ्कारावस्थितौ तन्निर्णयः क्रियते । तत्र तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यमेदालङ्कारमेलने, सुहृदः । स चाङ्गाङ्गीभावेन समप्राधान्येन सन्देहेन एकवाचकानुप्रवेशेन चतुर्विधः । एवं नृसिंहाकाराः पञ्चालङ्काराः ।

(भ०चं०)-यथासम्भवमिति । संछिष्टसङ्ख्याभ्यां द्वयोस्त्वदधिकानां वेति यथासम्भवमित्यर्थः । स्फुटेति । स्फुटमवगम्यमानो भेदो येषामिति विग्रहः । एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशोऽवस्थितिः । एतत्सर्वमुदाहरणे व्यक्तीभवमिति ॥

(कुव०)-तत्र संछिष्टिर्यथा-

कुसुमसौरभलोभपरिश्रम-
दध्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया

२००६११

चलितया विदधे कलमेखला-
कलकलोलकलोलदृशान्यया ॥

- . अत्र शब्दालङ्कारानुप्रासयमकयोः संसृष्टिः ।
११३ लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षन्तीवाञ्जनं नमः ।
२००६११ असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥
अथोत्प्रेक्षयोरुपमायाश्चेत्यर्थालङ्काराणां संसृष्टिः ।
आनन्दमन्थरपुरन्दरमुक्तमाल्यं
मौलौ हृदेन निहितं महिषासुरस्य ।
पादाम्बुजं भवतु मे विजयाय मञ्जु-
मञ्जीरसिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः ॥
अत्र शब्दार्थालङ्कारयोरनुप्रासोपमयोः संसृष्टिः ।

(अ०च०)-कुसुमेति । माधे ऋतुवर्णने पद्यमिदम् । अन्यथा कयापि घनि-
तया चलितया कलस्वरो मेखलाया काश्याः कलकलः कोलाहलो विदधे ।
किम्भूतया । कुसुमसौरभलोभेन परिभ्रमतां भ्रमराणां सम्भ्रमेण त्वरावि-
शेषेण सम्भ्रूता समृद्धा कोलाहलस्यास्तथा भावका कोलाहलस्यां तादृशी
दृश्यस्यास्तथाभूतयेति । आनन्देति । आनन्देन मन्थरं पथा स्वातथा ।
पुरन्दरेणेन्द्रेण मुक्तमर्पितं माल्यं यत्र तादृशं महिषासुरस्य मौलौ मस्तके
हृदेन निहितं मञ्जु मनोज्ञं मञ्जीरस्य नूपुरस्य सिञ्जितं रणितं यत्र ता-
दृशमनोरममम्बिकायाः पादाम्बुजमम्बुजसदृशं चरणं नोऽस्माकं विजयाय
भवातिवत्पन्थयः । अत्र पादाम्बुजमित्युपमितसमास एव न तु मयूरव्यं-
खवादिवापाद एवाम्बुजमिति । तथा सत्पम्बुजमाधान्ये मञ्जीरसिञ्जिता-
न्वयायोगादित्युपमेव न रूपकमिति श्रेयम् । इति संसृष्टिः ॥

(कुव०)-अद्वाद्भिभावेसङ्करो यथा-

तलेष्वेवपन्त महीरुहाणां
छायास्तदा मारुतकम्पितानाम् ।
शशाङ्कसिंहेन तमोगजानां
लूनाकृतीनामिव गात्रखण्डाः ॥

अत्र शशाङ्कसिंहेनेति तमोगजानामिति च रूपकम् ।
यद्यप्यत्र शशाङ्क एव सिंहस्तमांस्येव गजा इति मयूर-

व्यंसकादिसमासाश्रयणेन रूपकवच्छशाङ्कः सिंह इव र
मांसि गजा इवेत्युपमितसमासाश्रयणेनोपमापि व
शक्या । तथापि लूनाकृतीनामिति विशेषणानुगुण्याद्
पकसिद्धिः । तस्य हि विशेषणस्य प्रधानेन सहान्वये
भाव्यं न तु गुणेन “गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वा
दि”ति न्यायादुपमितसमासाश्रयणे तस्य पूर्वपदार्थप्रधान
त्वाच्छशाङ्कस्य तमसां च प्राधान्यं भवेत् । तत्र न विशे
षेण मुख्यार्थान्वयस्वारस्यमास्ति । स्वरूपनाशरूपोपचरि
ताकृतिलवनकर्तृत्वकर्मत्वान्वयसम्भवेऽपि मुख्यार्थान्व
यस्वारस्यमेवादरणीयम् ।

भ०चं०)-तलेष्विति । तदा भारतकम्पितानां महीरुहाणां तलेषु छाये
वेपन्त कम्पमाना भासन् । तत्रोत्प्रेक्षते । शशाङ्करूपेण सिंहेन छिन्नाकृ
तीनां तमोलक्षणगजानां शरीरखण्डा इवेति । गुणानां चेति तार्तियाधिक
रणसूत्रम् । अस्यार्थः । गुणानां गुणभूतानां पदार्थानां परार्थत्वान्मुख्यप्र
धानार्थत्वात्परस्परसम्बन्धः । कुतः । समत्वादप्रधानत्वसाम्यादिति
यथा भाष्यकारमते पाषमानेष्टीनामाधानस्य चाहयनीयाद्यर्थत्वात्परस्पर
नाङ्गाङ्गीभावसंबन्धः । यथा वार्तिककारमतेऽग्निसमिन्धनार्थानां मन्त्रविशेष
रूपाणां निधिदां सामिधेनीनां चेति संक्षेपः । एतदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धा
न्तौ प्रकृतानुपयोगात् दक्षिणौ ॥ स्वरूपनाशेति । स्वरूपनाशरूपमुपच
रितं गौणं पदाकृतिलवनमित्यर्थः ॥

कुव०)-स्वरूपनाशक्रोडीकरणप्रवृत्तया लक्षणामूलाति
शयोक्त्या रूपकसिद्धिः । तच्च रूपकमुत्प्रेक्षाया अङ्गं
तदुत्थापकत्वात् । रूपकाभावे हि छायालूनागात्रखण्डा
इवावेपन्तेत्येतावदुक्तावुपमैव सिद्धचेत् । वेपानादिसा
धर्म्यान् छायाणां सद्यःकृतगात्रखण्डतादात्म्यसम्भाव
नारूपोत्प्रेक्षा । ननु शशाङ्केन लूनाकृतीनां तमसां गात्र
खण्डा इवावेपन्तेत्येतावदुक्तावपि सिद्धचत्युत्प्रेक्षा । तदा
त्म्यसम्भावनोपयुक्तलूनाकृतित्वरूपाधिकविशेषणोपा
दानात् । सत्यम् । तथोक्तावाकतिलवनादिधर्मरूपकार्ग-

समारोपनिर्मिता शशाङ्कतमसोर्हृन्तव्यचेतनवृत्त
न्तसमारोपरूपा समासोक्तिरपेक्षणीया । एवमुक्तौ रूप-
मिति विशेषः । एवमत्रातिशयोक्तिरूपकोत्प्रेक्षाणां
द्वाद्गीभावेन सङ्करः ।

अ०च०)-नन्वेवमपि तमोशेषस्य विशेषणस्यान्वयात्कथं रूपकसिद्धिरित्य-
शङ्क्याह-स्यरूपेति । कौडीकारेण निगरणेन । लक्षणामूलेति । साध्यावस-
नलक्षणाभूलेत्यर्थः । तथा च तमोशे उपचारेणान्वय इति भावः । न चै-
सत्पुष्पाद्गीर्वाणेपि किं बाधकमिति वाच्यम् । तदद्गीकारे प्रधानान्वय-
पुष्पयाराश्रयणापत्ते । तदपेक्षयाऽप्रधाने तमोशे तदद्गीकारेण रूपकस्य
वैचित्र्यादिति । न छायाणामिति । सिद्धयेदित्यनुवर्तते । उत्प्रेक्षा
सिद्धयेदित्यन्वयः । इवशब्दस्य सादृश्ये प्रसिद्धतरस्येनासति तात्पर्यग्राह-
सम्भावनासोभकायासम्भवादिति भावः । रूपकं विनाप्युत्प्रेक्षां वात्पर्य-
ग्राह्यमस्तीति शङ्कते-नन्विति । एवमुक्तौ तमोगजानामित्युक्तौ
तथा च साधकान्तरस्य साधकान्तरादूपकत्वाद्भूपकस्योत्प्रेक्षाद्भावम-
धिकृतमिति भावः ॥

कुव०)-समप्राधान्यसङ्करो यथा-

अवतु नः सवितुस्तुरगावली
समतिलाहिततुङ्गपयोधरा ।
रफुरितमध्यगतारुणतायका
मरकतैकलतेव नभः श्रियः ॥

अत्र पयोधरादिशब्दश्लेषमूलातिशयोक्त्याद्भूतयोत्था-
प्यमानेषु सवितुस्तुरगावल्यां मरकतैकावलीतादात्म्योत्प्रे-
क्षा । नभोलक्ष्म्यानाधिकाव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्ति-
गर्भवोत्थाप्यते । पयोधरश्लेषस्योभयोपकारकत्वात् । तत्
उत्प्रेक्षासमासोक्तयोरेकः कालः परस्परापेक्षया चारुत्वमुन्मे-
षश्चोभयोस्तुल्य इति विनिगमनाविरहात्समप्राधान्यम् ।

यथा वा-

अङ्गुलीभिरिव केशसध्वयं
मत्रिकप्य निमिरं मरीचिभिः ।

कुड्मलीकृतसरोजलोचनं

चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥

अत्राङ्गुलीभिरिति वाक्योक्तोपमया तत्प्रायपाठा-
न्मुख्यकुड्मलीकरणलिङ्गानुगुण्याचोपमितसमासाश्रयण-
नलब्धया सरोजलोचनमिति समासोक्तोपमयाङ्गभूतयो-
त्थाप्यमानैव शशिकर्तृकानिशामुखचुम्बनोत्प्रेक्षा निशा-
शशिनोर्दाम्पत्यव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिगर्भवो-
त्थाप्यते । उपमयोरुभयत्रोत्थापकत्वाविशेषात्समासो-
क्तिगर्भतां विनाचुम्बनोत्प्रेक्षाया निरालम्बनत्वाच्च । तत-
श्चात्राप्युत्प्रेक्षासमासोक्तयोरैककालयोः समप्राधान्यम् ॥

अ०चं०)-अवस्थिति । सविनुः सूर्यस्य तुरगावली अश्वपङ्क्तिर्नोऽस्मानवतु ।
केव । नभःश्रियो गगनलक्ष्म्याः भरतमणीनामेकलता एकावलीवेत्युत्प्रे-
क्षा । सूर्यतुरङ्गाणां हरितवर्णत्वात् । कथंभूता । सम्यगतिलङ्घयितास्तुङ्गा
उच्चाः पयोधरा मेघा यया एकावलीपक्षे पयोधरो स्तनी । तथा स्फुरितो
दीप्तिमान् । मध्यगतोऽरुणरूपो नायको नेता सार्वधर्यस्याः सा । पक्षे
अरुण आरक्तो नायको हारमभ्यमणिः । 'नायको नेतारि श्रेष्ठे हारमभ्य-
मणावपि' इति विश्वः । अतिशयोक्त्या मेघानां स्तनत्वेनाभ्यवसानरूपया ।
गर्भवेत्यनेन तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यमानभेदायाः संसृष्टेः सकाशा-
द्वैलक्षण्यं दर्शितम् । एवमत्रेति । एकस्य चमरश्रुतिजनने परापेक्षत्वाद्-
ङ्गाङ्गीभावमाशङ्क्याह-परस्परेति । अङ्गुलीभिरिति । शशी अङ्गुलीभिरिव
मरीचिभिः केशसञ्चयमिव तिमिरं सन्निगृह्य कुड्मलीकृतसरोजलोचनं ।
लोचनमिव सरोजं यत्र तादृशं रजनीमुखं चुम्बतीत्यन्वयः । तत्प्रायेति ।
उपमानुहले सन्दर्भे पाठादित्यर्थः । मुख्येति । मुख्यार्थरूपं यत्कुड्मलीक-
रणरूपं लिङ्गं गुण्यासाधारणधर्मस्तस्यानुकूल्यादित्यर्थः । उत्थापकत्वावि-
शेषत्वादङ्गत्वाविशेषात् ॥

कुव०)-यद्यप्यत्रोपमाभ्यां शशिनिशागतावेव धर्मौ सम-
र्थ्येते न तु शशिनायकयोश्च साधारणधर्मौ । साधारणध-
र्मसमर्पणं चोत्प्रेक्षासमासोक्तयोरपेक्षितम् । उत्प्रेक्षायाः
प्रकृताप्रकृतसाधारणगुणक्रियानिमित्तसापेक्षत्वात्समा-
सोक्तेर्विशेषणसाम्यमूलकत्वाच्च । तथापि वाक्योक्तोपमा-
यामिवकारस्य मरीचिभिरिवेत्यन्वयान्तरमभ्यपगम्य-

न्वयभेदलब्धप्रकृताप्रकृतयोरेकैकविषयस्यार्थद्वयस्य समासोक्तोपमायां सरोजसदृशं लोचनमिति समासान्तर-
मभ्युपगम्य समासभेदलब्धार्थद्वयस्य चाभेदाध्यवसा-
येन साधारण्यं सम्पाद्य तयोरुत्प्रेक्षासमासोक्तयोरङ्गता
निर्वाह्या ॥

(अर्थः) - चन्द्रस्य चुम्बनोत्प्रेक्षायां दम्पत्यव्यवहारसमारोपात्मकसमासो-
क्तौ चापेक्षितस्य नायकसाधर्म्यस्योक्तोपमाभ्यामसमर्पणात्कथं तयोस्तद-
ङ्गत्यमिति शङ्कते-यद्यपीति । मरीचिभिरिवेति । मरीचिभिरिवाङ्गुली-
भिस्तिमिरमिष केशसञ्चयमित्येव रूपमित्यर्थः । एकैकविषयस्यार्थद्वयस्या-
भेदाध्यवसानेनैव न्यवयवः । तयोर्वास्यसमासोक्तोपमयोः ॥

(कुब० । - यद्वा इह प्रकृतकोटिगतानां मरीचितिमिरसरो-
जानामप्रकृतकोटिगतानां चाङ्गुलीकेशसञ्चयलोचना-
नां च तनुदीर्घावरणत्वनीलनीरन्ध्रत्वकान्तिमत्त्वादिना
दृशानां प्रातिस्विकरूपेण भेदवदनुगतसादृश्यप्रयोज-
रूपेणाभेदोऽप्यास्ति स चात्र विवक्षित एव भेदाभेदोभ-
प्रधानोपमेत्यालङ्कारिकसिद्धान्तात् । तत्र च प्रयोजका-
निष्कर्षन्यायेनाभेदगर्भतांशोपजीयनेन साधारण्ये स-
म्पाद्य प्रधानभूतोत्प्रेक्षा समासोक्तयङ्गतानिर्वाह्या । न हि
काशशीतापनयनशक्तिमतः सौरतेजसः शीतापनयन-
शक्तिमात्रेण शीतालूपयोगिता न दृष्टा ॥

भेदांशस्यानुपयोगात्कथं तस्या उत्प्रेक्षाद्युपयोगित्वमित्याशङ्क्य परिहरति-
नहीति । अकाशश्च दीपतापनयनं चेति द्वन्द्वः । शीतादुः शीतार्गः "शी-
तोष्णद्वन्द्वेभ्यस्तदसद्भवे" इति शालुः ।

(कुव०)-एवमनभ्युपगमे च

“ पाण्ड्योऽयमंसार्षितलम्बहारः

कलसाङ्गरागो हरिचन्दनेन

आभाति बालातपरक्तसानुः

सनिर्झरोद्गार इवादिराजः॥”

इत्याद्युपमापि न निर्वहेत । न ह्यवादिराजपाण्ड्ययो-
रुपमानोपमेययोरनुगतः साधारणधर्मो निर्दिष्टः । एकत्र
बालातपनिर्झरावन्यत्र हरिचन्दनहाराविति धर्मभेदात् ।
तस्मात्तत्रातपहरिचन्दनयोर्निर्झरहारयोश्च सदृशयोरेभे-
दांशोपजीवनमेव गतिः ।

“ पिनष्टीव तरङ्गामैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुलिम्पतीव दिग्गङ्गाः ॥”

इत्यत्रोत्प्रेक्षयोः कालभेदेऽपि समप्रधान्यम् । अन्यो-
न्यनिरपेक्षवाक्यद्वयोपात्तत्वात् । तदादायेति फेनचन्दन-
रूपकमात्रोपजीवनेन पूर्वोत्प्रेक्षानपेक्षणात् । न चैवं लि-
म्पतीव तमोद्गानीतिवद्वत्प्रेक्षाद्वयस्य संसृष्टिरेवेयमिति
वाच्यम् । लौकिकसिद्धपेपणलेपनपौर्वापर्यच्छायाणुकारि-
णोत्प्रेक्षाद्वयपौर्वापर्येण चारुतातिशयसमुन्मेषतः संसृ-
ष्टिवैपम्यात् । तस्माद्दर्शादिवदेकफलसाधनतया समप्रधा-
नमिदमुत्प्रेक्षाद्वयमाएवं समप्रधानसङ्करोऽपि व्याख्यातः॥

(अ०च०)-उक्तसिद्धान्तस्य निर्युक्तिकात्वेनाभेदेयत्वमाशङ्कमानं प्रत्याह-
“ एवमिति । पाण्ड्योऽयमिति । पाण्ड्यच नामाश्वं नृपः अदिराज इवाभा-
ति । कथंभूतः । अंसयोरपि तो लम्बो हारो येन सः । तथा हरिचन्दनेन
रक्तचन्दनेन कलसः पूतः अङ्गरागोनलेपनं येन तथाभूतः । अदिराजः कोदृक् ।
बालातपेन रक्तानि सानूनि प्रस्थानि यस्य सः । तथा निर्झरस्योद्गारेणोद्ग-
मेन सहितः । पिनष्टीति । व्याख्यातः प्राक् । पौर्वापर्येणति । तथा च

चमत्कारप्रयोजकपौर्वापर्यपटक्त्वेन भेदानवभासात्संस्पृष्टिवैलक्षण्यमिति भावः । दशादिवद्दर्शपौर्णमासादिवत् । अयं च भिन्नकालीनयोरपि सम्प्रधान्ये दृष्टान्तः । फलं तत्र स्वर्गः । प्रकृते तु चमत्कृतिविशेषः ।

(कुव०)-सन्देहसङ्करो यथा-

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवदुः ॥

अत्र इयमिति सर्वनाम्ना यद्यजं वृत्तवतीन्दुमती विशिष्टरूपेण निर्दिश्यते तदा बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नधर्म-
विशिष्टयोः सदृशयोरैक्यारोपरूपा निदर्शना । यदि तेन सा स्वरूपेणैव निर्दिश्यते बिम्बभूतो धर्मस्तु पूर्वप्रस्तावा-
त्समगुणयोगप्रीतये इति पौरविशेषणाच्चावगम्यते तत्र प्रस्तुते धर्मिणि तद्वृत्तान्तप्रतिबिम्बभूताप्रस्तुतवृत्तान्ता-
रोपरूपं ललितमित्यनध्यवसायात्सन्देहः ॥

(अ०चं०)-शशिनमिति । अत्र अजस्येन्दुमत्याः स्वर्गवरे समगुणपौर-
जेन्दुमापोयोगेन प्रीतिर्येषां ते पौरा नागरिका नृपाणामन्येषां श्रवणयोः
कटु पीडाकरमिति पूर्यार्द्धरूपमेव वाक्यं विवदुश्चारयामाप्नुरित्य-
न्ययः । तेन सर्वनाम्ना सा इन्दुमती बिम्बभूतो धर्मः । अजकमेक वरणम् ।
तत्र तस्मिन्पक्षे ॥

(कुव०)-त्रिलीयेन्दुः साक्षादमृतरसवापी यदि भवे-
त्कलङ्कस्तत्रत्यो यदि च विकचेन्दीवरवनम् ।
ततः श्रानक्रीडाजनितजडभावेरवयवैः
कदाचिन्मुञ्चेयं मदनशिखिपीडापरिभवम् ॥

अत्र यद्येतावत्साधनं सम्पद्येत तदा तापः शाम्यती-
त्यर्थे कविसंरम्भश्चेत्तद्वैतदुपात्तसिद्धयर्थमह इति सम्भा-
वनालङ्कारः । एतावत्साधनं कदापि न सम्भवत्येवातस्ताप-
शान्तिरपि गगनकुसुमकल्पेत्यर्थे कविसंरम्भश्चेदुपात्तमि-

यथात्वमिदं च निध्याप्यन्तरकरनारुपा मिथ्याध्यव-
सितिरित्युभयतात्तन्मवात्सन्देहः ।

एवम्—“सिक्तं स्फटिककुम्भान्नस्थितिभेतीकृतैर्जलैः ।

मौक्तिकं चेहतां सूते तत्पुष्पैस्ते तमं यशः ॥”

इत्यादिष्वपि सम्भावनामिथ्याध्यवसितिसन्देहसङ्को-
द्रष्टव्यः ॥

(अ०च०)—विलीयते । अग्निसंयोगेन घृतादिवत्केनापि हेतुना विलीनता
प्राप्येत्यर्थः । विकच विषसितम् । जडभावः शैत्यम् । मदन एव शिथी
घट्टिः । सत्त्वस्तात्पर्यम् । सिक्तमिति । स्फटिककुम्भान्न स्थाया भेती-
कृतैर्जलैः सिक्तं मौक्तिकमित्यन्वयः ॥

(कुव०)—मुखेन गरलं मुञ्चन्मूले वसति चेतफणी ।
फलसन्दोहगुरुणा तरुणा किं प्रयोजनम् ॥

अत्र महोरगवृत्तान्ते वर्ण्यमाने राजद्वारकृदखलवृत्ता-
न्तोऽपि प्रतीयते । तत्र किं वस्तुतस्तथाभूतोरगवृत्तान्त
एव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतः खलवृत्तान्तस्ततः प्रतीयत इति स-
मासोक्तिः । यद्वा प्रस्तुतखलवृत्तान्तप्रत्यायनायाप्रस्तुतम-
होरगवृत्तान्तकीर्तनमप्रस्तुतप्रशंसा । यद्वा वर्ण्यमानम-
होरगवृत्तान्तकीर्तनेन समीपस्थितखलममोद्घाटनं क्रि-
यत इति उभयस्यापि प्रस्तुतत्वात्प्रस्तुताङ्ग इति स-
न्देहः । एकवाचकानुप्रवेशसङ्कोचस्तु शब्दार्थालङ्कारयोरे-
वेति लक्षयित्वा काव्यप्रकाशकार उदाजहार ॥

स्पष्टोच्छसत्किरणकेसरैर्युग्म-
विस्तीर्णकर्णिकमथोदिवसारविन्दम् ।

श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
वद्धान्धकारमधुपावलि सञ्चुकोच ॥

अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुभासौ यत्रैकस्मिन् श्लोके
प्रसिद्धेन शब्दार्थालङ्कारयोः स्थितिस्तत्र तयोः समृष्टिरिह
सङ्कोच इति । अत्र

प्रवेशो वाच्ययोरेवालङ्कारयोः स्वारसिको वाच्यप्रति-
योगिकत्वाद्वाचकस्येति मत्वाऽर्थलङ्कारयोरप्येकवाच-
कानुप्रवेशसङ्करमुदाजहार ।

(अ०चं०)-मुखेनेति । सन्दोहः समूहः । लक्षयित्वेति । स्फुटमेकत्र विषये
शब्दार्थालङ्कृतिद्वयमिति सूत्रेणेत्यर्थः । स्पष्टेति । अथो अनन्तरं दिवसरूप-
पमरादिन्दं कमलं सञ्चकोच सङ्कोचमगमत् । कीदृक् । स्पष्टमुन्मूलसन्त
उद्गमन्तः किरणा एव केसरणि यस्यास्तथाभूता सूर्यविम्बरूपा विस्ती-
र्णा कर्णिका घरादो यस्य तत् । श्लिष्टाः प्रकाशाभावेन परस्परं मिलिता
भट्ट दिश एव दलानां कलापस्तन्मुयेनावतारो यस्यास्तादृशी यद्वा भ-
न्धकाररूपा मधुपाचलियेन तथाभूतमित्यर्थः । पदभेदेनेति । “सो गन्धि
एष्य गामे जो एधं महमहंतलाभण्यम् । तरुणार्णहिभमल्लूडि परिसप्प-
न्ति निवासि” “स नास्यत्र ग्रामे य एतां स्फुरल्लावण्यां तरुणानां हृदयलु-
ण्ठनं परिसंपन्ति । निवारयति” इति संस्कृतम् । अत्र पूर्वार्द्धेऽनुप्रासस्तृतीय-
पादे रूपकमिति तयोः संलृष्टः । वाच्यप्रतियोगिकत्वादिति । वाच्यं
प्रतियोगि प्रतिसम्बन्धि यस्य तद्वाच्यप्रतियोगिकं तत्त्वादित्यर्थः । एवं च
वाच्यवाच्यस्यानुप्रासादेः शब्दालङ्कारस्य तदनुप्रवेशो न वाचकानुप्रवे-
श इति वक्तुं युक्तमिति भावः ॥

(कुव०)-सत्पुष्करद्योतितरङ्गशोभि-
न्यमन्दमारब्धमृदङ्गवाद्ये ।

उद्यानवापीपयसीव यस्या-
मेणीदृशो नाट्यगृहे रमन्ते ॥

अत्र नाट्यगृहवापीपयसोः सत्पुष्करेत्यादिविशेषणं
शब्दसाम्यं श्लेषः, अमन्दमारब्धेत्यादिविशेषणोऽर्थसाम्य-
मुपमा, तदुभयमेकस्मिन्निवशब्देऽनुप्रासमिति तदपि
न मन्यामहे । सत्पुष्करेत्यादिविशेषणोऽपि श्लेषभित्तिकाभे-
दाध्यवसायरूपातिशयोक्तिलभ्यस्य धर्मसाम्यस्यैव तत्र-
शब्दप्रतिपाद्यतया शब्दसाम्यस्य तदप्रतिपाद्यत्वात् ।

श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायेन धर्मसाम्यतानङ्गीकारे । “अ-
हो रागवती सन्ध्या जह्वाति स्वयमम्बरम्” इत्यादिश्लिष्ट-
विशेषणसमासोक्त्युदाहरणे विशेषणसाम्यभावेन समा-
सोक्त्यभावप्रसङ्गात् । शब्दसाम्यस्यैव शब्दप्रतिपाद्यत्वेऽपि
तस्योपमावाचकत्वस्यैव प्राप्या श्लेषवाचकत्वाभावाच्च ।
शब्दतोऽर्थतो वा कविसम्मतसाम्यप्रतिपादने सर्वविधे-
ष्युपमालङ्कारस्वीकारात् ।

अन्यथा—“यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥”

इत्यत्राप्युपमान स्यात् । न ह्यत्रान्वर्थनामरूपशब्दसा-
म्यं विना किञ्चिदर्थसाम्यं कविविवक्षितमस्ति । तस्मा-
द्यत्रैकस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्यमाने अलंकारद्वयमतीतिस्तत्र
तयोरलंकारयोरेकवाचकानुप्रवेशः ॥

अ० अं०)—सप्तपुष्करेति । यस्यां नगर्षामिणीदृश उद्यानसम्बन्धिवापीपयसी-
य नाढ्यगृहे रमन्ते क्रीडन्ति । क्रीडशैः । समीचीनैः पुष्करैः कमलैः घो-
स्तिनो ये तरङ्गास्तच्छोभावति । गृहपक्षे समीचीनैः पुष्करैर्वाद्यभाण्डमुखै-
र्द्योतितो यो दृष्टो नृपभूमिस्तच्छोभिनीत्यर्थः । ‘पुष्करं करिहस्ताद्ये-
वाद्यभाण्डमुखे जले । व्योम्नि सद्रूपले पद्मे’ इत्यमरः । श्लेषभित्तिका-
त्ति । श्लेषो भित्तिरिव भित्तिर्मूर्धं यस्येत्यर्थः । रागवतीति । रागोऽनुरा-
गो रक्तिमा च । अग्न्यस्मोकाशं यत्नं च । दृग्धर विशेषणसाम्यापा-
श्लेदाध्यवसायोपेक्षार्णेपि सप्तपुष्करेत्यादौ शब्दसाम्यमात्रेणाप्युपमोपपत्तेर्न
सदपेक्षेत्यत आह—शब्देति । शब्दतोऽर्थतो वेति । शब्दप्रयुक्तमर्थप्रयुक्तं वा
अत्यल्पसम्मतं साम्यं कल्पप्रतिपादन इत्यर्थः । सर्वविधेः सर्वप्रकारे । यथे-
ति । “चदि आह्लादने” इति धात्वनुसापञ्चन्द्रपद्मन्वभम् । अन्यथा-
ऽन्वर्थतामा । तस्मान्मतद्वयस्याप्युक्तत्वात् ॥

कुव०)—विधुकरपरिरम्भादात्तनिष्पन्दपूर्णः

शशिदृपदुपकलत्तरालवालैस्तृणाम् ।

विकलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण

व्यरचि स हतचित्तस्तत्र भैमीवनेन ॥

अत्र हि प्रतिपाद्यमानोर्थसमृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तमिति लक्षणानुसारादुदात्तालंकाररूपः असम्बन्धे सम्बन्धकथनमतिशयोक्तिरिति लक्षणादतिशयोक्तिश्च । न च सर्वत्रोदात्तस्यासम्बन्धे सम्बन्धवाचनरूपत्वं निर्णीतमिति न विविक्तालंकारद्वयलक्षणसमावेशोऽस्तीति वाच्यम् । दिव्यलोकगतसम्पत्समृद्धिवर्णनादिष्वतिशयास्पृष्टस्योदात्तस्य शौर्योदार्यदारिद्र्यादिविषयवर्णनेषूदात्तास्पृष्टाया अतिशयोक्तेश्च परस्परविविक्ततया विश्रान्तेः । तयोश्चेदार्थवशसम्पन्नसमावेशयोर्नाङ्गाङ्गिभावः । एकेनापरस्यानुत्थापनात्स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यविशेषादर्शनाच्च । नापि सममाधान्यम् । येः शब्दैरिह सम्बन्धि वस्तु प्रतिपाद्यते तेरेवतरयेव वस्तुनो सम्बन्धे सम्बन्धरूपस्य प्रतिपाद्यमानतया भिन्नप्रतिपादकशब्दव्यवस्थितार्थभेदाभावात् । नापि सन्देहसंकरः । एकालंकारकोट्यां तदन्यालंकारकोटिप्रतिक्षेपाभावात् । तस्मादिहोदात्तातिशयोक्तयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः ।

भ०च०)-विष्णुकरोति । स हतचित्तः भैमीवनेन दमयन्त्यां वस्तुनो हतचित्तो व्यरचि कृतः । यथभूतेन । चन्द्रविरणाश्लेषादानैरद्वोदृतेतिव्यन्देः पूर्वेणशब्दयान्तपटितैस्तरुणामालवालैरिष्यङ्गीकृतजलसेकप्रसाररूपगौरवेणेत्यर्थः । शब्दव्यवस्थितेति । शब्दप्रयुक्तैत्यर्थः । तथाच सममाधान्यमर्थभेदविषयमिति भावः । प्रतियोग्येति नियमितं बोध्यन्तरमनेनेति प्रतिक्षेपो घरोधः ॥

तु य०)-कचित्संकराणामपिसंकरो दृश्यते ॥ यथा-

मुक्ताः केलिविस्त्रहारगलिताः सम्मार्जनीभिर्हताः ।

प्रातः प्राङ्गणसीमि मन्यरचलट्टालांग्रिलाक्षारुणाः ।

दूरादादिमयीजशंकितधियः कर्षन्ति केलीशुका-

स्त्वद्विद्वद्वनेषु मोजनृपतेस्तत्यागलोलायितम् ॥

अत्र तावद्विदुषां सम्पत्समृद्धिवर्णनमुदात्तालंकारस्त-
न्मूलको बालांग्रिलाक्षारुणा इत्यत्र तद्वृणालंकारस्तत्रैव
वक्ष्यमाणचान्त्युपपादकः । पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालंका-
रश्चेति तयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरस्तन्मूलः शंकितधि-
य इत्यत्र भ्रान्तिमदलंकारस्ताभ्यां चोदात्तालंकार-
श्चारुतां नीत इति तयोश्च तस्य चाङ्गाङ्गिभावसं-
करः । एवं विद्वद्वेद्वैभवस्य हेतुमतो राज्ञो वितरणवि-
लासस्य हेतोश्चाभेदकथनं हेत्वलङ्कारः । स च राज्ञो वित-
रणविलासस्य निरतिशयोत्कर्षाभिव्यक्तिपर्यवसायी । ए-
तावन्मात्रे कविसंरम्भश्चेदुत्तरूपोदात्तालङ्कारपरिष्कृते हे-
त्वलङ्कारे विश्रान्तिः । कीदृशी सम्पादिति प्रश्नोत्तरतया
निरतिशयैश्वर्यवितरणरूपा प्रस्तुतकार्यमुखेन तदीयस-
मृद्धुत्कर्षप्रशंसने कविसंरम्भश्चेत्कार्यनिबन्धनाप्रस्तुतप्र-
शंसालङ्कारे विश्रान्तिः । कार्यस्यापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुत-
त्वाभिप्राये तु प्रस्तुताङ्कुरे विश्रान्तिः । अत्र विशेषानध्य-
वसायात्सन्देहसङ्करः । किञ्च विद्वद्वेद्वैभववर्णनस्यास-
म्बन्धे सम्बन्धकथनरूपतयाऽतिशयोक्तेरुदात्तालङ्कारेण
सहैकवाचकानुप्रवेशसङ्करः । निरतिशयवितरणोत्कर्षप-
र्यवसायिनो हेत्वलङ्कारस्यात्यद्भुतातथ्योदायवर्णनात्मि-
कयात्युत्तया सहैकवाचकानुप्रवेशसङ्करः । तन्मूलकस्या-
प्रस्तुतप्रशंसालङ्कारस्य प्रस्तुताङ्कुरस्य वा राजसम्पत्स-

मृद्विवर्णनात्मकोदात्तालङ्कारेण सदैकवाचकानुप्रवेशसङ्करावाचकशब्दस्य प्रतिपादकमात्रपरतया व्यञ्जकसाधारण्यादेर्षां च त्रयाणामेकवाचकानुप्रवेशसङ्कराणां सम्प्राधान्यसङ्करः । न ह्येतेषां परस्परमन्यत्राङ्गत्वमस्ति ॥

॥०चं०) -मुक्ता इति । विदुषां मंदिरेषु भवनेषु केलौ मुरखक्रीडायां विच्छिन्नस्वादापाद्गलिताः सम्मार्जनीभिरपसारिताः प्रातःकालेऽङ्गणसीमान्ते मन्दं चलतां घालानां चरणलासारसेनारुणा मुक्ताः दूराद्गोडमर्षीजशद्वितथिवः क्रीडाशुका यत्कर्पन्त्याकर्षन्ति तद्भोजनृषतेसयागस्य दानस्य लोकापितमित्यन्वयः । तत्रैव घालांघ्रिलाक्षारुणा इत्यत्रैव । यक्षमाणेति । शङ्कितथिव इति यक्षमाणेत्यर्थः । तयोस्तुणकाव्यलिङ्गयोः तन्मूलः सङ्करमूलः । ताभ्यां सङ्करभ्रान्तिमद्भयाम् । तयोः सङ्करभ्रान्तिमतोः । तस्य उदात्तस्य हेतुमतः कार्यस्य अभेदकपनं तस्यागलीलापितस्य कार्यमिति वक्तव्ये तदेव त्पागलीलापितमित्यभेदकपनम् । तदीयेति । राजकीयेत्यर्थः । अतस्योदायैति । अस्योदायत्यर्थः । तन्मूलकस्येतो वितरणोत्कर्षपर्यवसायिहेत्वलङ्कारमूलकस्येत्यर्थः । ननु राजसम्पत्समृद्धेर्व्यञ्जनागम्यावेनावाच्यत्वात्कर्षं तद्गन्तात्मकोदात्तालङ्कारेण सदैकवाचकानुप्रवेशकपनमित्याशङ्क्यामाह -वाचकशब्दस्येति । त्रयाणामिति । एक उदात्तातिशयोक्त्योरपरो हेत्वस्तुक्तयोरन्यो व्यङ्ग्योदात्ताप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुताङ्गुण्यतरयोरित्येवं त्रयाणां परस्परमित्यर्थः ॥

कुव०) -उदात्तादिमात्रस्यैव हेत्वलङ्कारादिचारुतापादकत्वेनातिशयोक्तिसङ्करस्याङ्गतयाऽनपेक्षणात् । एवमत्रै श्लोके चतुर्णामपि पङ्क्त्याणां यथायोग्यं सङ्करः । एवमन्यत्राप्युदाहरणान्तराण्युद्धानि ॥

॥०चं०) -उदात्तालङ्कारस्य हेत्वलङ्काराङ्गतायाः पूर्वमुक्तत्वादुदात्तातिशयोक्तिसङ्करस्यापि तदङ्गत्वमिति शङ्कां निरस्यति -उदात्तादिमात्रस्यैवेति । उदात्तादीत्यदिपदेन हेत्वलङ्कारपरिग्रहः । हेत्वलङ्कारादीत्यादिपदेन न्याप्रस्तुतप्रशंसापरिग्रहः । तत्रापि निरतिशयैर्गर्भवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनो हेत्वलङ्कारस्यैव तादृशवितरणरूपकार्यपरिष्कारद्वारा तद्गम्यप्रस्तुतराजसम्पदुत्कर्षप्रशंसारूपायामप्रस्तुतप्रशंसायामङ्गत्वं न त्वदुदात्तव्यवर्णनारूपा-

त्युक्तिसङ्करस्यापेक्षेति भावः । यथायोग्यमिति । तथाहि उदात्ततद्वृत्तं
 द्विभाषसङ्करस्य भ्रान्तिमदुदात्तयोरङ्गाद्विभाषसङ्करस्य चाङ्गाद्विभ
 सङ्करः । तथा भ्रान्तिमदुदात्तयोरङ्गाद्विभाषसङ्करस्योदात्ताङ्ग
 छङ्गादिष्वन्देशसङ्करस्य चाङ्गाद्विभाषेन सङ्कर इति
 भिरुद्दीर्घम् ॥

(कुव०)-अमुं कुवलयानन्दमकरोदप्पदीक्षितः ।

नियोगाद्वेङ्कटपतेनिरुपाधिकृपानिधेः ॥ १०॥

चन्द्रालोको विजयतां शरदागमसम्भवः ।

हृद्यः कुवलयानन्दो यत्प्रसादादभूदयम् ॥ १॥

इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्विजकुलजलधिकौष्ठ

श्रीरङ्गराजाध्वरीन्द्रवरदसूनोरप्पदीक्षितस्य

कृतिः कुवलयानन्दः समाप्तः ॥

अ०च०)-स्वकीर्त्यलुप्तये ग्रन्थनाम स्वनाम चोपनिषद्ग्रन्थपूर्ति
 दति-अमुमिति । स्वग्रन्थस्य प्रामाणिकत्वं सूचयितुमाह-चन्द्रालोकं
 शरदागमसंज्ञकश्चन्द्रालोकनूलभूतो ग्रन्थः । शरदाकाशगमनेन चन्द्र
 लोक इति श्लेषः । तस्माच्च कुवलयानन्दः स्वग्रन्थोद्भूतः । कुवलयस्यै
 वस्यानन्द इति च श्लेष इति शिवमास्ताम् ।

विद्वद्वन्दमहामाग्यरामचन्द्रात्मजन्मना ।

विदुषा वैयासनाथेन कृताऽलङ्कारचन्द्रिका ॥ १ ॥

एतां कुवलयानन्दप्रकाशनविशारदाम् ।

विदादकुर्वन्तु विद्वांसः काव्यतत्त्वविदां वरः ॥ २ ॥

असौ कुवलयानन्दश्चन्द्रालोकोत्पितोऽपि सन् ।

प्रतिष्ठां लभते नैव विनाऽलङ्कारचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥

इति श्रीतपद्वाक्यप्रमाणज्ञतत्त्वज्ञानमहात्मजवैयासनाथकृताऽलङ्कारचन्द्रिका
 काव्या कुवलयानन्दटीका सम्पूर्णा ॥

समाप्तोऽयं सालंकारचन्द्रिकः कुवलयानन्दः ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-

खेमराज श्रीकृष्णदास

“श्रीवेङ्कटेश्वर” छापखाना-मुंबई.

व्याकरणग्रंथाः ।

कौमुदी अष्टाध्यायी, गणपाठ, धातुपाठ, लिगा-	
तपाठ और सूत्रसूचीसह अक्षर मोटा	४-० ०-१२
कौमुदी अतिउत्तम और चारीक टैपमें छप रही है	२-० ०-४
।यी, गणपाठ, धातुपाठ, लिगांतुशा०	१-० ०-२
द्वांतकौमुदीटिप्पणसहितजिल्द मो० अ०	०-१२ ०-२
द्वांतकौमुदी टिप्पणसहित ग्लेज छोटा अ०	०-४ ०-१
चन्द्रिका सुबोधिनीटीका और तत्त्वदीपिकासह स-	
दर जिल्द	४-० ०-८
कौमुदी तत्त्वबोधिनीटीकासहित जिल्द काशीका	४-० ०-८
चन्द्रिका उत्तरार्द्ध सुबोधिनी और तत्त्वदीपिकासह	२-० ०-४
चन्द्रिका सटीक पूर्वार्द्ध सुबोधिनी और तत्त्वदी-	
पिकासहित	२-० ०-४
धिनी कौमुदीके पृष्ठांक सह छपती है	
छपके तैयार है	३-० ०-६
शब्दाकरणका महर्लिंगविभाग	०-६ ०-११
।गः अध्ययार्थभागः प्रयोगविधिसंग्रहः (कारक-	
तद्वितदिक्) क्रियाकलापः आख्यातचन्द्रिका धातु-	
ः श्लोचयोजनिकोपायः	१-४ ०-२
भागः	०-४ ०-११
वभाग	०-३ ०-११
विधिः	०-२ ०-११
रमासतद्वितदिक् क्रियाकलाप. आख्यातचन्द्रिका	
रभेदः श्लोचयोजनिकोपायः	०-६ ०-१
डुवलमाकर नियमोंके साथ उदाहरण	०-४ ०-११
तसटीक प्रसादटीका	०-१२ ०-२
तमूल पूर्वार्द्ध जिल्द दर्पका	०-८ ०-१
त तीनोंवृत्ति	०-१२ ०-२
त चन्द्रकीर्तिटीकासह परमोत्तम	१-४ ०-२

जाहिरात ।

फौ. द. आ. ट. म. द. १

तपा रफू कागजका	१-० ०
कारकवादापेक्षबोध व्याकरणन्याय	०-२ ०
धातुरूपावली लघुधातुपाठसहित	०-३ ०
शब्दरूपावली एकाक्षरीकोपसहित	०-१॥ ०
समासचक्र	०-१ ०
शब्ददीपिका	०-४ ०
षाळसंस्कृतबोधिनौ (अधीन, संस्कृतषाळेको बहुतही उपयोगी)	०-५ ०
संस्कृत शिक्षामंजरी	०-१॥ ०
लिंगबोधव्याकरण भाषाटीका मध्यपथमें	०-२ ०
छंदोग्रंथः ।	
श्रुतबोधपृत्तरत्नाकर	०-५ ०
छन्दश्चिह्न	०-२ ०
सूक्तावली सुभाषित	०-३ ०
धागभटालंकार	०-५ ०

पुस्तकमिलनेका ठिकाना—

खेमराज श्रीकृष्णदास,

“श्रीविंकटेश्वर” छापाखाना-मुंबई

स्व० श्री श्री देवीदास लक्ष्मभाई

संस्कृत पाठशाला.

१२५ गुलाबवादी, गुम्बा, ४. द.